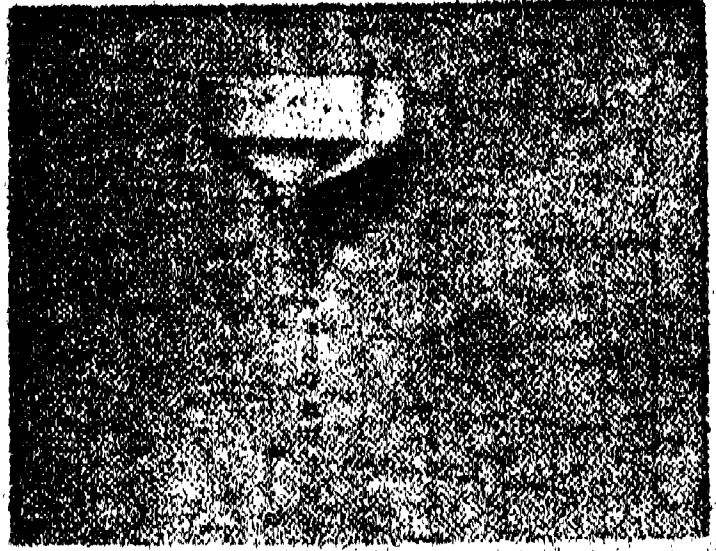

સેલ્ફ-ઓક્ટો

સેલ્ફ ઓક્ટોમિટિ પાણીના
કોષ્ટકો અને ટેબલ
ન્યુ નિ નિ પા નિ હી આ માં

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૮૩૧

કિંમત ૨-૦-૦

ગ્રંથનામ દેશબોલી

વર્ગિક ૨-૩

સર્વોચ્ચ શિક્ષણ મંત્રાલય, ગુજરાત

કોષ્ટકો અને ટેબલો સંબંધી પાણી

અમદાવાદ ખાતે આવે છે.

તથા અન્ય જરૂરિયાતો માટે

મળેલા અમર હોય.

વિગત માટે પૂછો:- **ઓ શ્રીમુ પ્રધ સર્**

ચાર રસ્તા

ખાડીઆ

અમદાવાદ.

— સ્ત્રીઓના —

પ્રહર, લોહીવા, રતુદોષ,
વંધ્યત્વ તથા ગર્ભાશયના
રોગો માટે

મુંદરી સંજીવની

અત્યંતીર છે.

કિં. બાદલી ૧ નો રૂ. ૧૫ તથા
બાદલી ૩ નો રૂ. ૩૦

— નખખાઈ માટે —

શક્તિ સાગર

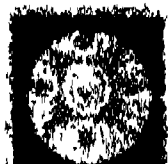
અત્યુત્તમ છે.

વિચ્છેદ, કમતાકાત દુર કરી
શક્તિ આપે છે. ગોળી ૩૨ ની
શીશી ૧ નો રૂ. ૧)

ડો. ડા. મંડી

ગાંધીરોડ . . . અમદાવાદ

મુંબઈ નં. ૨, પુના સીટી તથા ડો. ડા.

માસિક અટકાવ!

રોએલીના (પીલ્સ) કોઈપણ કારણથી બંધ પડેલ માસિકધર્મ તકલીફ વગર ફરી ચાલુ કરી નિયમીત કરે છે. કુટુંબોમાં દુર કરે છે. માસિક લાવનારી વસ્તુઓની ખનાવટ છે. ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ વાપરવી નહીં. કિ. શીશીના રૂા. ૩૫. લાંબા સમયના અધરા કેસો માટે તેજ ખનાવટ રૂા. ૫. વી. પી. થી રૂા. ૧૫ વધુ.

ગાભાંકુશ (પીલ્સ) દવા ખાવાથી જાંદગી સુધી ગર્ભ રહેતા અટકે છે. માસિકધર્મ નિયમીત ચાલુ, નુકશાનરહિત છે. સંતતિ નિયમન માટે ઉત્તમ છે. કિ. શીશીના રૂા. ૩૫. વી. પી. જુદું.

મરદાઇ અને જવાનીની લીજ્જત આપનાર દવા

દુધાનુપાન (ગોળાઓ) ધાતુક્ષીણતા, સ્વપ્નદોષ, કબજ-આત, કમી પુરુષત્વ, નસોની કમજોરી, પેશાબનાં દર્દો, મગજની નબળાઇ, માંદગી પછીની કમજોરી, લોહીનું કમીપણું, કળતર, સુસ્તી, થાક લાગવો, છાતીનો દુખાવો વગેરે શારીરિક તથા માનસિક રોગો દુર કરી શક્તિ અને સ્ફુર્તિ લાવે છે. લોહી તથા વીર્યને સુધારી વીર્યશક્તિ વધારે છે. વજન વધે છે. શરીર તંદુરસ્ત થાય છે. કિ. ગોળા ૩૨ શીશીનો રૂા. ૧. ત્રણ શીશીનો રૂા. ૨૫. વી. પી. જુદું.

પેટ ભરીને જમો ?

ગેશહર— (ગોળાઓ) ગેસ ચઢવો-થવો, બાદી, વાયુ, પેટમાં પવનનું ગુંચાવું, ઓછી ભુખ, ખાધા પછી પેટનું ભારે થવું, મુંઝારો, થકાવટ, હૃદયની ગભરામણ, હૃદય રોગ, દસ્તાની રૂકાવટ વગેરે મટાડી દસ્ત હંમેશા નિયમિત સાફ લાવે છે. અન્ન પાચન કરી ભુખ કંકડીને લગાડે છે. શરીરમાં લોહી વધારી શક્તિ આપે છે. **લીવર, આંતરડાં, બરોળના તેમજ પેટના કોઈપણ રોગ માટે એક ખીનહરીફ દવા છે.** વાપરી અનુભવ કરો. કિ. ગોળા ૫૦ શીશીનો રૂા. ૧ ત્રણના રૂા. ૨૫. વી. પી. જુદું.

લખો:— દુધાનુપાન ફાર્મસી (L. P.) અમનગર. વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા

એજન્ટો:—મુંબઈ—વી.જી. અધર્સ કું. ૭૮ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.
સુરત—સી. એન. અધર્સ, કાશુપીઠ. વડોદરા—એ. રાયની કું. રાવપુરા.
અમદાવાદ—પંડીત શાહની કું. ત્રણ દરવાજા.

સળગતી દુનિયાનો સંતાપ

હુલાવનાર

રાજનગરનાં હજારો
કુટુંબોનો મનમાનીતો

વાડીલાલનો
આઈરકી મ

ઘેર બેઠાં
એડ'રથી
મેક્લીશુ

વાડીલાલ સોડા ફાઉન્ટેન અને કાફે રેસ્ટોરાં

પ્રણ હરવાળા ટે. નં. ૨૭૮૪ :: રાયપુર, ટે. નં. ૫૨૫૬

કાફેની લિજન્સ

અમદાવાદમાં અનેરી વાનગીઓ સહકુટુંબ ચાખવા માટે 'કાફે'નો
લાભ જરૂર ઉઠાવો. રાજનગરની પ્રખરું આરામ ધામ.

જુનાં પુસ્તકોની દુકાન

વાર્તાઓનાં, સાહિત્યનાં, ધાર્મિક, સ્કુલનાં, અને કોલેજ વીગેરેનાં
ગુજરાતી અંગ્રેજી વીગેરે જુનાં પુસ્તકો વ્યાજબી ભાવે વેચાતાં
આપીએ છીએ અને વેચાતાં લઇએ છીએ.

• પુસ્તકો ભાડેથી પણ આપીએ છીએ •

શા. ચુનીલાલ કેશવલાલ

કે. માણેકચોક, બહુચરાજી માતાના મંદીરની બાજુમાં

શાખા (૧) ભદ્ર, પ્રેમાભાઈ હોલ પાસે

શાખા (૨) રાયપુર, પોસ્ટ ઓફીસ સામે

જુની અને જાણીતી લોકપ્રિય થઇ પડેલી પેઢી
શીવલાલ દયારામ પંચાલ

સોના ચાંદી અને ઝવેરાતના
મનપસંદ ફેન્સી દાગીના

ખનાવનાર અને વેચનાર

દુકાન રતનપોળ નં. ૩૯૭૯ - - - - અમદાવાદ.

કારખાનું : બકરીપોળ - - - - ટેલીગ્રાફીક એ. 'જ્વેલર'

અહારમામના ઓલંડી ઉપર પુરતું 'ધ્યાન આપવામાં આવે છે

રોયલ

ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

સ્થાપના : સને ૧૮૪૫.

જંદગી, આગ, મોટર, દરીઆઇ, વર્કમેન
કોમ્પેનસેશન, અકસ્માત, હુલ્લડ વીગેરે
દરેક જાતના વીમા ઉતારવામાં આવે છે.

* વિગત માટે પુછો યા મળો *

જંદગીના વીમા માટે
ગંજવાલા એન્ડ કં.
ગુજરાત અને કાઠીયાવાડના

ચીફ એજન્ટસ

આગ, તથા અકસ્માતના
વીમા માટે
જયંતીલાલ એમ. દલાલ
બી. એસ. સી.

પ્રાન્ચ મેનેજર

ચતુર્ભુજ ભુવન (ફાઇન નં. ૨૩૩૫), ગાંધીનગર,
કોઠારીપોળ પાસે - અમદાવાદ.
લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો જોઇએ છે.

ગેરંટીડ ઉમદા શુદ્ધ ધીની જરૂર પડે ત્યારે
અમદાવાદની જનતા જેની એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે તે

ગુજરાત

ગ્રામોદ્યોગ શુદ્ધ ધી હાટની

અવશ્ય સુલાકાત લેશો.

(૧) ખાડીઆ બાલમંદિર સામે, (૨) એલીસબ્રીજ, વાડીલાલ
સારાભાઈ હોસ્પિટલ પાસે, શ્રી. બળવંતરાવ પ્રમોદરાય ઠાકોરના મકાનમાં.

નિયામક:— ઠાકોરભાઈ કાપડીઆ

તા. ૬. મુંબઈ અને દેશાવર પણ શુદ્ધ ધી પહોંચાડવામાં આવે છે.

એકજ ભાવથી

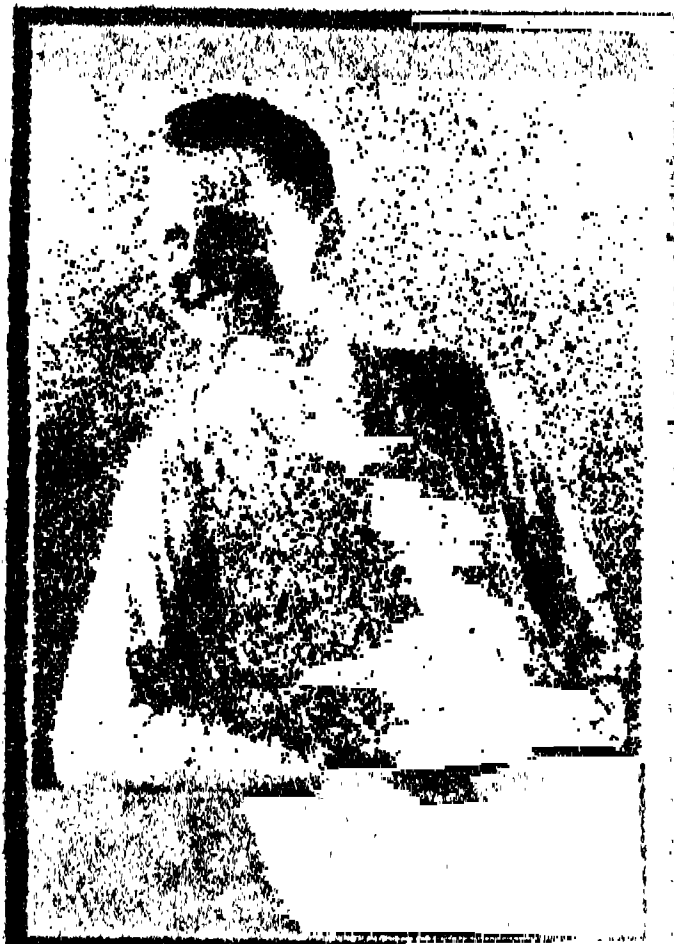
- નીટીંગ બુલ
- રેઈન કોટ
- હોઝીયરી
- છત્રીઆ
- હેટ

ખરીદવા માટે મળે:—

કે. સી. પ્રધર્મ

[રજીસ્ટર્ડ]

૨૬૪૯, ૫૦. જુમ્મા મસ્જીદ, અમદાવાદ.

દેશકોહી

[રાષ્ટ્રભૂતિ-યુગની નવલકથા]

સંપાદક
“ પ્ર ”

મુદ્રક શ્રી ર.

શ્રીમદ્ વ્રજાનંદન ચિત્રિત વર્તી મુદ્રા તથા પ્રકાશ
ઈન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રા. લિ. અમદાવાદ
પ્રજાપતિ પ્રેસ, રેવડી બજાર, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંમત
૨૩૮૩૧
પ્રથમ આવૃત્તિ

વિ. સં. ૧૯૬૮

ઈ. સ. ૧૯૪૨

પ્રજાપતિના આઈકોનને સને ૧૯૪૨ ની ભેટ

બે બોલ

જે નવલકથા પરિચિત સમાજ, સંબોધ, સ્થળ અને સમયની આંધ્રી ચતુરેખા વચ્ચે રમે છે તેનાં પાત્રો ને પ્રસંગો ઘણા માન્યકાને સગી આંખે જોએલાં લાગે છે. એ કેવળ લાગે જ છે—એ માત્ર ભાસ હોય છે ! કારણ, નવલકથા બનેલા બનાવોનું બ્યાન નથી. હા, એ સર્વાંગે ને સર્વગુણે કલ્પનાકથા નથી, તેનું વસ્તુ વાસ્તવ-માંથી ઘડાય છે ને તે વાસ્તવમાં જ વિહરે છે; છતાં તે જીવનચરિત્ર નથી, દૃષ્ટાન્ત-તવારીખ પણ નથી.

“ દેશદ્રોહી ” ઐતિહાસિક વાર્તા નથી ને છે. એનો વાર્તાપ્રવાહ ગયા દાયકાના ઉપાંત્ય વર્ષોના ઇતિહાસ “ ઇતિ-ઇહ-આસ ” નાં ઝરણામાંથી જન્મી તેની જોડે જોડે વહે છે. એનાં પાત્રો ડોઝ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનાં હૃદય પ્રતિબિંબ કે પ્રતીક નથી. એમાંના પ્રસંગો છે એ રૂપે જ બન્યા ન હતા. સેપક યા અન્ય ડોઝ તેના પ્રેક્ષક કે સાક્ષી ન હતા. તરકાલીન વટનાઓના અંશ ને અંશુને કલ્પનાએ ને કલ્પને નવો આપ ને રૂપ આપી આ વાર્તાની વટમાળમાં ઘટાવ્યાં છે. એ ઘટાવણીમાં કલ્પના વધારે કે વટના વધારે તે કહી ન શકાય, પરંતુ એટલું તો કહી શકું છું કે વાર્તાનો પ્રવાહ જે જે નગર કે ગામને સ્પર્શે છે તે સાચાં નથી અને જ્યારે તે જ સાચાં નથી તો પછી પાત્રો કે પ્રસંગો હોઈ શકે ? “ દેશદ્રોહી ” ની માંડણી ને આંધણી એક એવી ધરતી પર થઈ છે કે જેથી આટલો ખુલાસો આવશ્યક માન્યો છે.

પાનું બીજું]

સાહિત્યમંદિરે સરસ્વતી માતાની પૂજા નિમિત્તે લેખકનો આ પ્રથમ અંશસ્થ ઉપહાર છે. એ અર્ધ્ય, નૈવેદ્ય, ભોગ યા જે કહો તે— પકવ છે, પચ્ય છે, સ્વાદુ છે, સરસ છે, અગર નથી—એનો નિર્ણય જે એ પ્રસાદ ચાખશે તેના પર છોડું છું. સાહિત્યમંદિરે પ્રવેશતાં ઘણા પ્રથમ પ્રવેશકો પુરાપ્રવિષ્ટ એવા પ્રસિદ્ધ ઉપાસકો પાસે પ્રવેશપત્ર, પરિચયપત્ર અથવા સાચું કહીએ તો દાખલ થવા દેવાની રજાચિઠ્ઠી મેળવી રાખે છે. મેં એવો પત્ર પ્રાપ્ત કર્યો નથી. મારા અર્ધ્યમાં ને નૈવેદ્યમાં સત્ત્વ કે સુગંધ હશે તો તેજ તેની છડી ખોલશે. વાગ્દેવતાને ચડાવેલી આ થાળીને મારા જેવા અજ્ઞાણા આદમી પાસેથી, પુરસ્કાર આપીને ‘પ્રજ્ઞાપંથુ’ કાર્યાલય જેવી જાણીતી સંસ્થાએ મેળવી છે, ને પ્રજ્ઞા પાસે રજૂ કરી છે. એજ કદાચ મારા હિસાબે મોટી પ્રસ્તાવના ને પ્રવેશક છે. એ માટે હું એ કાર્યાલય ને તેના તંત્રીમંડળનો ખૂબ ઝઘણી છું.

મારું હાથ-લખાણ મુદ્રિત રૂપે પ્રગટ થાય છે. વચ્ચેની આદિથી અંત લગીની સર્વ ક્રિયાપ્રક્રિયાનો ભાર પ્રકાશક કાર્યાલયે પ્રેમપૂર્વક ઉપાડી લીધો હતો. એ કાર્યમાં પરિચિત, અપરિચિત એવી ઘણી વ્યક્તિઓનો મારા પર ઉપકાર ચડ્યો છે.

પુસ્તકમાં છાપભૂલો છે એનો આગળથી નત્રતાપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું. એકજ શબ્દ જુદી જુદી જોડણીમાં જડશે અથવા સ્વીકૃત જોડણીમાં નહિ જડે, એકાદ અક્ષર ખોટો છપાવાથી આખો શબ્દ બદલાયેલા અર્થમાં અથવા કદાચ અર્થશૂન્ય થયેલો જડશે: એ બધા માટે ઉદાર વાચક ને વિવેચક દરજુજર કરશે એવી આશા છે.

લિ.

“ ૩ ”

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ છેલ્લી સલામ ...	૧
૨ દાદુ, દૌલિત્રી ને દત્તક ...	૬
૩ શોકસભા ...	૧૮
૪ તેડાગર ...	૨૬
૫ “જમાઈ બાબુઓ” ...	૩૫
૬ કુલનાયક પાસે ...	૪૨
૭ લાગણીનાં ઘોડાપૂર ...	૪૫
૮ પલટાતો પ્રબોધ ...	૫૩
૯ વગર પૈસાનું નાટક ...	૫૭
૧૦ નાટકનો છેલ્લો પ્રવેશ ...	૬૪
૧૧ પ્રબોધ પલટાયો ...	૬૭
૧૨ બોરીબંદર પર ...	૭૩
૧૩ વિચ્છેદ ...	૮૦
૧૪ હિજરત ...	૮૫
૧૫ પોલીસના વડાની કચેરીમાં ...	૯૧
૧૬ શું સત્ય ? ...	૯૭
૧૭ રાખડી ...	૧૦૮
૧૮ અરણ્યની અંદર ...	૧૧૫
૧૯ નવો ફોજદાર ...	૧૨૪
૨૦ વાડીકળિયામાં ...	૧૩૪
૨૧ બે ઘડીની ગમ્મત ...	૧૪૧
૨૨ પત્રિકા કેણુ લાવ્યું ? ...	૧૪૬
૨૩ જાન ...	૧૫૩

પાનું ચોથું]

૨૪	લગ્ન	૧૫૬
૨૫	પત્રિકા પ્રગટી	૧૬૩
૨૬	દેવીનો કોષ	૧૭૧
૨૭	તાલુકાના રાગ	૧૭૮
૨૮	કાવડિયો બાવો	૧૮૬
૨૯	ડાંગરમાં દવ	૧૯૨
૩૦	હિન્દુસ્તાનીઓની મલ્લે	૧૯૮
૩૧	ધાડની દરખાસ્ત	૨૦૪
૩૨	દમાસ-વીણાળી	૨૧૦
૩૩	પિકેટીંગ	૨૧૪
૩૪	સાવિત્રી પકડાઈ	૨૨૨
૩૫	વગર પગારનો ફોજદાર	૨૨૭
૩૬	કોણુ છુલ્યું ?	૨૩૬
૩૭	ફોજદારનો પ્રતિજ્ઞા...	૨૪૧
૩૮	પ્રત્યોધન્યંદનું કવચ	૨૪૬
૩૯	રમતારામને સગ્ન	૨૫૧
૪૦	તીકડમ-પ્રકરણ	૨૫૬
૪૧	કાગદેવ પકડાયો ?	૨૬૧
૪૨	પ્રસાદ કે કાગદેવ ?	૨૬૪
૪૩	પ્રમુખપદને પાત્ર	૨૬૯
૪૪	ગુપ્તપંથ	૨૭૬
૪૪	કાગદેવની ગુપ્ત	૨૮૧
૪૬	છેલ્લો કાગળ	૨૮૭

હજારો કુલોની પુરબોથી મધમધતું,
સર નાઈટથી માંડી સામાન્ય શ્રમ-
જીવી સુધી દરેક વર્ગમાં વપરાતું

[૨૯૨૮૬]

વરલકર પ્રાણી

વરલકર;

જુની હનુમાન ગલી, મુંબઈ. ૨.

આગ

મોટર

અકસ્માત

માટેની વિમાની વાલિસીઓ

વોડિન ઇન્સ્યુરન્સ

કંપની લિમિટેડની ન મળવો

- તાત્કાલિક વિમાનો સ્વીકાર
- તારાની ઝડપી પતાવટ
- ફૂલ અસ્કયામતો

રૂ. ૨૦,૦૦૦,૦૦ થી વધુ

વધુ માટે : આન્ય એજન્ટ

રમિકલાલ સી. ગોડીઆવાલા

ખાડીઆ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

લાઇફ આન્ય
સંસ્કાર સુધારા
દેલ બદ,

દેશ ડ્રોહી

પ્રકરણ ૧ છેલ્લી સલામ

સાવિત્રી બહેન,

સલામ, છેલ્લી સલામ! સ્નેહી જનની છેવટની સલામ!
વિદાયનાં વંદન!

વિદાય? હા વિદાય જ. આ પત્ર એજ મારો અને તમારો અંતિમ મેળાપ છે. એ મેળાપમાં જ આપણા સંબંધના વિચ્છેદની શરૂઆત છે. આ પત્ર તમને કહેશે કે એ વિચ્છેદ કેવળ આપણા સ્નેહનો—આપણી મૈત્રીનો જ નથી પણ આપણા આદર્શોનો છે, જીવનની દિશાનો છે, કાર્યની પદ્ધતિનો છે.

સાવિત્રી બહેન! હું અહીં શાંતિ શોધવા આવ્યો હતો, પરંતુ તે નથી મળી. ‘શાંતિધામ’ માં શાંતિ ના મળી એવું સાંભળી તમને અજ્ઞયખી થશે. વાત પણ અજ્ઞયખ થવા જેવી જ છે. શાંત અને શીતળ, ધવલ અને નિર્મળ એવા સરોવરમાં સ્નાન કરવા છતાં મારા હૃદયની આગ નથી ખુઝાતી, મારા જિગરનો ઉકળાટ નથી શમતો.

હોળા જેવી હોળાને લોકો પાણીની ધારે ઠંડી પાડે છે, ભડભડ બજેલી ચિતાની રાખોડી પણ ગંગાજળે અને અશ્રુજળે દારે છે; જમણવારની તમણ અને કુંભારવાડાના પગવા પણ એક દિવસ ખુઝાય છે, શાંત થાય છે; પણ નથી ખુઝાતું માંડે રોકાતું અંતર, નથી ઠરતું માંડે બળતું ઝળતું કલેજું અને નથી શાંત થતું માંડે ધમધમી રહેલું કપાળ!

રવિવારે સૂતાં સૂતાં મેં સુધીરને સહજ જ કહ્યું : “કેટલી ગરમી !”

“ઝરમી !” તેણે આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો. એ ઉદ્ગારમાં તેણે જાણે કહેવાનું હતું તેટલું બધું કહી નાખ્યું. તે પછી ફેરવી સૂઈ ગયો.

અમે ખુલ્લા યોગાનમાં સૂતા હતા. - ખાટલા તળે યોગાનમાં દરિયાળા ધ્રો બિછાવેલી હતી. ઝાંઝવથી દાઝેલી આંખ પણ એના પર ઠરતાં શીતલ બને, સ્વસ્થ બને. અમે સૂતા હતા તેની પાસે જ મોગરાના માંડવા હતા, કમાનો હતી, વીથિકાઓ હતી. એવા લીલા પત્રધુમ્મટની છતમાં માથે આકાશમાં તારા હોય તેવા હળ્લરી મોગરાના મોટા મોટા દડા ઝૂંટતા હતા. એ જોઈને લીલા ચંદરવામાં ચંદ્રકાંત મણિ જડવા હોય એવું લાગે !

એવા એ મોગરાના માંડવા મીઠી મહેક પ્રસરાવતા હતા. તેમાં બળતી હતી ગુલાબોની માદક ખુશબો. કેવળ ગુલાબની જ ગંધ શા માટે ? બહુલ ભૈરસલીની તળે ઘોળાં મોતી સરખાં ફૂલની પથારી હતી. તે પર પવનસુરખી હળવે હળવે આજોટતી ત્યારે એ ફૂલશ્યામાંથી એવો તો પરિમળ પ્રગટતો કે પવન સુરભિવંતો મની જતો અને પોતાના રોમેરોમ તથા અણુએ અણુમાંથી મધમધ ફેરવતો આખા વાતાવરણને ખુશબોદાર બનાવતો.

છતાં મને શાંતિ ન મળી. મારી આંખ ન મળી. મને આખે અંજો પરસેવો વળ્યો. એ પરસેવો ધોવાનેજ હોયની એમ પશ્ચિમથી બે ચાર વાદળાં દોડી આવ્યાં અને ઝરમર ઝરમર વરસી ગયાં. આકાશદેવતાએ જાણે વાદળાંની ઝારીમાંથી મારા પર શાંતિનાં છાંટણાં છાંટ્યાં, અવિરત છાંટ્યાં, બે પાંચ મિનિટ એકધારે છાંટ્યાં.

“પ્રભોશ ! ઉઠ ઉઠ, વરસાદ આવ્યો.” સદાજો જંગેલો સુધીર અને ઢંઢોળવા લાગ્યો. પણ હું તો જંગતો જ હતો, વરસતી વૃષ્ટિમાં પણ સગડી પર શેકાતો હતો તેનું એને શું બાન !

“નથી ઉઠવું.”

“અરે ! પત્રણી જઈશ.”

“ભલે.” એમ તો હું પરસેવે પત્તજેલો હતો જ તો.

“અહ્યા ! શરદી થશે.” પોતાના ખિજાનાનો પિંડો અગત્રમાં ઘાલી છાત્રાલય તરફ જતાં જતાં સુધીરે કહ્યું.

“તો તો ભાઈ, તારો ખૂબ ખૂબ પાડ માનીશ.”

પરંતુ એ પાડ માનવાનો અવસર ન આવ્યો. કારણ મારી હૃદયજ્વાલામાં, તપેલી તવઈ પર ઘી તેલના છાંટા ઝાકળ પેડે હિડી જાય તેમ વરસાદના છાંટા વળી ગયા. હા, હું બીજેલો તો રહ્યો જ પણ તે પરસેવાએ.

મારો આ અશાંતિનો રોગ અહીંનો નથી. ત્યાં તમારી પડખે હતો, ગુરજની સેવામાં હતો, મિત્રામિત્રોની પડોશમાં હતો ત્યારે પણ આ અશાંતિ તો હતી જ. અને તમે બધાં તે જાણો છો. એ જાણીનેજ તો તમે બધાંએ આગ્રહ કરી મને અહીં મોકલ્યો છે, શાંતિના ધામમાં, સાહિત્ય સંગીત અને કળાના નિકેતનમાં. પરંતુ તમારું મોકલવું તથા મારું આવવું અફળ ગયું છે. તમારા દાદા દયાશંકર તે મારા ગુરુ અને તેમનાય ગુરુ તે આ આશ્રમના ગુરુદેવ. એઓશ્રી કેવળ મારા ગુરુના ગુરુના નાતાએજ ગુરુદેવ નથી. આખો આશ્રમ એમને ગુરુદેવ કહે છે, શિષ્યભાવે પૂજે છે. ગુરુદેવ પણ સો સો માતાના વાતસલ્યે ભરેલા પ્રેમદેવ છે. એમની રૂપાવંટડીના મંજુલ રણકાર સમી વાણીમાં—શબ્દેશબ્દમાં અમૃત ઝરે છે. એમની આંખ જુઓ તો દીનદુખિયાંના બેલી કરુણાસાગર ભગવાનની કલ્પના કરવાની જરૂર ન રહે. એમનો એક આશીર્વાદ મળે તો આખું આયખું સાર્થક થયેલું લાગે. એમનો બોધ સાંભળીએ તો ભુદ્ધના વારામાં ન જન્મ્યાનો શોક ન રહે. એમને પોતાની કવિતા ગાતા જોઈએ તો વેદના વખતના ઋષિ-મુનિઓનાં આ કળિયુગમાંય દર્શન થયાં એવો આનંદ પામીએ.

એ બધું ખરૂં છે અને એ પણ ખરૂં છે કે મને બાદ રાખો તો બાકીના દરેક જણ માટે આ ‘શાંતિધામ’ શાંતિનું સાચેસાચું નિકેતન છે. અત્રેની આમ્રકુંજે અને વૃક્ષવીથિકાઓ, શાલવન અને આમ્લકી કાનન, અહીંની પુષ્કરિણીઓ અને સ્નાનકુંડો, અહીંનાં પત્રો અને પુષ્પો, વૃક્ષો અને વેલો, પલ્લીઓ અને પોળો, ગોપુરો ને ગલીઓ, પુસ્તકાલય અને વિદ્યાલયઃ બધામાં શાંતિ છે, તપસ્વીઓનાં તપોવનોની શાંતિ છે.

છતાં હું અશાંત છું, ભયાં તળાવે તરસ્યો છું, સદાવતના ભંડારે ભૂખ્યો છું. કારણ મારી ભૂખનું ભોજન અહીં નથી રંધાતું, મારી બાસની પરબ અહીં નથી મંડાતી.

આ છે મંદમંદ સુરખીએ લાસ્યનૃત્ય કરતું સરોવર, પરંતુ મારે નહાવું છે ગાંડે દરિયે. ઘર ઘર જેવડાં મોળાં પર ઘોંડે ચડવું છે. શીણ ઓકતા દરિયાઈ લોઢ કે વડવાનળ ઓકતા પાણીગેંડા પર મારે સવારી કરવી છે. મને થાય છે કે હું આંધીનો વંટોળ બનું અને અહર બિડી ધૂમરીએ ચડું. વિદ્યાલયનો દાદરો ચડું છું ત્યારે પગ કહે છે કે, અલ્યા, મારે તો હિમાલય ચડવા છે, અજ્યેય કૈલાસ ને અલકાપુરીઓ છતવી છે. જલકુંડમાં નહાવા પડું છું ત્યારે હાથ કહે છે કે ચાલ વિલાયત. ત્યાંની ડોવરની ખાડી તરી બતાવું ને મારા બળનું પારખું બતાવું. કદીક કદીક કવિસંમેલનમાં કલ્પનાએ ચડું છું, પણ એ તો મનનું ચડાણ. શરીરને તે ન ભાવે. તે તો કહી બેઠે છે કે મારે તો વિમાને બેઠવું છે, અરે મને ઉડાડતા એ ખુદ વિમાનને મારે ઉડાડવું છે !

આ બધા જ્યારે શેખચલ્લીના તરંગો લાગે છે ત્યારે ખૂબ નિરાશા ઉપજે છે, ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે. હતોત્સાહ ને હતાશ એવો હું આદર્શોને અળગા મૂકી અવળી બાજુએ જોવા લાગું છું. પડી રહું ને સડવા કહું તે કરતાં ચાલ જીવ સરકારના લશ્કરમાં જોડાઉં, લશ્કરમાં કંઈ

નહિ તો લડવાનું તો મળશે, તોપ અંદક ફેડવાનું તો મળશે એમ મનમાં થાય છે; પરંતુ આપણા ગુજરાતી માટે લશ્કરી ભરતીના દરવાજા બંધ છે. લાખોનાં લેખાંએ આપણે લાખોને લડાવ્યા છે. અહિંસાપરાયણ જૈન નગર-શેઠાંએ દિલ્હીપતિ બાદશાહોના બેટાઓને નાણાં ધીરી ધીરી લડાવ્યા છે. ધર્મપરાયણ આચાર્યોએ ધર્મનો નશો પાછ કાંટિયાવરણને ચડી આવતા પરદેશીઓના મુખમાં ધરી છે, પણ પોતે નથી લડ્યા. શિષ્ટ અને સંસ્કૃત સમાજે લડાઈને પ્રાકૃત જનોનો ધંધો માન્યો છે, એમનો વંશજ હું—મને લશ્કરમાં કાણુ લે ?

અને મન વધુ પોચું પડે છે, આદર્શોથી અવળે માર્ગે અવળા ગધેડે બેઠેલું એ હજી વધુ નીચે ઉતરે છે. તે કહે છે કે ચાલ પોલિસ થઈ જ, સિપાઈદાદાની પીળી પાંચડી પહેરી લે અને ઘેટાંને ભરવાડ હાંકે તેમ તુંય ટોળાંને હાંક. ભરવાડની પેઠે અંગ ચલાવતાં કદાચ નહિ આવડે, પણ સિપાઈની લાકડી ઠોકતાં તો આવડશે જ.

આ શાંતિધામની આશ્રમદેવતા સરસ્વતી છે. તે વીણાપાણિ છે, દિવ્યવસ્ત્રા છે, મધુરભાષિણી છે. એના પ્રેરાયા ભક્તજનો સદેહે સ્વર્ગે વસતા હોય એમ વિશ્વપ્રેમ, સાહિત્ય, સંગીત અને કળાની ઉપાસના કરે છે.

મને એ ઉપાસના નથી ફાવતી. છતાં બળપૂર્વક તેમાં ચિત્ત પરોવું અને આદર્શ દેવતા શારદાને સભાવ પ્રણામ કરું તો મને એ શાંત, સૌમ્ય અને સુંદર મૂર્તિની જગ્યાએ કાંઈ નવો જ આકાર દેખાય છે. એ પદ્મના આસને નથી બેઠો પણ બેઠો છે અંગારના આસને. ધગધગતી ધૂણીઓ વચ્ચે વીણાપાણિ નહિ પણ ત્રિશુળ-પાણિ, પરશુપાણિ. એ છે અર્ધ નારી તે અર્ધ પુરુષ, અર્ધ કાલિકાદેવી—ચણ્ડીરાણી અને અર્ધ કાલદેવતા—જમરાજ, અર્ધ વાલ-દેવતા અને અર્ધ કાગદેવતા—ભીલોનો ભૂતરાજ. એ ભીમ અને ભીષણ,

ભૈરવ અને રૂદ્રની મૂર્તિના દર્શને મને શાંતિ મળે છે, પણ એ તો ક્ષણાર્ધ માટેજ. કારણ આ તો છે સરસ્વતી દેવીની શારદાપીઠ. ચણ્ડીદેવીની તાંડવપીઠ તો અહીં સ્વપ્નું છે, ભ્રમ છે.

હા, સ્વપ્નું છે, ભ્રમ છે. પરંતુ શાંતિ પણ પોતાના કુંડાળામાં સત્ય હોઈ શકે છે, અને તેની મને ખાતરી થઈ. કારણ—ચમકતી નહિ—શાંતિધામની સીમ સમાપ્ત થતાંજ મને એક કાંતિધામ જડ્યું. એ જડ્યું ત્યારે મને લાગ્યું, અરે! શાંતિ અને કાંતિ વચ્ચે તો એક આડો પડદોજ છે, એકમાંથી બીજો જવા એક ડગલુંજ બસ થાય.

તમને નવાઈ લાગી હશે કે આવા “શાંતિધામ” ને અડીનેજ “કાંતિધામ!” સાવિત્રી બહેન! થોડા મહિના અગાઉ હું પણ એવોજ ઉદ્ધાર કાઢત. પરંતુ બંગાળમાં આવ્યા પછી, બંગાળીઓ જોડે મૈત્રી કર્યા પછી હું હવે અચરજ નહિ પામું. બંગાળના દેશપુરુષનું એક પડખું જમણો પક્ષ શાંત છે, નરમ છે, તો બીજું પડખું—ડાબો પક્ષ અશાંત છે, ગરમ છે. તેથીજ અહીંના પાણીના પુકરો—પુકરોમાંથી આગના ઝોળા જડે છે, મીઠા રસગુસ્તાનાં માટલાંઓમાંથી સંસાર આખાને કડવો કરે એવા ઉલ્કાના ગણોલા મળે છે. અહીં ઘણા કામળ હૃદયના કવિઓ છે, તો તેટલાજ કઠણ કાળજીના કાંતિકારો છે. એવું છે એટલેજ ‘શાંતિધામ’ પાસે ‘કાંતિધામ’ મળતાં મને નવાઈ ન લાગી.

એ કાંતિધામ સાથેજ કાંતિનું ધામ હતું! ત્યાંના રસોડે લાકુ બને છે, પણ તે ઉલ્કાના આટાના. ત્યાંનાં પાણીઆરાં પાણીએ ભર્મા છે પણ તે પાણી છે લાવાના લાડકા આગ્નેય અમ્લ રસોનું—એસિડોનું. ત્યાંના પુસ્તકાલયે ગ્રંથોનો ગંજ છે પણ તે ગ્રંથનાં પાને પાનાં લોહીથી લખેલાં છે. એ રક્ત—રામાયણોમાં કાણ્ડો છે: લોહીકાણ્ડ, શુપ્તકાણ્ડ, યુદ્ધકાણ્ડ, વિપ્લવકાણ્ડ અને એવાં એવાં અસંખ્ય તાણ્ડવ કાણ્ડો.

હેલી સલામ

અહીંના વિદ્યાલયે આચાર્યો છે તેઓ વેદો બણે છે ઇન્કિલાબનું ઉપનિષદો શીખે છે સામ્યવાદના તથા પાઠો બોલે છે સ્વાતંત્ર્યના અહીં બીજામંત્ર છે કુરબાની, દીક્ષાવિધિ છે રક્તતિલક અને દક્ષિ છે સરદારશી. અત્રે ધર્મ, સત્ય, દયા, અહિંસા ગૌણ છે અને પ્રધાન આસને છે મુક્તિ, ક્રાંતિ અને નવસૃષ્ટિ.

એ આશ્રમમાં મેં દીક્ષા લીધી છે. હાશ! એ ગુપ્ત ધર્મ કંઠી બાંધી કે બણે બહુ થયો. મારો બધો શોક શમી ગયો અશાંતિ આથમી ગઈ, જીવનદિશા સ્પષ્ટ થઈ, અને કામ ચોકખો દેખાયો.

ગૂજરાતને મારો પંથ નવો લાગશે. પણ તે તો તે તેના ગૌરવને નથી ઓળખતું તેથી. આજ અંગારપંથે ગૂજરભૂમિ પનોતા પુત્રોનાં પગલાં પડેલાં છે તે મેં અહિંના ઇતિહાસમંદિર બાણ્યું. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, મૈડમ કાંગા, ધીંગરા, સરદારસીંગ રાજેવાઓ આ માર્ગે મારા પુરોગામીઓ છે. વળી તમને બાણી નવ લાગશે કે અમેરિકાની મદર પાર્ટીનું મુખપત્ર અગિયાર ભાષા નીકળતું તેમાં એક ગૂજરાતી હતી.

એ વિષે વધુ વિવેચન નહિ કરું, કારણકે બધું જ સ્પષ્ટ તો પછી અમારા ધર્મનું ગુપ્ત વિશેષણ ખોદું કરે. દીક્ષા લીધી એ કહેવાની પણ મના છે. અહીં રક્તતિલક થતાં જ જીભે તા દેવાય છે, હોઠે ટેભા લેવાય છે. એ સોગંદ લેતાં અગાઉ તમને રૂં પત્ર લખી વિદાય લેવાની મેં મંજુરી મેળવી છે, એટલે જ આ પ

આજથી કોઈ માઈ સગું નથી પણ સગો છે મારો. ક્રાંતિપં હવે કોઈ માઈ સ્તેહી નથી પણ તે છે ભારતવર્ષની પ્રજા. મ રામ રામ. આપણે છૂટાં પડ્યાં. તમારો પરમમિત્ર પ્રબોધ, તમ દાદા ગુરજી દયાશંકરનો લાડકો વિદ્યાર્થી હવે મૃત્યુ પામે

કાલથી—ના, ના, ક્યારથી તેવ હવે નહિ કહેવાય—(સત્યાગ્રહની ઉધારી ચાલ અને અમારી “ક્રાંતિ-આગ્રહ”ની ગુપ્ત ચાલમાં એજ તો મોટા ફરક છે), હું ગેબમાં ગરક થઈ જઈશ. એ અળખ્યા દરિયામાં તરું કે મરું, ડૂબું કે ઝૂલું તેની હવે ખોળ ના કરશે. મને ભૂલી જશે. આપણા મિત્રપ્રેમની યાત્રા એક નિશ્ચિત તીર્થે જ પૂજતી હતી. એને અધવચ અટકાવવા માટે નળ પેઠે અર્ધે રસ્તે તમને ઝિંઘતાં છોડી જવા માટે ક્ષમા આપજો. મારા પંથેથી મને પાછો વાળશે મા. એ પંથ જો મૃત્યુનો હોય તો તમે સત્યવાનની સાવિત્રી ના થતાં. એ પંથ સ્વર્ગનો હોય તો તમે આ ખંગાળની લોકવાર્તાની બેહુલારાણી-પતિને સ્વર્ગેથી પાછી લાવનારી—ના બનતાં. કારણ, મને મારા સનગમતા આદર્શોથી પાછો પાડશે તો હું છોક જ નીચે પડીશ. તમે નારી છો છતાં કદાચ ભગીરથ થશે તો તે કખૂલ, પણ હું પુરુષ છું તે જો નારી થઈશ તો પછી ભાગીરથી નહિ રહું, તમે ભગીરથની પાછળ પાછળ નહિ આવું. હું કદાચ કોઈ ઝિંડા કોતરમાં સૂલો પડીશ, ભેખડ કરાડે આખડી મરીશ, અને ના મરું તો ઘોડાપૂરે દોડતો આવી ભગીરથ જેવાં તમનેય ખેંચી જઈશ, કોઈ ઝિંડા ખાડામાં, કોઈ પતનના પંથમાં!

એ તો મેં આગળ કહ્યું જ છે કે માફ મન હતાશ થતાં અવળપંથના અવળા ગધેડે જેસે છે. માટે અખરદાર, સાવધાન, મને ભૂલી જજો; રામ રામ!

તમને સલામ, તમારા દાદુને સલામ, પેલા પડોશી પ્રસાદને સલામ. છેલ્લી સલામ.

લી.

તમારો એક વારનો મિત્ર પ્રબોધચંદ્ર

પ્રકરણ ૨ . . . દાદુ, દૌહિત્રી ને દત્તક

સાવિત્રીના દાદુ દયાશંકર આખી મુંબઈના દાદાજી હતા. સહકારી અને અસહકારી, સરકાર અને દેશના કણુધાર, વિનીત અને ઉદામ—દાદાજીને ભગવાનનું માણસ માનતા અને વંદતા, વંદતા જ નહિ પણ પૂજતા. એમના દયાળુ દિલે, સત્યના આગ્રહે, સિદ્ધાંતની નિષ્ઠાએ અને ત્યાગતિતિક્ષાએ તે સર્વના પૂજનપાત્ર થયા હતા. એ સાદા ઓલિયા મહારાજ ન હતા છતાં એમનું વ્યક્તિત્વ સંત-ઓલિયાનું હતું.

દયાશંકરનો સદાચારનો આગ્રહ એ કંઈ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા પછીનો નવો ગુણ ન હતો, ગાંધીજીની અસરનાં પાણી પી ફૂટેલો નવો ફળુગો ન હતો. એ આચારનિષ્ઠ મરજાદી કુળમાં જન્મ્યા હોઈ સત્યધર્મ અને ચારિત્રધર્મ તો એના રક્તમાં જ હતો. દયાશંકર શીખ્યા, ઘણુંય શીખ્યા—વિલાયતી વિદ્યા શીખ્યા, પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન શીખ્યા, પાખંડીઓની તર્કવિદ્યા શીખ્યા—છતાં કુલપરંપરા ન ભૂલ્યા. વિદ્યાએ એમને વધુ વિનયી બનાવ્યા, વિજ્ઞાને વધુ ધર્મશીલ બનાવ્યા અને તર્કશાસ્ત્રે વધુ શ્રદ્ધાશીલ.

એમની લોકપ્રીતિ પણ આજની ન હતી. દેશનો પ્રાણ જ્યારે અગ્નિચક્ર હતો, પ્રજાનો આત્મા જ્યારે ઊંઘમાં હતો, ત્યારથી ઉત્તિષ્ઠ અગૃત...નાં પ્રભાતિયાં ગાવાનું મંત્રણ કાર્ય એણે આરંભ્યું હતું. મરજાદી વૈષ્ણવ કુળના હોવા છતાં એ સમાજસુધારામાં મોખરે હતા, સ્વભાવે શાંત અને એકાંતપ્રિય છતાં સભા સમિતિઓમાં સભાપતિ થતા હતા, બોલવે મિતભાષી અને મિતાક્ષરી છતાં અન્યાય અને અસત્ય સામે સરકારનો દરબાર અને સમાજનાં પંચો ગળવતા.

લોકશિક્ષણ અને જનસેવા પણ એમણે વર્ષો પહેલાં આદરેલી હતી. વ્યવસાયે શિક્ષક હોવાથી એમણે એનો આરંભ વિદ્યાર્થીઓની ગરીબ અને અનાથ, ચારિત્રબ્રષ્ટ અને ઠોઠ-સેવાથી માંડ્યો હતો. શિષ્યસેવાએ યુરુજ માટે વિદ્યાર્થીઓના વાલીનાં ખારણાં ઉઘાડ્યાં. એ ખારણેથી પ્રવેશી તે વાલી વડીલોના પણ યુરુ થયા, નાથક થયા. એમની વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિની મમતાએ પુત્રવેલી માતાઓના હૃદયમાં પણ પડેલા પાડ્યો. તેઓએ પડદા, મર્યાદા અને સંકેત તથા દયાશંકરનાં દર્શન અને બોધ મેળવવા પડાપડી કરી.

એક દિવસ આવા દયાશંકરે સત્યાગ્રહી સૈનિક તરીકે નામ નોંધાવ્યું. તેજ દિવસે તે સૈનિક મટી સેનાની થયા. એમની આનાકાની એળે ગઈ. સમિતિના પ્રમુખપદે અને મંત્રીપદે એમનાજ શિષ્યો હતા. તેઓએ એ જગ્યાં આસન ખાલી કર્યાં.

“ ગુરુદેવ ! એ આસન આપના માટે છે. ”

“ ના ભાઈઓ ના, આ વયે હવે એ ભાર નહિ ઊંચકાય. ”

“ ગુરુજી ! એવું બોલી અમને શરમાવે ના. આપના પર તેનો ભાર લાદવા માટે અમે આ ખુરશી વળગાડીએ છીએ ? અમારી અંતરની ઇચ્છા છે કે આપ આ જિંયું આસન શોભાવે. બાકી એ ખુરશીનો અને આપનો ભાર તો અમેજ ઉપાડીશું. ”

“ તમારો એ પૂજ્ય ભાવ જોઈ મને મારું જીવ્યું સાર્થક થયું લાગે છે. ભાઈઓ ! તમે સ્વેચ્છાએ નહિ પણ મારા વતી એ ખુરશીઓ પાછી લો. શિષ્ય અને ગુરુમાં ભેદ નથી. તમે ત્યાં બેસો છો તે હુંજ બેઠો છું. તમારી ખુદ્દિ, કાર્યશક્તિ અને દેશપ્રેમ એ આરાંજ દીધેલાં દાન છે. તમારા હૃદયમાં સેવાભાવનાના છોડ મેંજ વાળ્યા હતા, સીંચ્યા હતા અને ઉછેર્યા હતા. પરિણામે તમે જે કંઈ કરો છો તે હુંજ કરું છું; અને જિંયું આસન શોભાવવાનીજ જે વાત હોય તો આ ખુરશીઓથી પણ જિંચી ખુરશી, પેલી

ગાદીઓથી પણ પોચી ગાદી પર હું બેઠોજ છું તો ! ત્યાં બેઠો બેઠો હું તમારી પૂજા અને અર્ધ હરવડી પામીજ રહ્યો છું. એ આસન છે તમારા હૃદયનું.”

“ ભલે ગુરુજી, આપની ઇચ્છા અને આજ્ઞા. અમારા હૃદય-આસન પર આપની ગાદી કાયમાખાદ રહે. અમારા હૃદયમંદિર-માંથી આપ અમારા જીવનદેવતા સમા સહાય કરજો.”

મુંબઈના મહાસભાવાદીઓમાં એ અલભ્ય આસન પર દયાશંકર વિરાજમાન થયા. સૂર્ય કદી વૃદ્ધ થતો નથી તેવા દયાશંકર વયે વૃદ્ધ છતાં એક યુવાનની ક્ષમતાથી એ આસનેથી સત્યાગ્રહના જન્મને દોરવણી આપવા લાગ્યા.

આજની પ્રભાતફેરીઓ પૂરી થઈ. એ મંડળીઓ પોતપોતાને સાંપાએલી ગલીઓમાં ફરી દયાશંકરના ઘરે આવી વંદન કરીને આવતી કાલ માટે આદેશો લઈ ઘેર ગઈ.

પછી દયાશંકર કાંતવા બેઠા. સાવિત્રી દાદુના માટે સ્થવારના નાસ્તાની રાખડી તૈયાર કરવા રસોડામાં પેઠી.

સાવિત્રી હતી તો હજુ પચ્ચીશીના આરે, છતાં તે દાદાજીની પણ દાદી હોય એવી થઈને દયાશંકરની ખિદમત કરતી. ગયા વરસે દયાશંકરની દેવોએ ખૂબ કસોટી કરી હતી. એમના પર જેબનો કારી ફટકો પડ્યો હતો. એમને નવાઈ તો ન હતી. ધીરજની બાણી કસોટી પછી આપેલા એક પુત્રના બદલામાં દેવે એ બાળપુત્રની માતાને હરી લીધી હતી. પછી એજ પત્નીએ પોતાની પહેલા બોળાની પુત્રીને તેના પતિશ્રુદ્ધેથી સ્વર્ગે બોલાવી લીધી હતી. સદગત માતાનું આજું આવતાં તેની લાડીલી પુત્રી પોતાની પંડતી નાની પુત્રી સાવિત્રીને રડતી મૂકી ચાલી નીકળી હતી. એ મર્મવેધી ધા દયાશંકરે હરીચ્છા બોલી ખમ્યા હતા. પરંતુ ગયા વર્ષના લાગે

એમને બહુ દુઃખ થયું હતું. એ ધા હતો એમના પેલા બાળવયે માતા-વિદોષા અનેલા દીકરાનું ભરથુવાનીમાં મૃત્યુ. મૃત્યુ તો એણે શોભાવ્યું હતું, કારણ તે કાલેરાપીડિત પ્રજ્ઞની સેવા કરતાં કરતાં મર્યો હતો, છતાં મૃત્યુ તે મૃત્યુ: તે શૌર્યભર્યું, છતાં તેના નહોર પાછળ રહેનારા સ્નેહી સ્વજનોને ધાયત્ર તો કરેજ છે.

એ ધા દયાશંકરનો જીવ લઇને જ રૂઝાત, પરંતુ દીકરો જતાં સૂના થયેલા ઘરમાં બીજા એ જીવ પ્રવેશ્યા હતા. તેમણે એમને મૃત્યુ-પંથની કેડીએથી પાછા વાળ્યા હતા.

એ એ જીવોમાંથી એક હતી સાવિત્રી-દયાશંકરની દૌહિત્રી, વર્ષો અમાઉ સદ્ગત થયેલી પુત્રીની પુત્રી. સંઘર્ષનાતિકા એવી એ દાદાનો શોક મુકાવવા આવેલી તે દાદા પાસેજ રહી ગયેલી.

“આવ મારી દીકરી! આવ.” સાવિત્રીને આવેલી જોઈ શોકવિહ્વલ દયાશંકર તેને ભેટી પડ્યા હતા.

દાદાજીની છાતીમાં સમાઈ રહી, હળવે હળવે તેમનાં આંસુ લૂછતી સાવિત્રી ત્યારે બોલી હતી: “દાદુ! હું તમારી દીકરી થઈશ, દીકરો થઈશ, જે કહેશો તે થઈશ, પણ એક શરતે.”

“કઈ શરતે બેટા? ના ના, શરત કે નહિ શરત, હું તને નહિ જવા દઉં. તું હવે મારી લંગડાની લાકડી છે, આંધળાની આંખનું રતન છે.” અને પછી દયાશંકરે સાવિત્રીને વધુ જોરથી છાતી સરસી દબાવી હતી.

“નહિ જાઉં! દાદુ, નહિ જાઉં. પણ તમનેય નહિ જવા દઉં.”

“હું હવે ક્યાં જવાનો છું, બેટા? મારા માટે બધાં બારણે આગળા દેવાયા છે.”

“ક્યાં જવાના છો તે તો તમારી જિંડી જિતરતી આંખને પૂછો, હિપવાસ કરતા ઉદરને પૂછો, ધૂનતા કંપતા હાથપમને પૂછો, પણ

હવે બહાર જવાનાં બારી બારણાં બંધ નહિ હોય તોય હું તે બંધ કરીશ, અને તે પર તાળાં મારીશ.” એ બોલતાં સાવિત્રી ગળગળી થયેલી.

“ દુભા ના બહેન ! હવે તો હું જ જમને, તેને મેં વારેવારે વિનવીને તેડ્યો છે છતાં, પાછો કાઢીશ.”

અને સારથી દયાશંકર દૌહિત્રી માટે ફરી જીવન થયા હતા. અને સાવિત્રી દાદુ માટે ઘરડી માણ જેવી ઘરરખ થઈ હતી.

સાવિત્રી રસોડામાં રાખડી તબડાવતી હતી. દયાશંકર રેંટિયા પર તાર ઉપર તાર કાઢતા અને વીંટતા જતા હતા. બંને પોતપોતાના કામમાં તક્ષીન હતાં. ત્યાં તો રોજનો પરિચિત લહેકાદાર સ્વર આવ્યો : “ ટ...પા...આ...આ...લ.”

લ અક્ષરનો ઉચ્ચાર હજી અધૂરો હતો ત્યાં તો ટપ કરતો એક કાગળ પડ્યો. ખજૂરીની પીળા સાદડી પર એક સફેદ પરખીડિયું શોભવા લાગ્યું.

એ ટપાલ અને ટપના અવાજે દયાશંકરનો રેંટિયો થંભ્યો. તે પેલા પરખીડિયા તરફ જવા ગઈયા. પરંતુ ત્યાં તો એ પરખીડિયું સાવિત્રીના હાથે ઉઠાવી લીધું. તે પણ રાખડી ગિકળતી રાખી દોડી આવી હતી.

“ દાદુ ! એ તો મારો કાગળ. ”

“ એમ ! બહુ સારું. વારું, પણ કેનો છે ? ”

“ પ્રબોધચંદ્રનો લાગે છે. ” ઉપરના મરોડદાર અક્ષરો તરફ તાકી રહેલી સાવિત્રી બોલી.

પછી વધુ કુતૂહલ ન બતાવતાં દયાશંકર કાંતવા બેઠા અને સાવિત્રી કાગળ લઈ અંદર પેઠી.

દયાશંકરના ઘરમાં પુત્રમૃત્યુ પછી જે બાળે એક જીવ પ્રવશ્યો હતો તે આ પ્રબોધચંદ્ર હતો. તેના પુત્રની કાળોતરી એણે જ લખી.

હતી. કાલેરાપીડિત પ્રાંતમાં એ તેનો સાથી હતો. મરતાં મરતાં તે ઘરડા પિતાશ્રીની પ્રબોધચંદ્રને બાળ-સંબાળ સોંપી ગયો હતો, અને એ સોંપણીનું પાલન કરવા ત્યારપછી પ્રબોધચંદ્ર મુંબઈમાં જ વસ્યો હતો. દયાશંકરનો તે બીજો દીકરો થઈ ગયો હતો.

મુંબઈના કેટલાક સત્યાગ્રહી યુવાનો પ્રબોધચંદ્રને ધૂમકેતુ કહેતા. એ ઉપમા આધારરહિત ન હતી. તેનો ઉત્પાતિયો જીવ તથા અર્શાંત જીવનચર્યા એ નામને થોડીઘણી લાયક હતી.

એના સદ્ગત પિતા સરકારી અમલદાર હતા. તે જીવતા હતા ત્યારે તેનો વિધૂરનો એકનો એક પુત્ર પ્રબોધચંદ્ર મોસાળમાં બિછર્યો હતો. મોસાળના ગામડામાં વખત જતાં બધાં મરી પરવાર્યાં ત્યારે તે પિતાશ્રી જોડે રહેવા ગયો, અને વારંવાર બદલી થતાં તે પિતાશ્રી જોડે પ્રાંતે પ્રાંતે રખડ્યો, બહુયો ને પાસ થયો. પછી તે પિતાશ્રી ગયા એટલે એ એકસો અટૂલો ખસે ખડિયો લઇને નીકળ્યો હતો. રેલ, પ્લેગ, કાલેરા કે દુકાળ જ્યાં એવા ઉપદ્રવો બિભા થતા ત્યાં એ ખડો થતો. સાથે કાંઈ નહિ હોય તો પણ એકલે હાથે કામ કરતો. કાંઈ સહાય કરે તો સ્વ. પિતાશ્રીની થોડીઘણી સંપદમાંથી ગાંઠનાં ગોપીચંદન કરતો, પરંતુ પાછો ન પડતો, આસમાની સુલતાની પાસે પણ હાર કબૂલતો નહિ.

આવી એક તીર્થયાત્રામાં જ પ્રબોધચંદ્ર અને દયાશંકરનો દીકરો બેગા થયા હતા અને જિગરજન મિત્રો થયા હતા. તે મૈત્રીના પરિપાક રૂપે તે દયાશંકરનો દત્તક દીકરો હોયની એમ મુંબઈમાં ફરીકામ હોયો હતો.

એના ફરી કામ કરવામાંય નિશ્ચલતા તો ન જ હતી. તે નદી જેવો હતો. સરોવર પેડે પાણો વચ્ચે રહેવું ને મરવું તેને બરાબર લાગતું. તે તો બેખડ કરાડા તોડી દેશભરમાં દોડાદોડી કરવા ઇચ્છતો.

એ આકળા સ્વભાવ પર સાવિત્રી એક નાચ સમી બની હતી.

દયાશંકરની બધી બાળસંભાળ પોતે ઉપાડી લઈ એ ફરજમાંથી તે પ્રબોધચંદ્રને મુક્ત રાખતી ખરી, પરંતુ એ મુક્તિદાન જ તેના પગમાં બેડીરૂપ બનતું. તે બહાર ફરી શકતો, આજે બોરસદ તો કાલે મારડોલી; તોપણ પરમ દિવસ ઉમતાં તેને એક વાર મુંબઈ આવી જવું પડતું જ. તે દાંડી ગએલો, કરાડી ગએલો પણ એક એક દિવસ માટે. તે વડાલે ઘવાએલો અને ધરાસણે ઘવાએલો પણ એ ઘા પર મલમપટા તેને મુંબઈમાં-સાવિત્રી પાસે જ કરાવવા પડેલા. કાઈ અજબ એવા અદમ્ય તારે-કાઝા સૂતરના તારે છતાં વજ્ર જેવા અટૂટ તારે-તે બાંધ્યો પડ્યો હતો.

એ બાંધન તેને ય અપ્રિય હતું એમ તો ન હતું. છતાં કેટલીક વાર કેટલીક પ્રિય વસ્તુઓને પણ અકારી ગણવી પડે છે. સાવિત્રીના સ્નેહને તે સાદર સ્વીકારતો, પ્રણામ કરતો, પરંતુ મનમાં મનમાં તે તેનાથી છોટે રહેવા ઇચ્છતો; કારણ કે એ વનના મુક્ત પંખીને ફરી ઊડવું હતું.

સ્નેહબાંધન સિવાય બીજું પણ એક-કદાચ અનેક-બાંધન તેને ગુંગળાવતું હતું. પ્રેમનું બાંધન તો મીઠું હતું પણ આ અન્ય કરડું હતું, પ્રબોધચંદ્રના કંઈ કંઈ કરી નાખવાને ઉતાવળિયા એવા જીવને કરડતું હતું, ખૂંચતું હતું.

એ બાંધન હતું સત્યાગ્રહીના માથે રહેલી સત્યની મર્યાદા, શુદ્ધ અહિંસાની અદ્ય. તે વિચાર કરે તે પહેલાં એ વિચારની પવિત્રતા તેણે તપાસી જવી જોઈએ. તે બોલે તે પહેલાં એ બોલની સત્યતા વિષે તેને ખાતરી હોવી જોઈએ. તે કામ કરે તે પહેલાં તેના શુભાશમની તેણે કસોટી કરી લેવી જોઈએ. ‘આ જોઈએ’ ને ‘તે ન જોઈએ,’ ‘આ ઈષ્ટ અને તે અનિષ્ટ’ એવાં એવાં સૂત્રો, બિભરે આવે ને તેને બિભરાવા દેવા દેવાએલા પ્રબોધચંદ્ર માટે બાંધનરૂપ હતાં. બાણી જોઈ ખોડું વિચારવા, કોઈને દુભાવવા કે રક્તપાત કરવા તો તેય ન ઇચ્છતો પરંતુ પ્રથમ સાધન ને પછી સાધ્ય, પહેલું

સત્ય અને પાછળ સેવા, એ તેને ગુંગળાવતું. એ ગુંગળામણે તેનો મૂળથીજ અશાંત હતો તે આત્મા વધુ અશાંત થયો. ગમે તે ભોગે વહેવાનું મળે તો તે નહેરના બાંધેલા માર્ગે વહેવા ખુશ હતો પણ માર્ગકેડીની ભુલભુલામણીમાં જો એ વહેણ અટવાઈ મરવાનું હોય તો તે ખુશ ન હતો. તેમ મરવા અગર અર્ધ મરવા પહેલાં તે ફરી પોતાની જૂની અવસ્થાએ જવા માગતો હતો. તે નવી નદી જેવો કાંઠા કરાડા તોડી એલફેલ આડો ફાટવા માગતો હતો. ગુફાઓની ભુલભુલામણી જેવી મહાદેવની જટામાં વર્ષો લગી ગરક થઈ બહાર નીકળેલી ગંગા વધુ તપશુદ્ધ, વધુ પવિત્ર અને વધુ વેગીલી બની હશે; કબૂલ, પણ પ્રબોધચંદ્રમાં એટલી ધીરજ ન હતી. ભલે તપનું તેજ ઓછું હોય પરંતુ તે જો સંકટગ્રસ્ત સંસારનાં કષ્ટ તરતજ ઓછાં કરી શકે તો ભલે તે તેવું રહેતું.

પરંતુ સાવિત્રીનો સ્નેહ અને દયાશંકરનું વાતસલ્ય તેને તે પંથથી ખાળી રહ્યાં હતાં. અને એ અવરોધ પ્રેમરૂપી માખણની પાળ હતી, તે તોડવી હોય તો પળનોય વિલંબ નહિ લાગે, છતાં તે વજ્રકોટ સમી હતી. એ કોટ કિલ્લામાં પ્રબોધચંદ્રને મુંઝાતો જોઈ સાવિત્રી અને દયાશંકર બંનેને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમણે તેને-વનના પંખીને-વનમાં છોડી જવા છૂટ આપી, અને તે બદલ છૂટો થવા છતાં એ બંને જોડે વધુ વધુ બંધાઈ તે બંગાળે પહોંચ્યો હતો. ત્યાંના 'શાંતિધામ'માં તે શાંતિ શોધવા ગયો હતો.

આજની ટપાલનો પત્ર સાંથીજ આવ્યો હતો.

દયાશંકર વાટ જોતા હતા કે ક્યારે સાવિત્રી આવે ને સાથે બેસી રાખડી પીએ. પ્રથમ તો કાંતવાની લગનીમાં તે આત્મવિસ્મૃત હતા. પરંતુ તેવામાં ઘડિયાળમાં ટકેરા પજા ને તેમને યાદ આવ્યું કે, અરે! આ તો અડધો કલાક વહી ગયો. સાવિત્રી હજી કેમ ન આવી? પત્ર એટલો બધો લાંબો છે, કે પછી અંદર કોઈ શોકવાર્તા છે?

બેઠકમાં દયાશંકર સ્વગત સંવાદ કરતા હતા અને ઉપર સાવિત્રી પણ: “ધૂમકેતુ! ધૂમકેતુ! કેવળ ધૂમકેતુ! પકડવા જઈએ તો કેવળ ધુમાડો!”

“ઓ ઉત્પાતિયા શ્રવ! એવું હતું તો મારા ઘરમાં શામાટે આવ્યો? અને આવ્યો તો ઇંટમાટીના ઘરમાંથી હાડમાંસના શરીર-ઘરમાં શું કરવા પેઠો? ખાતર પાડી પેઠો, ચોરની પેઠે પેઠો! અરે! દેહમંદિરની મોંઘામૂત્રી હૃદયગાદી પર ચડી બેઠો, પ્રબોધચંદ્ર! કયા ભવે મેં તારો અપરાધ કર્યો હતો કે તું આ ભવે મારા મુલાયમમાં મુલાયમ મર્મમાં છેદ કરી હવે ચાલ્યો જાય છે, હથેળીમાં ચાંદ જેવો હસી રમી સરી જાય છે? નિષ્કુર! કૂર! હૃદયહીન!”

“લાખો દુઃખી માટે તારું હૃદય દ્રવે છે, પણ આ એક હૃદયની વેદના તારા કાળજીમાં નથી ભોંકાતી? ઓ વજ્ર! ઓ ઉલ્કા! ઓ વિદ્યુત! અચાનક ઊતરવું, કાઠને ચમકાવવું, ચીરવું અને પાતાળમાં પેસી જવું એ જ શું તમારો ધર્મ? આવા જ શું તમારા કર્મ? ઓ! ઓ! ઓ!...”

સાવિત્રીનું આ વિલાપકાવ્ય લંબાયેજ જાત, પરંતુ ત્યાં તો વચમાં વિક્ષેપ પડ્યો. તે વિક્ષેપ હતો દયાશંકરની ચાખડીના અવાજનો.

“બેટા રાખડી ઝિકળી...”

‘ઝિકળી’ શબ્દે પહોંચ્યા—ન પહોંચ્યા ત્યાં દયાશંકરે પોતે જ જોયું કે ધી ધઈની રાખડી સાથે સાવિત્રીની આંખમાં પણ આંસુની રાખડી તળાવતી હતી.

“આ શું બેટા! આ શું!” આખા આયખાનો સ્નેહ એકા સાથે દર્શાવી દાદાજી દૌહિત્રીનાં આંસુ લૂછવા લાગ્યા, પરંતુ ત્યાં તો એ લૂછેલાં આંસુ એમની પોતાની આંખમાં ઊભરી આવ્યાં.

પ્રકરણ ૩ શોકસભા

પછી તો રાખડી ઠંડી પડી, ચૂસો ઠંડો પડ્યો, દાદુ ને દોહિત્રીની ભૂખ પણ ઠંડી પડી, છતાં ઠંડા ન પડ્યાં તેમનાં હૃદય. જિગરની તોલડી આંધણે ઝિભરાતી હતી, એની વરાળ-હાયવરાળ શિરાએ શિરાએ પ્રસરતી હતી, રક્તમાંસ અને હાડચામને ગરમ કરતી હતી.

અંતે એકબીજાને ભેટ્યાં. એ ભેટાભેટીમાંય તેમને સાંત્વના ન મળી. અંતેની છાતી પર સગડી ધીકતી હતી એટલે કાણુ કોને શાંતિ આપે? ચાર ચાર ચક્ષુઓમાંથી આવણુ ભાદરવો-ના, ચારે માસનું ચોમાસું વરસતું હતું, પરંતુ તેનાંય પાણી, તડકામાં ઝાકળ પડે કે તપ તવા પર તેલનું ટીપું પડે ને જેમ ઝિડી જાય તેમ ઝિડી જતાં હતાં. હેલી વરસે કે મૂશળધાર વરસે તેથી ધગધગતો જ્વાલામુખી બુઝાય છે કે આ શોકતપ આત્માઓનો સંતાપ શાંત થાય?

આ વાત કહેવી પણ કોને? આશ્વાસન લેવું પણ કોની પાસે? દયાશંકરને વિચાર આવ્યો કે ‘શાંતિધામ’ ના આચાર્યને તાર કરીએ: ‘અમારા પ્રબોધને રોકો.’ પરંતુ તે રોક્યો રોકાય? તાર અર્થ વગરનો હતો. એમાં વળી પ્રબોધને માથે જેખમ હતું. તેની ગુપ્ત દીક્ષા પ્રગટ થઇ જાય તો તેને ‘શાંતિધામ’ થી ‘ગુપ્તધામ’ માં નહિ પણ કારાધામમાં જવું પડે.

દયાશંકરે બેઠકનું બારણું બંધ કર્યું. બંધ થતાં થતાં તેણે બંધ કરનાર પ્રતિ સહાનુભૂતિ બતાવી: તે તેના ચણિયારા પર ચણુ-ચણુ. સાવિત્રીએ રસોડું ઢાંક્યું. તેની પાળેલી બિલાડી તેના પગમાં ભરાવા ન આવી. કદાચ એ અવાચક પ્રાણી પણ સમજ્યું હતું કે તેને દૂધ પાનારી આળે શોકમાં છે. રાંધણીના બારણામાં સાવિત્રીની આંગળી ભચડાઈ. ભચડાવા છતાં તેમાંથી લોહી ન નીકળ્યું. કદાચ

શરીરમાંથી બધું લોહી સૂકાઈ-શેકાઈ ગયું હશે ! મુખમાંથી આંસુ પણ ન નીકળી. મુખદુઃખની સંવેદના અત્યારે સૂન મારી ગઈ હશે ?

હાહુ અને દૌહિત્રી બંને મૂંગાં મૂંગાં મેડી ચડ્યાં ને શેતરંજી ઉપર સૂતાં, માથે-પગે ચોક્કાણ ચોઢીને સૂતાં. બંને ઊંઘ્યાં તો નહિજ છતાં તેવો ઢોંગ કરવા લાગ્યાં. રખેને પાસું ફેરવતાં બીજે જાગી જાય એ ભયે બેઉ લોકડાં જેવાં જડ થઈને પડ્યાં રહ્યાં. અત્યારે કોઈ આવીને જુએ તો જરૂર ગભરાઈ જાય. આંખમાં નૂર નહિ, ડોળા ફાટેલા, ગાંઠે લોહી નહિ, વાળ વીખરાયેલા, નાડીમાં જોર નહિ, શ્વાસ રૂંધાયેલો : એ જોઈ કોને ખોટો વિચાર-કોને મૃત્યુની આશંકા ન ભડકાવે ?

પગ ગઈ, ઘડી ગઈ, કલાક ગયો, પહોર ગયો, બપોર થયા ને બેય વાગ્યા. પરંતુ દયાશંકરના ઘરનો દરવાજો ન ઊઘડ્યો. અડોશી પડોશીને જિજ્ઞાસા થઈ : બંને હાહુ-દીકરી કરે છે શું ? એ જિજ્ઞાસાએ આસ્તે આસ્તે ચિંતાનું રૂપ ધાર્યું. પ્રેમાળ પડોશીએને અશુભની શંકા થઈ. તેમણે દરવાજો ઠોક્યો. અંદરથી જવાબ ન આવ્યો. કોઈ જીવતા જાગતા માણસની હિલચાલનો અણસાર પણ ન જણાયો.

બરાબર એજ વખતે એક ઘોડાગાડી આવીને ઓટલા પાસે ઊભી. અંદરથી, એક ઘોળી દૂધ જેવી ખાદીની કફની ને ઘોળી પહેરેલો યુવાન બહાર આવ્યો, નીચે આવ્યો, ઊંચે ઓટલે ચડ્યો.

“ બારણાં બંધ છે ? ” આવનારે આશ્ચર્ય સાથે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા પ્રસાદભાઈ ! જય જય, ક્યારે આવ્યા ? ” એક પડોશીએ સવિવેક હાથ જોડી જવાબ આપ્યો ને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ જય જય, આ ચાલ્યો આવું છું. ”

“ આવવાના છો તેની આ લોકોને ખબર આપી હતી ? ”

“ જરૂર. કાલે મારો કાગળ મળ્યો હશે. ”

“ છતાં બારણાં બંધ ! બહારથી બંધ હોય તો સમજું કે

બહાર ગયાં હશે, પણ આ તો અંદરથી.”

પ્રસાદે જોરથી બારણાં બખડાવ્યાં. જૂના ઘરની દીવાલો ધૂળ.

“ક્યારથી બંધ છે?”

“સહવારે તો ઉઘાડાં હતાં.”

“બીજે કોઈ રસ્તે અંદર જઈ શકાય છે?” પ્રસાદે પડોશીઓને પૂછ્યું.

“મારી અગાસી પરથી જવાશે, જોકે જરા ફૂદકો મારવો પડશે.”

“વાંધો નહિ. એક ચું દસ ફૂદકા મારવા તૈયાર છું.” પ્રસાદે કચ્છ ભીડી, તે પડોશી જોડે તેના ઘર બાણી જવા માંડ્યું.

બારણે આટઆટલી ધમાકા હતી છતાં ઉપર સૂતેલાં બંને જંગતાં ન હતાં તે જંગતાં હતાં તો ગિઠતાં ન હતાં. પરંતુ બહુ ઠોકાઠોક થઈ ત્યારે દયાશંકર બોલ્યા: “બહેન!”

“હા, હાહુ, હું જાઉં છું.”

સાવિત્રી બિડી, જાણે કે ચિતા પરથી મડદું ગિઠ્યું! હાડ-પિંજરથી પણ બચંકર એવું જીવતું છતાં મરેલું જેવું માણસનું માળખું ગિઠ્યું.

તે જોતાં જ દયાશંકરે “ઓ મારી દીકરી રે!” બોલી ચીસ પાડી. તે ચિત્કારે સાવિત્રીની રહીસહી શક્તિ હરી લીધી. તે પછડાઈ. બહુ બહુ ચત્ને જાળવી રાખેલું ચેતન હરાયું. તે મૂર્ચ્છિત બની.

સાવિત્રી પડી કે તેજ ક્ષણે દયાશંકર ગિભા થયા. તેમનો તૂટી પડેલો દેહ ફરી ટટાર બન્યો. તે વહેલા વહેલા પાણી લેવા દોડ્યા. ત્યાં સામે જ અગાસી પરથી ગિતરી આવેલો પ્રસાદ દેખાયો.

“પ્રસાદ! પ્રસાદ! જા બાઈ નીચે. ઝટ માણી લઈ આવ.”

એટલું બોલી દયાશંકર પાછા વળ્યા. સાવિત્રીનું માથું ઓશીકા પર મૂકી પંખો કરવા લાગ્યા.

દિગ્મૂઠ થએલો પ્રસાદ વધુ દિગ્મૂઠ થતો ચંદ્ર જેવો નીચે

જિતયોં ને પાણી લઈ બેબે બામાં ચડી પાછો આવ્યો.

તરસ્યું જનવર પાણીનું તપેહું બેબે ઝંપલાવે તેમ દયાશંકરે એ પાણી માટે ઝંપલાવ્યું, ને સાવિત્રીની આંખ પર છાલકો મારી.

શીતલ જલની છાલકે સાવિત્રીએ આંખ ઉઘાડી. પ્રસાદે તેમાં વેદનાની નદીઓ છલકાતી દીડી.

“દાદુ! દાદુ!”

“બસ, બહેન! બસ, હું બધું સમજું છું. અત્યારે ના બોલ.”

પરંતુ સાવિત્રીથી ચૂપ ન રહેવાયું. કલાકોથી તે મૂંગી હતી જ તો. એ અળપૂર્વકના મૌનથી તેની છાતી ફંધાર્ધ હતી. તે બેભાન થઈ ઢળી પડી હતી. ના, ના, હવે મૌન નહિ, તેની અંતર-વ્યથા વ્યક્ત થવા વ્યાકુળ થઈ હતી.

“દાદુ! મને મારો હંસ પાછો લાવી આપો.”

“લાવી આપીશ બેટા! લાવી આવીશ.”

“એવું જાણત તો હું એને ચરવા જવા ન દેત. મને ભોળાને ખબર નહિ કે મોતીના ખેતરમાં મરચાંનો ચારો પણ હશે, અમૃતના સરોવરમાં અમિના કુંડો પણ હશે, કૈલાસના હિમતીર્થમાં પાતાળનું લાવાતીર્થ પણ હશે.”

પ્રસાદ હજુ મૂંગો હતો. તેના તરફ બેબે સરખો વિવેક પણ ઠાકએ કર્યો નહિ. તેની નવાઈ સીમા છોડતી હતી. એને પોતાની ઉપેક્ષા અને અપમાન થતું લાગ્યું. છતાં તેણે ગમ ખાધી. તે હિંમત બીડી મૂંગો જ બિભો.

નીચેથી ફરી બારણું ઠોકાયું તે ઉઘાડવા તે દાદર તરફ ફર્યો. એ ફરવાનું કારણ વર્તી જઈ દયાશંકર બોલ્યા:

“ભાઈ પ્રસાદ, બધાને કહી દે કે ઘેર જાય. અહીં એમની બીડ કામની નથી.”

“પણ પૂછશે કે થયું છે શું તો શું કહીશ?”

“તમને આવડે તે કહેજો.” સાવિત્રી બેઠી થઈને બોલી. હવે

તેનો દુઃખાવેગ શમ્યો હતો. તેનો સ્વર સ્વસ્થ અને સ્વાભાવિક હતો.

“હું પાછો આવું કે નહિ?” પાછા આવીને રહસ્ય જાણવાને હિતજ્ઞર છતાં પ્રસાદે માન માગ્યું.

“હા, આવજો. તારું કામ છે.” દયાશંકરે દૂકો જવાખ આપ્યો.

અડોશીપડોશીને વિદાય કરી ઉપર આવેલા પ્રસાદના હાથમાં દયાશંકરે પ્રબોધચંદ્રનો પત્ર મૂક્યો.

પ્રસાદને પણ આ લોકો જેડે ઘરવટનો સંબંધ હતો. પ્રબોધથી પણ પહેલાં તે આ ઘરમાં પ્રવેશ્યો હતો. તે દયાશંકરનો એક શિષ્ય હતો. ગુરુધરે સાવિત્રીના આવ્યા પછી એ શિષ્યનો અવરજવર વધ્યો હતો. બજારમાંથી શાક લાવવું, મોદીની દુકાનેથી અનાજ લાવવું, વગેરે કામ તે બહુ ખુશીથી કરતો, માગી માગીને કરતો, અને રસોડાના કાઠાર વિષેની વાતચીતથી આરંભાએલો આ સ્વયંસેવક ને સાવિત્રીનો પરિચય વધુ ગાઢ બન્યો હતો. ખડે પગે ઉડાવાતી પોતાની આ ખિદમત સાવિત્રીના ધ્યાનમાં ન આવે એવી તે બેકદર ન હતી, તે તેના સેવકને દર વખતે સરિમત ‘આવો’ કહેતી. એ ‘આવો’ થી જ પ્રસાદ સંતુષ્ટ રહેતો.

પરંતુ પછી તો ધૂમકેતુ જેવો પ્રબોધ કોણ જાણે કયા અબજયા મુલકમાંથી ફરી નીકળ્યો. પ્રસાદની આરાધ્ય દેવીએ એ તારાને પોતાનો આરાધ્ય દેવ બનાવ્યો, ત્યારે પ્રસાદનો પેલો અદ્વય સંતોષ ઓગળી ગયો. તે ઇર્ષાએ બળવા લાગ્યો. હળવે હળવે ઝિલકતી એની જિન્સી ભૂખ જોરથી ઉપડી.

પરંતુ થોડા દિવસમાં તે સમજી ગયો કે પ્રબોધ છે તો અંચળ તારા જેવો, છતાં છે સૂર્ય સમો તેજનો અંબાર. એના પ્રકાશમાં પોતાને પ્રકાશવા કે પોતાના ક્ષીણ પ્રકાશથી અન્યને આકર્ષવા અવકાશ નથી. એ સમજણે એણે અંતરમાં અસંતોષ સાથે પણ બહારથી ખેલદિલીના આનંદે મુજબ છોડ્યું હતું. તે ઉપકંઠ જિલ્લામાં

એક આશ્રમ-છાવણી સંભાળવા ચાલ્યો ગયો હતો. પ્રબોધ બંગાળે ગયો તોપણ તે એ છાવણીમાં જ રહ્યો. બંગાળે બેઠાં બેઠાં પણ પ્રબોધ એવો પ્રકાશ ફેંકતો હતો કે તેમાં પ્રસાદ અંજાર જતો હતો.

પ્રબોધની ગેરહાજરીમાં સાવિત્રી જોડે પોતાનો પરિચય વધારવાની એક હિકમત તેને પરમ દિવસે અચાનક સૂઝી અને તરત તેનો અમલ કર્યો. પોતે મુંબઈ આવે છે એવો કાગળ લખ્યો.

તે દયાશંકરને પોતાની છાવણીમાં લઈ જવા આવ્યો હતો. મુંબઈમાં તો બહુ આગેવાનો છે, ગામડાંઓમાં તેઓ નથી. જે હતા તે પકડાઈ ગયા છે. બિચારા હિન્દુતી ખેડૂતો નાયક વિના બહુ મુંઝાય છે તેથી તેમને જે દયાશંકર મળી જાય તો સાક્ષાત દેવ મળી જાય. આવું આવું કહેવા તે આવ્યો હતો, પરંતુ અહીં તો તેણે એક અણુધારી ગૂંચ ઊભી થયેલી દીડી.

તેણે પ્રબોધનો પત્ર વાંચ્યો. એક વાર, બીજી વાર વાંચ્યો ને વિચાર્યો. અંતે તેના અંતરે હાશનો દમ ખેંચ્યો. હાશ! હરીફ ગયો! પરંતુ આઘાત થવાનો વેશ તો પ્રસાદને ભજવવો પડ્યો. પ્રસાદ સુશિક્ષિત હતો અને આજનું શિક્ષણ બીજું વધારે નહિ પણ આટલું તો શીખવે છે કે અંતરમાં દહીં રેડાવા છતાં સજ્જોમાં દાઝવાનો ભાવ બતાવવો.

“બહુ ખોટું થયું ગુરુજી!”

“હા, ભાઈ. મેં આવું ધાયું ન હતું.”

“આ તો તમનેય એની એળ લાગવાની.”

“દાદુને જ શામાટે, આખી સૃષ્ટિને એ સૂર્યગ્રહણની એળ લાગશે. પ્રબોધ મારા તમારા જેવો કુદ જીવ નથી કે એને નડેલા રાહુના છાંટા કોઈ પર ન ઊડે.”

“પણ હવે એનો કંઈ ઉપાય છે?” પ્રબોધની પ્રશંસાએ ખિન્ન થવા છતાં ગમ ખાઈ પ્રસાદ બોલ્યો.

“ઉપાય? ઉપાય નથી તો ઉગાડવો પડશે. આપણે પ્રબોધને

અચાવવો જોઈએ.” સાવિત્રી બોલી.

“સાવિત્રી બહેન ! પ્રબોધમાધ તો વનના પોપટ. એમને પિંજરામાં પૂર્યા હતા તોપણ બિડી ગમા. એ બિડણુપ્રિયને પગ બાંધી પૂરવા એ પાપ છે. વળી એ છે અસલ પોપટ. મર્યાં ચરવા વિના એને ચેન નહિ પડે. આપણે શું એને ફરી આપણા મેવા-મીઠાઈ ખાવા પકડી લાવીશું ? એ તો ગેબમાંથી આવ્યા હતા ને ગેબમાં ગમા છે. એ માટે આપણે શોક જરૂર કરીએ પણ એ શોકના આવેશમાં તેનો શિકાર કરાવીએ, આપણા શોખને સાચે તેને શોધી મંગાવીએ એ આપણને શોભતું નથી.”

સાવિત્રીને પ્રસાદનું સાધુતાનું બાપણ ન રૂચ્યું. પ્રબોધને જવા દેવા માટેની દલીલ તેના ગળે ના બિતરી. તે બોલી : “વનના પોપટને બિડવું હશે તો બંને અહીં દાદાના તપોવનમાં આવીને બિડે, અહીં શ્રવ ગુંગળાય તો નગરના ઉપવનમાં જઈને બિડે, અને ઉપવને સાંકડું પડે તો ગામડાંનાં પહાડી વનમાં પહોંચીને બિડે. એ બધું હું સાંખી સકીશ પણ તેને દાવાનળમાં બિડવા જવા નહિ દઉં, જ્વાળામુખીના ગભારામાં બિતરવા નહિ દઉં. બોલો, બોલો, દાદુજી બોલો, આપણે એને બળવા દઈ સકીએ ?”

“બેટા ! જરૂર નહિ. પણ બધી બાબતમાં આપણી ધૃષ્ટિ અનિચ્છા કારગત થતી નથી.”

“તો શું આપણે જોઈ રહેવાનું ? જોઈ જોઈને રીખાવાનું ?”

“એ તો જેવું આપણું નસીબ બહેન ! આપણે એને અહીં લાવીશું તો એ શરે ચડેલો શ્રવ અહીં હોળી સળગાવશે, દાવાનળ પેટાવશે, આપણા સત્યાગ્રહને એજ લગાડશે, આપણા પ્રેમધર્મને બદી લગાડશે.” દયાશંકર એક ઋષિની પેઠે અગમ બાબત હોય એવું લાગતું હતું.

“દાદુ ! સ્નેહી વધારે કે સિદ્ધાંત, અંતઃકરણ વધારે કે અહિંસા ?” બચિત સ્વરે સાવિત્રીએ જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“વ્યક્તિના હિસાબે કદાચ પ્રથમ પણુ સમજિના હિસાબે દ્વિતીય.”

“સાચું કહ્યું ગુરુજી. આજે આપણે અંગત સુખદુઃખની ને સગવડઅગવડની વિચાર કરતી વ્યક્તિઓ નથી. આપણે એક પવિત્ર એવી અહિંસક લડાઈના સૈનિકો છીએ, અને સૈનિકો તે જ સેના. આપણે આપણા અંગત શોખ કે શોકને વશ બની એ સત્યની સેનાને લાંછન લગાડવું ન જોઈએ. દાદુના દયાના તપોવનમાં એ વિપ્લવવાદી અને હિંસાવાદીને હવે નહિ લવાય.” પ્રસાદે દાદુના મતનું સમર્થન કર્યું.

“પણ કાણે કહ્યું કે પ્રબોધચંદ્ર એવા છે?” સાવિત્રી ઉશ્કેરાઈને બોલી. તે સમજી ગઈ કે, કહો ન કહો પણ કોઈ કારણે પ્રસાદ પ્રબોધ આવે તેની વિરુદ્ધ છે.

“આ પત્ર કહે છે ને થોડાજ દિવસમાં તેનાં કાર્યો કહેશે.” પ્રસાદે સાવિત્રીની ઉશ્કેરણી ઓળખવા છતાં શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“દાદુ! ચાલો આપણે સત્યાગ્રહી નથી રહેવું, અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા નથી પાળવી. આપણે બે વર્ષ પર જેવાં હતાં તેવાં થઈ જઈએ, તો પછી કોઈને લાજવાનું કે ડરવાનું નહિ રહે.”

“સત્યાગ્રહ અને અહિંસા—આગ્રહ તો, બહેન! આપણા અંતરમાંથી જીવ્યો છે. એ કંઈ અસહકારી થવા પૂરતો બહારથી ઉધાર આણેલો છોડવો નથી કે હવે છોડી દેવાય.”

“દાદુ! આમ તો આદર્શ અને સિદ્ધાંત ગળામાં હાંસડી થઈ ભરાયા. પગે એની બેડી જેવી નાગચૂડ બાંધી. આપણે છોડવા ઇચ્છીએ પણ એ આપણને છોડે નહિ.” સાવિત્રી બોલતાં બોલતાં ગળગળી થઈ ગઈ.

“સાવિત્રી બહેન! આદર્શ અને સિદ્ધાંતના કંઈ આપણેજ ગુલામ નથી. પ્રબોધચંદ્ર પણ પોતાના આદર્શોનો ગુલામ છે જ તો. તેમ ક્યાં તેની ચૂડમાંથી છૂટી શકે છે? જોયુંને “શાંતિધામ”માં એ આદર્શોએ એના માટે “અભિધામ” જોડ્યું ક્યું!”

“તે મને તેમ હોય. હું નથી દલીલ કરવા માગતી કે નથી સાંભળવા માગતી. હું તો એકજ વાત માગું છું કે આપણે એમને એકવાર તેડાવી મંગાવીએ અને સમજાવીએ. પછી તો એમની મરજી.”

“તારો આગ્રહ છે તો મારી ના નથી જાહેન! અધાં કરતાં મારા મને તું મોટી છે. તને દૂભવી મારે સલાયતી નથી થવું.” દયાશંકરે સાવિત્રીના માથે હાથ મૂકી કહ્યું.

“ભલે તો કરીએ પ્રયોગ. છતાં હું કહું છું કે તે હવે નહિ આવે. રક્તતિલક દીક્ષા વરેલો વિપ્લવી પાછો પગ નહિ ભરે. અને છતાંય જો તે આવશે તો સાથે તેનો વિપ્લવ લઈને આવશે.” પ્રસાદે સૂરમાં સૂર ભેળવવા છતાં પોતાને કહેવું હતું તે તો કહ્યું જ.

“ભલે લાવે વિપ્લવ, ભલે આવે દાવાનળ, ભલે ફાટે જ્વાળા-મુખી, હું તેની આડે ઝિભીશ.” સાવિત્રી ઉત્તેજિત થઈ બોલી.

પ્રકરણ ૪ તેડાગર

બીજી રહવારે દયાશંકરે કહ્યું : “જાહેન! મારાં ખડિયો-ખલતો તૈયાર કર.”

એ સાંભળી પ્રસાદ બોલ્યો : “ગુરુજી! આ વચે તમે જે હજાર માઈલની મુસાફરી કરો ને અમે જોઈ રહીએ તે અમને કે તમને બંનેને શોભતું નથી. સાવિત્રી જાહેન! તમે ય શું જોઈને દાદાને મોકલવા તૈયાર થયાં?”

“મેં તો ઘણી ય ના કહી, પણ દાદુ માનતા નથી. કહે છે કે બીજાં કાણુ જાય ત્યારે?” ખલતો પોટલું બાંધતી સાવિત્રી બોલી.

“કાણુ જાય શા માટે? હું નથી? મને કહો તો અબધડી જાઉં.”

“તમે!” સાવિત્રી પ્રસાદ તરફ તાકી રહી. “ના, તમે નહિ.”

તમે તો પ્રબોધચંદ્ર આવતા હોય તેને ના કહી આવો.”

“એટલે કે તમને મારામાં વિશ્વાસ નથી, એમ ને ?”

“વિશ્વાસ તો છે પણ મારું મન કહે છે કે ના, એ કામ પ્રસાદભાઈનું નહિ.”

“તો પછી તમે જાઓ. તમારી જીદ ખાતર તમે ગુરુજીને ઘરડેઘડપણ કષ્ટ ન આપો.”

“હું તો તૈયાર જ છું, દાદુ રજા આપે તો.” ખડિયામાં દાદુનું ધોતિયું મૂકતી હતી તે થોભાવી સાવિત્રી બોલી.

“સાવિત્રી ! તું તો એવું કહેજ તો. પણ મારાથી મંજુરી કેમ અપાય ? ન કરે નારાયણ ને પ્રબોધ સાચે જ જેબમાં ગૂંમ થઈ ગયો હોય તો પછી ત્યાં તારી શી દશા થાય ? પારકા મુલકમાં, પારકા લોક વચ્ચે તું વિહ્વલ થઈ રહે આખડે, તે શોભે નહિ.” દયાશંકર સ્નેહગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યા.

“દાદુ ! પ્રથમ આઘાતનો આવેગ હવે શમી ગયો છે. હવે હું બેભાન નહિ બનું. મેં મન પર કાબૂ મેળવી લીધો છે.”

“તે તો તારો ચહેરો કહી રહ્યો છે. પરંતુ સ્ત્રીના સરકણા મનનો ભરોસો શો ? ક્યારે તે વ્યાકુળ થઈ ઉઠે તે કહેવાય નહિ.”

“ક્યાં ચાલ્યા દયાશંકરભાઈ ?” બે ખાદીધારી સજ્જનોએ બેઠકમાં દાખલ થતાં પ્રશ્ન કર્યો.

એ હતા રામલાલ અને મણિલાલ, પ્રબોધના થોડાક પરિચયના; પ્રબોધના સ્વ. પિતાના ઉપકારતણે આવેલા હોઈ પ્રબોધના હિતસ્વી હોવાનો દાવો કરનારા.

“આવો, આવો ભાઈઓ ! બહુ દિવસે દેખાયા.” દયાશંકરે આવકાર આપી તાડપત્રની સાદડીનાં આસનો આગળ ધર્યાં.

“આજકાલ સ્વયંસેવકોની છાવણીમાં સરભરાખાતામાં બહુ કામ રહે છે એટલે ઘડીની કુરસદ મળતી નથી” કપાળનો પરસેવો લૂછતાં લૂછતાં રામલાલ બોલ્યો.

“કામની તો શી વાત કરીએ મારા સાહેબ ? પગને ઘડીનો જંપ નથી. આ ખાંડખજારથી હાલ્યા આવીએ છીએ ત્યાં લાલ બાગમાં જવાનું તૈયાર થઇ ગિલું છે.” પહેરણને જ પંખા પેઠે વાપરી હવા ખાતાં ખાતાં મણિલાલે પોતાની મહત્તા વર્ણવી.

“સ્વરાજ લેવું છે એટલે કામ તો કરવું જ પડેને શેઠીઆ!” સાવિત્રી હસતાં હસતાં અર્ધમસ્કરીના સ્વરે બોલી. પણ પહેલાંના ગંભીર વાતાવરણને આ બે લાલાઓના પ્રવેશે હળવું બનાવ્યું. બધાની તંગ લાગણીઓને જરા આરામ મળ્યો.

“બહેન, કોણ ના કહે છે કામની ? પણ...”

“પણ શું ?”

“સ્વરાજ આવશે ત્યારે અમારા જેવા મરીબોને કોઈ સંભારશે ખરા ?”

“જરૂર, તમે પહેલા. તમને તો સ્વરાજની સરકારમાં મીઠાનો ઇન્જરો અને લોખંડની આડત આપીશું.” પ્રસાદે શેઠીઆઓને જાણે ચડાવ્યા.

“અરે પ્રસાદભાઈ ! ત્યારે તમે તો કોઈ મામલતદાર થઇ જશો, નહિ ?”

“થઈશુંજ તો.”

“ભલે થજો, સુખેથી થજો. તમે જેવા ઓળખીતા અમલદારો હશે, તો ખપ પડે કામમાં લાગશો.”

“અલખત. અમે અમલદાર હોઈશું તો અમારા પર તમારો શેઠીઆનો લાગો પહેલો. પ્રજા કે રૈયત પછી.” પ્રસાદે કહ્યું.

“તેથી જ તો મેં પ્રબોધભાઈને કહેલું કે મોટા ભાઈ, બંગાળા ફંગાળા જવા દો; તમે આટઆટલો માર ખાધો ને હવે કલેક્ટર કે કમિશનર થવાનો દિવસ પાસે આવ્યો ત્યારે આમ ક્યાં ચાલ્યા ?” મણિલાલે પ્રબોધચંદ્રની બેવકૂફી પર અસોસ વ્યક્ત કર્યો.

“તો હજી ક્યાં ખાટું મોળું થયું છે ? જવને તમારા

પ્રબોધભાઈને તેડવા.” સાવિત્રીએ સૂચના કરી ને સ્મિત કર્યું.

“કહો તો આજે જ જઈએ, અખધડી જઈએ.” બાણે કે સાચે જ પોતે જતો હોય તેમ બિભો થઈ બારણાં તરફ એક ડગલું ભરી રામલાલ બોલ્યો.

“જશો તો ગાડીભાડાના પૈસા ફાગટ જશે, રામલાલભાઈ! પ્રબોધ નહિ આવે.” પ્રસાદે તેને પાછો બેસાડી કહ્યું.

“ગાડીભાડાના પૈસા! ગાડીમાં હજુ ભાડું બેસે છે?” મણિલાલે નવાઈ દર્શાવી.

“કેમ નહિ બેસે? ગાડી કંઈ આપણી છે?” સાવિત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“આપણી નહિ તો કોની કંપનીના બાપની? એ તો હવે આપણી જ, બહેન! બેઝેને ને સ્વરાજ આવે એટલે આપણા રાજને કહીને એ કંપનીના સાહેબોના અવળી ઘાણીએ તેલ પિલાવીશું.” રામલાલે ભાવિ સ્વરાજનો પોતાનો ખ્યાલ બતાવ્યો અને પછી જરા દમ ખાઈ પૂછ્યું:

“પણ પ્રસાદભાઈ! તમે એમ કેમ બોલ્યા કે પ્રબોધ નહિ આવે?”

“તેને તો મુંબઈના ગવર્નર થવું છે અને તમે તો કેવળ કસેકટરીની વાત કરો છો.” પ્રસાદ હસવા લાગ્યો.

“તો બોલોને મારા ભાઈ! એમાં શું? પ્રબોધભાઈ શરમાળ બહુ. તેમને ગવર્નર થવું હશે તો તે કરીશું. આપણો બોલ કોણ ઉથાપવાનું છે? આજે આ રાતઢહાડો એક કરીએ છીએ, ટાંટીઆ તોડીએ છીએ તે અમસ્થા નથી, મારા સાહેબ!”

અભ્યારસુધી મંદ મંદ હસતા રહેલા દયાશંકર આખરે બોલ્યા: “બસ કરો હવે બહુ થયું.”

“ના સાહેબ! બોલવા બેઠા છીએ તો બોલવા દોને. બહુ શાનું થયું? પ્રબોધભાઈને ગવર્નર કરીશું પછી અમે એનાં લગ્ન લઈશું. એવાં

લમ લમથું કે ભલાભલા રાખરખવાડાં ખોંચાં કરડે. પ્રબોધભાઈની એવડો મોટો વરઘોડો કાઢીશું કે તેનું માથું હશે બેરીબંદરે તો પૂછડું દાદર. કેમ ખરું ને મણિલાલ? બોલોને તમે પણ. હું એકલો તે કેટલુંક બોલું?”

“તમે બોલ્યા તે સોળ વાત ને બે રતી. હવે મારે બીજું શું કહેવાનું હોય?” મણિલાલે દૂંકમાં પતાવ્યું.

“રામલાલ! તમે શામાટે આવ્યા છો તે કહો. આવી કલેક્ટરી અને વરઘોડાની વાતો કરવી હોય તો સ્વરાજ મળે ત્યારે આવજો. અત્યારે અમારે એ સાંભળવાની કુરસદ નથી.” દયાશંકરે જરાક ઉત્તેજિત થઈ કહ્યું.

સાધુના જેવા શાંત સ્વભાવના દયાશંકરભાઈને આમ ઉશ્કેરાયા બાળી આ શેડીઆ શાંત થયા, ગંભીર થયા.

“માફ કરજો મોટા ભાઈ, બેઅદબી થઈ હોય તો. અમે પ્રબોધભાઈની ખબર પૂછવા ડોકિયું કર્યું” છે. કાંઈ કાગળ પત્તર?”

“હા છે.”

“કુશળ તો છે ને અમારો રાજ?”

“કાગળ લખ્યો ત્યારે તો હશે. અત્યારની વાત રામ બાળે.”

“મોટા ભાઈ! તમે ઊઠીને આવું બોલો છો તો જરૂર કંઈક થયું છે. જરા ફોડ પાડીને વાત કરો, મારા સાહેબ.”

“તો સાંભળો, ફોડ પાડું છું, ચમકતા નહિ.”

ચમક શબ્દ સાંભળતાંજ બંને શેડીઆ ચમક્યા. જરૂર કોઈ વીજળીના ઝબકારા જેવી વાત હોવી જોઈએ.

“પ્રબોધભાઈ બોમ્બવાળાઓના ટોળામાં ભળ્યા છે.” દયાશંકરને ચૂપ રહેલા જોઈ પ્રસાદે ખરી વાતનો ફોડ પાડ્યો.

“કોના? બમ્બાવાળાના ટોળામાં?” બોમ્બનો અર્થ તે સમજતા હતા પરંતુ તેને ને પ્રબોધને કોઈ સંબંધ હોઈ શકે એ તેમના માનવામાં ન આવ્યું.

“બમ્બાવાળા નહિ.”

“તો બંભ બોળા હશે, ખરું ને?”

“ના બોમ્બવાળા, દારુગોળાવાળા.”

“હે!!!”

“શું કહો છો!!!”

બંને શેડીઆ ઊભા થઇ ગયા. વિકળ નજરે આમતેમ જોવા લાગ્યા.

“ગભરાયો નહિ. એ બોમ્બ કંઈ તમારી સાદડી તજે નથી.”

“પ્રસાદભાઈ, એવા પોચાદાસ તે બીજા. અમે તો બોમ્બ તો શું પણ બોમ્બના આપાને પણ બુઝાવી દઇએ.”

“કેવી રીતે?” સાવિત્રીએ પૂછ્યું.

“પાણીનો ઘડો રેડીને.” પ્રસાદે શેડીઆ વતી જવાબ આપ્યો.

“ના, પૈસાનું પાણી કરીને. બોમ્બવાળો બોમ્બ ફેંકે તે પહેલાં તો અમે એનો બોમ્બ જ ખરીદી ના લઇએ?”

“તો એમ કરો. તમે બંગાળે જાઓ ને પ્રબોધભાઈને મળો અને તેના બોમ્બના કારખાનાની આડત રાખી લો. સ્વરાજમાં કામ આવશે.” પ્રસાદે ફરી મશ્કરી આરંભી.

“મણિલાલ!” રામલાલે બોલવા માંડ્યું: “પ્રસાદભાઈની વાત કાઠી નાખવા જેવી નથી. સ્વરાજના રાજાને તો વિલાતની રાણી ને ઝરમર જેવાઓ જોડે લડવું પડશે, ત્યારે એક એક બોમ્બ માટે આપણે એકના એકસો માગીશું. છે વિચાર? પ્રબોધભાઈને દલાલી આપીશું તો સોદો સહેજમાં પતશે.”

“તમારી મરજી એ મારી મરજી. આપણી ક્યારે ના છે?”

“પણ પહેલું ડિપાઝીટ જોઈશે તે?” મણિલાલે વચમાં વાંધો નાખ્યો.

“તે ઊંચું કરવાનું કામ માફ. છાવણીના કામે બજારે બજારે જોડા ધસીએ છીએ તે શા કામના? કહો તો સાંજની ગાડી પહેલાં

લાખ એ લાખની શાહનેગી હુંડીઓ લખાવી લાવું.”

“તો તો જ, આડતમાં તારોય અડધો ભાગ.”

“અને અમારો? ધંધો તો અમે બતાવ્યો.” પ્રસાદે હસું હસું થતાં પૂછ્યું.

“અમારો છે તે તમારો જ છે રાજા! આપણા બંગલામાં આવળેને, તમને ઓરડો રહેવા આપીશું. આપણી મોટરમાં ફરવા લાઇ જઇશું. પણ ભૂલ્યો; સ્વરાજમાં તમેય રાજા થવાના. તમને શી ઓટ રહેવાની કે અમારામાં ભાગ શોધવા આવો?”

મણિલાલ બોલી રહ્યો કે રામલાલ બોલ્યો. “દયાશંકરભાઈ! આજે સવારે ઊઠતાં વેંત અમે એકમેકનાં મોંડાં બેઝેલાં એટલેજ લક્ષ્મી સામે ચાલીને ચાંલ્યો કરવા આવી.”

“મણિલાલ! રામલાલ! તમે આજે ભાંગ પી આવ્યા છો?” દયાશંકરે ગંભીર ભાવે પૂછ્યું.

“ના રે મોટા ભાઈ!”

“તો પછી આજે આમ ચગીચગીને કેમ બોલો છો?”

“સાહેબ, તમને શોકાકુલ બોયા એટલે એ તો જરા તમારાં દિલ બહેલાવવા.”

“વાહ! તો તો તમે કમાલ કરી શેડીઆ, ખરો ફારસ ભજવ્યો તમે તો.” પ્રસાદ આ શેડીઆઓની વિદૂષકનો વેશ ભજવવાની શક્તિ પર આક્રિંત થયો.

“હશે. હવે ફારસ ને નાટકની વાત જવા દો.”

“કબૂલ દયાશંકરભાઈ! ફરમાવો.”

“લો વાંચો આ કાગળ.”

બંને જણે પત્ર વાંચ્યો. ગંભીર થયા, શોકમગ્ન થયા.

“ગજબ થયો, દયાશંકરભાઈ!” રામલાલ બીની આંખે બહારનો અને બીને ગળે અંતરનો શોક દર્શાવતો બોલ્યો.

“મેં તો ભવિષ્ય ભાખ્યું જ હતું કે બોમ્બવાળાઓના

અંગાળામાં ઊર્મિલ તથા તેજલા પ્રબોધભાઈ ઝડપાઈ જશે; દીવા પાસે પતંગિયાને જ્યાં દૃષ્ટ્યે તો રડવા વારો આવે જ. ” મણિલાલનો સ્વર પણ દોદરો થયો.

“ રડવા વારો આવ્યો એ ખરું, પણ હવે છેડો વાળી રડારોળ કરી કરીશું કે મીંડામાં પણ છીટું શોધવાનો પુરુષાર્થ કરીશું ? ” સાવિત્રીએ મુદ્દાની વાત કહી.

“ રામલાલભાઈ ! ગમે તેમ કરીને એ પતંગિયાને દીવા પાસેથી અહીં તેડી લાવવું જોઈએ. પછી ભલે અહીંની ફૂલવાડીઓમાં તે મન માને તેટલું ઝડપા કરે, તડકે છાંયડે રંગો બદલ્યા કરે. ” દયાશંકરે સાવિત્રીને અનુમોદન આપ્યું.

“ ખરી વાત દાદુ ! ત્યાંની સાંપત અને વાતાવરણમાંથી એકવાર એને છોડાવવો થોડું. ”

“ રામલાલ ! એ માટે હું આજની જાડીએ જઈ છું. ” એ પછી દયાશંકરે સાવિત્રીને સૂચવ્યું : “ બહેન, હવે ઉતાવળ કર; ખડિયા ખત્તતા બનાવર બંધ કર અને ભાથાની સુખડી શેપ્રા નાખ. ”

સાવિત્રીએ દાદાની આજ્ઞા મુજબ વર્તવા માંડ્યું, તેને તરતજ મણિલાલે થોભાવી.

“ થોભો, થોભો; એ ખડિયા ખત્તતા ઠાકવી નાખો. ”

“ કેમ ? ” દયાશંકરની આંખે ચિથર રહી જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“ ભાઈ સાહેબ ! ઘરેલું ઘડપણ તમે અંગાળે જતઓ ને અમે વિદાય આપવા આવીએ એ અમને લાજિમ નથી. તમે તમારે નિરાંતે ને નચિંતે રહો. હું ને રામલાલ આજેજ ઉપડીએ છીએ. ”

“ મોટા ભાઈ, મણિલાલ સાચું કહે છે. તમે દયા કરી રજા આપો. સહગત પ્રભાકરનું અમારા ઉપર ઘણું ઘણું કાણુ છે. એ ફેડવાનો આજે અવસર મળ્યો છે. એ અમે ચૂપીએ તો તેનો આત્મા અમારા ઉપર દ્રિટકાર વરસાવે. ”

“ રામલાલભાઈ ! પ્રબોધચંદ્ર તમારું કહ્યું માનશે ? ” સાવિત્રીએ

શંકા વ્યક્ત કરી.

શોકે તપ્ત થઈ વધુ સુંદર દેખાતા તેના મુખ તરફ ફરી રામલાલે એ શંકા નાબૂદ કરી :

“બહેન ! તમારે માનવા ન માનવા સાથે શી નિશ્ચય છે ? તમારે આખરે જોઈએ તો છે પ્રબોધચંદ્રને ! જોજો તો ખરાં, આજથી છઠ્ઠે દિવસે તે તમને હાથ જોડતો હશે. ગમે તેમ કરી અમે સિંહને છોડવી લાવીશું. પછી અહીં તેને કમા ખીતે કે કેવા દોરડે બાંધવો એ કામ તમારું છે.”

“જોજો, બોસ મારો છો પણ હાથ ધસતા ન આવો ! પ્રબોધચંદ્રને દલીલોથી મહાત કરવો એ સહેલું નથી.” પ્રસાદે ઉત્સાહના વાતાવરણ પર ઠંડું પાણી રેડ્યું.

“દલીલખોરને દલીલોથી હુતવા જાય તે તમે પાડિતો. અમે તો એને વગર દલીલની ખૂટી-કામઠીની તલવારે જીતીશું. તમે ભણેલાઓ અતૂટ તક આગળ પાંગળા છો પણ અમે નહિ. અમે તો જરૂર પડશે તો રડીશું, પછડાઈશું, પગે પડીશું, ત્રાણું કરીશું, ફિસાદો કરીશું, બીજા ઘણાંય વેશ ભજવીશું. તમારાથી એ નહિ થાય, પ્રસાદભાઈ !”

“તે તો ખરું. શાંતિધામ સમા સંસ્કારકેંદ્રમાં અમારાથી —સંસ્કારીઓથી ભવાયાના વેશ નહિ ભજવાય.” પ્રસાદે કટાક્ષ કર્યો.

“પ્રસાદભાઈ ! ભવાયા તો શું પણ કામ થતું હશે તો અમે પાવૈયાનો પાઠ પણ ભજવીશું.” રામલાલે હસતાં હસતાં પ્રસાદના કટાક્ષમાંની કટુતા ઘોળી પીધી.

“અરે ! રખે એવા વિદ્યપક-વેડા કરતા. પ્રબોધ બિચારો બધા વચ્ચે શરમાઈ મરશે.” દયાશંકરે આ બંનેને જવાની રજા અને ખામોશીની સલાહ આપી.

“શરમ લાગતી હશે તો ઝટ બિસ્તરા પેટી બાંધી લેશે, ને ડાહ્યાડમરા થઈ ગાડીમાં બેસી જશે. પછી અમે એને જરાય

નહિ કનડીએ.”

“દાદુ! મારું અંતર સાક્ષી દે છે કે જરૂર આ લોકો પ્રબોધને લઈ આવશે.” સાવિત્રીનો કરમાએલો ચહેરો પ્રકુલ્લ થવા લાગ્યો.

“પ્રબોધને એકવાર લાવીશું એની સો ટકા ખાતરી રાખો. હા, પછી એને સાચવી રાખવો એ તમારું કામ.”

“એ એકવાર આવે એટલે બસ. પછી તો એની પાસે પાણી સૂકાવીશું કે બૂલીનેય હિંસાનું નામ ન લે.”

“પણ એનું રક્તતિલક ભૂંસ્યું ભૂંસાશે?” પ્રસાદે પૂછ્યું.

“મારા આંસુમાં એ રક્તતિલક ધોવાશે તો શું પણ કોણ બાંધે ક્યાંયે ઘસડાઈ જશે.” સાવિત્રીએ ખૂબ શ્રદ્ધાથી જણાવ્યું.

પ્રકરણ ૫ “જમાઈ બાબુએ”

સૂરજદેવતાને ભેટી તેને ઓઢરમાં શમાવતા આથમણા આકાશમાં સંતોષનું મૌન ઊગે છે. ઊગમણે ઓવારે ઊતરેલી નવ-રજનીના મુગ્ધ મુખમંડળમાં સ્તબ્ધતાનું મૌન પ્રકટે છે. સૂર્યનું સ્વામિત્વ સરી જતાં સકલ સૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય હાથમાં આવી પડેલું જોઈ ચંદ્રદેવ પણ આશ્ચર્યથી મૂગો બને છે. અને ત્યારે મૂગાં હોય છે વન ને વનસ્પતિ, પૃથ્વી અને પાણી, પવન અને ગગન. કાળ-પુરુષની જીવનલીલામાં દિવસનો અંક પૂરો થતાં રાત્રિરૂપી નવા અંકતા પડદા ઉપડવાની ઘડીપણ ગણાતી હોય ત્યારે વચગાળામાં સમસ્ત વિશ્વભુવન ઉત્સુક અને શાંત થઈ વાટ જુએ છે, નવા અંકની પ્રતીક્ષા કરે છે.

એવા અધ્યાસમયે ‘શાંતિધામ’ માં પણ શાંતિ વ્યાપી રહી

હતી. એ હતો સાંધ્ય ઉપાસનાનો વખત. એ ઉપાસનામાં મંત્ર હતો એક ઘડીનું મૌન, મંદિર હતું દૂધમલ આકાશના ચંદરવા તળે હરિયાળા ધરતીનો ચોક, અને પૂજારીઓ હતા કિશોરો ને કુમારો, વિદ્યાર્થીઓ ને વિદ્વાનો. નાનાં નાનાં આસનો પાથરી તે પર બટુમંડળ સ્થિર શરીરે અને સ્થિર અંતરે બેઠું હતું. જેને ત્યાં રૂચ્યું ત્યાં બેઠું હતું. કોઈ બેઠું હતું આમલિયામાં તો કોઈ ફૂલવાડીમાં. એક બેઠો હતો વેલીઓના માંડવા તળે, તો બીજો બેઠો હતો કદંબ-ડાળના માળા તળે. આખા આશ્રમમાં અત્યારે શાંતિનું ધવિત્ર વાતાવરણ વ્યવસ્થા હતું. સંધ્યાનો શંખ વાગતાં બોલનારાઓ બોલ્યો બોલ ગળી ગયા, ચાલનારાઓ ભરેલે પગલે થંભી ઝિભા, ગાનારાઓ અડધે ગીતે અટકી ગયા તથા વાંચનારાઓ ઉઘાડા અંથે બેસી રહ્યા.

સર્વ શાંત હતું. સ્તબ્ધ હતું. સ્થિર હતું. કેવળ સ્થિર ન હતો સમય. તે ચાલતો જ રહ્યો. ગાઠ સુપડીદીમાં એવો તો ચૂપ ચૂપ ચાલી ગયો કે કોઈને ખબર ન પડી.

પંદર મિનિટ પૂરી થઈ અને બટુમંડળ ઊઠ્યું. આંગણના ચોકમાં બોળકુંડાળે બેઠું મળ્યું. એક ક્ષણમાં તો હાથ વેડી ઊભેલા બાળ-ભક્તોના ગળામાંથી ગંભીર અને ગૂંજતો એવો મંત્ર બોલાવા લાગ્યો:

“ જે પાણીમાં છે, વનસ્પતિમાં છે, ઔષધિઓમાં છે તથા સમસ્ત સૃષ્ટિમાં પ્રસરેલા છે તે દેવતાને નમન હો, વંદન હો. ”

બધાએ વંદન કર્યું. સર્વવ્યાપી અગોચર દેવતાને-મહાચેતનને સાષ્ટાંગ હંડવત પ્રણામ કર્યા.

અને કલ્પલાટ શરૂ થયો. સભા અંતે અને નાટક અંતે થાય છે તેવા કલ્પોલે ચોગાન ગાઈ રહ્યું.

પરંતુ એ કલ્પલાટને પણ દાખી દે એવા એક અવાજે સર્વને આશ્ચર્ય પમાડ્યું. રમતના મેદાનમાં ફેટેલો આનંદધ્વનિ ગાળે છે તથા લગ્નમંડપમાં જે દૂલુ-ધ્વનિ-હર્ષધોષ સંભળાય છે તેવો આ

અવાજ હતો. તે ઊંચો હતો બટુમંડળની બરાબર વચમાંથી. એક બોલ્યું, બીજું બોલ્યું તે પછી બધાય બોલ્યા: “ હુર હુર હુરિયો ! હુર હુર હુરિયો ! ”

એ હુરિયો બોલાતો હતો એ વિચિત્ર વેશધારી પરદેશી વ્યક્તિ-ઓના વેશનો. એ બંને જણાનો વેશ કોઈ વિદ્વપક કે બહુરૂપીને હાજો તેવો હતો. ડોયા જેવડા માથા પર ડોબરા જેવડો ફેટે આંટા પર આંટા પાડી વીંટેલો જાણે ઓકળીઓવાળો. બંનેના શરીર જોઈએ તો તાડનો ત્રીજો ભાગ અને કેડિયાં જોઈએ તો બાવડાંના એ ભાગ, મરદ જેવા મરદે જાણે કે કાંચળી પહેરેલી. એવાજ અજળ્ય હતા પગનાં પગરખાં, મહોડે ને પૂછડે જાણે કે શહામુગની હોયતી એવી લાંબી ચાંચવાળાં. બંનેના બાવડાતળે ખડિયો હતો, કાંડે ઘડિયાળ હતી અને કેડે હતી વાંસળી.

એને જોઈને જ હસવું આવે અને તે આવે તો બાબુ ન બળાય.

ઉપાસનાને અંતે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતા કુંડાળામાં તેઓ પણ હતા. ક્યાંથી અને ક્યારે આવીને તેઓ બટુમંડળીમાં બળી ગયા હતા તે કોઈએ જાણ્યું ન હતું. પરંતુ પ્રણામ કરવા જતાં એમાંના એકનો પાઘડો પણ પ્રણામ કરી પડ્યો. અરે પડ્યો જ નહિ પણ પાઘડી પને પથરાઈ ગયો. એક એ આગક વિદ્યાર્થીઓ તો ચમક્યા. બહુગરે સાપ કાઢ્યો કે શું ! પાઘડીમાંથી અજગર પેદા કર્યો કે શું ! બચતી હાલક વ્યાપી રહી પણ એ તો અડવીક્ષણ, પછી તો અટક્યાળાં બાળકોને અડપણાં સૂઝ્યાં. કોઈએ એ પાઘડીઆ સર્પને કોદરે મારી તો કોઈએ તેની ધબ્બ ઉડાવી. પલવારમાં તો તે ગજાહતું દોરડું બની ગયું. એક છેડે મસ્તીલા બટુઓ ને બીજે છેડે બહાવરા બહુરૂપીઓ. શી એ રસાકસી ! શી એ ખેંચતાણ ! અંતે વિજયી થયા બહુસંખ્ય બાળકો. બસ, પછી તો આખા ટોળામાં હોકારો ગાળ્યો. “ હુર હુર હુરે, હુરે ! ”

ફતેહ! બાળખેલાડીઓની ફતેહ!”

વિચારા પરદેશીઓ પહેલી ક્ષણે ડઘાઈ ગયા, બીજી ક્ષણે કુબ્ધ બન્યા, પરંતુ ત્રીજી ક્ષણે મનને સ્વસ્થ કરી લઈ બહાદુરની ખેલદિલીથી બોલી ઊઠ્યા: “વાહ સાખાશ, સાખાશ! ફતેહ ફતેહ!” બંને જણ નાચવા લાગ્યા. સાથે ખાસડાં ચમચમ થયાં, વાંસળીમાં કલદાર ખડખડ્યા, અને કુરતાની સાંખી કસો ધૂણવા મંડી. બંનેને ખભે ડાંગની ખોટ ન હોત તો એ સુંદર એવો આભીરી નૃત્યનો જલસો થઈ જાત.

હર્ષ અને કૌતુકનો ઊભરો શમતાં વિદ્યાર્થીઓ વિચારવા લાગ્યા કે એઓ છે કાણ? એક જણે કહ્યું: “અરે, એ બંને સાડા-ચારની માડીમાં ઊતર્યા હતા, ત્યારે હું રેશન ઉપર હતો.” બીજાએ કહ્યું: “એઓ સાડાપાંચના સુમારે તો ઊગમણી ટેકરીઓમાં ફરતા હતા.” ત્રીજાએ કહ્યું: “છ વાગે એઓ ડાંગરની ખેતરાઈમાં તળાવ કાંઠે હતા.”

“ખરી વાત?” વિદ્યાર્થીઓના વડા એ નાચતા પરદેશીઓના અંગરખાનો છેડો ખેંચી પૂછ્યું.

“હા, સાહેબ!” હાથ જોડી એકજણે બોલ્યો. પછી બીજા જણે નાટકી ચાળા સાથે “હા સાહેબ! હા સાહેબ!” નો અખંડ નાચ શરૂ કર્યો.

“શું કરતા હતા ત્યાં?”

“શાંતિ-ધામની પ્રદક્ષિણા ફરતા હતા.” બીજાનું “હા, સાહેબ” નું બજન વેગથી ચાલતું રહ્યું.

“પ્રદક્ષિણા તો દેવળની હોય, દહેરાંની હોય કે હોય દરગાહની.”

“હા સાહેબ, હા સાહેબ, હા સાહેબ!” બીજાનું રટણ ચાલતું હતું.

“સાહેબ! તમારો આશ્રમ અમારા માટે મંદિર છે.”

“હા સાહેબ.”

“ પૂજાધર છે. ”

“ હા સાહેબ ! ”

“ દેવ-નિવાસ છે. ”

“ હા સાહેબ ! ”

આ ‘ હા સાહેબ ’ થી ચીડવાએલા એક જણે એ જાપ જપનારના માથાનું પાઘડું ખેંચી પાડ્યું, જણે કે મોટા દડો ઊછળ્યો. ઊછળેલો દડો લાતે ચડ્યો, ‘ પગ-દડા ’ ના ખેલાડીઓના માથે ચડ્યો, એક માથેથી બીજે માથે તે નાચવા લાગ્યો અને કુંડાળું ફરવા લાગ્યો. આખી મંડળીમાં હસાહસ થઈ રહી. એ પાઘડામાં ચોંટેલી ધૂળ માથે ચડાવવા પડાપડી થવા લાગી !

ત્યાં તો અવાજ આવ્યો : ‘ જસૂસ ! ’

“ હા, સાલો જસૂસ જ હશે. ”

“ મારો એ બદમાશને. ”

“ ગુપ્તચર હોયા વિના આવો બહુરૂપીનો વેશ સજે ? ”

“ સરકારના જમાઈ હોય તેજ આવો ઢાંગ કરે. ”

“ હેરુ હોય તેજ હેરિયા જેવો એકાદ બાકામાંથી પેસી જાય. ”

એક જણ શાહીનો ખડીયો લઈને દોડી આવ્યો. “ રંગો એમનાં મહોડાં અને બનાવો બંનેને બિહામણા બાહુકરાજ ! ”

બીજા અટકચાળાએ પાસે પડેલો કાયલો ઉપાડ્યો. “ ખસો અલ્યાઓ ! હું એને મૂછાળો વાંદરો બનાવું. ”

ત્રીજી મસ્તીએ માઝા મૂકી. તે તો અસ્ત્રો લઈને હાજર થયો. “ દોસ્તો ! પેલા ટાલકા પર કલાર્થ ચોપડીએ, કલાર્થ ! ”

તેવામાં બે ચાર જણ બે ગધેડાં પકડી લાવ્યા. “ ખસો ખસો ! દૂર ખસો ! સરકારના જમાઈ બાળુઓના તો વરઘોડા કાઢવાના હોય ! ”

“ હા, હા, હા, ખરી વાત. ચાલો કાઢો સરઘસ અવળા ગધેડે. ”

વાક્યે વાક્યે બહુકમંડળી હસતી હતી ને સાથે હસતા હતા આ પરદેશીઓ.

પરંતુ આ હોકારા છાત્રપતિના કાને પહોંચ્યા હશે તેથી તે આવી પહોંચ્યા. “શું છે અહ્યાઓ? શું છે?”

“જમાઈબાબુઓ આવ્યા છે.”

“હેં!!! કેના જમાઈ?”

“સરકાર બહાદુરના.”

“એમ! એમને અહીંજ જસૂસી કરવાની મળી! આ સરકાર પાગલ થઈ છે તો.”

“દાદા! એમાં એમનો શો વાંક? એ તો ચીટ્ટીના ચાકર. સરકાર જ્યાં મોકલે ત્યાં જવું પડે.”

“હશે, પણ હવે તમે એમને જવા દો.”

“જવા ક્યાં દઈએ! એમનો તો વરઘોડો કાઢીશું!”

“વર-ઘોડો કે વર-ગધેડો?” સર્વ મંડળી ખડખડાટ હસવા લાગી. ગંભીર રહેવા ચત્તન કરવા છતાં છાત્રપતિના હોદ પણ ખૂલી ગયા. તેમાંથી મંદ મંદસ્મિત સરી પડ્યું પણ પછી તરતજ પૂર્વવત્ત ગંભીર થઈ તે બોલ્યા : “બટુઓ! બસ, બટુ થયું. સરકાર કે તેના ખાંધિયા ગાંડા થાય તેથી આપણે ગાંડા નહિ થઈએ. એ આપણા આશ્રમને, આપણી શિષ્ટતાને છાજે નહિ. એઓ તો છે બેજ જણા એટલે આપણે બળપૂર્વક બેસાડીશું તો બંને ગધેડે તો શું બિલાડે પણ બેસશે. પણ પછી એ સરઘસ એમની બદમાશીનું નહિ હોય પણ હશે આપણી છોકરવાદીનું, આપણા જંગલીપણાનું.”

છાત્રપતિનાં બોધ-વાક્યોની સારી અસર પડી. બટુઓ વેરાવા લાગ્યા. પરદેશી બાપડાઓએ પોતાના પાંચ સંભાળી લીધા.

ત્યાં તો કુત્તનાયકની કચેરીએથી પટાવાળો આવ્યો.

“છાત્રપતિજી! એ પરદેશીઓને બડા બાબુ બોલાવે છે.”

“ભલે, લઈ જા. આ રહ્યા એ પ્રદર્શનનાં પૂતળાં.”

બંને પરદેશીઓ કુત્તનાયકની કચેરીમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૬ કુલનાયક પાસે

કુલનાયક પ્રેમબાણુમાં નામ પ્રમાણે ગુણો હતા. વિચારે, આચારે અને ઉચ્ચારે—કયાંય એમનામાં કદુતા ન હતી, ક્રોધ ન હતો, ક્રૂરતા ન હતી. આશ્રમપતિ આખા આશ્રમના પિતા સમા હતા. એ પ્રથમ વર્ગી હતા પોતાના આદર્શોને—પછી એની મૂર્તિ સમી આ સંસ્થાને. ઋષિમુનિના તપોવનના આચાર્ય દેવતા સમા તે આ પુણ્યવનના—“શાંતિસદન” ના પ્રાણદેવતા હતા.

બટુક—મંડળીમાં હુરિ હુરિયે વધાવાએલા પરદેશીઓ આ માનવદેવતા પાસે આવ્યા અને એની કરુણામયી આંખથી આવકાર પામતાં હાથ જોડી નમ્યા, મન વચન અને શરીરના ડોલનથી નમ્યા, આત્મા હૃદય અને બુદ્ધિથી પ્રણમ્યા અને બતાવેલા આસને બેઠા.

“કયાંથી પધાર્યા છો?” આ અગ્નિજ્વાલા યાત્રીઓ બહુરૂપી વેશે અને જનસૂસ—નામે રજુ કરાયા હતા છતાં શાંતમૂર્તિ કુલનાયકે સભ્યતા ન છોડી. પરદેશીઓએ સભ્યતામાં એની ખાનદાની વાંચી અને આ સંસ્થાની શોભા સમજી.

“મુંબઈથી, સાહેબ!”

“ગૂજરાતી હશે?”

“હાથ.”

“પરંતુ જોતો છો તો બંગાળી. ક્યાં શીખ્યા એ?”

“કલકત્તામાં. વર્ષો પહેલાં અમે અહીં વેપાર કરતા.”

“એમ! બહુ સારું. વારુ, કેમ પધારવું થયું? અને પધાર્યા જ છો તો આવા વિચિત્ર વેશે અને પ્રકારે શામાટે?”

“સાહેબ! એ બધું રક્તે રક્તે સમજાશે.”

“તમને અમારા બટુઓએ બહુ સતાવ્યા, નહિ?”

“ના રે સાહેબ. એ સતામણી ન હતી પણ હતી વધામણી.

એવી વધાઈ પામવાના કોડે તો અમે આ કોડીલો વેશ સળ્યો છે ! ”

“ પળવણીને પણ પ્રેમ માની લો છો એ તમારી મોટાઈ છે. ”

“ હોય, સાહેબ ! બાળકો તો બધે એવાં હોય. એ મસ્તી નહિ કરે તો શું આપણે ઘરડાંઓ કરીશું ? એ તો ઘડીબર આનંદ, એમને થ થયો ને અમને થ થયો. વળી ધાર્મી અનુસાર અમારું કામ સચું તે લાભમાં. ”

“ શું છે તમારું કામ ? ”

“ તમારી પાસે આવવાનું. ”

“ પરંતુ તે તો સીધી રીતે પણ આવી શકત. ”

“ હા આવી શકત. પરંતુ ત્યારે અમારે અતિથિશાળામાં ઉતરવું પડત, ત્યાંના દફતરે નામ નોંધાવવું પડત, આવવાનો ખરોખોટો ઉદ્દેશ લખાવવો પડત અને જમાઈબાણુ તરીકે સૌની આંખે ચડવું પડત. ”

“ તમારા આગમનને આટલું બધું રહસ્યભર્યું બતાવવાનો શો ઉદ્દેશ છે ? ”

“ સાહેબ ! લો વાંચો આ પત્ર એટલે સઘળું સમજશે. ”

આ પરદેશીઓ મુંબઈની છાવણીના સરભરા ખાતાવાળા રામલાલ અને મણિલાલ હતા. તેઓ પ્રબોધચંદ્રને તેડવા આવ્યા હતા. અત્યારે કુલનાયકને આપેલો પત્ર દયાશંકરનો હતો. શાંતિની સંસ્થાની સોડમાં ‘અગ્નિદળ’ નું કેન્દ્ર પણ લપાઈ બેઠું છે જાણી તેમણે આશ્રય વ્યક્ત કર્યું હતું. તેમણે આશા ન હતી રાખી કે શાંતિનું ઓસડ પીવા મોકલાએલા પ્રબોધને ક્રાંતિનો કડવાટ પીવા મળશે. બંગાળના જીવાનો હિંસાનું વિષ અમૃત માની ઘોળા પીએ છે, રક્તનો કસુંબો પી તેઓ રંગે ચડે છે તે જાણ્યું હતું પરંતુ એ કેસરિયાનો કસુંબો ત્યાં પણ ઘોળાતો હશે, પડદા ઓથે તેના ડાયરા બેસતા હશે એ નહોતું જાણ્યું. આજે એ જાણ્યું અને તેમને ખૂબ દુઃખ થયું. પૂ. બાપુજી જ્યારે આ વાત જાણશે ત્યારે તેમને

પણ કેટલું કષ્ટ થશે ?

“ અને કે એ બધું તમારાથી અને તમારા, મારા અને સર્વના પૂજનીય કુલપતિ ગુરુદેવથી ગુપ્ત રીતે થતું હોય. તો ઉપર લખેલા તીવ્ર આવેગના વ્યાકુળ ઉદ્ગારો માટે ક્ષમા કરશો.

“ પરંતુ પરિસ્થિતિ તેવી જ હોય તોપણ તમને ખરી હકીકતથી વાકેફ કરવાનો મારો ધર્મ છે. અને કે એ એપ મારો પ્રબોધ જ બહારથી લાવ્યો હોય. તમારે ત્યાં અસલથી એ દળ નહિ પણ હોય. તો મારા પ્રબોધે તમારા આશ્રમને લગ્નવ્યો છે, જોખમમાં ઊતાર્યો છે તે બદલ બહુ દિલગીર છું. તમે એને ઘટે એવી સજા કરજો. રૂએ તો પકડાવી દેજો, અને ૧ ઈંટ લાગે તો આ તેડાગરો જોડે આ તરફ રવાના કરી દેજો.

“ મારો પિતૃ-પ્રેમ અને મારી સાવિત્રીનો સખીપ્રેમ મને લખવા ૧ પ્રેરે છે કે તેને અહીંજ મોકલો તો ઉપકાર થશે. પરંતુ એ કરવું— ન કરવું તમારી મુનસફી ઉપર છોડું છું.”

દયાશંકરનો પત્ર ઘણો લાંબો હતો. અંદર વ્યથા, વ્યાકુળતા, સ્વજનપ્રેમ, સિદ્ધાંતપ્રેમ, કષ્ટ અને કરુણાની ઘેરી છાયા ઢળી હતી. એ વાચતાં વાચતાં કુલનાયકની મુખજળી પર પણ વેદનાનો પડછાયો પડ્યો. તે દયાશંકરનો શોક ને સંતાપ સમજી શક્યા હતા. તે માટે તેમના સ્નેહાળ હૃદયમાં દિલસોજી ઊપજી.

“ રામલાલભાઈ! ઉપલો ઈમલો બધો સાચો પણ એ ઇમારતને પાયો નથી. ”

“ એમ તે હોય સાહેબ ? અદ્દર તે ઇમારત હોય ? આકાશમાં તે હવેલી હોય ? ”

“ તમારા ઊર્મિલ પ્રબોધચંદ્ર જેવા પાગલ જીવવાનો માટે હોય. એવા લાગણીના આળા ને ઉતાવળિયા છોકરાઓ ભગીરથ રાજના પૂર્વપુરુષો—સગરપુત્રો જેવા છે. તેઓ પગલે પગલે પેંતરા માંડે છે અને પેંતરે પેંતરે પાતાળ ફેાડે છે ! ”

“ તો શું પ્રબોધયત્રે બધું અનાવીને લખ્યું હશે ? ”

“ તે તો તે જાણે. અને કે ઊમિધેલછાને લઈ તેને એવું સ્વપ્ન આપ્યું હોય અને તે તેણે સત્ય માન્યું હોય. બાકી અંગાર-પુત્રોની ગુપ્તપીઠ અહીં છે એ ખ્યાલ બેહુદો છે, અસત્ય છે, ભ્રમ છે. ”

“ એ ભ્રમ હોય, સ્વપ્ન હોય કે ઝંખનાની ઝાંઝ જેવી ધખારી હોય, ગમે તે હોય, છતાં હવે પ્રબોધને અહીં રહેવા દેવા ઇષ્ટ તો નથી જ. ”

“ હું પણ એજ કહું છું. ”

કુલનાયક ઊભા થયા. તેમણે અને અતિથિઓને પાછળ પાછળ આવવા ઈશારો કર્યો. ‘શાંતિધામ’ના સુંદર ને સુવાસિત માર્ગ પર એ ત્રિપુટી ચાલવા લાગી. આગળ હતી સૌના વંદન ઝીલતી ને પ્રભાવ પાડતી પ્રેમબાણુની મૂર્તિ. છટી પાટલીની કરચલીવાળી કારની રેશમની ધોતી, સોનારંગે ચળકતો હીરાગર જામો અને જરી કસબના ભરતવાળું ઊનનું ઉત્તરીય : એ મૂર્તિની શોભા અને આભામાં ઉમેરો કરતાં હતાં. ઉપર આકાશમંડલ જેટલું શાંત, સ્વચ્છ અને સુંદર હતું તેવું જ હતું પ્રેમબાણુનું મુખ-મંડલ.

એમની પાછળ હતી વિદ્યપદ-વેશી પરદેશીઓની બે મૂર્તિઓ, એક જ મૂર્તિના બે ફાડ્યાં જેવી, ચાલે, હાલે અને અહેવાલે એકસરખી; માથે, હાથે અને હોઠે અદ્વલ અદ્વલ થઈ જાય તેવી.

જે વિદ્યાર્થી સામો મળતો તે કુલનાયકને પગે પડી તેની ચરણધૂળ લેતો અને આ બહુરૂપીઓનું અંગરણું ખેંચી હસતો, મુખે હસતો, આંખે હસતો, આંખે અંગે હસતો.

રાત્રિના આઠનો એ સુમાર હતો. આશ્રમની ફૂલવાડીઓ મહેકી રહી હતી; રજનીગંધાએ તો જાણે ખોતાનું રાજ માંડ્યું હતું; અકુલ, બોરસલી અને બાવળ સુગંધસંચારની સ્પર્ધા ખેલતાં હતાં; ચંપો, ચંપેલી ને મોગરવેલો ફૂલોની ચાદર ઓઢતાં હતાં; લાલ જસહ, પીળી કરેણ અને કાળો કદંબ રંગોનું મેલધનુ રચતાં હતાં.

એવા પુષ્પવનમાંથી ત્રણે જણા ચાલ્યા જતા હતા, સર્વેનું કૌતુક વધારતા જતા હતા, ગંતવ્ય સ્થળની સમીપે પહોંચતા જતા હતા.

કુલનાયકદંત મણિલાલ અને રામલાલને પ્રમોદ પાસે લઈ જતા હતા.

પ્રકરણ ૭ લાગણીનાં ઘોડાપૂર

“ઓહોહો ! રામલાલ કાકા, મણિલાલ કાકા !”

“હા, ભાઈ અમે જ. કીક આળખી કાઢ્યા !”

“પ્રમોદખાણુ ! એમને જે કહેવું છે તે તમે સાંભળો. હું જરા ગુસ્સેવને પ્રણામ કરી પાછો આવું છું.”

કુલનાયકદંત, પ્રમોદ અને અતિથિઓના ભેટો કરાવી, આવ્યા હતા તેવાજ, જિભા પગે ચાલી ગયા; ગયા પણ પોતાની ફેરમ મૂકતા ગયા.

પ્રમોદ પચ્ચાશીનાં પગથિયાં ચડતો યુવાન હતો. બહુ બહુ રખડવાની ટુંબે એને, સુંદર તથા સ્વસ્થ, કઠાવર તથા કઠણ કાયા અને કાઠી અખીં જણાતાં હતાં. એના પહેાળા કપાળમાં પ્રતિભા લખી હતી, પાતળા હોઠમાં અડગતા ભાખી હતી, લાંબી આંખમાં સાહસ સરકતું હતું અને અણિયાળા નાકમાં બુદ્ધિ અને વિદ્યા વસ્યાં હતાં.

પ્રમોદ બંને કાકાઓ તરફ મીટ માંડી રહ્યો. એ મીટ પ્રથમ એમની આંખમાં જઈ ફરી. તેમાંથી તેણે બંનેના આગમનનો હેતુ વાંચવા યત્ન કર્યો. પછી એ દષ્ટિ તેમના વેશ-પહેરવેશ પર ફરી.

એની વિચિત્રતાએ એ દષ્ટિ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની.

“બેસો, મુરખીઓ.” અત્યારસુધી વિવેક વીસરેલા પ્રબોધે વિવેક કર્યો.

બંને બેઠા એટલે પ્રબોધે બોલવા માંડ્યું:

“વડીતો! આ વેશ ક્યારથી ધાર્યો?”

“સ્વરાજ દૂંકડે આવ્યું ત્યારથી.”

“સ્વરાજને ને વસ્ત્ર-વેશને શો સંબંધ?” પ્રબોધે નવાઈ બતાવી.

“સંબંધ છે જ તો.” રામલાલ ગંભીર થઈ બોલતો હતો.

“કૃપા કરી સમજાવશો?”

“મારું કહેવું એમ છે કે આજકાલમાં સ્વરાજનું રાજ થવાનું અને તમે જીવનિયાઓએ બધે કહી રાખ્યું છે કે સ્વરાજ એટલે તો સર્વજનોનું રાજ, એમાં ઘેટાં ચારતો ભરવાડ પણ રાજ.”

“એક રાજનો પાંત્રીશ કરોડમા ભાગનો રાજ.” રામલાલના કહેવાનો અસ્પષ્ટ અર્થ મણિલાલે સ્પષ્ટ કર્યો.

“તે એ દરિયામાં ટીપા જેવડા ભરવાડ-રાજને રાજ રાખવાને આ ભરવાડીઆ જેડા પહેર્યો હશે! નહિ?”

“તે તો ખરું જ તો.” હસતા પ્રબોધને રામલાલે પૂર્ણ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

“પછી પ્રબોધભાઈ! એ રાજમાં તો જોગી આવટાંને પણ દિવસના દશમા ભાગનું રાજ મળશે.”

મણિલાલ કંઈક આગળ બોલવા જતો હતો તેને અટકાવી પ્રબોધ બોલી ઉઠ્યો:

“એ રાજને રીઝવવા આ જોગીઓ લઈ ચાલી નીકળ્યા છો કે?”

“હા, ભાઈ સાહેબ! અમે રહ્યા ગરીબ માણસ.....”

“ના, ના, ગરીબ નહિ પણ અગમ બુદ્ધિ વાણિયા, પાણી પહેલાં પાણ આંધનારા.” પ્રબોધ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“મોટા ભાઈ! અમારી અણુઘડની મસ્કરી ના કરો. અમે તેવા અમે વડીલ.” મણિલાલે બળપૂર્વક હસવું ખાળી વિનંતિ કરી.

“ખરી વાત. વડીલ તો ખરા. તે વિના આવા કુવડ વેશે, તેલિયા રાખના ચેલા થઈને મળવા આવો! અહીંના વિદ્યાર્થીઓ બાણે કે તમે મારા વડીલ છો, તો મારો તો જન્મ સફળ થઈ જાય.” પ્રબોધે દુઃખી થઈને કહ્યું.

“ભાઈ! કષ્ટ ના પામો. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓનો તથા અમારો પરિચય થઈ ગયો છે. તે અમને હવે બીજી કોઈ સમાધતી નહિ ઓળખે.”

“તમને લીલાધારીઓને તેમણે કયા સ્વરૂપે ઓળખ્યા છે? જોકુળના ગુપ્તવાસી ભરવાડરૂપે કે વિરાટના ગુપ્તવાસી રસોઇયા રૂપે?”

“એવા ક્ષુદ્ર રૂપે નહિ. અમે કંઈ કોડીના મૂલના રેંજુપેંજુ નથી.”

“તો શું મોટા લાટ સાહેબ છો?”

“છીએ જ તો! અમે ઓળખાયા છીએ ‘જમાઈ બાણ’ તરીકે.”

આત્મપરિચય આપ્યો એકલા મણિલાલે પણ હસ્યા બંને. ત્યારે તેના કપાળનું મોટું વૈષ્ણવી તિલક ને ગળાની વૈરાગીની માળા પણ હસી એવો ભાસ થયો. એ હાસ્યનો ચેપ લાગે તે પહેલાં પ્રબોધ પણ હસ્યો, ખડખડાટ હસ્યો.

“ખરી વાત. વેશ તો આખાદ જામૂસનો જ છે. પરંતુ જરા કહેશો કે આ જામૂસી વેશે શીદને પધરામણી થઈ છે?”

“અમે ભરતી થવા આવ્યા છીએ.”

“સરકારના ગુપ્તચરોના દક્ષતરમાં?”

“ના.”

“તો?”

“તમારી ગુપ્તમંડળીના લશ્કરમાં.”

“શામાં?” પ્રબોધ ચમકેલી નજરે ચારે તરફ જોવા લાગ્યો.

“ તમે જોડાયા છો તેમાં.”

“ હું ક્યાં જોડાયો છું ? ”

“ હવે એ બધું ના છુપાવો. અમે કાચા નથી. પાકા પાચે ખખર કાઢીને આવ્યા છીએ.”

“ મુરખીઓ ! મસ્કરી કરો છો ? વેશ તો વિદ્વપકનો પહેર્યો જ છે, હવે તેનો નાટક પણ ભજવવો છે ? ”

“ ના, પ્રબોધ ! ના, નવસો નવ્વાણુ વખત ના. અમે પૂરી અક્કલ હોશિયારીથી—”

“ કહીએ છીએ—”

“ કહો તો લખી આપીએ—”

“ આંગળી કાપીને તેની કલમે લખી આપીએ—”

“ હું અમે ખેલ કરીએ છીએ, નાટક કરીએ છીએ, અક્કલનું લીલામ કરીએ છીએ.” પ્રબોધે બંને મુરખીઓનો તમનિા સૂર ઉપાડી લઈ એમનાં અધૂકડાં છતાં લંબાયે જતાં વાક્યો પૂરાં કરી આપ્યાં.

“ ના, એમ નહિ પ્રબોધભાઈ ! એ તો આમ...” રામલાલ કંઈક બોલવા જતો ત્યાં મણિલાલે બોલી નાખ્યું, અને પછી તો બંને જણા ફરીથી વારા બાંધી બોલવા મંડવા.

“ હું અમે છત્તી આંખે આંધળાના ચેલા થઈએ છીએ.”

“ કામળ કામળમાં ખંજર ખોસનારનું અનુસરણ કરીએ છીએ.”

“ રેતીમાં વહાણ ચલાવનારા સાથે રેતીમાંથી તેલ કાઢીએ છીએ. તે તેલ સહરાનું સરોવર છલકાવીએ છીએ.”

“ સામાવળીઆને અગ્નિસ્નાન કરાવવા અમે પોતેજ અંગારા ઝાલીએ છીએ ને દાઝી મરીએ છીએ.”

“ ઉંદરમામાને સળ કરવા ને ચીસ પડાવવા ઘરઘરની હોળી કરીએ છીએ.”

“ ગંડુ રાખની પેડે ગુન્ડો કરે ગંગલો છતાં ફાંસીએ તો

મંગલને કે જે હાથે ચડે તેને ચડાવીએ છીએ.”

“બસ, બસ, બહુ થયું. તમે આ કોના પર કટાક્ષ કરો છો?” પ્રબોધે બંને મુરખીની આડી બોલી ન સહન થવાથી પ્રશ્ન કર્યો. પણ જવાબમાં ફરીથી તેવીજ ગભિરત પદાવલિ શરૂ થઈ.

“એ કટાક્ષ છે તેના પર...”

“જેમણે પ્રેમીના પ્રેમને પાડુ મારી છે,—”

“દયાના દરિયાવને દુઃખનો દરિયાવ કર્યો છે,—

“શાંતિના ધામમાં અશાંતિના તણુખા વેર્યા છે,—”

“ધુમાડામાં બાયકા ભર્યા છે,—”

“વહાલાંની વિદાય લીધી છે,—”

“પરાયા શું પ્રીતિ જોડી છે,—”

“અને... ..”

“હવે અને અનેની આંધી નહિ ચડાવો અને ખુલ્લે ખુલ્લું બોલો કે આ બધું તમે મને કહી રહ્યા છો?” પ્રબોધે ગંભીર બનીને બંને વડીલોનું ‘અને’ પ્રકરણ અધવચ અટકાવ્યું.

“તે ખુલ્લું કરવાની હજી જરૂર છે?” રામલાલે દમ ખાઈ કહ્યું.

“ભાઈ! અમે અમારી ફરજ બજાવીએ છીએ. ખોટું ના લગાડતા.” મણિલાલે પ્રબોધની પીઠે પ્રેમભર્યો હાથ પસવારવા માંડ્યો.

“ખોટું તો લાગ્યું છે જ, પણ તમે મને ગંભીર વિચાર કરતો કરી મૂક્યો છે.”

“હવે ગંભીર કે અગંભીર બધા વિચાર છોડો, પ્રબોધ બાપુ!” મંદ મંદ સ્મિતે મુખ શોભાવતા અને વાતાવરણને મધમધાવતા કુલનાયકજી પ્રવેશ્યા હતા તે બોલ્યા.

“આચાર્યજી! આપની શી સલાહ છે?” પ્રબોધે શિષ્યભાવે હાથ જોડ્યા. તેણે માન્યું હતું કે કુલનાયકજી, એક વખતના

વિપ્લવવાદીઓના વીર, આજે પણ જેના અનેક વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વજાનના નદી નાળામાં ક્યામતની-સરકાર અને પ્રજાના છેવટના હિસાબની, ખરાં ને ખોટાંનાં લેખાંની-ઘડીની રાહ જોઈ રહ્યા છે, તે તેને મંદ સલાહ નહિજ આપે. પરંતુ તેની એ શ્રદ્ધા ન ફળી. પ્રેમખાણુના તે દિવસો વહી ગયા હતા. આજે એમને માથે મોટી જવાબદારી હતી. શાંતિ-ધામના આદર્શને એજ ન લાગે એ માટે એમણે સાવચેત રહેવાનું હતું. એથી એમણે સલાહ આપી, પ્રયોધે ન ધારેલો કડવો ઘૂંટડો ગળવા આપ્યો.

“પ્રયોધ ખાણુ! તમે ગિર્મિલ છો, આળી લાગણીવાળા છો. તમારું આ જંગાળમાં કામ નહિ. ડેર ડેર અહીં ઉદામવાદનાં ચાણું છે તેમાં તમે ઝડપાઈ જશો.”

“તો તેમાં ખોટું શું છે? જંગાળીને સરકારોશી આવડશે તો ગુજરાતીને નહિ આવડે?”

“આવડે કે નહિ આવડે. એ મુદ્દો નથી. મુદ્દો એ છે કે તમારા પશ્ચિમકાંઠે અહિંસક ક્રાંતિનો ઝંડો રોપ્યો છે, તો તમે તે માર્ગે જ જાઓ. જંગાળનો, સારો હોય ના નરસો, રક્તરંગી એપ ત્યાં ન લઈ જાઓ. અમે પૂર્વવાસીઓ ભૂલીને કે સમજીને એક માર્ગે જઈ રહ્યા છીએ અને તમારા પશ્ચિમવાસીઓ બીજે : બંનેની યાત્રા એક જ મંદિરે જવાની છે. પરંતુ તમે તે બે માર્ગોની બેજાસેજ કરવા જશો તો બંને પક્ષને તુકસાન થશે.”

“કુલનાયકજી! હજી ઘૂંટડો ગળે નથી ગિતરતો.” પ્રયોધે આહત હિસાહના મંદ સ્વરે કહ્યું.

“તો પછી એજ વાત બીજી રીતે કહું. આ સંસ્થાને પોતાનો એક આદર્શ છે. તે જોખમાય, તેને બદો લાગે એવું તમે ઇચ્છો છો?”

“ના જી. કુલમાતાની આજ્ઞાને એજ લગાડું તો મારા સરખો કુતલ્લ બીજો કેણુ હોય?”

“તો પછી એ સાદી વાત તમને કેમ સમજાતી નથી કે

શાંતિના ધામમાં રહી તમે અશાંતિની સાધના નહિ કરી શકો? સાહિત્ય, સંગીત અને શિલ્પની ઉપાસના માટે આ આશ્રમનાં મંડાણ છે. એથી વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ તમે અહીં રહીને નહિ કરી શકો.”

“એટલું તો હવે સમજાય છે, ગુરુજી!”

“તો બીજી એક વાત પણ સમજ લો. આચાર્ય દયાશંકરે, આ આશ્રમ શાંતિનું મંદિર છે, અહીં શાંતિ મળશે એ ભરોસે તમને અમને સોંપ્યા છે. અમે તમને તે ન આપી શક્યા. તો હવે અમારી કરજ છે કે તમારી ભાળવણી દયાશંકરને હેમખેમ પાછી પહોંચાડવી. માટે પ્રબોધબાણુ! તમે એક વાર મુંબઈ જાવ. ત્યાં સ્વજન-સ્નેહીઓને મળો. ત્યાં અમારી જવાબદારી પૂરી થાય છે. પછી તમારો ભાર તમારા મુરખ્ખીઓને માથે. રૂએ તો તમે તેમના ચાંધ્યે માર્ગે જજો યા અંતરના અવાજના પંથે.”

“તમારી આજ્ઞા શિરે ચડાવું છું. છતાં મને લાગે છે કે તમે મને હાંકી કાઢી રહ્યા છો, ખંગભૂમિ શિષ્યરૂપે આવેલા એક અતિથિને જાકારો દે છે. વળી મને એમ પણ લાગે છે કે મારા મુરખ્ખીઓ મારા પર બળજબરી કરી રહ્યા છે. પ્રિય જતોનો પ્રેમ મારા પગમાં જંજીર થવા માગે છે. હું જોઈ રહ્યો છું, કુત્તનોયકજી! સ્નેહનો કાયા સૂતરનો તાંતણો બહુ તાણુ પહોંચતાં તૂટું તૂટું થઈ રહ્યો છે. હું બીંચે બીંચે બિડતો હતો. ગરુડરાજ સમો બીંચે બિડનારો હું નીચે બિતરી રહ્યો છું, એ અધોગમનનો સામો છોડો. મને તો પાતાળમાં દેખાઈ રહ્યો છે. ઐરાવતના હોદ્દે સવારીએ ચડનાર હું અવળે ગધેડે બેસી નગર-નિકાલ, દેશ-નિકાલ, સર્વ-નિકાલ થયેલો મને જોઈ રહ્યો છું.”

એ બોલતાં બોલતાં પ્રબોધને ડૂમો ભરાયો. તે વધુ બોલી ન શક્યો. અને હથેળાથી મ્હોં હાંકી દઈ તે નીચે બેસી ગયો, હમણે થઈ પડ્યો.

આ કરુણ દશ્ય જોઈ રામલાલ ને મણિલાલનું હૃદય ધવાયું. તેઓ ગળગળા થઈ ગયા, પોતાનું કામ વીસરી ગયા, દયાશંકર અને સાવિત્રીની વ્યથ વેદના ભૂલી ગયા. તેઓનું અંતર કકળી ઊઠ્યું. પ્રબોધનો સંતાપ તેમનાથી ખમી ન શકાયો, જોયો ન ગયો.

“કુલનાયકજી ! ભલે પ્રબોધ અહીં રહે, અમારે નથી લઈ જવો એને. અમે કંઈ એનું મુઠ્ઠું લેવા નથી આવ્યા. ભલે એ બંગાળમાં ધૂમે. અહીં કંઈ નહિ તો એ જીવતો રહેશે. અમારે ત્યાં આવીને તો એ આપઘાત કરશે. ભલે એ પૂર્વની પંથા સ્વીકારે; એ તીર્થયાત્રાએ આખરે તો સ્વરાજનીજ યાત્રા છે ને !”

પ્રેમબાબુને એક બીજી પણ નવાઈ લાગતી હતી. ગૂજરાતીઓ તો વ્યવહાર, કઠણ કાળજીના, સખત મનના, બંગાળીઓ જેવા ઊર્મિલ નહિ, લાગણીવિવશ નહિ, ભાવનાઘેલા નહિ—એવી એમની સમજ હતી. પરંતુ આ તે શું જોતા હતા? પ્રબોધ સવાઈ બંગાળી જેવો ડૂસકે-ડૂસકે રોતો હતો અને આ પ્રૌઢ ઉમરના તેડાગરો તેનાથીય સવાયા થઈ ખાલી હાથે જવા તૈયાર થતા હતા.

“મહાશયો ! શાંત થાવ, શાંત થાવ. વિવશ, બાકુળ ને વિહ્વલ બની ગમે તેવું બોલી ના નાખો. જે કરવું હોય તેનો સ્વસ્થ ચિત્તે, શાંત અંતરે, શીતલ થાવ ત્યારે વિચાર કરજો. અસ્વસ્થ મને ઉતાવળ કરી કરેલા નિર્ણયો માટે પાછળથી પસ્તાવું પડે છે.”

“નહિ પસ્તાઈએ બાબુજી ! પસ્તાઈએ અને પસ્તાવો જ થવાનો હોય તો તે તો અમને અત્યારે થાય છે. અમને ક્યાં એવી અવળ જુદી સૂઝી કે અમે પુત્ર સમા પ્રબોધના માર્ગમાં ખાડાકરાડા ખોદવા આવ્યા ! કિંયા આસમાનમાં વિહરતા પંખીની પાંખ કાપવા આવ્યા ! રહે ભાઈ ! રહે, તું વાદળમાં જ રહે, ત્યાંજ માળા બાંધ, ત્યાંજ ઈડાં સેવ, ત્યાંજ જીવ અને એકાંતર પેઢીને ઉજળે એવો અંત પણ ત્યાંજ પામ.” પછી રામલાલ તરફ ફરી મણિલાલે આગળ ચલાવ્યું : “ચાલ, રામલાલ ! ચાલ, ખડિયો ખલતો સંભાળી લે. ખાસડાં પાંચડી પહેરી

લે. સાવિત્રીનો સંતાપ શમાવી શકીશું, દયાશંકરના દર્દનાં ઓસડ થઈ શકશે, પરંતુ પ્રબોધનાં દૂસકાંનાં નહિ થાય. એના એક એક આંસુએ માફ એક એક અણુ ઓગળી રહ્યું છે. ચાલ, ભાઈ ચાલ, વધુ બોલીશ તો તું ને હું અને એના પંથના અવાસી થઈ જઈશું. રાહ જોઈ જોઈ પેલાં બિચારાં ડોસા-દીકરીના ડોળા ફૂટશે.”

રામલાલ અને મણિલાલ ચાલવા લાગ્યા. અને પાછળ જોયા વિના આગળ ચાલ્યા, લગભગ દોડતા ચાલ્યા. ઘડીભર કુલનાયકજી આશ્ચર્યમૂઠ થઈ રહ્યા. પરંતુ એ મૂઠ ભાવ ઓસરતાં તેમણે જોયું કે પ્રબોધ પણ એ અનેની પાછળ દોડ્યો જાય છે, જાદુગર પાછળ તેના પાગેલા પ્રાણી સમો.

પ્રકરણ ૮ પલટાતો પ્રબોધ

વૃધ્ધમાન, આસંસોલ, ધનખાદ.....એક પછી એક રોશન ખાદ થતું જતું હતું. કલકતાથી ઉપડેલો મુંબઈ-મેલ કલાકની સાઠ માઈલની ઝડપે દોડતો હતો. અને આજુનાં ઝાડવાંઓની હારની હાર, ડાંગરના ક્યારડાઓ ને ખાઈખાઓચિયાંઓ એક સંપે એને જાણે પકડવા દોડતાં હતાં. પરંતુ પવનવેગી અસિરથ બધાની હરોળ ભેદી છટકી જતો હતો. છટકીને ક્યાં જાય? પ્રતિપક્ષીઓના મોરચા એક બે ન હતા, એનું તો લંગર લાગ્યું હતું દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા લગી. એટલે અનેની પકડાપકડીની સ્પર્ધા પૂરી થતી ન હતી.

એવીજ બીજી પકડ દોડ ચાલતી હતી ઉગ્ગર અને અંધકાર વચ્ચે. વિજળીના દીવાઓએ દીપાવલિના અવતાર સમી દેખાતી ગાડી રાત્રિના અંધારાને ઓળંગી જવા દોડતી હતી. ક્યારે એ મેશમુખા પડદાઓની, કાળા કાળા ઓળાઓની પેલે પાર પડેંચાય તેની જાણે

તેને તાલાવેલી લાગી હતી. કાળા પાડા જેવું એજિન અંધકારના એક એક પડદાનાં પળના પામા ભાગમાં ચીરિયાં કરતું હતું. વીકરેલો મહીશ જે સામે આવે તેના પેટમાં શીંગડાં ભોકે તેમ જતો. ચાર ચાર ચોમાસાં ચરીને પાડો માત્યો હોયની એવું કાલ્યું કૂલ્યું એજિન કાળજીને ઢગલે ઢગલે માથું મારતું હતું. જાણે કે સુવાન વનરાજ વાદળાં સામે ત્રાડતો હતો, ન કેવળ ત્રાડતો હતો પણ છલંગ મારી તેના કુરચે કુરચા ઉડાવતો હતો. છતાં અંધકાર ઘટતો ન હતો, ગાંજ્યો જતો ન હતો, બહેકે રાત્રિ ચડતી જતી હતી તેમ તેમ તે ઘાડો બનતો જતો હતો,

આમ વેગવતી ગાડીનું ને અંતરનું ઢંઢયુદ્ધ તથા દિવાળી દેવી ને અંધકાર વચ્ચેની સ્પર્ધા અવિરત ચાલ્યે જતી હતી. બંને જંગમાં જીત તો અંત લગી જે અંતે હારવાનાં છે તેમનીજ દેખાતી હતી.

આવેજ આભાસ પ્રમેધ પણ પામી રહ્યો હતો. આગગાડીની દેખાતી હારની છાયા એના અંતરમાં પડતી હતી. મિનિટે મિનિટે માઠલિની ઝડપે તેનું શરીર આગળ ધસડાતું હતું છતાં તેને લાગતું હતું કે પોતે પાછળ પડતો જાય છે. એ બળપૂર્વક ચિંતવતો કે, ના, પોતે અગ્રે વધે છે પણ ત્યારે તેનું અંતર બોલી ઊઠતું: “હશે, પરંતુ તે પતનની કેડીએજ તો!”

એના મનમાં હોળી સળગી હતી. તે ભડકે બળતો હતો. ફક્ત પડેજ નહિ પણ પોતાની મુરોદો, રાતદિવસના ઉજ્જગરા કરી નક્કી કરેલા મનોરથો, જનની જન્મભૂમિ માટે કુરબાન થવાની તમન્ના: બધાં ભડકે બળતાં હતાં. એ ભડકાની રજ ને રાખ ઊડી ઊડીને આંખમાં પડતી હતી, એની જીવનનું ભાવિ અને ભાવના જોવાની દૃષ્ટિને ઝાંખી કરતી હતી. ઝંખવાતી જતી એ દૃષ્ટિ એને કાઠ એવી કેડી ચીંધતી હતી કે જે ‘પ્રેમ-પંથ પાવકની જ્વાળા’ને સામે તીરે હતી. એ સ્થળ સ્વરાજના સાધકોની છાવણીમાં નહોતું દેખાતું પણ હતું તેના શત્રુઓના શિબિરે વચ્ચે.

રુમલાલ ને મણિલાલ પ્રભોધની બંને પડખે બેઠા છે. અત્યારે શાંતિ-ધામના કુલનાયકજી તેમને જુએ, તેમને પ્રભોધ પર અખંડ ચોકી કરતા જુએ તો કદાચ શંકા કરે કે એમની ગદ્ય રાતની લાગણીવિવશતા કેવલ નાટકી વેશ હતો કે શું? અત્યારે તેઓ ખરેખરા અગમખુદ્ધિ વાણિયાની પેઠે પ્રભોધની દરેક પ્રવૃત્તિ પર નજર રાખતા હતા. એક મોટામાં મોટી ધાસ્તી એમને ઊંધવા પણ દેતી નહિ. એ ધાસ્તી હતી કે રખેને દિગ્મૂઢ પ્રભોધ બારી બહાર ઝંપલાવે. તે જાનજમાં જતો તો બંને જણા પાછળ જતા. એક બારણું સાચવતો તો બીજો જાનજમાંથી બહાર પડતી બારી પર પાસેની બારીમાંથી નજર રાખતો. તે ઊંધવા માટે ઉપરના પાટિયે ચડતો તો એક જણ સાથે ચડતો. આ અવિશ્વાસ અને ચોકી પ્રભોધને ખૂબ આકરી લાગી. તે ગુસ્સે થયો.

“હું તે બાર મહિનાનું બાળક છું કે મારી આટલી બધી સંભાળ રાખો છો?” તેણે ચીડાઈને પૂછ્યું.

“તું બાળક નથી એટલે તો અમારી ચિંતા વધારે છે. બાળક હોય તે તો ડાહ્યું ડમરું થઈ સૂઈ જાય અને ન સૂએ તો હસે, રમે ને કિલ્લોલ કરે.”

“કિલ્લોલ! હા, તમને તો કિલ્લોલ જ સૂઝે, કારણ તમે જીત્યા ને હું હાર્યો.” પ્રભોધના શબ્દે શબ્દે તેનું અંતર રડતું હતું.

“ભાઈ, શાંત થા, કોઈ જીત્યું નથી ને કોઈ હાર્યું નથી. છતાં હાર્યું જ હોય તો તે આપણું દુર્ભાગ્ય હાર્યું છે, અને જીત્યું છે તે આપણું સહભાગ્ય.”

“આપણું નહિ પરંતુ તમારું કહો. મારું તો આજથી મૃત્યુ મંડાયું છે.”

“પ્રભોધભાઈ! તમે આવું ગાંડું ઘેલું બોલો છો એટલે જ તો અમે ચોંક્યા ચોંક્યા વર્તીએ છીએ.”

“તમે શામાટે ચોંક્યા? હું કંઈ ભૂત નથી.”

“જૂત તો સથી પણ તમારામાં જૂતના વળગાડની હોય તેવી ઘેલછા તો છે જ. ન કરે નારામણને એ ઘેલછા તમને.....”

“આપઘાત કરાવે એમજ ને?”

“હા, ભાઈ!”

“તે તમે એમ માનો છો કે મારે આપઘાત કરવાપણું બાકી રહ્યું છે? આપઘાત, આત્મહત્યા તો હું પણે પણે કરી કરી રહ્યો છું.”

“હે!! સોમલની પડીકા બઢીકા ફાકી બેઠા છો કે શું?”

સોમલની પડીકા તો સારી. ઝટ બાધી કે પટ દઇને આખરી અંજામ. પણ આ તો જીવનભર કનડે એવો આપઘાત આરંભાયો હતો. પ્રબોધનું શરીર ભાંગી પડી પોટલા જેવું લોથપોથ પડ્યું હતું તે એજ કારણે. વળી હવે તો તેના મને પણ મરવા માંડ્યું હતું. એનું માનસિક ધડતર નવેસરથી રચાઈ રહ્યું હતું. અવરુદ્ધ ઉત્સાહ અને ભિર્મિ ગૂંગળાઈ ધૂંધવાઈ નવી પંથા પાડી રહ્યાં હતાં. દેશપ્રેમ, જનસેવા, ત્યાગભાવના, સંયમ વગેરે આદર્શો એ અવરુદ્ધ જોમના સરોવરમાં ડૂબી ગયાં હતાં. તેનાં ફૂલેલાં, ફાલેલાં ને સડેલાં શબ તરતાં તરતાં એક નવી નહેરમાં વહેવા જતાં હતાં. જેલો પાંચ વરસનો વિકાસ જાણે કે બૂંસાઈ ચૂક્યો. તે જાણે કે કેલેજના જૂના જીવન લગી પાછળ હટી ગયો. ત્યારે તે, મોટા અમલદારનો દીકરો, સરકારી નોકરીની ઉમેદમાં ને ઉમેદમાં બહુ વાંચતો, પહેલો આવવા સ્પર્ધા કરતો. અજાણત મનના ખાંજરામાંથી તે મનોભૂમિકા જામૃત બની, તળિયેથી ઉપર આવી, પ્રબોધના સમસ્ત ચિત્તવ્યાપારની સ્વામિની થઈ બેઠી.

અસ, પછી તો એ પાગલ પેઠે વર્તવા લાગ્યો. એ પાગલ અવસ્થાજ તેના માટે સ્વાભાવિક બની. એ નવા અથવા સત્ય કહીએ તો પાંચ વરસના જૂના જીવનની શરૂઆત થઈ. બરાબર તેજ વખતે મોગલસરાઈ સ્ટેશન આવ્યું. ત્યાંથી એક વૃદ્ધ સફગૃહસ્થ, જે કોઈ મોટા નિવૃત્ત અમલદાર જણાતા હતા તે અને

એક યુવતી, જે નવા યુગની નારીની ફક્કડ આવૃત્તિ દેખાતી હતી તે પાસેના ખીજા વર્ગના ડબ્બામાં બેઠાં. પ્રબોધ ઘડીભર તેઓ તરફ તાકી રહ્યો, પણ માથાને એક આંચકો આપી તે તરતજ નીચે ઊતર્યો અને પેલા ઉતાડ્યોના ડબ્બામાં દાખલ થયો.

પ્રકરણ ૯ વગર પૈસાનું નાટક

દાતણપણી કરવા ઊતરેલા મણિલાલે દૂરથી પ્રબોધના પહેરણનો છેડો જોયો. દાતણ કરતું ગેહો હાલતું થંભ્યું. તેમાંનું દાતણ ડોલતું થંભ્યું અને તેનો ફૂંચો ઘસાતો થંભ્યો. એ બધાની ગતિ તેની આંખે ઉછીની લીધી: તેના ડોળા ચકળવિકળ કરવા લાગ્યા, ચકડોળની પેઠે ચક્કર ભમ્મર થવા લાગ્યા. એના ઘકે તે ગમડી પડશે કે શું કે એવો ભ્રમ થયો, તેને પોતાનેજ નહિ પણ પાસે ઊભેલાંને પણ, મણિલાલે તેઓના ખભાનો આધાર ઇચ્છ્યો પરંતુ તેઓ આઘાં ખસ્યાં. ધૂમરડી પેઠે વલોવાતા ડોળામાં તેમણે પાગલપણની આગાહી વાંચી !

અને સાચેજ તે પાગલની પેઠે ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો:

“ભાગ્યો રે ભાગ્યો, બાપલિયા ! અમારો પ્રબોધ ભાગ્યો !”

“કાણ ભાગ્યું ? ક્યાં ભાગ્યું ? ક્યારે ભાગ્યું ?” નજ ઉપર જમા થયેલી ભીડ એકમેકના ખભા પરથી ચારે તરફ જોવા લાગી. પ્લેટફોર્મ પર અત્યારે કોઈ ભાગાભાગી કરતું ન હતું. મોગલસરાઈ સ્ટેશને મેલ ગાડીના લગભગ અડધા ઉપર ઊતાડ્યો ફક્કવાયા હતા, એટલે ભીડ ભાગતી હતી. ભચડાભચડી ભાગતી હતી, સિંચડાસિંચડી ભાગતી હતી, એ ખરું હતું. પરંતુ મણિલાલે ગિરદીના પન્નાયન માટે પોક નથી મૂકી એ તો બધાય સમજ્યા.

“મણિલાલ ! શું છે ભાઈ ?” હાપું લેવા ગયેલા રામલાલે દોડતાં આવી કહ્યું. તેની છાતી ધમણ જેવી ફૂલતી ને સંકોચાતી હતી. સોનીની ફૂંકણીમાંથી ફૂંક સરે એમ એતો દમ સરતો હતો. હબક ખાઈને મ્હોડું બંધ થયું હતું, જીભ તાળવે ચોંટી હતી, હોડે ટેભા પડ્યા હતા તેથી શું ગૂંગો ગૂંગણે તેમ એનું નાક ગૂંગણતું હતું ? કોઈ આંખે વાત કરે છે તો કોઈ આંગળીઓના ઇશારે. રામલાલભાઈ તેઓથી જીદા પડી અત્યારે નાકથી વાત કરતા હતા. અવાજને ઉઘાડતાં સ્વરનળી જેવા ફુલાવા ને સંકોચ પામતી હશે એવોજ આકારવિકાર શ્વાસનળીનું ટોચકું ધારણ કરતું હતું. પોલી લાકડીના માથે દોરીની નચાવી નાયતી લાકડાની ચકલી પેઠે એની નાકની ચકલી નાયતી હતી.

“દોડ, ઓ રામલાલ ! દોડ ! ભાઈ ભાગ્યો !”

પછી, ભાઈ તો ભાગ્યા ન હતા પરંતુ એ બંને તો સાચે જ ભાગ્યા. દોડવાની શરતમાં દોડતા હોય એમ દોડ્યા. સાથે દોડવા લાગી—પવનવેગે ઊડવા લાગી—એમની ચોટલી, ગળામાંની સોનાના દાણાવાળી કંઠી, કેડમાંનો ચોકખી ચાંદીનો કંદોરો અને પંચિયા જેવી ધોતલીની છૂટી પાટલી. કોઈએ તેમને રોક્યા નહિ, બદકે બધાએ ભોડ વચ્ચે ફેડી કરી આપી. એ ગલીમાં તેઓ પૂરપાટે આગળ વધ્યા. હાથમાં લોટા, પગમાં પાવડી અને અંગરખામાં ફેડિયું બદન, એવા વેશે આગળ વધ્યા. ઊતાડ્યો થંભી ઊભા—તેમની બધી ગતિ આ બે જણાના દોડવામાં એકઠી થઈ હશે ? તેઓને તો વગર ટિકીટનો તમાશો જેવા મળ્યો. વગર પૈસે બે પકા પંડાઓની પકડદોડ જેવા મળી.

વંટોળ જેવા એ બેને આવતા દેખી પ્રખોધ કંપી ઊઠ્યો. અત્યારે તે તેની જૂની અવસ્થામાં હતો. નવા ઘડતરે ઘડાઈ રહેલું તેનું મન અને તન બંને કાદવના લોંદા જેવું હતું, તેથી તે ગભરાઈ મળ્યો. બાળકની પેઠે અચાવનો માર્ગ શોધવા લાગ્યો.

ત્યાં તો પકડ-દોડ રમતા, લોકોની તાળીએ ખમણા ઉત્સાહિત થતા મણિલાલ અને રામલાલ ડબ્બામાં ધુસ્યા. અત્યારસુધી એક ખૂણામાં માખણના લોંદા જેવો પડી રહેલો પ્રભોધ ખસ્યો, પાછળ ખસ્યો. ખસતાં ખસતાં પેલા અમલદારની યુવાન પુત્રીની પડખે પહોંચી ગયો.

આ નાટક ખંતે પિતાપુત્રી જોતાં હતાં-માનવને સહજ એવી રમૂજની વૃત્તિથી જોતાં જોતાં ખુશ થતાં હતાં. પરંતુ એ સર્કસ ખેલાતું ખેલાતું પોતાની પડખે આવી થંબુ છે એમ નિહાળીને એ યુવતી બંધા વિનોદ ભૂલી ગઈ. તે ભયની મારી એ ડગ હટી ગઈ. પણ તેટલામાં તો પ્રભોધે તણુ ડગલાં ભર્યાં. તે તેની પૂંડે પહોંચી ગયો અને તેના મુખમાંથી કરુણા અને આર્જવ યાચતો આર્તરવ નીકળ્યો:

“ખચાવો બહેન ! ખચાવો !”

ખસ, આ વ્યક્તિ તેને કનડવા નથી આવી પણ શરણુ માગવા આવી છે એનો ખ્યાલ આવતાંજ એ યુવતીનો ભય ભાગી ગયો. તે શરી ક્ષત્રિયાણીની જેવી છાતી કાઢીને આગળ આવી, એ ડગ આગળ આવી, અટકી રહીને ધુમરડી ખાતા વટોળ જેવા ખંતેને-મણિલાલ રામલાલને ડરાવવા મંડી.

“ખબરદાર ! એક ડગ આગળ વધ્યા છો તો.”

એ ડરામણીનો કામળ છતાં કડકડતો અવાજ આખા ડબ્બામાં અને પ્લેટફોર્મ પર ગાજી રહ્યો. પકડ-દોડની શરત જોતું ટોળું રમતગમતના આ બીજા તબક્કાએ વધુ આનંદિત થયું. તે ગેલમાં આવ્યું. જાણે કે કોઈ નાટકના રોમાંચક પ્રસંગે તાળી તથા સીટીથી પ્રેક્ષકો નાટક-ધર ગબ્બવવા લાગ્યાં. ‘સાખાશ સાખાશ’ ના હર્ષનાદો નટ-વર્ગને પ્રોત્સાહન દેવા મંડ્યા. રંગમંચ ઉપર હવે નટીનો પ્રવેશ શરૂ થયો હતો. સાધારણ નાટકમાં તો કોઈક અખળાને સખળ પુરૂષ ખચાવે છે, પરંતુ આ પ્રવેશમાં અનુક્રમ ગિલટો હતો. શરણુગત હતો પુરૂષ અને વહારે ચડી હતી શરવીર ક્ષત્રિયાણી. એના

હાથમાં ખંજર ન હતું, કેડે કટારી ન હતી, પીઠ પર ચોટસો છૂટો ન હતો, છાતી પર ખખ્તર ન હતું, અને દેહકાદીએ તો એ નાજુક લવંગિકા હતી, લાવણ્યમયી લલનાજ હતી, છતાં અત્યારે તે એ પકા પંડાએને ડારતી, પડકારતી ઊભી હતી.

રામલાલ અને મણિલાલ થંભી ઊભા. ગતિ અને વેગ ખંધ પડતાં તેમનું જોમ પણ એસયુ^{ર્} હતું, તેથી તેઓ નરમ ઘેંસ જેવા થઈ ગયેલા દેખાયા.

“આઈ સાહેબ! માફ કરો, ખમ્મા કરો, પણ અમને અમારે માણસ સોંપો.”

“તમારે માણસ! મૂરખ! આ નવયુગમાં તો અખળા ગણાતી નારી પણ કેઈનું માણસ નથી, અને આ મરદ જેવો યુવાન તે તમારે માણસ! એ તમારો ગુલામ છે?”

“ના આઈ સાહેબ! ગુલામ તો અમે. એ તો અમારા માલિક. અમે તો એના પગનાં ખાસડાં ને એ તો અમારા માથાના મુગટ.”

આ ઉપમાઓ સાંભળી અત્યારજગી ચૂપ બેઠેલા સાહેબે મૌન તોડ્યું.

“મુગટ! મુગટ! માથાના મુગટ! આ નાળિયેરના ડોખા પર મુગટ થઈને બેસવા કરતાં તો ખહેતર છે કે ચાડિયાના શિરે પાછડો થવું.”

“ખરી વાત છે સાહેબ! એટલેજ તો હું એમનાથી ભાગ્યો છું.” પ્રજોષે સાહેબને નમસ્કાર કરી કહ્યું. તે આ નવા શરણથી હવે સ્વસ્થ થયો હતો.

“કાણુ છે એ બંને?”

“મારા હિતસ્વી હોવાનો દાવો કરતા બે બંધુઓ.”

“હિતસ્વી બંધુઓ! તે એ કયું હિત કરવા નીકળી પડ્યા છે? તને પકડી જઈને કાશીની ગુજરીમાં એમને લીલામ કરવો છે કે શું?”

“તમારો અંદાજ સાચો છે સાહેબ. ફરક ફક્ત છે સ્થળમાં—કાશીમાં નહિ પણ મુંબઈમાં.”

પ્રબોધને આવું આવું બોલતો જોઈ રામલાલ ને મણિલાલ અચંબો પામ્યા. સાચેજ શું પ્રબોધ પાગલ થયો છે? આ સાહેબ ને સાહેબાને તે કેવી રીતે સમજાવવું! બંને વિચાર કરવા લાગ્યા. એકમેકની સામે જોવા લાગ્યા.

એમને ગુંચવાએલા જોઈ પ્રબોધ હસવા લાગ્યો. એ હાસ્ય વગર બોલ્યે બાખી રહ્યું હતું, લ્યો, લેતા જાવ. મને બનાવતા આવ્યા હવે તમે બનો. “શાંતિધામ”માં લાગણીનાં પૂર રેલાવી, મારી વેદના જોઈ જાતે પોતે વેદનાવ્યાકુળ થયા હતા એવો ઢાંગ કરી ઠીક છેતરપીંડી કરી છે. પણ એ વિદ્વપકના પ્રવેશોનો હવે અંત આવે છે. તમારું નાટક હવે તમારોજ ભવાડો ઉઘાડો પાડશે.”

ગાડી ઊપડવાને હવે પાંચજ મિનિટ બાકી રહી. રામલાલ ને મણિલાલ અકળાવા લાગ્યા. તેમની તરતબુદ્ધિએ પણ દગો દીધો. પ્રબોધને પકડી જવાનો એકે રસ્તો ઉઘાડો ન દેખાયો.

તેમને વિચાર આવવા લાગ્યા. દયાશંકર પૂછશે, “અધ્યાઓ! બહુ બોંસ મારી ગયા હતા તો લાવો મારો પ્રબોધ!” તેમને શું કહીશું? તેમને તો કાઈ સાહેબે છીનવી લીધો એ કહેતાં જીભ કેમ ઊપડશે? પ્રબોધ જેવું રત્ન સરકારના અમલદાર લૂંટી જાય? હાય, તે કરતાં તો તે અગ્નિ-દળના ડામરામાં રહ્યું હોત તે ઠીક હતું. ગમે તેમ તોયે ત્યારે તે દેશનો રહેત; પણ હવે? હવે તો તેનું સરકાર ભણીની વફાદારી ભર્યું કુટુંબ—લોહી ફરી જોરમાં આવશે. અમલદારની ઓથ અને સાથમાં તે દેશ ભૂલશે અને ઘરે પરદેશનો, પરદેશીઓનો, પરધર્મીઓનો તે ઘરે કહાડાનો હાથો, ઘાણીનો બળદિયો, કરવતની કાકર. હાય! આ શું થયું!

દયાશંકર તો નરવીર છે, અનેક ધા સહી ચૂકેલા બડવીર છે. તે તો કદાચ હરીચ્છા બોલી ગણ્યું ભૂલ્યું કરશે પણ સાવિત્રી ? સ્નેહની સરિતા-પાણીપોથી-માખણ જેવા મનની - તેમાં તો એક નાનકડી સોય પણ છિદ્રો પાડે, રક્તની કુવારી ફોડે. એને શું કહીશું ? કયે મ્હોડે કહીશું કે બહેન તારા પ્રબોધને, બીજી કાઈ બહેને જૂંટવી લીધો ! એક સ્ત્રીનું હોઠે આવેલું સ્નેહપાત્ર બીજી સ્ત્રી ખૂંચવી લે, એ પ્રથમ સ્ત્રી માટે જીવલેણ ફટકો છે. પોતાની અવિરત ઉપાસના કરાવવા સરસ્વતી દેવી કોઈનું પ્રેમ-ભાજન ચોરી લે તે ખમી શકાય, પોતાની બેડીઓ તોડાવવા ભારતમાતા એવી ચોરી કરે ત્યારે દુભાતા દિલે પણ ગૌરવ અનુભવાય, પરંતુ આ તો એક મૃગલોચનીની ચોરી હતી, માયાવિનીની લૂંટ હતી, સરકારના પગારખાઉ જનસૂસની શાહુચોરી હતી : એ કેમ સહ્યું જાય ?

“ સાહેબ ! અમને અમારું માણસ આપી દો ! ” બાળકભાવે કાલાવાલા કરતો હોય તેમ રામલાલ બોલ્યો.

“ જા, જા, માણસવાળા ! ” સાહેબપુત્રી કાંઈક ગુસ્સાથી બોલી અને વાક્યાંતે પ્રબોધ તરફ જાણે માલકીભાવે જેવા લાગી.

“ તો પછી અમે સત્યાગ્રહ કરીશું. ”

મણિલાલે દમ ભીડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે ફોગટ ગયો, કારણકે સાહેબ પોતાને અને પ્રેક્ષકોને ખડખડાટ હસાવતા બોલ્યા : “ એ સત્યાગ્રહથી ડરે તે તમારા ગાંધી. એવી બૂઠી કામડીથી કોને ડરાવે છે ? ”

“ સાહેબ ! ખરું કહીએ છીએ હં ! અમે અહીં માથું ફેડીશું. અમારું લોહી તમારા બંને પર છાંટીશું. ” રામલાલનો નાટકી સ્વભાવ ફરી ખીલવા લાગ્યો.

“ હા, હા, હા, છાંટો ! પંડાજી, છાંટો ! લોહીનાં કંકુ છાંટો, કંકુના થાપા મારો ! ” પ્રેક્ષકોમાંથી અવાજ આવ્યો.

“ એ વારા વહી ગયા મારા ભાઈ ! ત્રામાં ને ફિસાઈ કરશે

તો મરશો તમે, ને નહિ મરો તો આપઘાતના અપરાધ બદલ જશો કારાવાસમાં.”

સાહેબની આવી ઘેરીકર વાણી સાંભળી રામલાલ-મણિલાલ ફરી શાંત થયા તે પ્રેક્ષકવર્ગને ન રૂચ્યું. ગાડી ઊપડવાને તો હજી ચાર મિનિટ બાકી હતી. તેટલામાં નાટકના બે ચાર દૃશ્યો ભજવી શકાય, એટલે આમ વગર પૈસાના નાટક પર અચાનક પડદો પડે છે કે શું એ ભયે તેઓ ખૂમ પાડી ઊઠ્યા.

“થવા દો, લાલા ! થવા દો. કેમ દમી ગયા ? કંઈ નહિ તો ઉપસંહારમાં કુસ્તી થવા દો, બાથબાથી થવા દો.”

પ્રેક્ષકોની તાળીથી પ્રોત્સાહન પામીને નાટક આગળ વધારવા માટેજ જાણે હોયતી તેમ પ્રબોધ આગળ આવ્યો. હવે તે પૂર જોમમાં હતો. ઘડી પહેલાં પોટલા પેઠે પડી રહેલું ઢીલું શરીર અત્યારે ટટાર હતું, આઠે અંગે ટટાર હતું, તાડ જેવું ટટાર હતું. અને એના પર માથું હતું તેમ ઊંચું; પત્રભારે ઝૂકી જતા આંખ-આંખલીના ઘટારોપ જેવું નહિ પણ અલ્પભારે તારાઓ સાથે ત્રાટક માંડતી તાડની પાઘડી જેવું.

“ભાઈઓ ! સાંભળો. આ તે શી બળજબરી ? અંગ્રેજોનું રાજ તો હજી સલામત છે. સ્વરાજ તો હજી દરિયામાં ડૂબકાં ખાય છે. એમાંથી હજી એક મૂઠી મીઠું તો કાઢે લવાયું નથી ત્યાં આ શી શિરજોરી ? મારીને મુસલમાન બનાવવાના વારા તો વહી ગયા છે, મારા ભાઈઓ ! છતાં કંઈ જખરદસ્તી, કંઈ જખરદસ્તી ! આ બે જણ મને સત્યાગ્રહી કરવા લઈ જાય છે. હિંસા કરવી પડે તો તે કરીનેય આ લોકો મને અહિંસાની કંઠી બાંધવા કહે છે. એ બંને છે સત્યાગ્રહ મંદિરના મહાદેવના પોઠિયા. હું એની પીઠ પર ન બેઠો એટલે હવે શીંગડે ચડાવવા નીકળ્યા છે !

“સાંભળો, હું તમારી બધાની શાખે કહું છું કે મારે સત્યાગ્રહી નથી થવું. સત્ય, ધર્મ, પ્રેમ એ બધાં હવે મને લોકોને છેતરવાનાં

એમાં લાગે છે. મારે એ સત્યાગ્રહ—ના ના છલાગ્રહમાં નથી જવું, નથી જવું, નથી જવું.

“મારા પિતા મોટા અમલદાર હતા, સરકારના વફાદાર નોકર હતા. મેં એ માર્ગ—સ્વધર્મ છોડી ભયાવહ પરધર્મ પકડ્યો હતો. એ પકડવાથી હું પછડાયો છું. તેથી મારી ભૂલ ભાગી છે. કરેલી ભૂલનું હું બેવડું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. સરકારની સેવા કરી ઝાણમુક્ત થઈશ.

“હત્યોમ્. મારા જીવન—નાટકના બીજા અંક પર પડ્યો પડે છે. સલામ છે, સાહેબો ! ત્રીજો અંક જોવો હોય તો આવજો મુંબઈમાં.”

આવડું લાંબું ભાષણ કરી પ્રબોધ બેસી ગયો, અને તરત વગર પૈસાના નાટક પર પડ્યો પડ્યો. એનીજ વાટ જોઈ પડી રહી હોયની એમ ગાડી ઉપડી ચૂકી. પ્રથમ ઉપડ્યા એજિનના સંચા, પછી ઉપડ્યા ગાડીનાં પૈડાં, પૈડાં પરના ડમ્પા અને સાથે ગાડી ને ગાડીના ડીકાઓ. એ જોઈ હેલકરીઓ ઘેર જવા, ટાંગાઓ શહેરમાં જવા, સ્ટેશનના અમલદારો ચા પાણી કરવા ઉપડ્યા. બધાજ ઉપડ્યા પણ ન ઉપડ્યા પ્રબોધ અને રામલાલ મણિલાલ વચ્ચેના પડ્યા. તે તો વધારે પડતા હતા. પડીને દીવાલ જેવા સ્થિર થતા હતા, પહોડ જેવા પહોળા થતા હતા. તેનાથી ડેલાતો ડેલાતો પ્રબોધ જીવનના દૂર દૂરના છેડે પહોંચી ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ . . . નાટકનો છેલ્લો પ્રવેશ

“હેં ! અલ્યા રામલાલ !”

“હા, ભાઈ મણિલાલ.”

“આપણે હાર્યા ?”

“હા, આપણે હાર્યા.”

“ સાહેબ લોક જત્યા ? ”

“ હા, ભાઈ જત્યા ! ”

“ પ્રબોધભાઈ તો ગયા. ”

“ હા ગયા, ખોવાઈ ગયા ! ”

નિરાશ થઈ એક ખૂણામાં બેઠેલા રામલાલ ને મણિલાલ આવા આવા ઉદ્ગારો કાઢ્યે જતા. એ બોલતાં બોલતાં તે ઘડીમાં કાનની ખૂટ પકડતા, ઘડીમાં નાકનું ટેરવું. એક જણે જે હડપચી હાથ પર ટેકવી તો બીજાએ હાથ કપાળે ટેકવ્યોજ નાણો. સાથે તેમના ચાળા ચસકા, અમળાટ ને મરડાટ, અંગભંગી અને ભાવભંગી તાલ આપતી રહેતી. એ જોઈ સાહેબપુત્રી તો ખેટ પકડી હસતી. સાહેબ પણ મૂંઝમાં મલકાતા. અને પ્રબોધ ? તે બિચારા જેવે લજ્જનનો માર્યો મુખ છુપાવી દેતો.

અંતે સાહેબને લાગ્યું કે હવે તો હદ થાય છે. તે ગર્જી બેઠ્યાઃ
“ અલ્યાઓ, છાના મરો છો કે સાંકળ ખેંચું ? ”

“ ખેંચો સાહેબ ! ”

“ સાહેબ, અમેજ ખેંચીએ ! ”

“ ના ખેંચાય તો બંને જણા ટીંગાઈ પડીએ ! ”

“ ઓ ! ઉલ્લુના સરદારો ! ખુદ ટોંગે ચઢ્યા છો કે ? ”

સાહેબ તડૂક્યા.

“ હા સાહેબ ! ”

બંને એ બે શબ્દો એટલી તો હાવકાઈથી બોલ્યા કે સાહેબ—
પુત્રીના મુખમાંથી હાસ્ય છલક્યું.

“ ચાદ રાખો, સુવ્વર... ” સાહેબે ધમકાવવું શરૂ કર્યું.

“ હા, સાહેબ સુવ્વર. ”

“ ના ના, સુવ્વર આપણે, સાહેબ નહિ. ”

“ હા આપણે. ”

“ સ્ટેશન આવવાની વાર છે. ” સાહેબની અટકેલી ધમકી એક

ડગ ચાલી ફરી અટકી.

“હા સાહેબ, સ્ટેશન આવવાની જ વાર છે.”

“ત્રીજા વર્ગની ટીકિટ ઓછા વર્ગમાં આવ્યા છો ને? પકડાવી દઈશ.” સાહેબે ધમકી પૂરી કરી.

“હા સાહેબ, પકડાવી દેજો. એક નહિ પણ ત્રણ ત્રણ જણાને પકડાવી દેજો.”

એવું થાય તો ગંગા નાહ્યા, એવો ભાવ આ વિદ્વપકોના મોં પર ફૂટ્યો. કારણ, તો તો પ્રત્યેક પણ પકડાય અને આ સાહેબની છાયામાંથી છૂટે. પછી તો તેઓ છે ને તે છે. અત્યાર લગી ઉદાસ રહેલા ચહેરા આ વિચારે પ્રકુલ બન્યા. એ પ્રકુલ-ભાવનું કારણ ચતુર સાહેબ-પુત્રી સમજી ગઈ. તે બોલી-આ મસ્કરાનો ચેપ લાગેલો હોવાથી ગમ્મતના સૂરમાંજ બોલી:

“મૂરખાઓ! ત્રીજો તો નહિ પકડાય.”

“કેમ નહિ પકડાય?”

“અમે કહીશું કે એ તો અમારા જમાઈ બાળુ છે.”

વિનોદના આવેગમાં બોલતાં તો બોલાઈ ગયું પણ પછી તે શરમાઈ ગઈ, કારણકે તે બોલી રહી કે તરતજ સાહેબે અને પ્રત્યેક તેના તરફ પ્રશ્નપૂર્ણ દષ્ટિ ફેંકી.

“તો અમે કહીશું કે સાહેબ! એ વર છે તો અમે આજુવર!”

સાહેબ-પુત્રીએ મૌનનેજ છુટ માન્યું. તે બોલે પણ શું? તે પોતેજ પોતાના વિનોદની શિકાર બની હતી. એને મહાત અમેલી જોઈ વિદ્વપક-અંધુઓ પણ વિનોદને વધુ વાચરે ચડ્યા.

થોડી વારે સ્ટેશન આવ્યું અને સાહેબે ગાર્ડને બોલાવી આ એ બંધાને બહાર કઢાવી.

પ્રકરણ ૧૧ પ્રબોધ પલટાયો

હવે વધુ ઢોંગ કરીશું તો અપમાન થશે એમ સમજી ગયેલા મણિલાલ અને રામલાલ સુપર્યાપ ત્રીજા વર્ગમાં બેસી ગયા. તેમના સારા નસીબે આ બીજા વર્ગના ડાખ્યાની બાળુમાંજ તે મળી ગયો. અનેએ અને બાળુની છેલ્લી બારીએથી સાહેબના ડાખ્યા પર નિગાહ રાખી.

ગાડી ઊપડી અને સાહેબના ડાખ્યામાં ત્રણ જણે છૂટકારાનો હમ બેંચ્યો. ત્રણે સ્વસ્થ થયાં. પિતા ક્રોધમાંથી, પુત્રી લજ્જામાંથી અને પ્રબોધ ચિંતામાંથી સુકત થયાં.

“પ્રબોધચંદ્ર, તમારું નામ બેજ છે ને?” સાહેબે સહજ વાર્તાલાપ ચારંબ્યો.

“હા જી.”

“મેં તમને ક્યાંક જોયા લાગે છે અને તે પણ ઘણી વાર.”

“મને પણ આબાસ થાય છે કે તમારો ચહેરો પરિચિત છે.” પ્રબોધે સાહેબ ભણી ટીકી ટીકાને જોતાં કહ્યું.

“તમારું આખું નામ શું?”

“પ્રબોધચંદ્ર પ્રભાકર પંડિત”

“પ્રભાકર પંડિત! હં, પણ વતન?”

“મૂળ વતન તો ચૂજરાત પણ જન્મસ્થાન ગોરખપુર.”

“ત્યારે તમે પંડિત પ્રભાકર વિશ્વનાથના પુત્ર?”

“હાજી. હીક વતી કહ્યું.”

“ના વતુ?” પ્રભાકર તો મારો સગો ભાઈ હતો, ભાઈ. ગોરખપુરમાં તે હતો તો મારો ઉપરી, તે છતાં મારા પર તેનો નાના ભાઈ જેટલો પ્રેમ. આશા! બોળખ્યાને એ પ્રભાકર દાદાને?”

“ના, ક્યા?” આશાએ ટૂંકો જ જવાબ આપ્યો. તેના

ચહેરા પરથી જણાતું હતું કે તે કોઈ બીજને જ વિચાર કરી રહી છે.

“પેલા મારા ટેબલ પર જેની છબી રાખું છે તે.”

“એમ? તો તો ઓળખ્યા. પંડિત દાદાને તો આ પણ ઓળખ્યા, પરંતુ પંડિતપુત્રને તો ક્યારની ઓળખી ગઈ છું.” આશા મંદ મંદ સ્મિત વેરતી, પોતાના લાલ હોઠને એ સ્મિતે વધુ લાલ બનાવતી, સુંદર ચહેરાને વધુ શોભાવતી, હંસની. સમી હોઠને મોરની જેમ ઊંચી કરતી બોલી.

“કઈ રીતે?”

“પંડિત પ્રબોધચંદ્ર પ્રભાકરને અમારા વિશ્વવિદ્યાલયમાં નામ માત્રથી બધા ઓળખે છે.”

“કારણ?” પિતાની જિજ્ઞાસા વધતી હતી અને પ્રબોધના મુખે વિનયની લજ્જતના શેરડા પડતા હતા.

“૧૯૩૫ માં બી. એ. માં એ પ્રથમ હતા.”

“તે દર વર્ષે એક જણુ પ્રથમ આવતુંજ હશે. એમાં એણે કયો ગઠ માર્યો હતો કે પાંચ પાંચ વર્ષ વીલ્યાં છે છતાં હજુ બધા એને સ્મરે છે?”

“પિતાજી! કેવળ સ્મરણ જ કરતા નથી પણ આદર્શ પેઠે પૂજે છે. સંસ્કૃત અને ગણિત એના વિષય હતા. અને બંનેમાં એણે સોએ સો ટકા ગુણુ મેળવેલા.”

“વાહ, સૌખ્યાશ! જેવો બાપ હતો તેવોજ બહેને તેથી સવાયો નીકળ્યો છે. મારો અભિનંદન, પ્રબોધ!” પ્રબોધની પાસે જઈ પડખે બેસી સાહેબે તેની પીઠ થાળી. પ્રબોધ નીચે મુખે પોતાની પ્રશસ્તિ સાંભળી રહ્યો.

“અભિનંદન આજે, પાંચ વર્ષ પછી!” આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરી આશાએ પિતાને મીઠો ડપકો આપ્યો. પછી પિતાને ટાણે માર્યો તેથી પ્રબોધ પ્રસન્ન થયો છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા તેની આંખે પ્રબોધની આંખો બોળી. તે નીચે ઢળી હતી. નમણી આંખે

ને પગના નખે પ્રબોધ જાણે ભોંય ખોતરતો હતો.

“ભેટા ! એમાં કંઈ વાંક નથી. હું ને પ્રબોધના પિતા મારી બદલી થતાં છૂટા પડ્યા તે પાછા મળ્યાજ નથી. મેં બહુયે તપાસ કરાવી હતી છતાં પ્રબોધનો પત્તો નહોતો મળ્યો. તું તો મોડાં અભિનંદન માટે નાનો ટપકો આપે છે પરંતુ ખરી રીતે તો હું બીજા એક કારણે મોટા ટપકાને પાત્ર છું.”

“કયા કારણે ?” પ્રબોધની આંખનો આનંદ જોવા ન મળ્યો એટલે આશાની આંખો પિતાજીની આંખ તરફ વળી. તેમાં તેણે આંસુનાં ટીપાં જોયાં. એ જોઈ એની જિજ્ઞાસા ઉત્કટ બની.

“બહેન ! પ્રબોધને દિલાસો તથા દિલસોજી આપવી પણ રહી ગયેલી છે.”

“તો શું પ્રભાકર દાદા હયાત નથી ?” આશાના પ્રશ્નના શબ્દે શબ્દે, શબ્દની શ્રુતિએ શ્રુતિએ સહાનુભૂતિ ઊભરાતી હતી.

“ના બહેન ! કેવળ દાદાજી નહિ પણ પ્રબોધનાં તો આજે કોઈ નથી. બધાં મરી પરવાર્યાં છે.” સાહેબ ખૂબ ગળગળા થઈ ગયા. પ્રબોધની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુ ઢળવા લાગ્યાં.

“પ્રબોધચંદ્ર !” પાસે આવી એક હાથ તેના ખભે મૂકી ને બીજા હાથે હડપચી ડોંચકી મુખ ડોંચું કરી આશા પ્રબોધને કહેવા લાગી : “શોક ન કરો. બીજાં કોઈ નથી પણ અમે તો છીએજ.”

આશા પ્રબોધના ચહેરા ઉપર ખોતાની દૃષ્ટિનું અમી વર્ષાવી રહી. એણે જોયું કે એ ચહેરા પર પ્રતિભાની છાયા છે, સંસ્કારનું તેજ છે, સૌંદર્યની છાપ છે, સુવાનીનું ઓજસ છે. વાલિત પ્રેક્ષક કદો નહિ માને કે મોગલસરાર્થ સ્ટેશને ગભરાએલા દરજુના જેવો હતો તેજ આ પ્રબોધચંદ્ર.

આશાની મીઠી સહાનુભૂતિનો જવાબ પ્રબોધે ‘આભાર’ના વણ અક્ષરોમાં પતાવ્યો.

વાતાવરણની ઘેરી ઢાયા ફેરવવા તરતજ ચતુર સાહેબે નવી વાત ઉપાડી:

“ પ્રબોધચંદ્ર, હાલ ક્યાં રહે છે ? ”

“ નક્કી કંઈ સ્થળે નહિ. ”

“ અત્યારે જામ છે ક્યાં ? ”

“ તેમ નક્કી નથી. ”

“ પાસ થયા પછી આજ લગી શું કરતો હતો ? ”

“ શું કરતો હતો તે યાદ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. એના પર હમણાંજ પડદો પડ્યો તે જોયું તો છે. એ પૂર્ણોદ્ધતિ ઉપરથી છેલ્લાં પાંચે વરસનો તમને ખ્યાલ નથી આવતો ? ”

“ આવે છે. ગઈ ગૂંજરી બલે વિસરાતી. પરંતુ હવે શું ? ”

“ હવે તો પાસ થયો ત્યારે હતો તેવો બેકાર થયો છું. એટલે જોશ, કંઈ કામ મળે તો. ”

“ તને કેવું કામ મળે ? ”

“ આ બેકારી અને મંદીના વખતમાં ગમા ને આણુગમાને તો જોણુ ગણુવો પડશે. ”

“ પ્રબોધ ! એવું માંદું માંદું ના બોલ. મંદી છે પણ તે તારા જેવા તેજસ્વી યુવાન માટે નથી. બેકારી હશે પરંતુ તે પ્રભાકર પંડિતના પુત્ર માટે નથી. એના માટે તો સરકારી અને અર્ધસરકારી બંધાં ખાતાં ખુલ્લાં છે. અને નહિ હોય તો આ સર બળદેવસીંગની લાગવગ ખુલ્લાં કરશે. માટે બોલ તને કેવી નોકરી મળે ? ”

“ મારાં ગયાં પાંચ વર્ષ, એ પાંચ વર્ષનાં પરાક્રમે—સેવા અને સંગ્રામનાં કરતૂકે—સરકારી નોકરી માટે આડે નહિ આવે ? ”

“ નહિ આવે, બલકે એ પાંચ વર્ષ—એ ભૂતકાળ તો તને જે માગીશ તે નોકરી અપાવશે. સત્યાગ્રહની પંથા ખોટી છે, જૂલબરી છે એ સાબીત કરવા તારા જેવાનું આ નવું જીવન એક મોટામાં મોટી દલીલ થશે. સરકાર તેને ગઈ ગૂંજરીની ગોદડીઓ ચૂંચીને

નહિ શુભાવે. તે તને તો વધાવી લેશે. વળી તારા પિતાની અખંડ વફાદારી અને તારા પરનું મારું છાયાછત્ર એ એક સદર પરવાનાની ચીટી છે તે ભૂલ ના. મારે કહે, તને કેવું કાર્ય પસંદ પડે ? ”

“ મને તો એવું કામ ગમે કે જેમાં રૂવાં ખડાં કરે તેવું હોય, જેમાં સાહસ અને સનસનાટી હોય, સકલને સ્તબ્ધ કરી દે એવી જવાંમદી હોય, જોખમ હોય, જનવાસ, વનવાસ, શુભવાસ અને સંન્યાસ સ્વીકારવો પડે, છોડવો પડે ને છોડાવવો પડે.”

“ સાચાશ, યુવાન ! સાચાશ ! તારી આકાંક્ષા એક સાચા યુવકની છે. શૌર્ય ને શક્તિ, ક્ષમતા ને શાંતિનું જીવન જીવવાનો તારો આદર્શ પાર પડો. તારું કુલ અને હું તારો વડીલ—અંતેને તું ઉજળીશ એવી મને ખાતરી થાય છે.” સર અબ્દેવસીંગનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. તેમને લાગ્યું કે પ્રબોધ પોતાનું જ પુત્રસ્તન છે અને તે સાંપડતાં પોતે ધન્ય થયા છે.

પિતાજી આનંદના ઉદ્રેકમાં ચૂપ થયા એટલે અત્યારસુધી ચૂપ રહેલી આશાની વાચા ઊઘડી.

“ વાહ, પ્રબોધચંદ્ર ! તમે તો લડાઈમાં ભરતી થવાના હો એવી વાતો કરો છો.”

“ આશાદેવી ! અમને ગુજરાતીઓને એ ભરતીમાં નથી નોંધતા.”

“ કારણ ? ”

“ ખરું કારણ તો કોણ જાણે ? પરંતુ કદાચ સરકાર માને છે કે ગુજરાતી તો ભાતખાઉ, મોજલા; જેવી પોચી ગુજરાતની ધરતી, તેવીજ પોચી ગુજરાતીની શક્તિ.”

“ સાવ જૂઠું. વનરાજ ને સિદ્ધરાજના પુત્રો પોચા હોયજ નહિ. હુંય ઇતિહાસની એમ. એ. છું. તેથી ઇતિહાસ શું કહે છે તે જાણું છું. તે કહે છે કે સિસોદિયા શિવાજી ને ગુરખાનાં મૂળ ખીજ ગૂજરાતનાં છે. હવે કહો, આ હિંદમાં પ્રતાપ અને શિવાજીથી વધારે શરવીર કોણ થઈ ગયું છે ? એ બેનાં શૌર્ય જે મૂળ રક્તમાંથી

પ્રસર્યાં તેજ રક્તથી પોષાયેલા ગુજરાતીઓને આવડા કહેવા એ એક ધૃષ્ટતા છે, બુદ્ધિની બ્રષ્ટતા છે.”

આશાનું લાંબું ભાષણ તેના પિતા અને પ્રબોધ બંનેને ખૂબ ગમ્યું. બીજા કોઈ કારણે ભલે નહિ પણ આશાદેવી જેવીની ઇતિહાસ-દષ્ટિને સાચી ઠેરવવા ખાતરે ગૂજરાતે શૌર્ય અને સાહસ ખીલવવાં જોઈએ—સત્ય, અમારિ, અહિંસા વગેરેનાં લપડાં છોડી નિર્ભય શૂરાતનનાં ધાવણ ધાવવાં જોઈએ, એવું પ્રબોધ વિચારી રહ્યો.

“પ્રબોધચંદ્ર ! મને લાગે છે કે તમે મુંબઈના પોલિસના વડા પાસે પહોંચો. તેના ખાતામાં તમારા બરતું બાહોશી અને ચાલાકીનું, બળ અને બુદ્ધિ બંનેનું ભેગું કામ મળી આવશે.”

“હા જી બર્મશ.”

“હું તમને એક ભલામણપત્ર લખી આપીશ.”

“હા, આપને.”

“પ્રબોધચંદ્રની વિદ્યા અને વીરતા ઓછી ભલામણ છે કે તમારે ચિટ્ટી લખવી પડશે પપ્પા ? ચિટ્ટી લખને જાય સાધારણ ઉમેદવારો. એમના જેવા અસાધારણ શક્તિધરો નહિ.”

આ પ્રશંસા પાછળ રહેલાં સહૃદય આદર ને લાગણીને પોતે ઓળખે છે એમ પ્રબોધે એક મીઠા સ્મિતથી દર્શાવ્યું.

ગાડી દોડચે જતી હતી. કાશી અને કોશલની દળદ્રુપ ભૂમિ-માંથી, ધનવાન્યે ઉભરાતાં ખેતરો—ફલફૂલે લચકાતાં વૃક્ષો અને ગાય-ભેંસોથી ભરપૂર ગામડાંઓમાંથી ગાડી ચાલી જતી હતી. સ્ટેશને સ્ટેશને તે થોભતી, પાણી પીતી—પાડા પરતી પાંચ પાંચ પપ્પાલ જેવડું પેટ ભરીને પીતી. કોયલા બૂકતી—એક એક કોળિયે કોડી કોડી બૂકતી. વરાળ ઓકતી—વંચર યુગતી, ધુમાડો વમન કરતી—ભયંકર રાક્ષસી પેઠે ઓકતી તે ચાલી જતી હતી. દિવસે જતી હતી, રાત્રે જતી હતી, ઘડીએ જતી હતી ને પહોરે જતી હતી.

અને કલાકે કલાકે તે મુંબઈ પાસે પહોંચતી જતી હતી. નદીઓ ઓળંગતી, વનો વીંધતી, ડુંગરો ડારતી કોઈ કાળી નાગણી, કોઈ માથે સળંગતી સગડીવાળી વંત્રી—ના ના જોગણુ ડાકણુનું લંગર મુંબઈની દિશામાં ધસડાતું જતું હતું.

જ્યાં ઘોળે દિવસે અંધારાં ઝિતરે છે તે કાળી રાતે અજવાળાં ઝિભરે છે, જ્યાં કરોડોની ચોરી ને સોયનાં દાન થાય છે તે મળે છે કોડીની ચોરી માટે કારાગારમાં સ્થાન, જ્યાં પૈસાની પૂજા થાય છે પણ તેના પેદા કરનારને પાદાઘાત, જ્યાં દેવાળિયા મોટરમાં ફરે છે પણ આખરદારો દરિયે ડૂબે છે: એવા મુંબઈમાં મુંબઈમેલે પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૧૨ બોરીબંદર પર

દયાશંકર પ્રબોધને તેડવા આવ્યા નહોતા. રામલાલ અને મણિલાલને તેડાગર કરી મોકલ્યા પછી વિચાર કરતાં તેમને લાગ્યું હતું કે એ ઠીક નહોતું થયું. દૌલિત્રીના આળા હૃદયના તીવ્ર આવે-જોના વહેણમાં પોતે તણાયા હતા પરંતુ તેના જેવા વિચારશીલ ને હરેલ વૃદ્ધ પોતાના સારાસારવિવેકને ઊર્મિજ્વતાની બરતીની અસર તળે શિથિલ થવા દીધો એ ભૂત હતી. પ્રબોધ જો સાચેજ હિંસા-પંથનો, રક્તરંગી કુરખાનીનો પુખ્તરી થયો હોય તો તેને મુંબઈ લાવવામાં જોખમ હતું. તે આપજનોને પણ જોખમમાં ઝિતારશે, સરકારના ખોફના ખરખરમાં ખેંચશે એ ભય તેમને ડરાવતો ન હતો પરંતુ તેમને ચિંતા હતી સત્યાગ્રહની લડાઈની. રખેને પ્રબોધ તેને બદો લગાડે, નિષ્કલંક પ્રેમ-આગ્રહમાં વેરઝેરના છાંટા ઉડાડે ત્યારે દયાશંકરને દરિયે ડૂબવું પડે. અરે! ડૂબ્યે કર્યેય કાળા ટીલી નહિ ફીટે. પોતે સત્યાગ્રહમાં ન હોત, કે કોઈ ત્રાહિત નાગરિક હોત તો

દૌહિત્રીના પ્રેમ ખાતર સિદ્ધાંતના ખૂન માટે આંખમિચામણું કરત અને જે પરિણામ - ભયંકર અગર નામોશીભર્યું પરિણામ આવત તે ખમી લેત; પરંતુ પોતે તો લડાઈના સેનાપતિ હતાં-સાચે સાચ એ ઓઢા પર ન હતા પરંતુ વસ્તુતઃ શહેરના સંગ્રામનાં દોર અને દોરવણી તેમના હાથમાં હતાંજ-એટલે તેમનાથી હિંસાવાદીને આશરો કેમ અપાય ? તેમનો તો ધર્મ હતો, સાચી ફરજ હતી કે પ્રબોધે અન્ય પંથા પકડી છે તેને ને પોતાને હવે કોઈ સંબંધ નથી એવું જાહેર કરવું, પ્રજામાં, છાપામાં ને સરકારમાં નિવેદન કરવું. જરૂર પડ્યે એ કરવાની શક્તિ પ્રભુ તેમને આપે, દૌહિત્રીપ્રેમના કરતાં દેશપ્રેમને મોટો માનવાની કઠોરતા તેમનામાં બિતરે એવી પ્રાર્થના તે ઘડીએ ને પળે કરતા રહેતા.

એ બધો વખત એકજ વાત તેમને આશ્વાસનરૂપ હતી. તેમને વિશ્વાસ હતો કે ગમે તેવો હશે પણ પ્રબોધ સદ્ગૃહસ્થ છે, શિષ્ટ ખાનદાનનું ફરજદ છે. તે સળગતી મશાલ લઈને પારકા ઘરમાં આગ નહિ લગાડે, પોતાની ધૂન કહો કે ધર્મ કહો, તેને માટે તે બીજાની શાંતિ અને સિદ્ધાંતનો ભોગ નહિ લે. એ શુભાશયે તો તેને વિદાયપત્ર, છેલ્લી સલામ લખવા પ્રેર્યો છે. તે નહિ આવે. સાવિત્રીના હૃદયને આઘાત તો થશે, પરંતુ એક વાર દુઃખ સહેવાઈ જતાં તેને પણ સત્ય દેખાશે, ચોકખી ફરજ શી છે તે સમજશે.

પરંતુ રામલાલનો બિપડતી વખતે કરેલો તાર આવ્યો કે પોતે પ્રબોધને લઈ આવે છે, ત્યારે દયાશંકરનું એ આશ્વાસન ઝૂંટવાઈ ગયું. તે મતિમૂઠ જેવા થયા. તેમને સમજાયું નહિ કે શું થાય છે. આ સુવાનોના હૃદયનો તાગ લેવાને શું ઘરડાઓ અશક્ત હશે ? એવી તેમને શંકા આવી. નહિતર પ્રબોધ પાછો આવે ? છેલ્લી સલામનો ગંભીર પત્ર લખવો અને અઢવાડિયું પૂરું નહિ થાય ત્યાં તો પાછા આવવું, એ શું ? સાવ હાકરવાદી ! સિદ્ધાંતો સાથે ચેડાં !

દીક્ષા લેવી ને છોડવી, પ્રતિજ્ઞા લેવી ને તોડવી : એ શું ? જિંદગી તે કંઈ બાળકાનો ઢીંગલી-ખેલ છે કે એની સાથે બેજવાબદાર બની અડપલાં કરી શકાય ?

દયાશંકર આલું કષ્ટકર મંથન અનુભવી રહ્યા હતા, પરંતુ સાવિત્રીને તો હર્ષરોમાંય થયો હતો. પ્રબોધના પ્રત્યાગમનમાં તે પોતાના પ્રેમનો વિજય જોતી હતી, સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતની શ્રુત અનુભવતી હતી, અહિંસાધર્મની સર્વોપરિતા દેખતી હતી. અશોકે ઉત્કુલ્લ અને પ્રહર્ષે પ્રકુલ થઈને તે રોશને ગઈ હતી. પ્રબોધને વધાવવા, ઠપકારવા, તેની સાથે ન બોલવા, રિસાવા, ચીડાવા, વગેરે વગેરે કરવાના મનસૂબા ઘડતી તે રોશન પર આંટા મારતી હતી.

મુંબઈ-મેલ પ્લેટફોર્મમાં પેઠો. તે દોડતો આવી ખમચી ઊભે તે પહેલાં તો મજૂરો દટાર થઈ થંભી ઊભા. મહેમાનોને આવકારવા આવેલાઓ ફાટી આંખે સ્તબ્ધ ઊભા. ખાનપાન, પાન ખીડી, ખરશી પૂરી, પૂરી પકોડી : એવા એવા શબ્દોથી પ્લેટફોર્મ ગળતવા ઉત્સુક થયેલા ફેરિયાઓ આતુર ઊભા. સાવિત્રી પણ દટાર આતુર અને સ્તબ્ધ ઊભી.

પ્રથમ તો તેને પ્રબોધ જડ્યો નહિ. અરાબર વચ્ચે ઊભી તે બંને બાજુ નજર ફેરવતી હતી. જોટલી ત્વરાથી કાગડો પોતાનો ડોળો ફેરવે છે તેટલી ત્વરાથી તે પોતાના બંને ડોળા ફેરવતી હતી.

તે જોતી હતી ત્રીજા વર્ગના ઊતાડ્યોમાં, ને તે પણ પૂર્વ-પરિચિત ખાદીધારી યુવકને. એ બિચારીને ખબર ન હતી કે પ્રબોધે તો પોતાનો વર્ગ અને વસ્ત્ર બંને બદલ્યાં હતાં. કાચંડાની અદાથી તેણે રંગ બદલ્યો હતો. ગોફણનો ગલોલ જોટલા વેગથી ચડ્યો હતો તેથી ખમણા વેગે પડ્યો હતો. ક્રિકેટના હડાએ બેટને અડી દિશા બદલી હતી. જોટલી ઝડપી તેની અગ્રે ગતિ હતી તેટલીજ ઝડપી હતી

અદલેલી દિશામાંની ગતિ. મુગલસરાઈથી મુંબઈ લગીમાં તો તેણે તેનો આખો ભવ અદલી કાઢ્યો હતો.

“માફ કર, બહેન !”

“ક્ષમા કર, સાવિત્રી !”

ભીડમાંથી આગળ આવેલી રામલાલ મણિલાલની નેડીએ બોલવાનું શરૂ કર્યું. સાવિત્રી તેમનું એરંડિયું પીધેલા જેવું મ્હોટું નેમ અમકી. તેની હિસાહે ફૂલતી છાતી દબાઈ ગઈ. તેની આતુરતા અને ઉત્કંઠાને ધક્કો લાગ્યો. તેની આંખ ગળી, ગળું ગળગળ્યું ને પગ પલ્લુ ગળ્યા. તે એક બાંકડા પર બેસી ગઈ. નેડે આવેલો પ્રસાદ, પ્રબોધ આવ્યો નથી અથવા ‘શાંતિધામ’થી ઉપડ્યો હશે પણ માર્ગમાંથી તાળી આપી ભાગ્યો હશે, એવું સમજ્યો. તે જરા દૂર હતો ત્યાંથી લાંબા લાંબા ડગલાં ભરી સાવિત્રીને સાંત્વના આપવા પાસે આવ્યો.

“એ અપરાધ મારો છે બહેન !”

“ના, ના, તારો નહિ મારો.”

“સાવિત્રી ! મણિલાલ જૂઠો છે.”

“ના રામલાલ, તું જૂઠો, હું નહિ.”

બંનેની વિનોદવૃત્તિ ફરી પ્રગટ થઈ. આ અવસર શોકનો હતો, સંતાપનો હતો, છતાં વેદના પણ વિનોદ દ્વારા દર્શાવવી એવો એમનો બેન જણાયો.

“મારી પાઘડી તારે પહેરી લેવી છે, લુચ્ચા ?”

“મોટો પાઘડીવાળો ખરોને કે તારી પાઘડી હું પહેરું ! અને લુચ્ચો હું કે તું ? મારા પગરખામાં તો તું પગ ધાલવા આવ્યો !”

“લડવું હોય તો લડજો ઘેર જઈ”-પ્રસાદ હિતેજિત થઈ વધુ બોલવા જતો હતો પરંતુ મણિલાલના અવાજે તેનું બીજું વાક્ય સંભળાવા ન દીધું.

“ઘેર !”

“ ઘરને હવે રામરામ. ”

“ હવે તો અમારૂં ઘર ફૂવાતળાવ. ”

“ નહિ તો મોટો હિમાળો. ”

“ હવે અમે રમતારામ. ”

“ ખોળિયાં જુદાં પણ નામ એક. ”

“ રમતારામ થવું હોય તો થજો પણ ઓ ગંડુરામો ! પહેલાં કહો તો ખરા કે કયે દુઃખે ભગવાં લેવાં છે ? ” પ્રસાદે આ વખતે તો આખું વાક્ય પૂરું કર્યું. રમતારામ વચ્ચે બોલવા જતા હતા તેને આંગળીના ઇશારે ચૂપ કરી દીધા.

“ અમે ભૂલ કરી. ”

“ તમારે આવો નાટક કરવો હોય તો હું ઘેર જાઉં. ” સાવિત્રી આકુળ શબ્દે, રૂંધાએલા શ્વાસે ને ડૂસકા ખાતા ગળે બોલી.

“ ના બહેન ! બેસ, બેસ. ”

“ આ અમે મૂળ વાત પર આવ્યા. ”

“ પ્રબોધને લેવા ગયા તેજ ભૂલ હતી. ”

“ અને ગયા તો ગયા પણ ગમે તે રસ્તે તેને લાવીશું જ એવી બોસ મારી નહોતું જવું. ”

“ બોસ ને બડાઇએ બાજુ બગાડી. ”

“ બોસના માર્યા અમે એવો રસ્તો લીધો કે પ્રબોધને આવવું જ પડ્યું. ”

“ હે ! પ્રબોધ આવ્યો છે ? ” સાવિત્રી ઝિભી થઈ જઈ ચારે તરફ હાવરીઆવરી જોવા લાગી.

“ હા આવ્યો છે, પણ એ ન આવ્યો હોત તો સારું હતું. ”

“ તો તો, કંઈ નહિ તો પ્રબોધભાઈ જીવતા રહેત. ”

“ શું ? ” સાવિત્રીના કાળજી કંપી ઝિટકું. તેને અમંગળ શંકા જન્મી. તેની આંખમાં અપશુકન ફરક્યું.

“ દેશની ફિલ લગાવીને સેવા કરત. ”

“ સેવકોમાં અમર નામના મેળવત. ”

“ અલ્પાઓ ! ભસી મરોને ચોકખું, થયું છે શું ? ” પ્રસાદે ક્રોધ કર્યો. તેની ધીરજ ખૂટતી હતી. આ વિદ્યાર્થીની વ્યંગવાર્તામાં તેનું માથું ખૂંચતું ન હતું.

“ બહુ તાણતાં તૂટી ગયું, પ્રસાદભાઈ ! ”

“ મોટા લાડવે બાથ મારી ને હાથમાં લાડવી હતી તે પણ ખોઈ. ”

“ બસ બાપુ, બસ. મને ક્યાં કુબુદ્ધિ સૂઝી કે તમને તેહુ કરવા મોકલ્યા ! હવે કહેને, શું ઉકાળી આવ્યા છો ? ” સાવિત્રીએ બળતા હૃદયે બાણવા માણ્યું. ત્યાં તો તેની નજર દૂરના બીજા વર્ગના ડબ્બા પાસે પહોંચી. તે ત્યાંજ દરી ગઈ. પ્રસાદ પણ તે તરફ તાકી રહ્યો.

ત્યારે પ્રબોધ આશાદેવી અને તેના પિતાની વિદાય નર્મ રહ્યો હતો. ખડખડાટ હસતો, મજાક કરતો તે આશા સાથે હસ્તધૂનન કરતો હતો.

ધારી ધારીને નેમએ તો ઓળખાય પણ નહિ એવો પ્રબોધનો દેખાવ હતો. સગી આંખ પણ છેતરે છે એવો વહેંચ આવે તેવું એ દમ્ભ હતું. કાટ ને ખૂટ, સૂટ અને સોટી, સિમાર અને સોલાહેટ : સાહેબી વસ્ત્રોના ખૂર દમામમાં તે નવા જીવનનું મંગલાચરણ ભજવી રહ્યો હતો. એ વેશનો બધો સરંજામ અને સામગ્રી સર બળદેવસીંગે પૂરી પાડી હતી. ચેટારાનો ભાસ આપે એવી મોટી પેટીઓ તેમની સાથે હતી. એમાં એવાં એવાં ને એટએટલાં વસ્ત્રો હતાં કે એક એક તો શું પણ એક ડઝન બાણને નવો વેશ લેવો હોય તોય પૂગી વળે !

“ આ પ્રબોધ ! ” સાવિત્રીના કળકળતા અંતરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ એ તે પ્રબોધ કે પતિત ? ” પ્રસાદે એ અપાક્ષરી ઉદ્ગાર પર પ્રકાશ ફેંક્યો.

“ હા, બહેન ! એજ પ્રબોધ. ”

“ ના ના, પ્રબોધ નહિ, પણ પર-બોધનું પરિણામ. ”

“ પરબોધ ! ” સાવિત્રીએ સક્રષ્ટ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ હા, પરબોધ ! પેલા સાથે ભાઈસાહેબ ને બાઈસાહેબ છે ને તેમનો બોધ. એ બે જણે ભાઈને ભમાવી ભૂત કીધા અને પોતાના કરી લીધા. ” મણિલાલે ‘પરબોધ’ શબ્દનો અર્થસ્ફોટ કર્યો.

“ તેમાંએ પેલી ચીખાવલી તો ભારે બદબત. જાણે જેમણી ! એણેજ ભાઈ પર પહેલું વર્ણીકરણ કર્યું. ” રામલાલે રહસ્ય પર વધુ અજવાળું પાડ્યું.

“ ભાઈ તો ડાહ્યાડમરા થઈ બેઠા હતા. ત્યાં એ જાદુગરણીની નજર પડી. બસ, પછી તો એ મદારી પાછળ માંકડું ખેંચામ એમ ખેંચાયા. ”

“ ભાઈને એ એના ડબ્બામાં દોરી ગઈ ત્યારેજ અમે તો જાણ્યું. અડધે દાતણે અને અધૂરે કાગળે અમે નળ છોડી પાછળ દોડ્યા, પણ ફોગટ. ”

“ હવે રહ્યાં છે ભગવાં પહેરવાં. ”

“ જોયું ? ! ” પ્રસાદે સાવિત્રી તરફ નજર કરી સૂચક ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“ તમે જ જુઓ. હું તો એમાંનું કંઈએ સાચું માનતી નથી. ભૂતડીએ ભોળવ્યો ને મદારીએ માંકડું બનાવ્યું એવું એવું તમે સાચું માનો છો ? ” સાવિત્રીએ પ્રસાદને બોલતો જ બંધ કરી દીધો.

“ એ બધું તો જાણે ખોટું. પણ આ સામે દેખાય છે તે ? ” એના અવાજ પરથી રામલાલને ખોટું લાગ્યું છે એમ જણાયું.

“ તેને ખોટું નથી કહેતી, પરંતુ એ પણ તમારી અવળચકાઈનાં પરિણામ હશે. ”

“ એટલે ? ”

“ હિંસા પંથેથી પાછા વળવા તમે પ્રબોધને એવો હેરાનપરેશાન

કર્યો હશે કે એ કંટાળી ગયો હશે. તમારી વિદ્વપકવિદ્યાએ ને દારસે એ બિચારાને બધા વચ્ચે ફળેત-ફળેત કર્યો હશે. એટલે આખરે કલેશ અને ઉદ્દેગના ઊભરામાં ને ઊભરામાં તે આ નહિ, તે નહિ, પરંતુ ત્રીજાજ ભાગે ચાલી નીકળ્યો છે.”

“હજી પક્ષપાત ! હજી બચાવ !” પ્રસાદ મનમાં ગણગણ્યો.

“ખરી વાત ? મણિલાલ ! બહેન કહે છે તે ખરી વાત ?” ડાચું વકાસી, આંગળીઓનો ચાળો કરી રામલાલ મણિલાલ તરફ જોઈ રહ્યો.

“ખરી જ તો.”

“તો તો હવે એ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાં પડશે.”

પ્રકરણ ૧૩ વિચ્છેદ

એ જ વખતે આશા અને સર બળદેવસીંગ પણ વિદાય લેતાં હતાં.

“હુસિયાર રહેજો અને ફતેહ કરજો, પ્રબોધ !” સર સાહેબે સલાહ ને શુભાશીષ આપી.

“પ્રબોધચંદ્ર ! હું આશા, તમારી પાસે બહુ મોટી આશા રાખું છું.” આશાદેવી લાંબી ડોકને વધુ લાંબાવી સરિમત બોલી.

“પ્રભુ મને તમારી આશાને યોગ્ય થવા સક્તિ આપે.” વિનય અને વિવેકથી પ્રબોધે ઉત્તર વાળ્યો.

“અમને વિશ્વાસ છે કે તમે અમારી આશાને યોગ્ય નીવડશો.” સર સાહેબે ચાલવા પહેલાં પ્રબોધને ખભે હાથ મૂકી શુભ ભવિષ્ય ભાખ્યું.

“જેજો, સત્યનો સુવર્ણ મૃગ ફરી પથભ્રષ્ટ નહિ બને. મારી

સામે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા છો તો હવે તેને વફાદાર રહેજો.” આશાએ છેલ્લે તેને સાવધાન કર્યો અને અર્થપૂર્ણ નજરે સાવિત્રી તરફ જોયું, જાણે કે એણે સૂચવેલો સુવર્ણમૃગ આ સાવિત્રી ન હોય !

સર અને સરપુત્રી વિદાય થયાં કે તરતજ સાવિત્રી પ્રબોધના આડે આવી ગિભી.

“કાણે એ ?” સાવિત્રીએ પ્રશ્નથીજ મંગલાચરણ કર્યું.

“સર બળદેવસીંગ ને તેનાં પુત્રી.” ચમકેલા પ્રબોધે શીઘ્ર સ્વરથી થકને ઉત્તર વાળ્યો.

“એ શું કહી ગયાં ?” જાણે કે પ્રશ્નકર્તાએ ઝડતી લેવા માંડી, કચેરીમાં સાક્ષી તપાસવા માંડ્યો.

“સાંભળ્યું તો ખરું.” ઉત્તર તપાસની તક ન આપવા સાક્ષીએ ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

“મને તો તે ન સમજાયું.”

“વખત જતાં સમજશે.” કહી પ્રબોધે ચાલવા માંડ્યું.

“ક્યાં ચાલ્યા ?”

“પગ લઈ જાય ત્યાં.”

“તો એ પગને કહો કે આપણા ઘર તરફ વળે.”

“આપણા ઘર તરફ ?” પ્રબોધે અચરજ બતાવ્યું.

“હા, આપણા.” સાવિત્રીએ સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવીને કહ્યું.

“હવે ત્યાં હું નહિ પોષાઉં ?”

“કારણ ?”

“તે કહેવું પડશે ?”

“હા, વગર કહે હું કશું નહિ સમજું.”

“આ કપડાં કંઈ કહેતાં નથી ?”

“માણસનું માપ તેનાં કપડાંમાં નથી.”

“તો શામાં ?”

“તેના કાર્યમાં.”

“તો તેય જોશો ત્યારે ધરાધ જશો. ત્યારે મારા પંડથી જ નહિ કિંતુ મારા પડછાયાથી પણ તમે અભડાશો.”

“મારા અંતરને ભરોસો છે કે પ્રત્યેક પ્રભુદ્ધ જ રહેશે; તે કદી પામર નહિ બને.”

“પામર જ નહિ. અરે દેશદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી થઈશ હું તો !”

“ખોટી વાત. ધરાસણાનો વીર કદીય દેશદ્રોહી નહિ બને.”

“એ વિશ્વાસ વધારે પડતો છે. એ ખોટો દરશો ત્યારે દુઃખ પામશો.”

“નહિ પામું. દુઃખ પામવાનું બાકી રહ્યું નથી. અમઘડી એક જ ઘડીમાં આખા આયખાનું દુઃખ ભોગવી ચૂકી છું.”

“દિલગીર છું. પણ મને માફ કરો ને જવા દો.”

“જવા દઉં, પણ પૂછું તે સવાલના ઉકેલ કરતા બનવ.”

“પૂછો.”

“તમે સત્ય ને શાંતિનો માર્ગ શામાટે છોડ્યો?”

“એ માર્ગ ઠાવકો ને ઠંડો છે. મારા રોમાંચપ્રિય સાહસી જીવને તેમાં સંતોષ નહિ મળે.”

“દાંડીયાત્રા, ધરાસણાની ધાડ, વડાલાના વિઘ્નહ, હિન્જરત ને હરાજ એથી વધારે રોમાંચકારી સનસનાટી તમને ખીન્ને કયા વસ્તુમાં મળશે?”

“એ શામાં મળશે તે તો હજી શોધવા જઈ છું. પણ તમે ગણાવેલા પ્રસંગો વિષે તો એવું પણ કહેવાય કે વરને કાણ વખાણે તો વરની મા.”

“એમ ! તો જવા દો એ વાત. પણ કહો કે તમે રક્તરંગી રસ્તો શીદને છોડી આવ્યા?”

“તમારાથી ડરીને”

“અમારાથી ડરીને? શું કહો છો?”

“ખરી વાત. તમે સત્ય ને અહિંસાનાં પૂછડાં તરતજ ચાડી ખાતેને?”

“કાની આગળ?”

“રાજા આગળ, રૈયત પાસે અને રવિવારિયામાં.”

“શાની ચાડી?”

“મેં રક્તતિલક કર્યું છે, અમિરનાન કર્યું છે, દવની દીક્ષા લીધી છે, વગેરેની.”

“કાણે કહ્યું?”

“તમારા તેડાગરોએ.”

“તેઓ તો મૂરખા હતા.”

“અને મૂરખને મોકલનારા મોકા આવતાં મૂર્ખાઈ નહિ કરે તેની ખાતરી?”

“હો ત્યારે હવે છંદો સવાલ.”

“બોલો.”

“હવે શું કરશો?”

“ઘોખીનો ફૂતરો નથી વરનો કે નથી ચાટનો. એટલે રખડીશ ત્યાં રખડાય ત્યાં. બેકાર ને ઘર-બહાર ખીંટું કરે પણ શું?”

“અસ, રખડ્યા કરશો?”

“ના, નોકરી મળશે તો તો લાગી જઈશ.”

“શી નોકરી કરશો?”

“નોકરી! ધારી મળે તો તો એવી નોકરી લઈશ કે જેથી મારા સાહસિક જીવને સંતોષ મળે.”

“કેવી નોકરીથી તમને સંતોષ થશે?”

“સારી નહિ મળે તો મોટરના કલીનરની, રીમરના બખરચીની, ધાડપાકુના જિંટના હાંકેકુની, ને એવી એવી કામ પણ.”

“ને પેલા સર સાહેબે કામ ભલામણ નથી આપી?” અત્યાર લગી ચૂપ ઉભેલા પ્રસાદે પૂછ્યું.

“આપી છે.” પ્રબોધે તેના તરફ ફરી કહ્યું.

“એકલી ભલામણજ, ખીંટું કંઈ નહિ? ખીજી કામ આશા

નથી આપી ? ” પ્રસાદ કોઈ ગૂઢાર્થી કટાક્ષ કરવા માગતો હતો. એમ એનું મૂઠમાંનું—અને તે ન હોવાથી હોઠ અને નાક વચ્ચેના અંગમાગને જરાક હલાવતું—સ્મિત દર્શાવતું હતું. પ્રમોદ સાવિત્રીના હવનમાંથી ખસી જતો હતો એથી એ તો રાજી હતો. એના તરફથી તિરસ્કૃત, અપમાનિત, ઉપેક્ષિત સાવિત્રી પોતા તરફ ઢળે પણ ખરી એવી એને આશા જન્મી હતી.

“ આશા આપી અપાતી નથી. પોતાનામાં જ સત્ત્વ નહિ હોય તો આપેલી આશા પણ મળતી નથી.” પ્રમોદ પ્રસાદનો અંગ સમજ્યો હતો તેથી તે પણ વ્યંગમાં બોલ્યો. સાવિત્રી પણ સમજી હતી કે આશા શબ્દ અત્યારે કેવળ ઉમેદના અર્થમાં નથી વપરાતો. એ શબ્દમાં સર બળદેવસીંગની પુત્રી આશા વિષે પણ ઈસારો છે. તેથી તે એક શરી ક્ષત્રાણીની ખેલદિલીથી બોલી:

“ પ્રમોદ, તમારી આશા તમને પ્રાપ્ત થાઓ, એને યોગ્ય થવાની તમારી સાધના સિદ્ધિ પામો.”

“ તમારા એ આશીર્વાદને જશ અપાવીશ, હં ! ચાલો ત્યારે રામરામ ! ”

“ દાદાને કંઈ નથી કહેવડાવવું ? ” કરુણ સ્વરે સાવિત્રીએ પૂછ્યું.

“ દાદાને કહેજો કે ક્ષમા કરે. બાકી મારા સરખો અપાત્ર દાદાર્થી આધો રહે એમાં દાદાની સેવા છે. એમની નિર્મળ સત્સાધનાના યત્નમાં હું અપાત્ર આવું તો હવનમાં હાડકું પડે.”

એ બોલતાં બોલતાં પ્રમોદે ચાલવા માંડ્યું અને જતાં જતાં પોતે કંઈ દિશામાં પગલાં ભરી રહ્યો છે તે દર્શાવવા જ હોયની તેમ તેણે હેટ ઊતારી ખૂંટીને સલામ કરી, કોઈ સાહેબની અદાર્થી ‘ગૂડ બાય’ બોલ્યો, સીગરેટ સળગાવી, એક અઠંગ ગરાડીની આવડથી ધૂમાડાનાં ગૂંચળાં ફેલાવ્યાં, હાથમાંની સોટીને ચક્કર ચક્કર ફેરવી.

સાવિત્રી પ્રમોદને જતો બેઠી રહી. તે નજર બહાર ગયો તેજ પણ બળપૂર્વક જાળવી રાખેલી સ્વસ્થતા તેણે ગુમાવી. તેને

ચક્કર આપ્યાં. પ્રસાદે તરતજ હાથનો ટેકો આપ્યો. તે ટેકાના આધારે પગલાં ભરતી સાવિત્રી બોલી: “પ્રસાદભાઈ ! તાહુને કહેજો કે ઉપકંઠના આશ્રમમાં જવાની તૈયારી કરે. હું સંમત છું. મારાથી હવે આ મુંબાઈમાં નહિ રહેવાય.”

પ્રસાદે જ્યારે આ દરખાસ્ત અહવાડિયા પહેલાં રજૂ કરેલી ત્યારે દયાશંકરે તો હા પાડેલી, પરંતુ સાવિત્રી સાથે આવવા રાજી ન થતાં તેની સંમતિ અર્થહીન બની હતી. ત્યારે સાવિત્રીએ નકાર બખ્યો હતો, કારણ તેનો જીવ પ્રબોધમાં હતો. અને હવે ? હવે તો તે તેનાથી દશ કોશ, શત ને સહસ્ર કોશ, દૂર ભાગવા માગતી હતી.

પ્રકરણ ૧૪ હિન્દસ્ત

દયાશંકર જેવા દેવતાઈ પુરુષનાં પુણ્ય પગલાં પડ્યાં ત્યાં તો પરગણામાંથી સાસુદાયિક હિન્દસ્ત શરૂ થઈ.

વસતીથી બહુ બહુ દૂર જ્યાં કુંવારકા ધરતીનાં અદ્વાદ જંગલો પડ્યાં છે ત્યાંની વનવાસી કિરાત પ્રજાનાં એક જગ્યાએ પગ દરતા નથી. વર્ષો બદલાય છે ને એમના વાસ બદલાય છે. ઋતુ બદલાતાં વનના વેશ બદલાય છે તેમ આ વર્ષે આ વન તો આવતે વર્ષે તે વન. એક નદીનાં પાણી પી ઇચ્છી રહ્યા તો કે પછી બીજી નદીનાં પાણી પીવા તૃષા જાગે. એક વન-વાડી વેડી લીધી, એક ટેકરી બેડી લીધી કે પછી બીજાં વન વેડવા અને નવી ધરતી બેડવા મન થાય, અને મન ઊંચકાય છે કે એમના ઉચાળા ઊંચકાય છે. ખડિયા હોય તે પોતાના ખભે ને પોટલાં હોય તે મત્તીના માથે. હજી બગદ જે કહો તે એક કોદાળો. અને કોદાર રાખતાં તો એ પ્રજા શાખી નથી. ધરતી એજ એનો કોદાર. દર

મોસમે એને ઉધાડે અને મોસમ જોગો દાણો કાઢી લે. પૃથ્વીના એ અન્ન-પેટારા જ્યાં તેઓ જાય ત્યાં હાજર હોય છે તેથી તેમને સ્થળાંતર કરવું એ કપડાં બદલવાં સમું છે.

અળદગાડી એજ જોનું ઘર છે અને ગંધડાની પીઠ જોની હવેલી છે એવાં હુહારિયાં, સરાણિયાં અને ઓડિયાં પણ કરતાં કરે છે. જ્યાં મળ્યું કામ ત્યાં વસે ગામ. પછી તો જેવું ને જેવડું કામ તેટલી એ વાસની આવરદા. એ લોકોને માંડવા માંડતાંય વાર નહિ અને માંડવા તોડતાંય વાર નહિ.

ઇતિહાસના આદિ દિવસોમાં આર્યોનાં ટોળાં પણ નવી નવી વસાહતો સ્થાપતાં. ગોંડી નદી ઊંચા ડુંગર અને વિકટ વનો વટાવવાં એઓને અધરાં ન લાગતાં. આર્ય સંસ્કૃતિ ત્યારે હજુ ગોપાલ જીવનની ભૂમિકા પર હતી. બ્રાહ્મણો ત્યારે વનવાસી હતા, ક્ષત્રિયો અર્ધસંન્યાસી હતા, અને વૈશ્યો અડધા વૈરાગી હતા. રથળ અને સંપત્તિની માયા હજુ તેમને વળગી ન હતી. હવાપાણીની ફેરબદલીએ શરદી લાગી જાય એટલા તેઓ માંચકાંગલા ન હતા. સ્વ-પરની સ્પર્ધાની હવા હજુ તેમને અડી ન હતી. સખ ભૂમિ ત્યારે ગોપાલની વારસ ગોપાલક પ્રગ્નની હતી. એટલે એ આર્ય વૃંદોને પણ વસાહતો ભાંગવી અને વસાવવી સહેલ હતી.

પરંતુ ઉપકંઠ પરગણાની પ્રગ્ન માટે હિજરત કરવી સહેલ ન હતી. હુતો હુતી હાથ હલાવતાં હાલી નીકળે એવી એ વાત ન હતી. આ તો ભર્યા ભાદર્યા સંસારને સૂતો મૂકી જવાની વાત હતી. ખેડૂતને પંડ કરતાં ઘર વહાણું છે, ઘર કરતાં ઘરબખરી વધારે વહાલી છે અને સૌથી વધુ વહાલી તો છે ઘરતી, પછી ભલે તે ઉજ્જડ હોય, ખારપાટ હોય, વસૂકેલી ગાય જેવી હોય. એ વહાલ વચમાં આવતું હતું.

બુદ્ધ ભગવાન પ્રેમની પ્રતિમા સમી પત્નીને તજી શક્યા હતા. મહાવીર સ્વામી સ્વહાથે સર્વસ્વની ખેરાત કરી શક્યા હતા.

એકની એક વૃદ્ધ માતાની માયા પણ શંકરાચાર્ય છોડી શક્યા હતા. જે પાક ભૂમિ પર અધાના પહેલા આશીર્વાદ ઝીલ્યા તે મક્કા નગરીથી હજરત મહંમદ હિજરત કરી શક્યા હતા. અને રામચંદ્ર સાંજે રાજપાટ ને સવારે વનવાટ વધાવી શક્યા હતા.

હા, ખરી વાત. પરંતુ એ અવતારી પુરુષોની વાત જુદી. ત્યાગી મહાત્માઓની કસોટીએ સંસારી માણસની તુલના ન થાય. વળી એ ત્યાગ વ્યક્તિઓનો હતો, ન્યારે આ ત્યાગ સમૂહનો હતો. એ ત્યાગમાં સર્વસ્વને છોડીને જવાનું હતું ન્યારે આ ત્યાગમાં લેવાય તેટલું સાથે લેવાનું હતું. જે પક્ષે એકજ ઓરડામાં બે પેઢીના વંશવિસ્તારને પોતા પર પોઢાડ્યાં હતાં તેને આજે એ ઓરડો છોડી જવાનો હતો. તે જડ હતો છતાં એ જડનેય જડ ખારી, જડ ખોટી અને જડ અભરાઈ સાથે ભાઈબંધી હતી! જડોની જડ ભાષામાં સર્વનો સ્નેહ બંધાયો હતો તે હવે તોડવાનો હતો. ખાટલાએ વર્ષોના સહવાસીઓને રડતાં મૂકી જવાનું હતું. એનું વિરહરુદન મનવીઆંખને ન દેખાયું પરંતુ ખીલેથી છૂટવું પડતાં ગાયમાતાની આંખમાંથી સાચેજ દાડમના દાણા દડ્યા. આ ખીલાના જોરે તે કૂદી હતી. વનમાં તે ચરવા જતી, છૂટા ફરવાનું મળતાં ખુશ થતી, છતાં ગોરજટાણું થાય કે તેને ખીલો યાદ આવતો. એ ખીલે બંધાયા પછીજ તેનાં વાછરાં ધાવવા આવતાં. તેથી પાનો ચડતો ત્યારે ગાય એ ખીલા પાસે દોરાતી આવતી, સામે ચાલીને બંધાવા આવતી. પાંચ પાંચ વેતરની એની એ ભાઈબંધી, છૂટવાની ને બંધાવાની રમત. એ હવે આજથી બંધ. દોણ જાણે ક્યા મુલકમાં કેવાય અજાણ્યા ખીલે બંધાવું પડશે, એ વિચારે ગાયની રૂંવાટી ધ્રુજ રહી હતી અને હૃદય તો વલોવાઈ રહ્યું હતું. તે એ ખીલાને ચાટતી હતી, મ્હોડું ધસતી હતી, જાણે કે તેની ડોકે વળગી વિદાય લેતી હતી.

નિર્જીવ અને અવાચક સ્નેહીઓની વિદાય જ ન્યારે આવી

વસમી હતી ત્યારે સજીવ અને સંસ્કારી જીવોની અવસ્થા કેવી કરુણાપૂર્ણ હશે તે કહી શકાય છે. ગૃહિણી એના ઘરને બેઠું બેઠું રડતી હતી તો પણિયારી એના પાણિયારા માટે જીવ કાઢતી હતી. રોજનાં વાસીદાં વાળનારી વહુવારની નજર ગંદા ઉકરડા પરથી ખસતી ન હતી. અને બાળકો? તેઓ ફળિયાની ધૂળ, રેતી ને રોડાં પાસે બેઠું પ્રણામ કરતાં હતાં. એ કચરામાં એમના કૂચા હતા, કિલ્લા હતા, વન ને વાડી હતાં, રાંધણી અને નાવણી હતાં. એનાં આજુ અજુમાં રોજની રમતોનાં સંસ્મરણો હતાં. કિશોરીઓ વાડામાં કૂવા પાસે કારેલી ને બીલોડીના માંડવા હતા તેની તજે બેઠી બેઠી રડતી હતી. કેવા કેવા ઉમળકે તેમણે આ વેલા ઉઘાડ્યા હતા? ધરધણીઓ વાડામાં રોપેલી આંખાની કસમો ને કેળ પાસે બેઠા હતા. કુમળા છોડોને તેઓ પંપાળતા હતા તથા વિધવાઓ તુલસીમાતાને દીવા કરી પ્રણામ કરતી હતી. એ બધાંને હવે પાછળ છોડી જવાનાં હતાં. વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓને તથા જવાનો આ અવસર હતો. જીવનભરની યાદો પર પડેલા ઢાંકી જવાની એ વડી હતી.

આટલું બધું કડવું લાગતું હતું તો પછી ખેડૂતોએ હિજરત સામાટે આરંભી હશે? અયોધ્યાનગરી તરફ વારંવાર ડોકિયાં કરતાં વન જતા રામને કોઈએ એવો પ્રશ્ન કયો હતો? છેક છેલ્લી પળે પણ રાહુલ અને યશોધરાને બેવા ગયેલા જુદીની ત્યાગજુદિમાં કોઈએ આમી બેઠું હતી? એ અવતારી આત્માઓનાં દિલ પણ રવજનોને છોડી જતાં દ્રવ્યાં હતાં તો પછી આ તો હતા સુદ્ર જીવો, સામાન્ય ખેડૂતો. એમને હિજરતના દિવસે વેદના તો થાય જ ને?

એનો અર્થ એવો ન હતો કે તેઓ કોઈના કબ્જે કે દેખાદેખા ન છૂટકે વાસ બદલતા હતા. આ હતો મરજનો સોદો. દિલમાં વસે તો વનવાસ લેવાનો હતો. અંતરમાં જિજ્ઞે તો અર્ધસંન્યાસ વધાવવાનો હતો. મુક્તિ-યત્નમાં શક્તિ થવાની દરેકની શક્તિ નથી, સદ્બાળ્ય નથી. છતાં યથાશક્તિ

ત્યાગ તો દરેક કરી શકે. યજ્ઞની આહુતિમાં ઘી, તલ, સમિધ, કંકુ, જેનાથી જે અપાય તે આપી શકે. ‘ માતાની હાકલ પડી ’ હતી, ‘ સ્વાપર્ણની જ્વાલા ’ એ બડબડ બળતી હતી, ‘ યજ્ઞકુંડ ’ માં નવલોહિયા કૈયાકુંવરો નાળિયેર પેઠે હોમાતા હતા. ત્યારે શું બેઠૂત જ પાછળ રહેશે ? બારીબારણું બંધ કરી ઘરકૂકડી થઈ લપાઈ બેસશે ? વતન કરતાં વસ્તુને, માતૃભૂમિ કરતાં ક્ષેત્રભૂમિને, દેશ કરતાં દાણાને વધારે ગણશે ? કદિ નહિ.

અને તેથીજ હિન્નરતનો આરંભ થયો હતો. એકા સાથે સો સો હુહારિયાનાં ગાડાંની લંગર લાગી, હળ્લર હળ્લર ઓડિયાંની વણુઝાર ચાલી. ઢોરઢાંખર, ગાડીઘોડા, દાણોદૂણી, વસ્તુવસ્તર, ઘાસ-ગોતર : અઘાંથી ઘર ભર્યાં ભર્યાં હતાં, એમાંથી જેટલું લેવાયું તેટલું લીધું હતું. એ સૌમાં રેંટિયો ને રવઠા. ધૂસળ અને મૂસળ એ વાનાં તો સૌએ ન છોડ્યાં. એ ચાર પર તો ગ્રામવાસીનો જીવનગાળો ચાલે. પોંખણાંની એ સામગ્રી. એ નહિ હોય તો બેઠૂત છતે પગે પાંગળો, છતી સામગ્રીએ ભૂખ્યો.

પડાવ ઝિપડયો. ઘરે તાળાં દેવામાં. અને જાણે અંતરમાં અનેક વર્ષોનાં સુખદુઃખનાં સંભારણાં ઝિઘડ્યાં. પાધર આવ્યું અને પગ થંભી ઝિભા. આ છાણુ મૂતર અને ધૂળથી ભરેલું પાધર પણ અત્યારે તો આરસની પરસાળ જેટલું વહાલું લાગ્યું. એને છોડતાં પગોમાં જાણે શૂળ ભોંઠાઈ.

વસ્તીએ ગામની વિદાય લીધી. ઝાડે ઝાડનાં પાંદડાં રડી પડ્યાં. હવે અમને કાણુ તોડશે-ચૂંચશે ? હવે અમે કોને છાંયડા આપીશું ? મૃણિયાં વૃક્ષોના પગ કહેવાય છે. એ ઉપમા નહિ પણ હકીકત હોત તો આજે ઝાડવાં હિન્નરતીઓની પાછળ પાછળ ગત. કૂતરાં, બિલાડાં, ચલ્લી-ચીખરાં અને કાખર-કણુતર તો સાચેજ પાછળ જતાં હતાં. એમની અમાનવ બોલીમાં વેદનાભર્યો પ્રશ્ન પુછાતો હતો : ‘ હવે અમારું કાણુ ? કોના શીકૃથી અમે દૂધ પી જઈશું ? કોના

સુંડલામાંથી અમે રોટલા ઝડપી લઈશું ? અમને તી તી કોણ કરશે ? અમને ચણ કોણ નંખાવશે ? આજે જતાં જતાં તો ખેડૂતોએ છૂટે હાથે મિજાની આપી હતી, પણ હવે એ પ્રાણીઓ કેના આશરે ? આજની ઉગ્મણી આવરદા લગી થોડીજ પૂગશે ?

સંઘ ઊપડ્યો. અંખા માતાનો સંઘ, શેત્રુંગનો સંઘ કે કાશીનો સંઘ, એમાં જે ધાર્મિક વાતાવરણ હોય છે તેવુંજ વાતાવરણ આ સંઘમાં પણ હતું. કોઈ ભજન ગાતું હતું તો કોઈ રાષ્ટ્રગીત. કોઈ વંદે માતરમ્ બોલતું—બોલાવતું હતું. “ ગાંધી મહારાજની જય ” “ ભારત માતાની જય, ” હવામાં પડવવા લાગી. ઘડી પહેલાંનો વિષાદ લોપ પામ્યો. સર્વના ચહેરા પ્રફુલ્લ અન્યા. પોતે ધર્મકાર્ય કરી રહ્યા છે એવા વિશ્વાસે આંખોમાં તેજ પ્રગટ્યું. ધરતી વાતો તજી હવે અધા દેશની વાતો કરવા લાગ્યા.

“ જી ! જી ! આપણે કેની જગ્યાએ ચાયલાં ? ” ગાડામાં સીંચેલી વસ્તુઓના ડુંગર પર સવાર થયેલા એક માતાપુત્રમાં પુત્ર માતાને પૂછતો હતો.

“ ગાંધી મારાજની બેટા ! ”

“ જી ! ગાંધી મારાજને તેં જોયલા ? ”

“ હાહું. દેવતાનાં દરસન તો હોયલાં, બાઈ ! પેલા ભવે ધરમ-કરમ કયરાં આય તેને તે દેખા દેય. ”

“ તે અંમણાં ગાંધી મારાજ કાં એહિ ? હું જોવા જવાનાં છેમ. ”

“ જજે ભાઈ, મોટા થાય તારે જજે. ગાંધી મારાજ જન છે તાં નાહલા પોયરાથી નીં જવામ. ”

આવી આવી વાતો અને વિચારોના ગુંજારવ વચ્ચે હિજરતી સંઘ સરકારી સરહદ વટાવી ગયો.

અને વાલદીવેલાની હરિયાણા ક્યારી તથા કપાસ, જીવારનાં લીલમડાં ખેતરો સજીવ હોય તેમ પોતાના માલિકોના વિરહથી શીકાં પડી ગયાં. એ સમજ્યાં હશે કે હવે એમનાં દર્શન ને પડછાયા ફુલ્લ થયાં.

પ્રકરણ ૧૫ . . પોલીસના વડાની કચેરીમાં.

પુરાણોમાં એક વાર્તા છે કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા ન કરતા સ્વર્ગનેતા પાર્વતીનીજ પ્રદક્ષિણા કરી તેના પગે પડી ગણપતિ બોલ્યા હતા: “માતા ! હું તો તમારામાંજ સમસ્ત સૃષ્ટિનાં દર્શન કરું છું. તમે પોતેજ પૃથ્વી છો, જગધાત્રી ધરતીનાં પ્રતિનિધિ છો, વિરાટ વિશ્વનાં પ્રતિમૂર્તિ છો, માટે તમારાં દર્શનમાંજ મને પૃથ્વીનાં દર્શન થાય છે, તમારી પરિક્રમા કરું એ પૃથ્વીનીજ પ્રદક્ષિણા છે.”

એ પ્રમાણે પાર્વતી અગર પોતાની માતામાંજ પૃથ્વીનાં દર્શન કરવાં અગર કરાવવાં તેમાં ભાવના અને કલ્પનાની જરૂર પડે છે. પરંતુ મુંબઈમાં આખા મુલકનાં, સારી ખલકનાં દર્શન થાય છે એવું કોઈ કહે તો તે કલ્પનાનો વિહાર નથી પણ વાસ્તવિક હકીકત છે. કયા દેશની પ્રગ્ન મુંબઈમાં નહિ હોય ? કયા રંગની જાતિ-પાંતિ એની પલ્લીઓમાં નહિ વસતી હોય ? કયા મુલકની ભાષા તે ભૂષા એમાં જોવા ન મળે ?

મુંબઈ એક કખીર-વડ, ના ના, વિરાટ-વડ છે. એની ડાળે ડાળે અલકમલકનાં પંખી માળો બાંધે છે, ગીતો ગાય છે, કદબોલ કરે છે, ઈંડાં મૂકે છે, ઈંડાં સેવે છે, બચ્ચાં પોષે છે. એના પાંદડે પાંદડે આગિયાનાં ઝૂમખાં વળગે છે, કરંજની ડાળખીએ ડાળખીએ જાણે દાણાદાર ફૂલમોતીનો ફાલ આવે છે. રાત્રિને તે દિવસ બનાવે છે, ભોંયરાનાં અંધારાંને તે ભડકે આળે છે.

એના છાંયડે ગાયનાં ઘણુ વાગોળે છે, વણુગ્ગરની પોહ પડાવ નાખે છે, તીર્થ-સંઘની છાવણી પડે છે, વાર પરબના મેળા ભરાય છે, વારાના વારે ગુજરી ભરાય છે, ચૌટે ચકલે બજાર ભરાય છે, આરે એવારે હોડકાં લાંગરે છે, વાટેવાટે ગાડીઓ દોડે છે.

પ્રજા પંચરંગી છે ને વર્ણ અઠાર કહેવાય છે. પરંતુ મુંબઈમાં એવો આંકડો પાડવો અશક્ય છે. દેશ દેશની પ્રજા, ભાત ભાતની વસતી, જાતજાતના ધર્મ, તરેહ તરેહના તહેવાર : મુંબઈમાં આવી તો અસંખ્ય વસ્તુઓ છે જેના પર સંખ્યાની છાપ પાડી ન શકાય.

અહીં એક છેડે અસંખ્ય વૈવિધ્ય અને અગણિત વૈચિત્ર્ય છે પરંતુ બીજા છેડે અપૂર્વ એક્ય છે. એ એક્ય છે કલદાર-પૂજા. કલદાર મુંબઈનું આદિ બીજ છે. આજુ જેવડા બીમાંથી વિરાટ વડ ગંગે છે ને કાલે કૂલે છે. એમજ મૂળાની કાતરી જેવા કલદારમાંથી મુંબઈ જન્મ્યું છે ને જન્મ્યું છે. લક્ષ્મી મુંબઈની ઇષ્ટદેવતા છે. મુખ્યાદેવી ગ્રામ-દેવતા હશે ત્યારે મુંબઈ ગામડું હતું. પરંતુ આજે તો નગર-દેવતા શ્રી કલદાર છે. એ દેવની આખી મુંબઈ ઉપાસના કરે છે. એ દેવ ભણી નાર્તિકતા કે ઉપેક્ષા દર્શાવે તે પાપી, દરિયામાંથી મળ ને મડદાં બાઠામાં ને કાંઠામાં ફેંકાય છે તેમ મુંબઈની બહાર ફેંકાય છે !

મુંબઈ વિષે આવા આવા વિચાર કરતો પ્રબોધચંદ્ર કરતો હતો. મુંબઈ તેને આજે નવા સ્વરૂપે દેખાતું હતું. પોતાનું જોઈ જોઈને જૂનું કરેલું નગર તેને આજે નવું લાગતું હતું. વસ્તુતઃ મુંબઈ બદલાયું ન હતું પણ બદલાયો હતો પ્રબોધ. તેથી તે તેને બદલાએલું દેખતો હતો.

પ્રબોધના બદલાવાની વાત વાયુવેગે ગામમાં પ્રસરી હતી. એની કીર્તિને પ્રસરતાં વર્ષો ગયાં હતાં પરંતુ અપકીર્તિ તો અડધા દિવસમાં ફેલાઈ ગઈ. એ ફેલાવાએ જાદુ કર્યું હોયની એમ મુંબઈની નજર બદલાઈ. તે તેના એકવારના વીરને, મદને, શોભાને કાયર, ખાયલો અને કાડિયો હોય તેવો જેવા લાગી. પ્રબોધના મિત્રો શત્રુ બન્યા, ઉપાસકો ઉચ્છેદકો થયા, વહાલાંઓ વિરોધીમાં બળ્યાં.

જ્યાંથી એના પર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી ત્યાંથી હવે ગાળ વરસી. જ્યાં એની જય બોલાતી ત્યાં બોલાયો હુરિયો. ધિન્ ધિન્ ધિન્

દેશદ્રોહીને ધિગ્, દિટ દિટ દિટ સત્યદ્રોહીને દિટ: પ્રબોધ એવા ધુતકારને હસતે મુખે ઝીલતો હતો. વિચાર અને વસ્ત્રો બદલતી વખતે તેણે આવો આવકાર કહ્યોજ હતો.

ફરતો ફરતો તે પોલિસની વડી કચેરી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેને યાદ આવ્યું કે ગજવામાં સર બળદેવસીંગનો પોલિસના વડા પરનો ભલામણ-પત્ર છે. પછી આપોઆપ તેનાં પગલાં એ આલેશાન ઈમારત તરફ વળ્યાં. વડીભર તે થંભ્યો, વડીભર તેણે પોતાનો પોપાક બેચો અને પછી પૂર દમામ અને ઉત્સાહથી તે પગથિયાં ચડ્યો.

એ પગથિયાં ચડતો હતો તેજ વખતે અંદર વડા સાહેબની ઓરડીમાં ઈન્સપેક્ટર હશ્વરલાલ પોતાનું નિવેદન રજૂ કરતો હતો.

“ સાહેબ ! આપની શંકા છેક નિર્મૂળ ન હતી. પ્રબોધચંદ્રે રક્તરંગીઓની સામત કરી હતી. કદાચ એવા ગુપ્ત આશયે જ તે શાંતિ શોધવાના બહાને શાંતિ-ધામ ગયો હતો. ”

“ એમ ? સાબાશ હશ્વરલાલ ! ત્યારે તમે સોંપેલું કામ પાર પાડી આવ્યા. પહેલાજ કામમાં આવી હુશિયારી બતાવી છે એની સરકાર કદર કરશે. હં, પછી ? તમે એની બાળવણી કલકત્તાની છૂપી પોલિસને કરી આવ્યા ને ? ” પોલિસના વડા ગેલમાં આવી સિગારેટના ધુમાડાનું ધુમ્મસ રચતાં રચતાં બોલતા હતા.

“ ના જી. ”

“ કેમ ? ”

“ એ જરૂરનું ન હતું. ”

“ પ્રથમ ત્રાસેજ ઝડપાઈ ગયો છે કે શું ? ” વડા સાહેબની પ્રકુલ્લતાનો પારો ચડવા લાગ્યો.

“ ના જી, પ્રબોધચંદ્ર મુંબઈ આવ્યો છે. ”

“ તો શું તે છૂટો છે ? એ ઉત્પાતિયો છે અને વળી હિંસા-પંથનો નવો નિશાળિયો છે એટલે કંઈ નવાચૂની કરી બેસશે તો ? ”

મુંબઈની પોલિસ માથે કાયમનું કલંક બેસશે તેનું બાન છે ?”

“ જી સાહેબ ! એવું કંઈ નહિ થાય.”

“ કેમ નહિ થાય ? તેના બંધૂક અને બોંબ આપણી રબ્બની મંજૂરી વગર ફૂટવાનાં નથી, એવું માનો છો ?”

“ પ્રબોધચંદ્ર એના બોંબ બંધૂક વિનાજ આવ્યો છે.”

“ હશે, પણ તેને તમારી આંખમાં ધૂળ નાખવી હશે. શી ખાતરી કે એનાં હથિયારે એની પહેલાં મુસાફરી નથી કરી ?”

“ ખાતરી છે એટલે તો શાંતિથી વાત કરું છું.” હમ્મરલાલની સ્વસ્થતા જોઈ સાહેબને આશ્ચર્ય થયું. “ ખાતરીનો આધાર એજ કે એણે એ નિશાળ છોડી દીધી.”

“ કારણ ?”

“ અહીંના અહિંસાવાદીઓએ દબાણ કયું, અળગળપરી કરી, અને એને અહીં ખેંચી લાવ્યા છે.”

“ પછી ?”

“ એક બાળુ હિંસાની દીક્ષા ને બીજી બાળુ અહિંસાની શિક્ષા. એ બેની ખેંચતાણમાં બિચારો વલોવાઈ ગયો. એ ગળ-આહીઓની શસ્ત્રનું દોરડું બન્યો અને અંતે તૂટીને કટકે કટકા થઈ ગયો.”

“ એટલે ?”

“ એને બંને વાદો પર વૈરાગ્ય આવ્યો, ગુસ્સો આવ્યો. અણગમો બિપજનો, કંટાળો ચણો.”

“ પછી ?”

“ એણે બંને પક્ષને સલામ કરી અને ત્રીજો જ પક્ષ પકડ્યો.”

“ એ પક્ષ વળી કયો ? વિનીતોનો ?”

“ ના જી, એનો પક્ષ વિનીતોનાથી પણ વિનીત છે.”

“ એમ ! !”

“એણે ખુદ સરકારની ખિરાદરી ને વફાદારી સ્વીકારી.”

“શું કહો છો ? છેતરાયા તો નથી ને ?”

“ના જી. હું છેતરાયો નથી એની તમને ખાતરી થશે.”

“એ નવી દીક્ષા ક્યા ગુરૂ પાસે લીધી ?”

“સર બળદેવસીંગ પાસે.”

“સર બળદેવસીંગ ! કાશી-કોશલના ભૂતપૂર્વ ખજાનચી ?”

“હા જી, તેજ.”

“એનો ને આ ભટકતા પ્રબોધનો ક્યા ભેટો થયો ?”

“ગાડીમાં.”

“તે સર સાહેબ ભલા કે એ રખડુને ચેલો મૂંડ્યો !”

“સાહેબ ! પ્રબોધ મૂળે રખડુ નથી. એ સર સાહેબનો સંબંધી નીકળ્યો.”

“શું કહો છો ? સર સાહેબનો સંબંધી સત્યાગ્રહી થયો હતો ?”

“મને પણ એ પ્રશ્નનો જવાબ જડ્યો નથી. પરંતુ હું કહું છું તે હકીકત છે. તે સર સાહેબના સહોદર જેવા સ્નેહીનો પુત્ર છે અને નારાયણની ઈચ્છા હશે તો ભવિષ્યમાં સર સાહેબનો જમાધ થશે એવાં ચિહ્નો હું જોઈ આવ્યો છું. એમની પુત્રી આશાદેવી અને આ પ્રબોધ ખૂબ હળા ગયાં છે.”

“સમજાયું. પ્રબોધચંદ્રની નવી દીક્ષાનું રહસ્ય સમજાયું. આ આશાદેવીએ જ નવો મંત્ર ભણાવ્યો લાગે છે.”

“એમ પણ હોય.”

“તો ઇશ્વરલાલ, હવે જાઓ. બહુ રખડી આવ્યા છો તો એક એ દિવસ આરામ કરો.”

“સાહેબ ! હજી માફ નિવેદન અધૂરું છે.”

“તો ચલાવો આગળ.”

“પ્રબોધચંદ્ર આપની પાસે આવનાર છે.”

“શામાટે ?”

“ સરકારની બિરાદરી અને વફાદારીની સાધના કરવા માટે. પોતાના જૂના રાજપ્રોહનું કલંક બિદા કાઢવા માટે. ”

“ બરાબર ત સમજાયું. ”

“ તે આપણા ખાતામાં ઉમેદવારી કરવા માગણી કરશે. ”

“ કઈ લાયકાત પર ? ”

“ એની પહેલી લાયકાત એ છે કે તે બલિષ્ઠ ને બુદ્ધિશાળી યુવાન છે. સાહસ ને શૌર્યની કસોટીમાં, વિદ્યા-બુદ્ધિની પરીક્ષામાં તે સદાય પહેલો આવેલો છે. ”

“ પણ તેનો ભૂતકાળ અને કાળી ડાયરીમાં તેનું નામ મોટા અક્ષરે લખાયેલું છે તે એ બધાંને ઢાંકી દેશે. ”

“ ભૂતકાળની વાત કરો તો એના રક્તમાં વફાદારીનું લોહી છે. એના ઉદરમાં સરકારનું લૂણ છે. સત્યાગ્રહી તો એ છેલ્લાં પાંચ વરસમાં થયો હતો. પરંતુ સરકારનો હાંપડો તો એના પર એ જન્મ્યો ત્યારથી હતો. ”

“ તમે તો એની આખી જન્મ-માફરી વાંચી આવ્યા લાગો છો. ”

“ હા સાહેબ. આપની કૃપાએ સેવક ઘણું ઘણું જાણી આવ્યો છે. પ્રબોધ પંડિત સહગત પ્રભાકર પંડિતનો પુત્ર છે. ”

“ કયા પ્રભાકર પંડિતનો ? હિંદીઓમાં સૌથી પ્રથમ પોલિ-સોનો વડો થયેલો, તેનો ? ”

“ હા જી, તેનો જ. ”

“ તો તો એ એના માટે મોટામાં મોટી ભલામણ છે. ”

“ અને છેલ્લાં પાંચ વરસની ઘેલછા એણે છોડી છે તે માટે સર બળદેવસીંગે પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું છે. ”

“ એમ ? સારી વાત. પણ ઈશ્વરલાલ ! ખેલા દયાશંકરની તો રેવડી દાણાદાણ થઈ ગઈ. સત્યાગ્રહીઓની વડી છાવણીમાંજ ભંગાણ પડ્યું. સેનાપતિના પગ તળેજ પાણી રેલાયું. ”

“ હા સાહેબ. એ ડોસાને તો મુંબઈમાં રહેવું જ ભારે થઈ

પડ્યું. તે તે તેની છોકરી ઉપકંઠ પરગણાની છાવણીમાં ભાગી ગયાં છે.”

“ દયાશંકર ગામડે ગયો ? તો તો ત્યાંની પ્રવૃત્તિમાં વેગ આવશે. એ ડોસાની કાર્યશક્તિ જામરી છે.”

“ તો સાહેબ ! આપની સંમતિ હોય તો હું જઈ પાછળ.”

“ તમે ?...ના તમે નહિ ! ”

“ જેવી આપની મરજી. પણ કોઈકને તો જવું જ પડશે. ગામડાના અણધર દરેદાર કે જમાદારનું ગળું નહિ કે શહેરના વિચક્ષણ આગેવાનોને સંભાળી શકે. પહેલાં તો એકલો પ્રસાદ હતો, પણ હવે તો એ ત્રણ થયાં. એ ત્રિપુટી ઉપકંઠ પરગણાને ચાકે ચડાવશે.”

બરાબર એજ વખતે પ્રમોધચંદ્રનું કાડું ઉપર આવ્યું. જવાબમાં સાહેબ બોલ્યા: “મોકલી આપો.”

પ્રમોધ આવે તે દરમ્યાન સાહેબ ઇશ્વરલાલને કહેવા લાગ્યા:

“ આપણા આ પ્રમોધચંદ્રને જ ખાસ ફોજદાર નીમી ત્યાં ઉમેદવારી કરવા મોકલીશું. એને ખોતાના ગર્હ કાલનાં પ્રીતિપાત્રો પરજ ત્રાસગીરી ને સિપાઈગીરી કરવાનું સોંપીશું. એ કસોટીમાંથી પાર પડે તો એની નવી ખિરાદરી ને વફાદારી સાચી. એ પછી આપણાથી એને મોટો હોદ્દો આપવાની ભલામણ કરી શકાય.”

“ સાહેબ, અવિનય થતો હોય ક્ષમા કરશો; પણ મને ખાતરી છે કે આ કપરી કસોટીમાં તે પાસ થશે, અને પછી પુત્રીના લગ્ન પ્રસંગે સર બળદેવસિંગ એક ભવ્ય પાર્ટી આપીને સૌનાં મ્હોં ગળ્યાં કરશે.”

પ્રકરણ ૧૬ શું સત્ય ?

દયાશંકર અને સાવિત્રીને આવ્યે આજે દશમો દિવસ હતો. ઉપકંઠ પરગણામાં આવી સૌથી પહેલું કામ તેમણે ગામડાંઓમાં

ફરમાનું કયું. ગામેગામ છાપાં અને પત્રિકાના વાંચનારાઓને મુંબઈના દયાશંકરનું નામ પરિચિત હતું. મુંબઈના દાદાઠાકુર જેવા એ વૃદ્ધ આગેવાન માટે તેમને માન હતું. પરંતુ હવે સીધો પરિચય થતાં દયાશંકર માટે પ્રજાનું માન દશગણું વધ્યું. એ માન કેવળ દુર્દ માન ન રહ્યું. તેણે ભક્તિભાવ અને પૂજ્ય બુદ્ધિ ધારણ કર્યાં. મોળા પડેલા ખેડૂત વર્ગના લડાયક જીવસામાં ફરી જોમ આવ્યું. ગિતરતા ઉત્સાહમાં ફરી જીવાળ ચડ્યો. એ ઉત્સાહ પારકાના ચડાવેલા પાના-પોરસે નહિ પણ અંતરમાંથી ઉગીને ગિલટ્યો.

સાવિત્રીએ પણ સ્ત્રીવર્ગના હૃદયમાં આસન મેળવ્યું. પ્રભોવ તરફના આકર્ષણથી મુક્ત બનેલા તેના જીવનમાં હવે સેવા એજ સર્વસ્વ હતું. ઓઢવા પહેરવાની કે ખાવાપીવાની હવે તેને પરવા ન રહેતી. તે એક સાધ્વીનું જીવન જીવતી, કઠોર તપસ્યા કરતી. પૈદળ પળવું, પૃથ્વી પર પોઢવું, ધાણીચણા શાકવા એ બધું હવે તેને સહજ થયું હતું. આ હઠ-યોગનું હોય એવું કઠોર કષ્ટ તેને તો ન ખૂસતું, પણ દયાશંકરને અને પ્રસાદને ખટકતું; તે છતાં બંને મૂળા રહેતા. અનુભવી દાદા સમજતા હતા કે આ બધું મર્મ-વેધી આઘાત વીસરવા માટે છે. વળી ચકોર પ્રસાદ પણ જાણતો હતો કે સાવિત્રીના વ્યથિત ચિત્તને કંઈ પણ કહેવું એ એને વધુ વ્યથિત કરવા સમું છે.

દાદુ અને દૌહિત્રી મોડી રાતે પાછા ફર્યાં હતાં. તેથી મળરકેની પ્રાર્થના પછી પાછાં સૂઈ જઈ તે હમણાં જ ગિઠ્યાં હતાં અને આશ્રમ-ઘરના ઓટલે બેસી દાતણ કરતાં હતાં.

“આઠ તો વાગવા આવ્યા.”

“હા દાદુ.”

“તો હજી પ્રસાદ કેમ નહિ આવ્યો હોય?”

“શી ખબર પડે. બાકી ગાડી તો સાત વાગે આવી જાય છે.”

ઉપકંઠ પરગણાની પ્રદક્ષિણા કરતી મુંબઈગરાની ત્રિપુટીમાંથી

પ્રસાદ પરગણાના થાણાના કસબે ગયો હતો. કેટલાક સ્વયંસેવકોનો ગર્હ કાલે કેસ હતો. તેમને સળ પછી વિદાય આપવા તે ગયો હતો. ત્યાંથી આજે સવારે તે છાવણીએ આવવાનો હતો. વ્યવસ્થાની સરળતા અને સળંગતા ખાતર છાવણી દેશી રાજ્યની હદમાં રાખવામાં આવી હતી.

“ પ્રસાદનેય પકડી લીધો તો નહિ હોય ! ” દાદુએ ચિંતા વ્યક્ત કરી.

“ તેવું થયું હોય તો પ્રસાદ સહભાગી. ”

“ તો તો પછી બધો ભાર આપણા માથે આવી પડે. ”

“ એ ભાર ઉપાડી લેવા તો આપણે આવ્યાં છીએ. ”

તેવામાં ગાડીનો ધુધવાટ સંભળાયો.

“ અરે ! ગાડી તો હજી આ આવી. ”

“ મોડી થઈ લાગે છે. ”

ગાડી આવી, થોભી અને ઉપડી ગઈ. ધુધવાટ ફેલાવતી તે ધુમાડો કાઢતી ચાલી ગઈ; અને એક દોડતો ટાંગો સ્ટેશન તરફથી આશ્રમ તરફ આવતો દેખાયો.

“ પ્રસાદભાઈ ટાંગામાં આવતા લાગે છે. ” સાવિત્રીએ સહેજ કુતૂહલ દર્શાવ્યું.

“ અસુરે થયું છે તેથી હશે. અથવા કંઈ હિતાવળનું કામ હશે. ”

ટાંગો ઊભો ન રહ્યો તે પહેલાં પ્રસાદ મૂઘો અને પાણીના ડોળળા કરતા દયાશંકર ભણી મોટાં મોટાં ડગલાં ભર્યાં. ટાંગાવાળો નવાઈ પામી એક ખૂણે જઈ ઊભો. તેને આજે ક્યારનું અચરજ ઉપર અચરજ થતું હતું. ખાદીવાળા તો પેદળ ચાલનારા છતાં પ્રસાદે ટાંગો કર્યો. પ્રજ્ઞના પૈસા વાપરનારા પૈ પૈની પણ ચોક્કસાઈ રાખે પરંતુ આ ભાઈએ તો ભાડું ઠેરવવાની વાત ન કરી. રૈયતના સેવકો ટાંગામાં ગાદલામાં બેસે તો તે વખત પણ નકામો ન જવા દે. કદાચ તે તેટલો વખત તદ્દલી કાંતે, પુસ્તક

વાંચે અગર ગરીબડા હાંકેકુને સુખદુઃખની વાતો પૂછે. પરંતુ આ સ્વયંસેવકે તો એવું કંઈ ન કયું. તેણે ફક્ત છાવણી તરફ તાક્યા કયું, ને તે આવતાં દરવાજામાંજ ફેદી પડ્યો. ભાડું આપવા પણ ન રહ્યો. એટલે ગાડીવાળો નવાઈ ન પામે?

“જય જય પ્રસાદભાઈ!” નમસ્તે કરી સાવિત્રીએ કદાચ માદ દેવડાવ્યું કે રોજ તો તમે પહેલાં નમસ્કાર કરતા અને આજે વિવેકશન્ય થઈને કેમ ગિભા?

પ્રસાદે એ જય જય વાળવાનો વિવેક ન કર્યો. તે સૂનમૂન ગિભો હતો. કોઈ અગત્યની વાત તે કહેવા ઇચ્છતો હતો, આતુર હતો છતાં મૌન છૂટતું ન હતું. વાત ક્યાંથી ને દેવી રીતે શરૂ કરવી તેનો કદાચ તે વિચાર કરતો હતો.

“પ્રસાદ, શું છે?”

દયાશંકરના એ પ્રશ્ને પ્રસાદનું મૌન તૂટ્યું: “પ્રબોધ આવ્યો છે.”

“હું!!!” દયાશંકરે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

પ્રસાદ અને સાવિત્રીએ સંતલસ કરીને પ્રબોધ બાબત દયાશંકરને થોડા અંધારામાં રાખ્યા હતા. પ્રબોધનું પતન જોઈ દાદાના દેશભક્ત હૃદયને ખૂબ આઘાત થશે એમ માની બંનેએ કેવળ એટલું જ જણાવ્યું હતું કે પ્રબોધ નથી આવ્યો અને રામલાલ તથા મણિલાલ તેના પ્રબોધભાઈને તેડી લાવી ન શક્યા તેથી દાદાને શરમીંદુ મ્હોડું બતાવવા આવ્યા નથી. પછી તો ત્રણે ગામડે આવ્યાં. અને દાદા માનતા રહ્યા કે પ્રબોધ તેના રક્ત-રંગી માર્ગેજ વિચરી રહ્યો છે અને તેય બંગાળમાં.

એથીજ પ્રબોધને આવ્યો જાણી તે ચમક્યા. પરંતુ સાવિત્રી ચમકી હતી બીજા કારણે. હવે દાદાને બધી ખબર પડશે, તે પોતાના પ્રિયમાં પ્રિય સ્વજનને હિમાલયના શિખરેથી નીચે કાઢવના ખાડામાં પડેલો જોશે ત્યારે તેમને કેટલો ધક્કો લાગશે! બલે, પ્રબોધ પડ્યો, પોતાના આદર્શના આકાશમાંથી પડ્યો પરંતુ તે સજ્જનતાના શિખરેથી

પણ પડ્યો છે કે શું એવી શંકા સાવિત્રીના હૃદયને ડંખવા લાગી. એનું સર્વાંગી પતન થયું ન હોત તો તે દેવતા જેવા દાદાને હુલવવા અહીં ન આવત. સાચેજ તેનું નરકમાં અવગમન થયું છે. જૂનાં સ્વજનોને વધુ વધુ સતાવવામાં તે નિર્દય ને નિષ્કૃરને મજા આવતી લાગે છે.

“ પ્રબોધ આવ્યો ! એ તો આનંદની વાત. એનો ભ્રમ ભાગ્યો હશે, એ પરતાવો હશે, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આવ્યો હશે. ભલે આવ્યો. હું બાણુતો જ હતો કે આપણો ઉતાવળિયો પ્રબોધ પથ ભૂલશે છતાં આખરે આવશે તો અહિંસાનેજ શરણે. મારી શ્રદ્ધા કૃણી. ના ના, એનામાંજ રહેલી સ્વદેશભાવના, પ્રેમ, ધર્મ અને ધગસના અંકુરો એને સન્માર્ગે વાળી લાવ્યા હશે.”

દયાશંકર હિંસા પરના અહિંસાનો વિજય જોઈ રાચવા લાગ્યા, દિવા-સ્વપ્ન જેવા લાગ્યા. એ જોઈ સાવિત્રીને પરતાવો થવા લાગ્યો. દાદાને સત્ય હકીકતથી અગ્નણ રાખવામાં મોટી ભૂલ થઈ છે, દંવે રહસ્ય સ્ફોટ થતાં એવડો ધક્કો લાગશે. એમનું ધરતું શરીર અને આઘાતોએ ધવાઈને આળું અનેહું અંતર એ એવડો હડસેલો સહી શકશે? સાવિત્રીને અમંગલના ભણુકારા સંભળાયા અને તેના ભય અને મેકારે તે વ્યાકુળ બની ગઈ.

“ દાદુ ! ” લાગણી વિહ્વલ સાવિત્રી એટલું જ બોલી શકી. ગુઠાણુનો સ્ફોટ કેવી રીતે આરંભવો તે તેને જડયું નહિ. દૌહિત્રીના કંઠની કરુણતા પરખી દયાશંકર સમજ્યા કે પ્રબોધના અચ્ચાનક આગમને તે લાગણીવિવશ થઈ છે, હર્ષના ઉમળકે વિહ્વલ થઈ છે. તેણે તેને પડખે તેડી, પ્રેમપૂર્વક છાતી સરસા ચાંપી અને પછી પાસેની પાટલી પર તેને બેસાડી પોતે બાણુમાં બેઠા. દાદા દૌહિત્રીના વાળમાં જનેતાના પ્રેમથી આંગળીઓ પસવારવા લાગ્યા. તે પાસે પ્રસાદ બિભો છે તે પણ ભૂલી ગયા. સાવિત્રીનું કષ્ટ તો દાદુને ચનારા આઘાતના ભયથી જન્મ્યું હતું તેની દાદુને ખબર ન પડી.

બંનેની આ સ્થિતિ કદાચ બહુ લાંબી ટકત. કારણ સાવિત્રી સત્ય હકીકત કહી જ ન શકત અને દયાશંકર પોતાના સુખના ભ્રમમાંથી મુક્ત ન થાત.

પરંતુ પ્રસાદની ઊર્મિઓ સાવિત્રી જેવી આળી ન હતી. લાગ-ણીઓની કામળતા ખાલવવા માટે પણ જિંઝા પ્રકારનું સંસ્કારી હૃદય જરૂરનું છે. પ્રસાદ શિષ્ટ સમાજનું ફરજંદ હતું છતાં સાવિત્રી જેટલી ખાનદાની તેનામાં ન હતી. વળી વધારામાં તે પુરુષ હતો. લાગણીઓને અતિ આળી કરવામાં તે બાયલાપણું-સ્ત્રીવેડા જેતો હતો.

તેથી તેણે રહસ્યના કરંડિયા પરથી હાંકણ ખોદ્યું. એ ખૂસતાં જ બાણે અંદરથી નાગ નીકળ્યો ને તે દયાશંકરના આળામાં આળા મર્મમાં ડાંખ્યો! ઘડીબર તેમને લહેર આવ્યાં. તે પાટલી ઉપર આડા પડ્યા—એક હાથ માથા તળે ને બીજે છાતી પર—એવી રીતે તે સૂતા.

વ્યથિત સાવિત્રીએ પોતાની વ્યથા હૃદયમાં સમાવી લીધી. તે સ્વસ્થ થઈ દયાશંકરને સાડીના પાલવે પાંખો કરવા લાગી અને હવે વધુ વાત ન કરવા પ્રસાદને ઈશારો કરવા લાગી.

પરંતુ તે આજે નિષ્કુર થયો હતો. તેને પ્રબોધ ઉપર ઘણો ગુસ્સો આવ્યો હતો. એ ગુસ્સો તેને દયાશંકરની આંખમાં હલકો પાડવા પ્રસાદને બોલવા ઉશ્કેરતો હતો.

દયાશંકર થોડી થોડી વારે બોલતા હતા. પોતાના કટકા થયેલા અંતરના ટુકડા બહાર કાઢતા હતા.

“પતન! આવું પતન! મારા પ્રબોધનું આવું પતન! મારા પદ શિષ્યની આવી અભાગતિ! એ લાંછના એની નથી પણ મારી છે! માનવહૃદય! તારો શો વિશ્વાસ! તું ક્યારે કાયર બનશે, ક્યારે દુર્બળ બનશે, આદર્શ અને ભાવનાની ઇમારત પાયામાંથી ઝગમગશે એનો શો ભરોસો! ઓ દગાખોર મન! પ્રબોધ જેવા ધીર અને વીરને તેં પાછો પાડ્યો : હાય! ઓ મારી મા, અમ્મા! ઓ હિંદુસ્તાન! હવે તું કોના પર વિશ્વાસ કરીશ? કાલે હું અને

સાવિત્રી, અરે ! આ પ્રસાદ પણ હેલ ન દે કે પીઠ પાછળ ધા ન કરે એની શી ખાતરી !” દયાશંકર સ્વગત બડબડચે જતા હતા. ભલે એ વેદનાનો ઊભરો ખાલી કરતા, બહાર વહી જવાને માર્ગ મળ્યાથી એમનું કષ્ટ ઓછું થશે એ અદ્ધાએ સાવિત્રીએ તેમને બોલતાં વાર્યા નહિ.

પરંતુ પ્રસાદ આજે ચૂપ ન રહેવાનો બેત કરીને આવ્યો જણાતો હતો. દયાશંકરના દુઃખની અને સાવિત્રીના ચૂપ રહેવાના પ્રસારાની તેના પર અસર થઈ નહિ.

“પતન ! હા પતન, ના ના કેવળ પતન જ નહિ. આ તો પાપની પરાકાષ્ટા છે, દુષ્ટતાની અવધિ છે.”

“પ્રસાદભાઈ ! દાદાના દિલમાં બધાં ભાણેડાં આજ ને આજ ભાંપા દેવાં છે ? થોડાં ભાથામાં સિલક રાખો, ભવિષ્યમાં ખપ લાગશે.” સાવિત્રીએ ઉત્તેજિત સ્વરે અને દુપકાભરી નજરે પ્રસાદને ટકારે કહ્યો.

“તે શું દાદાને દુભવવા હું આ વાત કહે છું ?”

“મને તો બીજું કાંઈ કારણ દેખાતું નથી. હા, એક સાગ્રી-તની દુર્મજતાની દાંડી પીટવામાં ફૂર આનંદ મળતો હોય તો કાણ બળે !” સાવિત્રીએ બોલતાં બોલતાં પ્રસાદ તરફ પીઠ ફેરવી.

“એ તો પ્રબોધભાઈ માટે તમને વધારે પડતો પક્ષપાત છે તેથી. હું તો સત્ય-રેફ્ટનના ધર્મકાર્ય માટે જ આ કડવી ફરજ બજાવી રહ્યો છું.” પ્રસાદે પોતાનો શુભાશય દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“તો બજાવો તમારી ફરજ. હું આડે આવી છું તે માટે મારી માગું છું.” પ્રસાદ સમજ્યો કે આ ક્ષમાયાચના નથી પણ છૂપો કટકો છે.

“એટા ! બોલવા દે પ્રસાદને. સત્ય હકીકત દર્દકારી કે ભયંકર હોય છતાં તેને એકવાર બાણી લેવી ધટે. એ વિના આપણે ક્યાં ઊભાં છીએ તે નક્કી નહિ થાય.” દયાશંકરે હવે સ્વસ્થતા

મેળવી લીધી હતી તેથી તે બેઠા થઈ બોલ્યા. તેમના કપાળે હળુ પરસેવો તો વળતો હતો જ, અને તેમ સહવારના પહોરમાં. એ બતાવતું હતું કે આ વૃદ્ધના અંતરમાં તો હળુ નસ્તર ભોંકાતાં હશે.

દયાશંકરના ઉદ્દગારોથી ઉત્સાહિત થઈ એ પરસેવા અને એ નસ્તરનો સંબંધ કળ્યા વિના અધૂરું રહેલું બ્યાન પ્રસાદે પુનઃ આરંભ્યું:

“સાવિત્રીબહેન ! પ્રબોધબાઈ મારા પણ મિત્ર હતા. તેમનું કાપતું બોલતું એ મને ન છાગે એટલી સદ્બુદ્ધિ ભગવાને મને આપી છે. પરંતુ જરૂરી સમયે વજ્ર જેવી કઠોરતા ધારણ કરવી જરૂરની છે. તમે એમ માનો છો કે એણે માત્ર વિચાર, વાણી અને વસ્ત્ર બદલ્યાં છે, પરંતુ એ ત્રિમુખ પરિવર્તનને ચોથું મુખ પ્રગટ્યું છે. એનું વર્તન પણ બદલાયું છે. એણે પોલિસ ખાતામાં નોકરી લીધી છે.”

“ઓહ !” સાવિત્રીએ એકશબ્દી ઉદ્દગારમાં આખા શરીરની ભારોભાર વેદના દાઝવી.

“શ્રી હરિ ! શ્રી હરિ !” દયાશંકરે આ ન મનાય એવી પરિસ્થિતિનું કારણ ન સમજતાં તેનું ભગવાનમાં, તેની અપાર અને વિચિત્ર લીલામાં આરોપણ કર્યું. એ કાર્યમાં એ પોતાની જાતને આશ્વાસન આપતા હશે ?

“કેવલ નોકરી જ નથી લીધી પણ પ્રબોધને આપણા ઉપર ફાજદારી કરવી છે. તેણે આ પરગણાની ખાસ અમલદારી માગી લીધી છે. આપણને હેરાન કરવામાં હવે અને મજા આવશે.”

“ચાહી એતવીને માગી નહિ હોય. પરંતુ અમલદારોએ તેની વફાદારીની કસોટી કરવી ધારી હશે. અને તેથી તેને અહીં આપણો પીછો પકડાવ્યો હશે. અને એકવાર નોકરી લે એટલે નોકર તો ચીકીનો ચાકર.” સાવિત્રીથી અનિચ્છા છતાં પ્રબોધનો બચાવ થઈ ગયો. તેનું હૈયું ધવાયું, રિસાયું, ને રોષે બરાયું હતું એ સાચું.

તોપણ તે પોતાની સજ્જનતા છોડી શકતું ન હતું. પ્રબોધ આવી શુદ્ધતાની હદે પહોંચી શકે એવી કલ્પનાને એ સજ્જનતા વાહી રહી હતી.

સજ્જન તો ઘણા જન્મે છે, સજ્જનતા તો ઘણા કેળવે છે, પણ કપરી કસોટીની તાવણી વખતે પણ જે પોતાની મહત્તા ન તજે એવી સજ્જનતાનાં પાત્રો વિરલ છે. એ વિરલોમાં પ્રસાદ ન હતો. તેથી તેને સાવિત્રીનું વલણ ન રચ્યું બલકે તેણે તેને વધુ ઉશ્કેર્યો.

“દાદાજી ! તમારી દૌહિત્રીથી તોખા ! એક વાત એને ગળે ઝીતરતી નથી, જાણે કે હું સત્ય ભક્તિભક્ત નહિ પણ બનાવટી બ્યાન કરી રહ્યો છું. મારી ભૂલ થઈ કે મેં આ વાત કરી.”

પ્રસાદને ખોટું લાગ્યું હતું. આટઆટલી વક્તૃતા વાપરી છતાં તે અર્થ ગઈ, વેડફાઈ ગઈ. સાવિત્રીના દિલ પર જરાયે અસર ના થઈ. પત્થર પરથી પાણી વહી ગયું. પ્રબોધ પરના પરમ પ્રેમના કારણે તે પત્થર જેવું—ખાકીના બધાના માટે જડ જેવું—થયું હતું ?

પરંતુ પ્રસાદનો પ્રયત્ન સરવાળે અફળ ન હતો. દયાશંકરના દિલમાં તેના આખ્યાનની અસર પડી હતી. પ્રથમથી ગિર્મિલ, ઉત્પાતિયો, ચંચલ એવો પ્રબોધનો આકરો જીવ ધારી મુરદ બર ન આવતાં એક છોડેથી બીજે છોડે જાય એ સંભવિત છે એવું જન-મનના શાસ્ત્રના પંડિત દયાશંકરના દિલમાં ગિચું. પગદડાના એલનો દડો રમત શરૂ થતાં સ્થિર રહી શકતો નથી. તે એક દિશાના છોડે જવા, વારંવાર પછડાઈ અથડાઈ આગળ વધવા છતાં પાછો પડવા કરે છે ત્યારે તે અચાનક એક પક્ષના ખેલાડીઓને છક કરી બીજા પક્ષના લાભમાં ગતિ કરે છે, હતી તેથી અવળા દિશામાં દોડ લે છે. પ્રબોધ વિષે પણ આવું કેમ ન બન્યું હોય ?

બને, પરંતુ એક વસ્તુ ત્રિકાળે પણ ન બને. દયાશંકરના આત્માના ઉંડાણે અવાજ કાઢ્યો. પ્રબોધથી પ્રભવનું અહિત થઈ જ

ન શકે. પ્રજા તો તેનો પૈસો છે તે પરમેશ્વર છે. પ્રજા-સેવાનો આદર્શ ઓળખ્યો ન હોત તો તેણે કદાચ વર્ષો પહેલાં આપઘાત કર્યો હોત. જળ અને બુદ્ધિ, વિદ્યા અને વૈભવ, સંસાર અને વ્યવહાર, રહેણી અને કરણી એ બધામાં એને કેવળ એમના પોતાના કારણે રસ ન હતો. લોકસેવાનાં સાધન તરીકે જ તેને વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેની હવનલીલામાં રસ હતો. તે માણસ પોતાના એકના એક ધ્યેય માટે બહુય કરશે પરંતુ આદિ આદર્શને નહિ છોડે.

“તો પછી એ આદર્શ અને સરકારી સિપાહીગીરીનો મેળ કેમ મળશે? એ મેળ બે મળી શકતો હોય તો તે સાચેજ ફોજદારની ફરજ સુંદર રીતે બજાવશે, મને-તેના પૂજ્યપાત્રને પકડશે, સાવિત્રીને-તેના પ્રેમપાત્રને સગ્ન કરશે, યા કરાવશે અથવા પ્રસાદને-તેના પરમિમત્રને હેરાન પરેશાન કરશે. એ બહુય મને સમજાય છે.” દયાશંકર વિચારતા હતા: “પરંતુ એ બે પરસ્પર વિરોધી ધ્રુવના આંટા કેવી રીતે મળશે? ઘેડ કેવી રીતે પડશે? એ મને સમજતું નથી.”

એવી દ્વિધા પ્રસાદને પજવતી ન હતી. તેને તો હવે વિશ્વાસ હતો-ગળા લગીનો વિશ્વાસ હતો, કે આદર્શ, સેવા, સાહસ એ બધાંય જલ હતાં, લોકોને જીતવાના ફેલ હતા. તેના એ વિશ્વાસ-શંકાની ભૂમિકામાંથી તે પાસ થયો હતો-શબ્દો શોધ્યા:

“દાદાજી! પ્રભુનો પાડ માનો કે માથેથી બહા ઝિતરી. પહેલેથી જ એ સરકારનો ગુપ્તચર હશે. આપણા સત્યના સંતાનીઓની શિબિરમાં ઘૂસેલો વેશધારી હશે, ગસસ હશે, હેરુ હશે. એના પિતા સરકારના ખાંધિયા હતા, એના રક્તના છાંટે છાંટે સરકારનું લૂણ હતું. પિતાના વફાદારીના સંસ્કાર પુત્રે પણ પારણામાંથી ગ્રીલ્યા હશે. તે આપણો થાય? પ્રજાનો થાય? વ્યાધપુત્ર વૃષભનો વાન ધારે, નામે શાંખે બનાવટી વેશ પહેરે તે કેટલા દિવસ? આપણા સતના તાપ એનાથી નથી જીરવાયા એટલે આખરે એ ખરા રૂપમાં પ્રગટ્યો છે.”

દયાશંકરના દિલમાં હજુ ગડમથલ ચાલતી હતી: ખરું રૂપ આ કે તે? એનો જ પડવો પાડતી હોય તેમ સાવિત્રી પણ અર્ધ-સ્વગત બોલવા લાગી:

“ધરાસણામાં એના માથે લાઠીઓ પડી તે ખરું, કે હવે એ આપણા માથે લાઠી ફેરવશે તે ખરું? વડાલામાં એણે સરકારના કાયદાને મુઠાળાદ કર્યો તે ભ્રમ, કે આ હવે સરકારના રાજના જિંદાળાદ ગારો તે ભ્રમ? સરકારની કાળી ડાયરીની શરૂઆત એના નામથી થયેલી તે સત્ય, કે હવે પોતાના હાથથી એ નવી કાળી ડાયરી આરંભશે તે સત્ય?”

એવામાં ટપાલી આવ્યો, તે ટપાલ લાવ્યો. ના, ના, તે આ સત્યાસત્યનું નિરાકરણ કરતો પત્ર લાવ્યો.

પત્ર કોઈ અગ્નણી વ્યક્તિનો હતો. તેના કવર પર અક્ષર અગ્નણ્યા હતા અને ડાકઘરની છાપમાંનું નામ પણ અગ્નણ્યું હતું. દયાશંકરના મુંઝવણના ઠેકાણે અથડાઈ આ કાગળ અહીં આવ્યો હતો.

લખનાર અગ્નણ્યો હતો છતાં તેણે નામ આપ્યું હતું, પોતાના મુતકનું નામ પણ આપ્યું હતું. આ રહ્યો તે પત્ર, ટુંકો ને ટચ:

પૂ. દયાશંકરજી !

લી. બંગ પ્રદેશની ગુપ્તસમિતિના જયજીહાર. પ્રબોધચંદ્રે પ્રથમ તમને છેલ્લે દીધો અને અમારામાં પ્રવેશ કર્યો. પણ હવે તો તેણે અમને પણ છેલ્લે દીધો છે. ખરો જસૂસ! છે તો મદદ બચ્ચો! ઠેક વાઘની બોડની અંદર લગી પગેકં કાઢી આવ્યો. ગમે તેવો હોય પણ તે આપણો દ્રોહી તો ખરો જ. આપણા પેટમાં પેસી તે આપણાં રહસ્યો જાણી ગયો, એને શવતો છોડાય? તમે અહિંસાવાદીઓ તો ખમ્મા ખમ્મા બોલશો, પણ અમારી અગ્નિ-સમિતિના શબ્દકોપમાંથી એ શબ્દ છેડી નાખ્યો છે.

સાંભળ્યું છે કે તમારા ઇલાકાની સરકારે એને ખાસ કામગીરી સોંપી છે. એમાંથી એને પાછો પાડવા, ફજેત ફજેત કરવા અમે

અમારા માણસો રવાના કર્યાં છે. શ્રી. કાગદેવની રાહબરી હેઠળ તે તમારા પરગણાનો ભાર ઉપાડી લેશે. તમે સત્યાગ્રહીઓ તો સરકારને કાવતું આવે એવું કરશો, વાધના મ્હોંમાં ગરીબડી બકરી બની પ્રવેશશો, પ્રબળને પ્રવેશ કરવા શિખવશો. એથી તો એ દેશદ્રોહી પ્રબોધચંદ્રને જશ મળશે, માનચાંદ મળશે, જિંચી બઢતી મળશે; નાગ લોહી ચાખેલો થશે, વાધ પેંધો પડશે. અમારી મંડળી એ નહિ સાંખે. તે વાધના મ્હોંમાંથી શિકાર છોડાવશે, પ્રબળને વીંટી રહેલી નાગચૂડને છોડાવશે અને એ રીતે અમે પ્રબોધચંદ્રને સાંપેલી કામગીરીમાં તેને નિષ્ફળ કરીશું. મોટી મોટી આશાએ ભાષસાહેબ ફોજદાર થઈ બેઠા છે પણ એ આશાને ઝાંઝવાનાં જલ ન કરીએ તો અમે ગુપ્તસમિતિના નહિ.

અંગાળામાં તો અમે એવા દેશદ્રોહીના રકતે અધોળા કરીએ. પરંતુ તમે રહ્યા ગૂંજરાતી, ગણતરીબાજ. તમારી ગણતરીઓ ને આજીઓ જિંધી વળે એજ તમારું મૃત્યુ, મૃત્યુથી પણ કારમું. એટલે પ્રબોધના રક્ત કરતાં પ્રબોધની નાસીપાસીમાંજ અમે સ્નાન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૭ રાખડી

દુવાશંકર અને સાવિત્રીએ તો દાતણ કયું જ હતું. પ્રસાદે તે ઝટપટ આટોપી લીધું. એટલે “રાખડી પીવા ચાલો” એવું ઈબ્બત કરતો શંખ વાજ્યો.

પાંખીઓ ચણ ચણવા અને પશુઓ ગોચર ચરવા જન્ય ત્યારની એ વેળા હતી. પ્રકાશભૂખ્યા આકાશે ઉજ્જશ પી પી પેટ ભર્યું હતું, ગંધભૂખ્યા પવને ફૂલડાંની કોડી સુરજની ચાવીએ ઉધાડી અજીરણ શાય એટલી સુવાસ બરખી હતી અને અધોળાભૂખ્યું ભાઈ

ભરતીના લોઢે લોઢે સ્નાન કરી એટલું ધરાઈ ગયું હતું કે તે થડે કાદવ પેઠે ઢલવાઈ ગયું હતું.

આમ બધાની ભૂખ રમી હતી, પરંતુ ઉપકંઠ પરગણાની મુખ્ય છાવણીની સ્વયંસેના હજુ ભૂખી હતી. બ્રહ્મભોજન હોય ત્યારે બૂદ્ધેવો આગલા દિવસથી લાંબે છે, પેટની કોઠી તળિયા સુધી ખાલી કરી રાખે છે એ વાત શબ્દાર્થે કે અલંકાર-અર્થે સાચી છે, એની ચર્ચામાં નહિ પડીએ. છતાં એક વાત તો જરૂર કબૂલીએ કે સારી રૂ સારી વાનીઓનું ખાણુંપીણું હોય છે ત્યારે સહજે જમવાની રોજની વેળા વીતી જાય છે, પેટમાં બિલાડાં બોલવા લાગે છે.

એવા જ કારણસર ઉપકંઠની છાવણીમાં આજે ‘સેના’ હજુ ભૂખી હતી. સ્વયંસેવકોએ રાખડી પીધી ન હતી. રા-ખ-ડી એ ત્રણ અક્ષરસમૂહનો શબ્દ છે; ભડકા, કાંજ, ઘેંસ એ ત્રણે હલકામાં હલકા અનાજનાં બને છે. પેટને ભરપટ કરવા કે તરપટ કરવાનાં નહિ પણ ઠગવાનાં એ ખાણુંપીણું છે. પરંતુ દેશની ધાતો સાદ સૂણી સેવા કરવા, કુરબાન થવા આવેલી આ સ્વયંસેવકોની સેનાની રાખડી એ મારકની ન હતી. મોટાં મોટાં નગરોમાં કેટલીક મદૂલી નામધારી ઇમારતો મહેલને પણ લજવાવે છે. આ ‘રાખડી’ -ઉપકંઠ પરગણાની છાવણીની રાખડી, એઓના પગમાં પગ મૂકતી હતી. તેને ઓછી ઢીલી કરે તો તે શીરાની સહોદરા છે એ વર્તી શકાય, તેને જે સાવ સૂકા કરે તો તે પોતે એકલા ધીની સુખડીની સગી છે એમ જાહેર કરે. ચુરમામાં ને તેમાં માત્ર રવાની જ જુદાઈ રહે, તો પછી એનું નામ અન્ય નહિ ને રાખડી શમાટે? જે હિજરતે ગયા, ઘરબાર, દાણોદૂણી, ખેતરપાધર ઢોરઢાંખર બધાને ચુમાવીને પરગામે પડાવ નાખી પડ્યા તે ભડકું પીએ તથા જે કેદમાં ગયા, સમાંસંબંધી, સુખની શય્યા, આરામની એશ અળગાં કરીને ગયા તે કાંજ પીએ તો પછી આ સેવાવ્રતીઓ ઘેંસ ન પીએ તો શું ઘેંસર ખાય? ના, ના. તેઓ પણ રાખડી જ

પી શકે. ભલે પછી તે સુખડીને શરમાવે. દયારાંકર વગેરે આખ્યા ત્યારે રસોડા-ઘરની બાજુના ઘરની સાંખી પરસાળમાં બધા હારખંધ ગોઠવાયા હતા. બધા પાસે પાણી-પાત્ર ને રાખ-પાત્ર નવા નંકારાં હતાં, ચણકતાં હતાં, તે બટ્ટેરાં નહતાં, શકેરાં ન હતાં, કાચલી ન હતી, ફૂલડી ન હતી પણ હતા લોટા, થાળી અને વાડકા. એમનાં આસન તાડછાંની સાદડી ન હતી, દાબડાની ચટાઈ ન હતી, પણ ઘોળીની ઘોઁલી ખાદીના કડકા હતા. ખાદીભક્તોને તો ખાદી જ ખપે, પછી ભલે તે પોતે કાંતેલી વણેલી ન હોય; અથવા છાવણીના ખાદીભંડારમાં ખાદી ખૂટતાં દિગ્ગરતીઓનાં બાળ ભલે ટાઢે મરે.

આજે આખી સેના પ્રસન્નમુખે ખાણીપીણી કરતી હતી. તેમના નાયક પ્રસાદભાઈ આજે પ્રકુલ્લ હતા. તે પ્રબોધથી પાંચ વહેંત ગયો છે એ આજે પૂરવાર થયું હતું. દેશસેવા સહેલી નથી અને તેને સહેલી માની અધૂરા ઘડા ઘણું છલકાય એ આજે સિદ્ધ થયું. પ્રબોધ અડધે રસ્તે લપસી પડ્યો, ફસડી ગયો અને પ્રસાદની તોફાને તે ન આવે એની જગતને ખાતરી કરાવતો ગયો; એથી તે પ્રકુલ્લ હતો. અને પ્રકુલ્લ મહારથીના મળતિયાઓ મલકાતા હતા. કોઈ કોઈ તો સૈનિકધર્મ બૂલી સેનાપતિનેય શિખામણ આપતા હતા.

“પ્રસાદભાઈ! આજા આપો તો એ દેશદ્રોહીનો અસહકાર કરાવીએ.”

એક સૈનિક સેનાપતિને સલાહ આપવાનું માન ખાટી જામ છે તે જોઈને બીજાને શર છૂટ્યું. અમે કંઈ બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું નથી, અમનેય દલીલ ને દરખાસ્તો સૂઝે છે, એવા અહંભાવે તેના ચહેરાને કપળે લીધો. તે બોલ્યો:

“પૂ. ગાંધીજીના સાત્વિક અસહકારને એ નહિ ગાંઠે. તેને તો એ ઘોળાને પી જશે. પરંતુ પ્રસાદભાઈ! તમે હા પાડો તો એની સામે ગામે ગામમાં, કામે કામમાં અને ફળિયે ફળિયે એકડા કરાવીએ. એનો હજમ ખંધ, ઘોળી ખંધ ગાડું ખંધ અને ગાડી

અંધ. દુકાનદાર દાણો નહિ આપે, ઘરઘણીઓ ઘર નહિ આપે, પાણીવાળી પાણી નહિ ભરે. ખસ, પછી એ નવો ફોજદાર તોખાહ તોખાહ ન ભણે તો મને કહેજો.”

“છતાંય એ રાજનામું નહિ આપે તો મને કહેજો. એકી રાતે વહોરવાડે મરશિયાં ગવડાવીશ, બ્રાહ્મણવાડે છાન્નિયાં લેવડાવીશ, વાઘરીવાડેથી કૂતરાં છરકાવીશ અને મદારીવાડેથી માંકડાં દોડાવીશ, પાવૈયાને કહી હુરિયો બોલાવીશ અને મશાણિયાને કહી ચાડિયો બળાવીશ.”

“સાખાશ મારા સૈનિકો, સાખાશ! એની શી મળલ કે આપણી છાતી પર એ જમ જેવો બેસે ને લોહી પીએ!” પ્રસાદ પોતાના સૈનિકોના ઉત્સાહથી ગેલમાં આવી ગયો.

“પ્રસાદ! આ હું શું સાંભળું છું? આપણા સત્યધર્મને, પ્રેમમાર્ગને આ ન શોભે.” દયાશંકર વલોવાતા હૃદયે આ સૂચનાઓ સાંભળી રહ્યા હતા તે વ્યથાપૂર્ણ ગળે ખેંચ્યા.

“ખરી વાત, દાદાજી! એ મને કે તમને નહિ શોભે! પણ પ્રજા પોતાનું વેર નહિ છોડે. આ સૈનિકો એ પ્રજામાંથી આવ્યા છે ને? તેમને આપણે ક્યાં આડો હાથ કરીએ? અને કદાચ કરીએ પણ ખરા. કિંતુ તે આ ગુરુદ્રોહી, મિત્રદ્રોહી, પ્રજાદ્રોહી માટે? ના, ના, એ તો એ જ લાગતો છે.” પ્રસાદે પોતાના સૈનિકોનો બચાવ કર્યો.

“તે કરતાં એના ગિતારા ફરતે કરાંડીની હલ્લો ઉઝાળો ને સળગાવો હોળી કે એક જ કલાકમાં અંત.”

સાવિત્રીની આ દરખાસ્ત કટાક્ષમાં હતી કે ટેકામાં તે પ્રસાદ સમજી ન શક્યો.

“પ્રસાદ! આપણું યુદ્ધ તો દેવતાનું યુદ્ધ છે. આપણી સેના તો નારાયણી સેના છે. એના સૈનિકોએ પણ તારા મારા જેવી શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે ભૂલી ન જા.”

દયાશંકરની આ દલીલ સર્વેને ના રચી. પ્રબોધ માટે આ

દાદા—દૌહિત્રીના હૃદયમાં હળુ પક્ષપાત છે, એ એમની દુર્બળતા છે, અંગત સંબંધ જાહેર કાર્યમાં આડરૂપ થવો ન જોઈએ, એવું કોઈ કોઈ ગણુગણુવા લાગ્યા.

“ તો શું આપણે એને હળુ ભાઈ ગણુવો ? એની જોડે ભેટાભેટી કરવી ? મહેમાન તરીકે નોતરી મિજબાની આપવી ? એના દુષ્ટ કાર્યમાં વેગ મળે તે માટે સાધન—સરંજામ પૂરાં પાડવાં ? ”

દયાશંકરનો ઉપદેશ ખાનગીમાં અપાયો હોત તો સારો લાગત. પરંતુ અહીં પોતાના હાથ તળેના સૈનિકો વચ્ચે એ પ્રસાદને વહાલો ન લાગ્યો. તે સમજ્યો કે દાદાની વેદિયાશુદ્ધિની અતિશયતાએ પોતાને ભોંઠા પડવું પડ્યું. એથી તેણે ઉત્તેજિત થઈને દાદા પર પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી.

“ હું એવું નથી કહેતો, પ્રસાદ ! આપણે એનો અસહકાર તો જરૂર કરીશું, પરંતુ તે સંયમ, પ્રેમ અને સત્યની મર્યાદામાં રહીને. હું જુદું છું અને મારું બાળક દુષ્ટ થાય, તું યુવાન છે અને તારો ભાઈ માર્ગ બૂલે, સાવિત્રી સ્નેહપાત્ર છે અને એનું સ્નેહભાજન માયાની મોહિનીમાં ડૂલે, તો આપણે ત્રણેયે શું આપણને આપણા સંસ્કારને, આપણા સમાજને શોભે નહિ એવું વર્તન કરવું ? ભાઈ પ્રસાદ ! જરા શાંત પડ. ઉત્તેજિત આદમી વિવેક અને શીઘ્ર-અંતે ખૂએ છે. માટે ધીરો પડ.”

દયાશંકરની ધીરગંભીર અને ગૌરવભરી વાણીની અધા પર અસર પડી. વાતોએ અને દરખાસ્તોએ ચડેલી મંડળી રાખડી પીવા લાગી.

અધાએ રાખડી પીતા હતા પરંતુ સાવિત્રી બહેન સૂનમૂન બેસી રહ્યાં હતાં. તે તેના સ્થિર અને અર્ધઘટ્ટ પ્રવાહીમાં તાકી રહી હતી. તે જોઈ પ્રસાદને જરા વિનોદ કરવા ચળ થઈ આવી. એમ કરવામાં સાવિત્રીને ચીડવવા કરતાં વાતાવરણ હળવું કરવાનો હેતુ મુખ્ય હતો.

“ સાવિત્રી બહેન ! અંદર કોઈનું પ્રતિબંબ દેખાય છે ? ”

એ કોઈનું સર્વનામ કોના શુભ નામ માટે વપરાયું હતું તેનો

આખી મંડળીને ભાસ થયા વિના ન રહ્યો, તેથી સર્વેની મુઠમાં મરક મરક હાસ્યે પ્રવેશ કર્યો.

સાવિત્રીએ એક ક્ષણ પ્રસાદ તરફ જોયું, બીજી ક્ષણે સર્વના હાસ્ય તરફ તાકયું અને ત્રીજી ક્ષણે ફરીથી પોતાના રાખડીના પાત્રમાં જોયું, કોઈ નવમુઠ્ઠા દર્પણમાં જુએ તેટલા આનંદથી, કોઈ પ્રેક્ષક જનદુગરના ત્રિકાલદર્શી આયનામાં નજર કરે તેટલી ઉત્સુકતાથી.

“હા.”

“કોનું?” પ્રસાદના મુખના વિનોદભાવ વધુ ઉત્તેજિત થયો.

“તમારું.” સાવિત્રીના સ્વરમાં કટુતા હતી.

“મારું?” એ એ અક્ષરોમાં પ્રસાદે જાણે બધું આશ્ચર્ય ઠાલવી દીધું.

“હા, તમારું, તમારી આખી કોનું.” આ સાંભળી ફોજ પણ આવી બની. રાખડીનો” સ્વાદ આપતી સર્વેની જીભને જરૂર આરામ મળ્યો, કારણ કે તેઓના વાડકા હાથમાં થંભી ગયા હતા. તેઓની ને હોડની વચ્ચે આશ્ચર્યભાવનો અંતરાય થયો હતો.

“કેવુંકે દેખાય છે?”

“કાળું અને ફૂબડું.”

“હિ!!!”

“દુષ્ટતા અને કુદ્રતાભર્યા હૃદયોના ઓળા ઉજળા નથી હોતા.”

“દુષ્ટ કોણ? અમે?” એ પ્રશ્ન એક નહિ પણ અનેક મુખમાંથી ફૂટ્યો.

“દુષ્ટ અને તેની દુષ્ટતા સામે દુષ્ટતાનું હથિયાર ઉગામે તે બન્ને એક રાશિના છે, નામે—ગુણે સમાન છે.”

“બહેન! કોણ કેટલું દુષ્ટ છે, કુદ્ર છે એને માપવાનો ગજ હજી નથી મળ્યો. માટે એ સંતાપકારી ચર્ચા જવા દે અને રાખડી પીવા માંડ.” દયાશંકરે સાવિત્રીને શાંત રહેવા સમજાવ્યું.

“મારે રાખડી નથી પીવી, દાદુ!”

“કેમ? કંઈ થયું છે?”

“ ચિંતા ના કરો. શરીર તો સારું જ છે. બાકી મનની વાત તો તમે જાણો છો. ”

“ એ તો અપવાસ કરતાં હશે. ” એક સૈનિકે હિંમત કરીને ચડેરાઓની વાતમાં મમરો મૂક્યો.

“ અપવાસ કરે કે આપવાત, તેથી કંઈ પ્રયોધ્યંદ્ર પદ અસર નહિ થાય. ” પ્રસાદે કટાક્ષ કર્યો.

“ તમારા પર થશે તોય ઓછું નથી. ” સાવિત્રીએ સામે કટાક્ષ કર્યો.

“ અમારા માટે તમે અપવાસ કરો ? કદી નહિ. ”

“ એ તારી ભૂલ છે. મારી સાવિત્રી માટે તું અને પ્રયોધ્યંદ્ર સરખા હતા. હવે એક તો ગયો એટલે એના હૃદયમાં તારું સ્થાન અદનું છે, પ્રસાદ ! ” દયાશંકરે કનિયો પતાવવા પ્રસાદને ગમે એવું વસ્તુસ્થિતિનો સ્ફોટ કર્યો.

“ એમને એ સ્થાન સંભાળવું ક્યાં છે ? દાદુ ! ” કહી સાવિત્રી છીડી ચાલી ગઈ.

પ્રસાદ વિચારમાં પડ્યો. દાદુ-દૌહિત્રીએ દર્શાવી તે વાત સાચી હશે ? ભલે, સત્ય હશે તો તે રફૂટ થયા વિના નહિ રહે પ્રયોધ્યંદ્રની દુષ્ટતા એના દિલમાં વસી છે કે નહિ તેની કસોટી કરવી પડશે.

“ દાદાજી ! ત્યારે હવે પત્રિકાના તંત્રી તો ગયા. માન દરખાસ્ત છે કે આપણે સાવિત્રી બહેનને એ કામ સોંપીએ. ”

પ્રસાદની આ દરખાસ્ત પાછળ એક ગુપ્ત આશય હતો. એ તે એ હતો કે સાચે જ જો સાવિત્રીને પ્રયોધ્યંદ્ર પર ધૂણા ઊપજી હ તો પત્રિકામાં તે તેની બદખોઈ કરશે.

ભોળા દયાશંકરે એ અંદરની વાત સમજવા પરવા ન કરી તેમણે શાંતિથી સંમતિ આપી.

પ્રકરણ ૧૮ . . . અરણ્યની અંદર

નદી લોકમાતા છે. પ્રથમ લોકમાતા અનંદાત્રી ધરતી, તે બીજી લોકમાતા જલદાતા સરિતા. બન્નેને જિજ્ઞાસુ હોય છે, કદાચ બંને સહોદરા છે. પ્રલય પછી પૃથ્વી પ્રગટી હશે તે સાથે જ નદી પ્રગટી હશે. ભૂમિમાતા સદાવત માંડે છે—સકલ સૃષ્ટિના જીવોને બાંહેધરી જમાડે છે અને નદીમાતા પરમ માંડે છે—તરસ્યા જીવોને બાંહેધરી આપે જઈ તરપત કરે છે. પાણી ન હોત તો પૃથ્વી કેવળ રેતીરાડાંનો ઢગલો બની રહેત અને પૃથ્વી ન હોત તો પાણી વિનાપાત્રે વાદળ-માંથી વરસી વાદળમાં સમાઈ જત.

આ થયું જગદધાત્રી જનેતાઓનું મંગલ સ્વરૂપ. એ રૂપની ડોક વળગ્યું હોયની, એવું એનું રૂપ સ્વરૂપ પણ છે. રૂપ ધરતી જેવી હોય તો વનવેરાન જેવાં, ઝાડીઝાંખરાં જેવાં; ભયંકર નદી જેવી હોય તો ખાડીખાધરાં જેવા, કોતરકરાડાં જેવાં. જંગલનાં ઝાડો રાક્ષસ જેવાં લાગે છે. ભેખડના ખડકો ખડિયા જેવાં જણાય છે. ત્યાં જંગલ બોલતું લાગે કે “ઓ પાતળા જળમાર્ગ! હું તને એક જ કોળિયે ગળી જઈશ” અને ત્યારે જલમાર્ગનું અદ્દ હાસ્ય સંભળાય “ઓ દુંદાળા દાનવ! હું તારું પેટ કાચી બહાર આવીશ.”

કુદરત પણ રમ્યને વધુ રમ્ય અને બીપણને વધુ બીપણ બનાવે છે. ઉપવનમાં તે હંસલા મૂકે છે તો વનવનમાં ગીધડા, ફૂલવાડીમાં નાળુક લતાઓ તો વનઝાડીમાં પહાડી વેણા. પુષ્પવનમાં પુષ્પરણીઓ હોય છે તો કંટકવનમાં ટાદવ-કલણો. વાયુ પણ વસતીમાં વાય છે વીંઝણ સમો અને વેરાનમાં વાવાઝોડા જેવો. કદાચ વનભૂમિનું વાતાવરણ જ એવું છે કે જે ત્યાં જન્મે તેને કરડું કરે, ભયંકર કરે. વનવાસનાં પશુ તેથી જ જનવાસનાં સગોત્રી બાળ-ભાઈઓ કરતાં કઠાવર, ટોઠાર અને ભયંકર છે. કુરુક્ષેત્ર કંકાસ-ક્ષેત્ર

કહેવાય છે. એવો વહેમ છે કે તેમાં પગ પડતાં જ કોમળ કાળજી પણ કઠોર અને વન-સેત્રો પણ એવાં નથી? ત્યાં પગ પડત મનુષ્ય પણ અમાનુષી, રાક્ષસી નથી થતો?

ઉપકંઠ પરગણના ઉગમણા જંગલમાં ફરતા નિશાચર માનવીઓના કેટલાક ઓળા એનો ઉત્તર આપી રહ્યા હતા. કાળી રાત્રિને કાળો ધુરખો બધા પર ઢંકાયો હોવા છતાં એ માનવ-આકારે એટલી પ્રચ્છન્નતાથી ધરાયા ન હતા. અંધારી રાતનાં કાળાં વસ્ત્રોમાંથી સીવડાવ્યા હોય તેવા ધુરખા બધાની એટલીથી પાટલી લગી બૂલત હતા. જંગલ વાહું હતું, અંધકાર ઘાડો હતો, એવાજ જાડા હતો આ ઓઝલ. ઉપરથી કાંટાની કરવત ફરી જન્ય તોપણ તે ચીરાત ન હતા. તે ચીરાતા ન હતા પરંતુ ચીરાતું હતું દીવાલ જે નક્કર લાગતું જંગલ. વન વીંધતા વીંધતા એ ઓળા આગળ વધતા હતા.

ઉપકંઠના ઉગમણા કાંઠાનું આ જંગલ વાઘ, વર તથા વ્યાલની ભ્રમણ મનાતું. હિંસારી પશુઓનો ત્યાં પગલે પગલે પડાવ હતો. વળી એવડો જ મોટો પડાવ હતો મચ્છર-ડાંસનો, તેથી આ વન મેલેરિયાની મા પણ કહેવાતું. એની જાડીનો જાડપાલો છાપર જેવો હતો. યોજનનાં યોજન લાંબી પહોળા પછેડી જેવો હતો. એ ચંદરવો ચીરી સુરજે ત્યાંની ધરતીનાં કદીએ દર્શન કર્યાં હશે નહિ તેની તો સુરજને વાચ્યા હોય તો જ ખબર પડે. અને એથી ભેંસે માંડણ પડે એમ મચ્છરો ત્યાંની કલણોમાં માંડણ પડતાં અને તાવ તરિયો અને દુટિયાં જેવાં રોગોને જન્મ આપતાં.

આવા વનમાં વસતી રહેતી તે નામની. નયડાની ને નાયકાની કાળાની અને કાશુડિયાની, ભીલની તથા ભરવાડની. બિજળી વરણને ત્યાં પગ કે પડછાયો ન પડતો. એ વન વીંધીને જતી રેલગાડી પણ માંડ એક વાર બિભી રહેતી; કે શરમાળ માલણની પેઠે એકા છાબડી ફૂલ આપ્યાં ન આપ્યાં કે છટકી જતી. એમ તો એ જાણ

ત્યાંથી પહોર રાતે અને મળરકે પણ પસાર થતી પરંતુ તે અભિસારે જતી-ઉન્મત્ત ને ઉતાવળી નારી સમી જતી ને આવતી; વચમાં દમ લેવાય થોભતી નહિ; થોભતી નહિ તો નહિ પણ પડછાયો પણ નહિ પડે એટલી ઉતાવળે દોડતી.

આ ઓળાઓ એ દોડતી ગાડીમાંથી કૂદી પડ્યા હશે કે અહર આકાશમાંથી ઝતરી આવ્યા હશે? અને આવ્યા છે તો શા માટે? સિંહ કે શિકોતરીનો શિકાર થવા? માનવ-જૂખી કલણમાં કેદ થવા? મચ્છરોને મિજબાની આપવા? શા માટે હશે? અહીં તો આવે વૈરાગી કે વેપારી, રબારી કે રાહદારી. પરંતુ તે અધા આવે દિવસે. કાળી રાતના તો તેઓ પણ ન આવે અને આવ્યા હોય તો પણ જ્યાં સાંજના ઓળા પડે ત્યાં જ પડાવ નાખે.

ત્યારે આ લોકો એઓમાંના કોઈ ન હતા; કારણ કે એમને વનનો ડર ન હતો, ભેદારનો ભય ન હતો, અંધકારનો અંતરાય ન હતો. તેઓ આગળ વધ્યે જતા હતા. દશે દિશાએથી દશ જણા વચલા ભાગ તરફ ધસતા હતા. માર્ગમાં ખાડા હતા, ટેકરા હતા, છતાં તે ડોકરાયા નહિ. જાણે આવી વિદટ કેડીઓ તેમના પગ તળે આવી ગએલી ને પરિચિત હતી. આડીઅવળા ફંટાતી, મળતી ને જુદી પડતી ખાડીઓએ તેમને ગુંચવ્યા નહિ. ભુલભુલામણીની કોઠાવિઘામાં જાણે તેઓ પાવરધા હોયની એમ નાકના ટેરવે ટટાર અને સીધા દોરીસટ તેઓ પંથ કાપતા હતા.

એઓ ધાડપાડુઓ હશે? એમનો વેશ જેવા મળત તો એ અનુમાનને જરૂર ઉત્તેજન મળત. પરંતુ અંધારી રાતે તો ચારો વન વીંધી વસતીમાં જાય, જ્યારે આ તો ઝલટી ગંગા વહેતી હતી. કદાચ તેઓ એક જ જગ્યાએ તડાકો પડતાં મળેલો દરેકો કદ પાછા વળી આવ્યા હશે. પરંતુ તો તો માથે માલનાં ગાંસડાપોટલાં હોય ને? અંધારામાં અધું ઓળા જેવું અરપટ હતું છતાં એટલું તો નક્કી હતું કે તેઓ ખાલી હાથે જ છે. ખભે ખડિયા નથી, શિરે

ગાંસડી નથી, કમ્બરે વાંસળી નથી, હાથમાં હથિયાર નથી.

ત્યારે એઓ છે કોણ ?

હં ! ધીરજ ધરો. ઘડીબરમાં બધું જાહેર થશે. જુઓ વન વચ્ચેના પેલા ટેકરા પર તાપણું સળગ્યું અને આ નિશાચરોએ તે તરફ જવા માંડ્યું છે. એ તાપણું કાણે સળગાવ્યું તે હું કે તમે નહિ જાણી શકીએ. આ રાત્રિયાત્રીઓ પણ ન જાણી શક્યા. આજુબાજુનાં કોતરોમાંથી એકઠાએકઠ દશ માથાં એ તાપણુ કરતે દેખાયાં; તેના દૂર દૂરની ટેકરીઓ પર પડછાયા પડ્યા. મૂળે જ માણસ માણસના ઓળામાં બહુ દરક હોતો નથી તેમાં આ તો ખુરખાધારી ને બુકાનીવાળાઓના ઓળા. એ બધા એક બીજામાં ઢાળેલા હીંગલા જેવા દેખાયા.

આવનારાઓ આવ્યા તેવા એક એક શિલા પર જોડવાયા. સામસામી જેવાની સામાન્ય જનની ઇતેજરી કોઈએ નહિ ખતાવી. અને કોઈ એવું કુતૂહલ ખતાવત તો જોત પણ શું ? ખુરખાની જગીમાં ટગરટગર ખગતા આંખના ડોળા કે બીજું કંઈ ?

રાત્રિ સ્તબ્ધ હતી, આકાશ સ્તબ્ધ હતું. આકાશના તારા સ્તબ્ધ હતા, વનના અંધાર સ્તબ્ધ હતા અને બધા વચ્ચે આખું, મોટો અંગારો થયેલું, ટોલકું બગતું પડ્યું હતું તેનો લાલ પ્રકાશ પણ સ્તબ્ધ હતો. એ સ્તબ્ધતાની અસર તો આ ખુરખાધારી દશ જાણુ પણ સ્તબ્ધ બેઠા હતા.

એ સ્તબ્ધતાનો ભંગ ક્યો કાગડાના કા કા અવાજે. અત્યારે અડધી રાતે કાગડાનાદ ! આશ્ચર્ય ! વન આશ્ચર્ય પામ્યું, તેનાં વૃક્ષો આશ્ચર્ય પામ્યાં, વૃક્ષો પરનાં પાંખી આશ્ચર્ય પામ્યાં અને સૌથી આશ્ચર્ય પામ્યું કાગડું. આ અવગત્યંડો જાતભાઈ કોણુ હશે ? અધરાતે તે કા કા થતું હશે ! આમ વેળાકેવેળાએ કા કા કરીશું તો પછી કવિઓ ભાવ નહિ પૂછે. એમે પેલી લુચ્ચી કાયલે આપણને અજખામણુ તો કર્યા છે. કેવલ પ્રભાતવાણુનમાં આપણું માન—

સ્થાન બાકી રહ્યું છે, તે પણ આવી કવેળાની કા કા શરૂ થશે તો ખોલું પડશે.

કાગ-જાલિની એ અંતરવ્યથા ઓળખીનેજ જાણે હોયની તેમ કા કા નાદ બંધ પડ્યો. એનું સ્થાન બકરાના બેં બેં નાદે લીધું. અંધારના ઓઢરમાં ઓઢીઓઢીને સૂતેલી વહેંમીલી વનપ્રજા ચમકીને જાગી અને જાગી તેવી ‘ખમ્મા માડી, ખમ્મા માડી’ નો અજાણો જાપ જાપવા લાગી. એઓ સમજ્યા હતા કે ખોડિયાર માનો રથ નીકળ્યો છે, અને આ બેં બેં કરે છે તે માતામાવડીના માફનો બળદીઓ-બકરો હોયો જોઈએ. ખોડિયાર માતા એક પગે ખોડી છે એ ખરું, પરંતુ એની એ ખોડનો માનવીલોકને ભય નથી. એને તો ભય છે એની બીજી ખોડનો-જેનો એ ખેંધો લે તેને આખો ને આખો ભરખે. હા એ જ ખોડની બીજી એક ઊંજળી બાજુ હતી. જેના પર એની અમી નજર ઠરે તેનાં તો ધનધાન્યે ખોજરાં ઊભરે.

આ કા કા નાદ અને બેં બેં રવ હતો આ રાત્રિ-યાત્રીઓના સરદારનો સંકેત-રવ. એ સૂચવતો હતો કે સરદારની સવારી આવે છે. સાવધાન, સર્વે સંગીઓ સાવધાન! વેરી-વિરોધીઓ ખબરદાર! મિત્રામિત્રા હોંશિયાર!

પૃથ્વીના પેટમાંથી અથવા કાળી રાતની કૂખમાંથી ફૂટી નીકળ્યો હોય એમ સરદાર પ્રગટ થયો. ખોડિયાર માતાના રથની પાછળ પાછળ આવતો આ સરદાર એક પગે ખોડો જણાવ્યો; તેથી જ તો ખોડિયાર દેવીનો-લંગડી દેવીનો તે ભક્ત નહિ બન્યો હોય? વધારે બારીકાથી જોતાં એવું પણ વર્તાયું કે તે એક આંખે કાણો હતો; તેથી જ તેનું નામ કાગદેવ તો નહિ હોય? અને એ એવું છુપાવવા જ તેણે એક આંખ બુકાનીમાં ઢાંકી દીધી હશે?

સરદાર એક જિયા ખડકની ઓથે ઊભો રહ્યો. ખડકના માથેથી માત્ર તેનું માથુંજ દેખાવા લાગ્યું અને તેમાંથી અરખલિત

વાણી વહેવા લાગી. કાળા કાળિયાનો ફેટો ને બુકાનીવાળું એ કાળું મથું કાળા શિલા જેડે એકરૂપ થયું હતું તેથી એ મુખમાંથી નીકળતી વાણી પથ્થરમાંથી પ્રગટી મંજુલ રવે વહેતા ઝરણા જેવી ભાસી.

“મિત્રો ! મારો પરિપત્ર મળ્યો હશે.”

“હાજી.” રાત્રિ-યાત્રીઓ ઓચર્યા. એકીસાથે એક સરખા અવાજે ઓચર્યા.

ઉપકંઠ પરગણાના પ્રજ્ઞપક્ષી પત્ર “નૂતન-યુગ”માં એ પરિપત્ર સાંક્રેતિક ભાષામાં જાહેર ખખર રૂપે છપાયો હતો. એ જાહેર ખખરને ભોળા તંત્રીજીએ અને કહેવાતી અતિસાવચેતી રાખતા સરકારના જાસુસીખાતાએ નિર્દોષ માની હતી. પરંતુ જેને ઉદ્દેશીને તે છપાઈ હતી તેઓએ તેમાંનો ગૂઢ મર્મ ઓળખ્યો હતો. એ ગર્ભિત અર્થ હતો કાગદેવના ચેલાઓને ઉગમણ અરણ્યમાં ભેળા થવાનું ઈર્જન.

“તો ચાલો, દરેક જણ વારાફરતી તમારું નિવેદન રજૂ કરો.”

અંગાળની ગુપ્ત સમિતિએ પ્રયોધવ્યંત્રની પાછળ મોકલેલી આ કાગદેવની ટોળી હતી. ઉપકંઠના કાંઠે તે હોડીમાં આવી કે રેલ-ગાડીમાં, ઊંટ પર આવી હતી કે અચ્ચર પર, તેની કોઈને ખખર નહતી. એમ તો નાગા બાવાનું જૂંડ હાથીની સવારીએ આવે છે, ઓડીઆની ટોળી ગવેડાં પર બેસી આવે છે, લુહારિયાનાં કુટુંબ ગાયબળદની વણજાર લઈને આવે છે અને ખીરકોરની જમાત પાલખીએ ચડી આવે છે. પ્રજ્ઞને એવી સવારીની નવાઈ નથી. સરકાર પણ તેની ચાદી રાખતી નથી. તેથી આ કાગદેવની સવારી ઉપર કહેલા એકાદ ટોળાનો વેશ કાઢી આવી હોય તો કાણ જાણી શકે ? પરંતુ એ આવી હતી એ વાત સાચી અને ક્યારે અને કેવા વેશે આવી તેની કલ્પના કરવી જુદી.

ખુદ એ ટોળામાંની વ્યક્તિઓ ન જાણતી કે પોતા સિવાયના

ખીજા ક્યા વેશમાં આવ્યા છે ? તેઓ કાણ છે તે પણ તેમને ખબર ન હતી. વળી સઘળા સેવકો સરદારને પણ ઓળખતા ન હતા. તેઓ માત્ર ઓળખતા સરદારના ફરમાનને ને પોતાની ફરજને. આટી તો ભેગા મળતા ત્યારે જુરખામાં ને ફરજ પર રહેતા ત્યાં અહુરૂપીના વેશે. એટલે કાઈ કાંઈને ક્યાંથી ઓળખે ?

વસાવાઓ અહુરૂપીનો વેશ કાઢે છે અને વસતીવાસની રખેવાળી પણ કરે છે. આ ટોળી પણ આવતાં વેંત વસાવાના કામે લાગી ગઈ હતી. જુદા જુદા વેશે તેઓ મિત્ર ને અમિત્ર, સરકાર અને મહાસભા, અધાનાં ઘરમાં ઘૂસી હતી અતિથિરૂપે, અભ્યાગત રૂપે, બિખારી રૂપે, ચાકર રૂપે અને ચોર રૂપે. જેને જે આવડ્યું અને જેની જ્યાં જરૂર હતી તેવા દરેક રૂપે તેઓએ જાસૂસી આરંભી હતી. એ પ્રાથમિક જાસૂસીનાં આજે નિવેદન વંચાવાનાં હતાં.

“હું પ્રબોધચંદ્ર દેજદારના ઘરમાં રસાધિયો થયો છું.” નંબર એકે શરૂઆત કરી.

“હું પણ એજ ઘરમાં ગોઠવાયો છું.” નંબર બે બોલ્યો. તે સાંભળી નંબર એકને નવાઈ ન લાગી કારણકે ગુપ્ત મંડળીઓનાં કામ એમ જ ચાલે એ તે સમજતો હતો. પરંતુ એ સ્થળે કાઈ સામાન્ય પ્રજાજન હોત તો તેના કુતૂહલનો પાર ન રહેત. એ કાણ હશે? ચોપદાર હશે? ચપરાશી હશે? હવાલદાર હશે કે હમાલ હશે?

“મેં મહાસભાની છાવણી સંભાળી છે.”

“હું દીજરતીઓના માંડવામાં બેઠો છું.”

“હું અન્સારી ગામોના અતિથિમંડપમાં અતિથિ છું.”

“મેં ખીનદીજરતી ગામોમાં ઘર માંડ્યું છે.”

આવું આવું દશે જણા બોલી રહ્યા કે સરદાર દરીયા બોલવા લાગ્યા:

“જુઓ ! આપણા દેશની વાત જુદી. આપણે રહ્યા કાલીબકત્ર અને માંસાહારી. આપણે રક્તથી ડરતા નથી. પરંતુ આ ગુજરાત

છે લક્ષ્મીભક્ત અને શાકાહારી, અહીંની પ્રજા પોતાનું ખૂન થાય તે ખમી લે પણ પારકાના ખૂનનું ટીપું પણ ન ખમે. માટે સાવધાન ! આપણે આપણું કાર્ય કરવું છે, પણ વગર હથિયારે, મ્હોડાનાં ફૂંક ને ફૂંકાડે, છૂપી યુક્તિપ્રયુક્તિએ.

“ પ્રબોધચંદ્ર જે જે પાસા નાખે તે ફેંક કરાવવા એ આપણી ફરજ છે. તે માટે મહાસભાનો ભાર પણ આપણે ઉપાડવો પડશે. આ પત્રિકા એ લોકો કાઢે છે પણ લખે છે કેવું ખાણીથી પાતળું ! એનાં તંત્રી સાહેબ બાઈ છે એટલે એની વાણી બામણી તો હોય જ. પરંતુ હવે એ જ રૂપ, રંગ ને ઢંગની પત્રિકા આપણે કાઢીશું, ગામેગામે પહોંચાડીશું. એ વાંચીને મડાનાંય માથાં ડાલે અને ધરકૂકડા પણ ધરખૂણો છોડે એવી એની ભાષા હશે. એ લોકો હિજરત કરાવે છે પરંતુ હિજરતી-ઓને છોડી દે છે અસ્લાના આશરે. અલ્લા એમનો આશરો થાય કે ન થાય પણ આપણું તો થવું પડશે. જેઓ હિજરત નથી કરતા તેઓને એ લોકો વિનવે છે, પગે પડે છે અને અંતે મગને કાકડુ મણી છોડી દે છે. એમ તો નાગાઓને કાવતી આવે, હિજરતીઓની માલમિલકત પડાવી લઈ તેઓ તમડા બને. તા, એ નહિ ચાલે. એ કાકડુ મગને પણ ચડાવવા પડશે, તેને ખાંડણિયામાં છઠીને ઊકળતા આંધણે ઓરવા પડશે, છતાંય નહિ માને તો આપણી ઈષ્ટ દેવતા ખોડિયાર માતાનો ચમત્કાર બતાવવો પડશે.

“ કામ અધરું છે. અધરું છે એટલે તો આપણે એ ઉપાયનું છે. સર્વજનસુખના અર્થે આરંભેલો આ યજ્ઞ નિષ્કામ દષ્ટિથી ચલાવવાનો છે. જનસેવા અને પ્રજાપ્રીતિ એ એનો બદલો છે. સત્ય, ધર્મ, પ્રેમ, અહિંસા વગેરેના ઈબ્નરદારોને આપણી મુશ્મયમાં ખૂંચશે, આપણી સાધના અને સાધનને તેઓ પાપી માણશે, આપણા નામ પર તેઓ થુંકશે અગર એટલી ધૃષ્ટતા ન કરે તો મ્હોં તો મચકોડશે જ. ભલે, પ્રજા એવી સિદ્ધાંતોનાં મૂછડાં પકડી બેસનારી નથી.

તે આપણી કદર કરશે. અને ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર ? તે જે તદસ્થ હશે તો લખશે કે આપણા માર્ગમાં પણ એછાં તપ અને એછા સંતાપ નથી. પ્રગટ પંથ કરતાં છૂપો પંથ વધારે ત્યાગ અને તિતિક્ષા માગે છે. વળી સત્પંથીઓ કહે છે એવા આપણે અવળપંથી, ભૂલપંથી કે બ્રષ્ટપંથી પણ નથી. હા, દેશ-સેવા કે લોક-સેવા અવળપંથ હોય તો આપણે અવળપંથી, રાષ્ટ્રમાતાની ઈજ્જત પર કેસરિયાં કરવાં એ ભૂલ હોય તો આપણે ભૂલપંથી, તથા ભૂખ્યાની આંતરડી ઠારવા ભર્યા ભંડારો લૂંટવા એ બ્રષ્ટતા હોય તો આપણે બ્રષ્ટપંથી.

“ બિરાદરો ! કર્તવ્ય કાઝાં છે પણ કર્તાઓ છે ગણ્યાગાંઠ્યા, તીરથ દૂર દૂર છે અને કેડીઓ છે સાંકડી, સાચવીને ચાલજો. ન ચલાય તો જે ગેબમાંથી ફૂટ્યા છે તેમાં ગેબ થજો. કાઈ પણ કાળે જાણુબેદુ હો તો ઘરબેદુ ના થતા. રહસ્ય એ આપણું કવચ છે, મૂઢતા એ આપણી ઢાલ છે, ભેદ એ આપણો ભાથો છે અને ગુપ્ત-ગુપ્ત એ આપણો કિલ્લો છે. એ અખંડ છે તો આપણો યત્ન અખંડ છે.

“ સલામ બિરાદરો ! સલામ. કતોહ કરો ! ”

ઉપરના વાક્યનો છેલ્લો આકાર હવામાં ભળી ગયો તે સાથેજ સરદારનો આકાર પણ અંધકારમાં અલોપ થયો. કેવળ રહ્યો તેના પ્રવચનનો હવાને થડકાવતો રણુકાર.

હવા પર સવાર થયેલો એ રણુકાર દૂર દૂર જતો હતો. તેની પાછળ ખેંચાતા હોય તેમ દશે રાત્રિ-યાત્રીઓ પણ દિશાઓમાં ચાલી જતા હતા.

તાપણું ઠરી ગયું, રાત્રિ ઠરી સ્તબ્ધ બની, ભયંકર સૂનકાર બેકારી રહ્યો, સિંહ ડણકવા લાગ્યો, શિયાળ સંતાવા લાગ્યો, શિકાતરી શિકારે ચાલી. આગિયા તારા તારાના ખેલે ચકચા.

દૂર દૂર ચાલી જતા માનવઓળાઓનાં પગલાં અસ્પષ્ટ થયાં.
 યુમ સભાના અધિવેશન પર અંધકારનો પિછોડો પથરાઈ ગયો.

અકરણુ ૧૯ નવો ફોજદાર

વેગ અને ગતિ તેજસા પ્રબોધચંદ્રના જીવન સમાં હતાં.
 મંદતામાં તે મૃત્યુ માનતો. એ બોલે તો તે પંખજ મેલની ઝડપે,
 એ ચાલે તો તે સાંકળુની મિસાલે, એ ખાય તો તે ગીરણીની
 ઘંટીની જેમ અને એ ગાય તો રેવગાડીના પાવા પેઠે.

તેથી આવા વેગપ્રિય પ્રબોધચંદ્રે ફોજદારી પર ચડતાં વેંત
 સૌથી પ્રથમ કાર્ય કયું એક મોટર મેળવવાનું. સરકાર બહાદુર
 એટલી ઉદાર ન હતી કે ફોજદાર મામલતદારને મોટરો આપે;
 અને એમના પગાર એવા હજાર જે હજારના ન હતા કે તેમાં
 મોટર જેવી હાથી-પેટીનાં પોપણ થાય.

પરિસ્થિતિ એવી છે છતાં સાહેબોની સાહેબી ને શાયખીમાં તૂટ
 પડતી નથી. રેલ આવે કે દુકાળ આવે છતાં અમલદારોની આશાયેશ
 ઓછી થઈ જાય નથી. તેને પાણી માગતાં દૂધ મળે છે અને
 ખાણું માગતાં પકવાન મળે છે. અરે, માગવુંય શીદને પડે? સાહેબોની
 તો વગર માગી ખિદમત થાય; ગાડી, ઘોડા ને મોટર ખર્ચ થાય.

ઉપકંઠના કાંઠાપુર થાણાના માણેકચંદ શેઠે નવા ફોજદાર
 પધારતાં પોતાની નવી મોટર સેવામાં સુખત કરી હતી. વેગપ્રિય
 પ્રબોધચંદ્રને તો ભાવતું હતું તેવું જ ભોજન મળ્યું. પછી શીદને
 મોંઘવારી બતાવે? વળી આ માણેકચંદ શેઠ દહીં-દૂધિયા હતા.
 તેઓ મહાસભા અને સરકાર અને સાથે નીકે. સંબંધ રાખતા.
 સરકાર બ્રમમાં બૂલતી કે શેડીઆ લોક વસાદાર છે. મહાસભા

ફૂગતી-ફૂલાતી કે, જુઓ આવા આવા શ્રીમંતોનો સત્યાગ્રહને સાથ છે. અને આ દિમુખી કુબેરપુત્રો મનમાં મલકાતા કે જે જીતશે તે, આપણી હવેલીઓ સલામત છે. સ્વયંસેવકોને સત્કારવા કે સિપાઇઓને ડિતારવા એ એમના હિસાબે વીમાનું લવાજમ હતું. એ એમની ગાદીતકિયાની સલામતીનો વીમો હતો.

આમ પ્રમોધચંદ્રને મોટર મળી અને મોટર મળી એટલે તો એ આખું પરગણું ખૂંદવા લાગ્યો. એકે ગામ કે એકે રસ્તો એણે બાકી ના રાખ્યો. પોતાને જીવ હોત તો સાઠ સાઠ માઇલની ઝડપે દોડીને પોતાનું પાણી બતાવવાનું મજ્યું એ કારણે મોટર પણ પોતાનું જીવ્યું સાર્થક માનત. ભલે પછી એના જીતર પર સત્તર મણ ધૂળ ઠરે, એના હૈયામાં ચોવીશે કલાક કુંભારનો નિભાંડો બળે અને ચારે પગમાં કાંટા અને ખીલાની બાણ-પાવડી ચડે.

એમે આ પરગણું પ્રમોધચંદ્ર માટે સાવ અગ્નિજ્યુત ન હતું. એમાંજ એનું મોસાળ હતું અને તેમાં એ બાળપણે ઊછરેલો. માતાએ ઝાળીમાં ઝૂલતો મૂકી જીવન-યાત્રા પૂરી કરી અને પિતાજીની અમલદારીની ફેરબદલી કદીએ પૂરી ના થઈ એટલે તે મોસાળમાં મોટા થયો હતો. આજે તો મોસાળમાં બધાં મરી પરવાર્યાં હતાં છતાં એની બાળપણની યાદ મરી ન હતી. ઉપકંઠ પરગણાના વાડા અને સીમાડા, ખાડા ને વગડા, કાંઠા ને કેડી, વસતી અને વન : બધાં એનાં પગ તળે આવી ગયેલાં હતાં. નાનો હતો ત્યારે એકે મેળો તેણે જવા દીધો ન હતો. રામલીલા અને ભવાઈ, જગન અને લગન વગેરે પ્રસંગે તેણે એકે એક ગામને ઝાળખી લીધાં હતાં.

એ પરિચય તેને આજે ખૂબ કારગત થયો. તે બોસ મારતો કે એ માફ સહભાગ્ય છે કે મુંબઈની જૂની મિત્રમંડળી અહીં આવી અને તેનો ભેદો પકડવા સરકારે મને પણ અહીં મોકલ્યો. આ મુલકમાં તો એક કાળું ચકલુંમ શું કરે છે ને શું નથી કરતું તે હું

ખણી શકીશ; એટલે પ્રસાદની છાવણી અને સેનાને છક્કડ ખવડાવવી એ મારે મન હીંગસાની રમત છે. એક માસમાં તો હું આખી અબજબના રામ બોલાવી દઈશ.

પરગણામાં એક લાંબો આટો મારી તે હમણાંજ કાંઠાપુરના જિતારે આવ્યો હતો અને થાક્યો પાક્યો નવજી થઈને પાણીના મોટા ટપ્પમાં શાંત થઈને પડ્યો હતો. પડ્યો પડ્યો તે પોતાના વિજયનો સૂર્યોદય જોઈ રહ્યો હતો, જો કે તે પડ્યો હતો એક બંધ ઝોરડામાં; અને ઘર બહાર પણ રાત્રિના પહેલા પહેરનો અંધાર પથરાયો હતો.

એ પણ દીવાનખાનામાં ધડિયાળના અને એની નાવાણીના બંધ બારણે સિંધાઈના દંડાના ટકોરા પડ્યા. ધડિયાળના ટકોરા નવે ચોલી ગયા પરંતુ બારણા પરના ટકોરા ન ચોળ્યા. તે તો એક પછી એક વાગ્યે ગયા. અંદર પ્રબોધચંદ્રની શાંતિ અને સ્વપ્નમાં ભંગ પડ્યો.

“કાણુ છે આવ્યા?” સાહેબી ચીડ બતાવી પ્રબોધચંદ્રે ટકોરા કરનારને ટપાળો.

“હું રામસીંજ, સાહેબ!” સિંધાઈના અવાજમાં ભયનો કંપ હતો.

“તે હું આકાશ પાતાળ એક ચર્ચબચ છે કે બે વહી નહાવા પડ્યો છું તેને જ બંધવા દેતા નથી?”

“સાહેબ! આણિકચંદ્ર શેઠ આવ્યા છે.”

“તે કયો મોટો ગવર્નર આવ્યો છે કે આટલી ઉતાવળ?”

“સાહેબ.....”

“એ શેઠીઆ લોકને વખત-કવખતનું બાન છે કે નહિ? તુઝો આવ્યો કે ચાલો સાહેબ પાસે મોઢની સિદ્ધારસ લઈને.” ફોજદાર સાહેબ સ્વગત છતાં બોલ્યા મોટેથી.

“સાહેબ! શેઠજી સિદ્ધારસ માટે નથી આવ્યા.”

“તો આવ્યા હશે મસ્તનું માખણ ચોખવા. કહી દે કે કાલે

આવે, કચેરીના વખતે આવે.”

“ સાહેબ ! કાલ લગી થોભાય એમ નથી.” રામસીંગની પાછળ ઝિભેલા માણેકચંદ શોકવિહવલ સ્વરે બોલ્યા.

“ તે કયું રાજ લુંટાઈ જવાનું છે કે નહિ થોભાય ?” પ્રબોધ-ચંદ્ર હજુ બેપરવા હતો. પોતે હવે ફોનદાર હતો અને પ્રજાવર્ગથી બેતમા રાખવી એમાં એ પદવીની શોભા છે એવો વર્ણનો સિરસ્તો ચાલ્યો આવે છે. તેણે ને અમલદારીએ એના જીવનમાં સાથે પ્રવેશ કર્યો હશે ?

“ સાહેબ ! સાચેજ હું લુંટાયો છું. માટે દયા કરી બહાર આવો.”

“ શું ધાડ પડી છે ? એકે બંદૂક તો ફૂટતી નથી. એકે રણસીંગનું કે નગરું તો વાગતું નથી.”

“ લુંટાનાર લુંટાઈ ગયો છે અને લુંટનાર તેના ઘરબેગો થયો હશે. હવે બંદૂક-નગરું વગાડીને શું કરીએ ?” માણેકચંદ શેઠ જરાક ચીડાઈને બોલ્યા. તેમણે તો માન્યું હતું કે મારી ધા સાંભળતાં સાહેબ મારતી મોટરે ચોર પાછળ જશે પણ તે માન્યતા બોરી પડી. નમીનજોર મોટર વાપરવા આપી તે આડી ન આવી. તેમને અહીં આવવા માટે ધડીમર પસ્તાવો થયો કે આવવા નગુણા અમલદારો કરતાં મહાસભાની હાવણીએ ગયો હોત તો ઠીક હતું. મારું અજ ને પકવાન ખેટમાં પડ્યું છે એ યાદ કરી સ્વયંસેવકો જીવ કાઢી આપવા પડાપડી કરત. પરંતુ જરા વધારે વિચારતાં તેમને ખાન આવ્યું કે એ અહિંસાવાદીઓ પાસે જવાની પણ શો દલાડો વળત ? તેઓ તો ચોરને પકડવા જવા પહેલાં ચર્ચા કરવા બેસતઃ સાચે જ ચોરી એ ચોરી કહેવાય કે નહિ ? ચોરને ચોર કયાં કાણે ? વધારે ધર્મ સામાં, ચોરને પકડી સજા કરાવવામાં કે તેને જતો કરવામાં ? ચોરી માટે કાને સજા થવી ઘટે, ચોરને કે ચોર પેદા કરનાર સમાજને ?

ત્યાં તો ફોનદાર સાહેબ બહાર આવ્યા. “ માફ કરજો શેઠ,

બહુ વાટ જોવડાવી, નહિ?" ફોજદાર સાહેબે વિવેકથી શરૂઆત કરી. બારણાંની આડે રૂવાળાંબેર બોલતી અમલદારી પર બે આંખનો શરમ પડી હશે કે શેહ? અથવા આ લૂખા વિવેકમાં ય કટાક્ષનો લક્ષ્યાર્થ તો નહિ હોય?

"હા સાહેબ, તમને થોડા પીર આવતા કે મારે ત્યાં ચોર આવવાનો છે? બાકી તમે નહાવા પેસો ખરા?" તેના પર મનમાં ધૂંધવાતા છતાં માણેકચંદે પોતે જ ફોજદારનો ખચાવ કર્યો.

"તે તો ખરું જ તો. લો હવે ચાલો દીવાનખાનામાં, તમારી કેફિયત લખી લખીએ અને કેસનાં કાગળિયાં કરીએ."

પ્રબોધચંદ્ર સ્ફૂર્તિભેર દીવાનખાના તરફ ચાલ્યો. મુળે જ તો તેની ગતિમાં ચીવનનો થનગનાટ હતો, તેમાં અત્યારે તો તે આરામથી સ્નાન કરી આવ્યો એટલે સ્ફૂર્તિનો તો કુવારો છંટાતો હતો.

"ચાલો લખાવો કેફિયત!" ફોજદાર સાહેબે છટાભેર કલમ ડાયરી હાથમાં પકડી કહ્યું.

પણ માણેકચંદ શેઠ ચૂપ રહ્યા. તેમના મનમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. કેફિયત આપવી કે નહિ? કેફિયતનો પહેલો અક્ષર બોલાયા પહેલાં જ એમના અંગે પરસેવો વળ્યો.

"કેમ બોલતા નથી? બોલો, હજી તો મેં વાળું કર્યું નથી."

"શું બો...લું?" શેઠની જીભ થોથરાઈ.

"તે પણ મારે કહેવાનું? મેં થોડી તમારે ત્યાં ઘાડ પાડી છે કે હું તમને શું લખાવવું તે કહું?" પ્રબોધચંદ્રનો પિત્તો ઊછળવા લાગ્યો.

"અરે સાહેબ! એવો વિચાર પણ મનમાં લાવું તો મારા જેવો બીજો મૂરખ કોણ?" સાહેબનો બદલાતો ચહેરો જોઈ માણેકચંદ ગભરાવા લાગ્યા.

"તો પછી ભણી મરો. શું શું થયું છે? કે પછી ઘાડ કેવી ને વાત કેવી! કેવળ મારી મજાક કરવા તો નથી આવ્યા ને?"

“ સાહેબ ! ચોકખા ચાંદી જેવાં બે હજાર યોજિયાં પગ કરી ગયાં છે. એને તમે મશ્કરી માનો તો કોણ જાણે ! ”

“ તો પછી કરો શરૂઆત કે લખાપટી પૂરી કરી ચોરનું પગેરું પકડીએ. ” પ્રબોધચંદ્રે ડાયરી ઉઘાડી કલમ પાનાને મથાળે અડાડી.

“ સાહેબ ! ” માણેકચંદ બોલતાં અટકી ગયો.

“ બોલો બોલો, ગબરાઓ મા. ”

“ મારે કશિયત નથી લખાવવી. ”

“ તો શું જખ મારવા ફરિયાદ કરવા આવ્યા ? ”

“ શું કરું ? હું તો સૂડી વચ્ચે સોપારી છું. ”

“ એટલે ? ”

“ એ ચોર જતાં જતાં જસો નાખી ગયો છે કે જે રાવ-ફરિયાદ કરી તો જીવતો નહિ મૃકું ! ”

“ કોણ છે એ માથાનો દરેલો ? ”

“ એ તો શી ખબર પડે અમ જેવાને ? તમે પકડી લાવો તો બધાય જાણીએ. ”

“ પણ પકડી લાવું કેને, તમારા આપને ? તમે જે થયું છે તે વિષે એક શબ્દ તો કહેતા નથી. ”

“ સાહેબ ! એ ચોર કહેતો ગયો છે કે તારા નવા ફોનહારને કહેજો..... ”

“ બોલો, બોલો, શું કહેવાનું કહી ગયો છે ? ”

“ કે હું કાગદેવ, તારી ફોનહારીનો દાળ ! ”

“ કાગદેવ ? ! ”

“ હા સાહેબ, કાગદેવજ કહ્યું હતું. ”

“ એમ ! ઓળખ્યો ત્યારે તો એને. ”

“ હેં ! ઓળખ્યો ? ત્યારે તો તમે એને પકડવાના. હું ગરીબડો વાણિયો માર્યો ગયો છું સાહેબ ! દયા કરજો, કોણ છે એ શાહુકારનો સગો ? ”

“તે તો હું નથી જાણતો, પણ તમારા સત્યાગ્રહીઓની ઓવણીમાં વાત બિડી છે કે કોઈ સ્વર્ગનો ફિરસ્તો તેમની વહારે બિતર્યો છે!”

“શું કહો છો સાહેબ!”

“શેઠ! હવે અજાણ્યા હોવાનો ઢોંગ ન કરો. તમારે કાને એ વાત ન આવી હોય એમ બને નહિ. તમારો એક પગ ઘોળી ટોપીઓમાં ને બીજો અમારે ત્યાં વિલાયતી ટોપીઓમાં છે તે શું હું નથી જાણતો?” પ્રમોધચંદ્ર માણેકચંદ શેઠના બેધારા જીવનના પડદા ચીરી પ્રકુલ થયો.

“પણ સાહેબ! એ તો સ્વર્ગનો દૂત. તે આવી ધાડ પાડે?”

“હવે રહેવા દો તમારા સ્વર્ગના દૂતોની સલાહ. બધા છે સેતાનના પૂત.”

“તો તો સાહેબ! એ સેતાન મને મારી નાખવાનો.”

“કારણ?”

“બીજું તો શું કારણ કહું? પણ તમને રાજ ન રાખીએ તો તમે ખફા નજર કરો અને તમને રાજ રાખીએ તો એ સેતાનનો બોધ બિતરે. વચ્ચે મારે ક્યાં જવું?”

“તે એવું કંઈ કહી ગયો છે?”

“હાજી. મેં તમને મોટર આપી તે એના પેટમાં દુઃખ્યું. અને તેથી ‘મનેય મોટર બેઠએ ને?’ કહી નવી મોટરના દામ આકાવી ગયો.”

“એમ! બેઠાને તમારા સત્યાગ્રહીઓ? દૂઝતી માયને કરડવા લાગ્યા.” આમ પોતાના જૂના મિત્રો પર કટાક્ષ કરવાનો મોક્ષ મળ્યો તેનો લાભ લઈ પ્રમોધચંદ્ર હસવા લાગ્યો.

“સાહેબ! ખાટું ના લગાડશો. બાકી સત્યાગ્રહીઓ કંઈ એટલા ખરાબ નથી.”

“તો પછી આ શું સાદું કામ કર્યું?”

“એને વળી કોણ સાફ કહે? પરંતુ એ કામ સત્યાગ્રહીનું નહિ. એ તો એઓના નામે રળી ખાવા કોઈ ખારવટિયો પેંધ્યો છે.”

“ખારવટિયો હોય કે તેનો આપ હોય. આ પ્રબોધચંદ્ર તેને ઝાંઝર પહેરાવ્યા વિના નહિ છોડે.” પ્રબોધચંદ્રે મેજ પર મુક્કી મારી.

“તો તો સાહેબ! હનુમાનદાદાને તેજસિંદૂરે નવરાવું.”

“તો પછી તમારે ફરિયાદ નથી લખાવવી?”

“ના જી. ફરિયાદ લખાવવા પહેલાં તો મારે વિલ લખાવવું પડે.”

“આ લોકો બહુ બીકણુ. લક્ષ્મી આવા બાયલાઓ પર શું બેધને મોહી પડતી હશે!” પ્રબોધચંદ્ર સ્વગત બડબડચો અને ફરી બોલ્યો: “આટલું બધું ડરવાનું કારણ?”

“સાહેબ! ના ડરીએ? આ એકવાર એ કોથળી ગઈ તે તો બાણે ગણીભૂલી કરીશ. પણ આ તો જન્મ પેંધો પડ્યો છે એનું મને મોટું દુઃખ છે.”

“તો તમે એમ માનો છો કે એ પાછો આવશે?”

“આવેય ખરે. તેમાં વળી મેં અકરમીએ તેની મના છતાં તમારા આગળ રાવ કરી છે એટલે હવે તો હું શું થશે તેની ધાસ્તીએ કંપી રહ્યો છું.”

માણેકચંદ શેઠ ધૂળવા લાગ્યા, જેમ હિમાળુ વાયરાએ હાડેહાડ ધૂળે છે, હિમજ્વરના કંપારે રવેરવું ફૂંકવાય છે.

એ જોઈ પ્રબોધચંદ્ર બડબડાટ હસી પડ્યો. તેને આવા પાણીપોચા વાણિયા તરફ ધૂણા ઝિપણ. પરંતુ અંતે પોતે અમલદાર છે ને તે છે પ્રજા, તેને અભયદાન દેવું એ પોતાની ફરજ છે, એમ વિચારી તેણે શેઠની પીઠ થાબડી.

“શેઠ! ગભરાઓ નહિ. તમારા ઘર પર સિપાઈઓ ગોઠવું છું.”

“મને મારા ઘરની નથી પડી.”

“ તો ? ”

“ મને તો મારી વખારનું લાગે છે. બજાર કબજે કરવા હજારો કળશી દાણો ભર્યો છે તેમાં એ ખારીસો કાગડો...ના ના કાગદેવ જરૂર આગ મૂકશે.”

“ શેઠ ! વીમો ભૂતરાવો ને ! પછી શી ફિકર ? ”

“ આવા બળતા ધરનો વીમો પણ કયી કંપની લે ? અને લે તો દેવાળું કાઢે. એટલે છેલ્લે તો એના એ રામ. મારી વર્ષોની કમાણી ધૂળધાણી થવાની.” પોતાની સ્થિતિની ભયંકરતાનો જેમ જેમ ખ્યાલ આવતો ગયો તેમ તેમ માણેકચંદ શેઠ વધુ ભયગ્રસ્ત થવા લાગ્યા. એ જોઈ પ્રમોધચંદ્ર ઘડીભર વિચારમાં પડ્યો. આ વાણિયાને બચાવવો તો જોઈએજ. એની ડરપોઈ જોઈ કાગદેવ તો દૂર રહ્યો પણ બીજોય કાઈ એ વખારમાં આગ મૂકશે. અંતે તેને એક રસ્તો સૂઝ્યો.

“ જુઓ શેઠ ! હું તમારી વખારનો વીમો મારા માથે રાખું છું.”

“ કેવી રીતે ? ”

“ મારી વહાલીમાં વહાલી ચીજના સંગત ખાઈ હું કહું છું કે હું છવું છું ત્યાં લગી તમારી વખારને અલગ આવવા નહિ દઉં.”

“ સાહેબ, તો તો હું તમારો આખા જન્મારાનો ઝાણી રહીશ.”

વાદળમુક્ત આકાશની પ્રકુલતા પોતાના ભયમુક્ત મુખ પર પ્રસારી માણેકચંદ પ્રમોધચંદ્રના પગે પડ્યો.

“ બસ, બસ, શેઠજી બસ. પગે પડવું હોય તો તમારા હનુમાન દાદાના પગે પડજો.” પ્રમોધચંદ્રે પોતાના પગ ખસેડી લીધા.

“ તેને તો પડીશ જ તો. પણ તમારામાં ચ મને તો દાદાનો અવતાર દેખાય છે. તે વિના તમે આવું જોખમ માથે લો ? ”

પછી વાણિયાની વણિકવૃત્તિ ફરી જાગૃત થઈ. તેણે વીમાના સોદાની વિગતો ઉપાડી.

“સાહેબ ! વીમો રાખો છો પણ પ્રિમીઅમ શું લેશો ?”

“પ્રિમીઅમ પ્રિમીઅમ કંઈ નહિ. એ સેતાનના સાથી કાગડાના ધાર્યામાં ધૂળ મેળવું એજ માંડે પ્રિમીઅમ છે.”

પ્રબોધચંદ્ર વિચારમગ્ન ચહેરે ખેલતો હતો. તે વખારોના રક્ષણ માટેની કોઈ યોજના ઘડી રહ્યો હોયની એમ લાગતું હતું.

“તે તો ખરું સાહેબ ! પણ તમને તમારું મહેનતાણું તો મળવું જોઈએ. હું કોઈ લોભી કંજુસ નથી કે તમારી કદર ન સમજું.”

“ઉદારતાના મોટા પૂતળા છો તો ખેલો, હું માગીશ તે આપશો ?” પ્રબોધચંદ્ર ચીડથી બોલ્યો. પરંતુ માણેકચંદને એ ચીડથી ખોટું ન લાગ્યું. તે અત્યારે નવા ફોનદાર પર ક્રિદા હતો.

“જરૂર, માથું માગશો તો કાપી આપીશ, સાહેબ !”

“તો જુઓ. તમારો ખંગલો તમે મને રહેવા આપો. પાછળ વખાર ને આગળ હું. એટલે બરાબર ચોઢી રાખી શકાશ.”

“તો પછી હું ક્યાં રહું ?” શેઠ કચવાયા. તેમનું દિલ ચોરાયું. માથું આપવા લગીની બડાઈ હાંકવા બદલ પસ્તાયા.

“તમે રહેજો જહાનમમાં !” વાણિયાની કુદરત પર કૂર કટાક્ષ ફેંકી પ્રબોધચંદ્ર આંટા મારવા લાગ્યો.

“ના સાહેબ, ગુસ્સે ના થાઓ. અમે તો તમારા છારુ કહે-વાઈએ, સરકાર માખાપ !” શેઠ ફરી વાણિયાકળા આરંભી.

“છારુ છો તો આપ કહે તેમ સીધા જિતરો.”

“તો શું તમારી સલાહ છે કે.....”

“‘કે કે’ મૂકા કોડીમાં. હું કહું છું કે તમે તીરથજાત્રાએ જાઓ. તે માટે જીવ ન ચાલે તો જાવા—સુમાત્રા વડાણુવટે જાઓ. ગમે ત્યાં જાઓ. પણ તમારો ખંગલો મારે જોઈએ અને એ મળશે તો પેટ પર હાથ રાખી નિર્જીવ બની જાવો. તમારી વખારો સલામત રહેશે.”

અંતે શેઠે વગર પ્રિમીઅમના વીમાનો સોદો કબૂલ રાખ્યો. અને બીજે દિવસે નવા ફેજદારે માણેકમહેલમાં ધામે નાખ્યો. અંગલો અગલાની પાંખ જેવો હતો અને વખારોમાં અભિમન્યુનો જાણે ચક્રાવો ગોઠવ્યો હોયતી એમ કાઠા-આકારે થપ્પીઓ મારેલી હતી.

વખારના વીમાની અંદરની વાત બહાર ના પાડી. બહાર તો એવી વાત ઊડી કે નવા ફેજદારે શેઠનો અંગલો વગર ભાડે પડાવી લીધો. એ સાંભળી મહાસભાની પત્રિકાએ અગ્રલેખ લખ્યો કે આ અમલદારો તે પ્રજાના રક્ષક છે કે ભક્ષક ? એ વાંચી પ્રજામાં ચવચવ થઈ. આ શેઠીઆઓ તો એજ લાગના. આપણને એમણે લૂંટ્યા છે, તો એમનેય શેરના માથે સવા શેર મળ્યો. અમલદારો આખો દિવસ થાકે પાકે તેને રાતભર આરામ આપે એવો આવાસ તો મળવોજ જોઈએને !

પ્રકરણ ૨૦ વાડીકુળિયામાં

નદીકાંઠેનાં ગામ બીજાં ગામોથી વધારે સુશોભિત હોય છે. કુદરત ત્યાં મોકળા મને ખાલે છે. ફળ-ફૂલ, શાક-પાન, તરીતરકારી, જડીમૂળી વગેરેનાં ત્યાં સદાવ્રત હોય છે. જગદ્ધાત્રી સરિતા માતા જડ, જીવાત, જંતુ તે જીવ સંધાને તરપત કરે છે. જગજગનની અન્નપૂર્ણા જાણે કે હળ્લર હળ્લર હાથે ખરકત આપે છે.

વાડીકુળિયા આવું ખરકત પામેલું ગામ હતું. વસ્તું ત્યારે એક કુંપડીએ વસેલું એ આજે હવેલીઓએ શોભતું હતું. એ એવડું મોટું થયું—એક જીવમાંથી બસો પાંચસો જીવવાળું થયું છતાં માત્રિકા નદી માતાને મન તો એ દશ વાસાના બાળક સમું હતું. એના જોળ વળાંક ઉપર વસેલું ગામ જાણે જનેતાની કેડે બેઠેલા શિશુ જેવું જણાતું. પોતાનાં રક્ત ઘટે કે સત્ત્વ ખૂટે છતાં માતા પોતાના

સંતાન માટે સ્તનમાંથી દૂધ ઘટવા દેતી નથી. એવી જ રીતે માત્રિકા નદી પણ મૂળે મુખે સુકાઈ જતી છતાં વાડીફળિયાના વળાંક પાસેના સ્તનાકાર ધરામાં જીવતી રહેતી. જાણે કે આખી નદી સરવાણીએ તીરોવાઈ આ પાતાળધરાને ઊણો થવા ન દેતી. માત્રિકા નદીના એ માતૃભાવની કદર ન કરે એવું વાડીફળિયું કૃતધ્વી ન હતું. તે વરસે વરસે નદી દેવતાનો ઉત્સવ માંડતું. તેણે તેને પોતાની ગ્રામદેવતા, કુલદેવતાનું પદ અર્પ્યું હતું.

આ ગામમાં આજે પ્રબોધચંદ્ર ફોજદારનો પડાવ હતો. આ ગામે હિજરત કરી ન હતી, એટલે અહીંની વસતીને ધમકી આપતા લેખો સત્યાગ્રહ પત્રિકામાં પ્રગટ થવા લાગ્યા હતા. આ પત્રિકામાં જ્યાં લગી વિનંતિ, વિનવણી અને ઉપદેશ આવતો ત્યાં લગી અહીંની પ્રજાનું રવાડું હાલ્યું ન હતું. પરંતુ આ થોડા દિવસોથી તેનો સ્વર બદલાયો હતો, ભાષા વેગીલી અને લખાણ તીખું થયું હતું. છાવણીવાળાઓ કહેતા કે, “ભાઈઓ! એ પત્રિકા અમારી નહિ, એ તો અમારે નામે કોઈ બીજો લખે છે. કોઈ અમને બદનામ કરે છે, વેર વાળે છે. અમે, કરડતા સાપને પણ મારીએ નહિ તે, તમારા પર કદીય જસો કરીએ? અમારી પત્રિકા તો આ રહી જુઓ. એમાં સત્યના ને અહિંસાના પંથથી એક રેખા જેટલાય અમે વિચલિત થતા નથી.”

છાવણીવાળાઓનો બચાવ ખોટો પણ ન હતો. તેઓ કહેતા તેવીજ એ પત્રિકા હતી. જાણે કે કોઈ પેગંબરનું પ્રવચન, બોધપત્ર. પરંતુ આ પત્રિકા પ્રગટ થતી તેવીજ પોલિસના પંખમાં ઝડપાતી. દેશી રાજ્યની સરહદ ઉપરથીજ તેનાં પોટલાં પકડાઈ જતાં.

અને પેલી જસા-પત્રિકા? તે પકડાતી ન હતી. તે પ્રગટ રૂપે આવતી નહિ. સત્યાગ્રહ-પત્રિકા પેંદે શંખ-ડંકાની છડી સવારીએ આવતી નહિ. તે તો અંધારી રાતે ચોર ખાતર પાડીને ઘૂસે

તેમ અથવા છાપરાનાં નળિયાંમાંના નાના સરખા બાકારામાંથી અચાનક હેરિયું લટકી પડે તેમ ગામેગામમાં ઘૂસતી. ચોક્કીદારોની આંખમાં ધૂળ નાખીને ઘૂસતી. તેથી એ પકડાતી નહિ અને સત્યા-ગ્રહીઓના નામે તે વાડીફળિયાની વસતી પર છૂપી ધમકીઓ મોકલતી.

એ જાસા-પત્રિકાએ વાડીફળિયું ચમક્યું હતું. ભયનું માયું હાવરું કાવરું કરતું હતું. ઘણાં ગામે હિજરત કરી છતાં એણે એની વફાદારી અખંડ જાળવી હતી, પરંતુ હવે કહેવાય નહિ. આ વફાદારીના મૂળમાં હતો સરકાર-સિપાઇનો ડર. તેણે ગામને હિજરત કરતાં અટકાવ્યું હતું. પણ હવે? હવે સરકારની ધાકધમકીથી મોટી એવી નવી ધાકધમકી ઊભી થઈ હતી, અને આખા ગામનું હૃદય ધડકતું હતું. સરકાર જે પૂરું રક્ષણ નહિ આપે તો એમની વફાદારીમાં ક્યારે ગાખડાં પડે તે કહેવાય નહિ.

આ ભયત્રસ્ત પ્રજાને રક્ષણ અને આશ્વાસન આપવા પ્રખેડ-ચંદ્રે પડાવ નાખ્યો હતો. નવા ફોજદારની બોલી, ચાલ, અને સીનો જોઈ ગામનો અડધો ભય ભાગ્યો. ક્યાં ઘરડા જમાદાર મજલીમિયાં અશીણિયા ને વાતોડિયા, અને ક્યાં જીવાનજોધ ફોજદાર ખુદ શરાતનનો અવતાર.

ફોજદારે આવતાં વેંત નાકે નાકે અને નાળે નાળે ચોક્કી બેસાડી. પછી ગામનું ન હોય તો કાણું ફૂતરું વગર ઝડતીએ આવવા ન દેવું એવો સખત હુકમ આપી તે બિતારે આવ્યો. નાહી ઘોષ, જમી કરી આરામ લેવાને આદેશ પડ્યો.

વામકુક્ષી કરતા ફોજદારની આંખ મીંચાઈ ન મીંચાઈ ત્યાં તો એનું માથું ચડ્યું. માથું ચડવાનું કારણ શું? તાવ નથી, તરિયો નથી, પિત્ત નથી, વાયુ નથી, શરીર છે સુંદર પહેલવાન જેવું, છતાં માથું દુઃખે છે એનું કારણ શું? એ બિતારાના ઓટલે આવ્યો. કદાચ ખુલ્લી હવામાં તે બિતરી પણ જાય એ વિચારે તેને ત્યાં આણ્યો હતો; પરંતુ અહીં તો તે ઉલટું વધ્યું.

માથું ધમધમવા લાગ્યું તે સાથે એની કલ્પના પણ ધમધમવા લાગી. પેલા કામદેવે દેવી સાધેલી કહેવાય છે. એણે અદ્વૈત મૂઠ ખૂઠ તો નહિ મારી હોયને ? હોય પણ ખરી. નહિ તો માથું દુઃખે શા માટે ? અને દુઃખે તો વિના કારણે શામાટે ? એ દુષ્ટ એકાદ મસાણુમાં બેસી મારક મંત્રનો બપ તો નહિ કરતો હોયને ? કાલે સિપાઈઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા કે એ ખોડિયો દેવ તો સો સો બેબનથી મૂઠ મારે છે. એ ફૂંક મારે છે કોઈ એક કાગળ પર, અને લોહીના કાગળા કરે છે તે કે જેનું તેના પર નામ લખ્યું હોય. તેથી એની વહેમી બ્રમણા ને ભય વધવા લાગ્યાં. પણ છેવટે તેને પોતાની દુર્બળતા પર હસવું આવ્યું. ગામડામાં આવી પોતેય ગામડીઆ જેવો વહેમીનો થઈ જશે કે શું ? ના, ના, દેવી કેવી ને મૂઠ કેવી ? બધી ભૂવાભગતની બનાવટ છે ! “ મંછા ભૂત અને શંકા ડાકણ ”નો પરિવાર છે ! એ માર્ગેથી પાછા વળતા મન પર તે વખતે નવો પ્રકાશ પડ્યો. એ બોલી ગિઠ્યું : માથું તો દુઃખે છે કોઈ દુર્ગંધને કારણે.

“ અરે, ખરી વાત ! ” પ્રબોધચંદ્ર બબડ્યો. આ માથું ફાડી નાખે એવી દુર્ગંધ ક્યાંથી આવે છે ? તેણે મુખીને બોલાવ્યો. મુખી બાપડો ગભરાતો ગભરાતો મેડિયે આવ્યો.

“ મુખી ! ” પ્રબોધે ગુસ્સાભર્યા અવાજે શરૂઆત કરી.

“ જી સાહેબ ! ”

“ તમારે મને જીંધવા નથી દેવો ? ”

“ નારે સાહેબ, જીંધોને આરામથી મન ફાવે ત્યાં લમી. ”

“ જિંધું શું મારું કપાળ ! તમને તે નાક છે કે નળિયું ? ખબર નથી પડતી કે કંઈ ગંધાય છે ? ”

મુખીએ નાક ફુલાવી શ્વાસ લીધો. પછી નાક ખજવાળતાં ખજવાળતાં બોલ્યો : “ મારું વહાલું કંઈક ગંધાય તો છે સાહેબ. ”

“ છે છે નહિ કરો, એનો ઝટ ઉપાય કરો. ત્યાં લગી હું નહી

પર ફરી આવું. અને નહીકાંઠેની શીતલ અને સુગંધીદાર હવાથી માથાને ઠંડું પાડી આવું.”

પછી જિતારા બહાર જિભી સાહેબ બોલ્યા: “આબુમાં કોઈની આબકૂંડી હોય તો ઉલ્લેચવા ફરમાવો.”

“હા, પણ આબુઆબુમાં એકે કૂંડી નથી.”

“તો કોઈની કાઠ હશે.”

“તેમ નથી સરકાર.”

“તો પછી ઉંદર પડ્યા હશે કોઈના ઘરમાં. જાઓ તપાસ કરો અને એવું હોય તો મને ચેતાવી દો કે થાણે જઈ પ્લેગની રસી મુકાવી આવું.”

સાહેબ નદી તરફ ગયા કે ગામનો વરતણિયો જમવા ગયેલો તે હાજર થયો. મુખીએ તેને બિધદો લીધો. ફોજદાર મુખી પર ગુસ્સો કરે તો બદલામાં મુખીએ બીજા કોઈ પર તે કરવો જોઈએ ને?

“અલ્યા! આ શું ગંધાય છે?”

“ભાઈસાહેબ! ઉગમણી નાળના વાડમોજમાં ફૂતર પડ્યું છે તે ગંધાતું હશે.”

“તો એ કાઢેલા ફૂતરાને તગેડી મૂક. સાહેબનું માથું ફાટી જાય છે.”

“મોટા ભાઈ! એના તો રામ રમી ગયા છે. કેવી રીતે તગેડું?”

“તો જ દોડ, ભંગિયાને તેડી લાવ. મોડું થશે તો સાહેબ કોરડા વીંઝશે. પછી કહેશે કહ્યું નહિ.”

“તે બધું ખરું. પણ ભંગિયો ગામ પર નથી.”

“ક્યાં મૂંઝો છે? એણેય ગ્રહણ વચ્ચે સાપ કાઢ્યો છે તો.”

“જીવણ પટેલની ડોસીની કાળોતરી વહેંચવા પરગામ ગયો છે.”

“તો જ, કોઈ ખાલપો, ચમાર, ઢેડ જે કોઈ મળે તેને પકડી લાવ.”

“તેઓ નહિ આવે. મેં એક આંટો માર્યો હતો. તેઓ કહે

કે એ કામ અમારું નહિ. અમે કૂતરું ખેંચીએ તો નાત ડોક પર ચડી બેસે. અમારે નાતું કરવું પડે.”

“તો જા ફરીથી, ને કહે કે નાત ગઈ જહાનમની ખાડીમાં. સીધે સીધા ત આવે તો કાન પકડીને તાણી લાવ.”

“ભાઈસાહેબ ! એમ તે થાય ? જૂનો જમાનો બદલાઈ ગયો મુખી ! હવે તો પેલા ખાદીવાળાઓ જાગ્યા છે. ઢેડકાંઓ પર તો તેઓના ચારે હાથ. જરા જરામાં તેઓ આશ્રમવાળાઓનો ભય બતાવે છે.”

“તો હવે ? હમણાં કરતાં સાહેબ પાછા આવશે ને જોશે કે કૂતરું એમનું એમ પડ્યું છે તો તે દિવસે તારા દેખાડશે.”

“મોટા ભાઈ ! નવા સાહેબ બહુ મિનજી લાગે છે.”

“મિનજવાળા છે તેજ સાહે છે. એ વિના આ ઘોળી ટોપી-વાળા ઢેકાણે નહિ આવે.”

“બાપા ! બાપા ! ભંગિયો ! પાંદે કેવું છરછ રણુહીંગુ. એને કેવની કે વગાળે.” વરતણિયા અને મુખીની વચમાં દોડતો આવી મુખીનો છોકરો બોલવા લાગ્યો. પુત્ર અત્યારે પિતાને બહુ વહાલો લાગ્યો, કારણ તે શુભ સમાચાર લાવ્યો હતો.

“વરતણિયા ! જા દોડ ! પકડી લાવ એને.” અને વરતણિયા તેને પકડી લાવ્યો. એની ઉંમર ચાલીશેક જેટલી હતી. એના માથે લાંબા કાનિયાનો થીંગડાવાળો વીંટો, કંડમાં એક ભાંગેલો ટોપલો, ખભે બે પેઢીની જૂની કારીગરીના પ્રદર્શન સમું પિત્તળનું રણુ-શીંગડું, અંગે લાંબી લાંબી કંસવાળું બદન અને ઘુંટણ ઉધાડા રહે તેવી પોતડી, તથા પગે, એક બાજુથી આંગળાં હવા ખાવા બહાર આવે એવા જોડા. મુખીને તેણે મૂકીને સલામ કરી.

“સલામ માબાપ.”

“ક્યા ગામનો છે ?”

“વનવેલ્લાનો માખાપ.”

“કેમ આવ્યો છે?”

“વનવેલ્લાના ભીખા પટેલની માની કાળોતરી લેધને.”

“ઓ રામ! ક્યારે દેવલોક થયાં?”

“તણુ દા’ડા થેઈ ગીઆ.”

“તે અમને તો ખબરે ન પડી.”

“કાંથી પળે માખાપ? ભીખા પટેલ તો ઈજરતમાં ગયેલા છે કની?”

“હરિને રુચ્યું તે ખરું. પણ અલ્યા! તારું નામ શું?”

“દલિયો રવિયો.” સ્વનામ આપતાં આપતાં તેણે ફરી જૂકાને સલામ કરી.

“દલિયા! કાળોતરી વહેંચી રહ્યો?”

“નંદ માખાપ. અંજુ તો આ માંડ આયવો. છપાઈડો ગામમાં પહેવાજ નીં દેતો હતો, પણ એ તો આ વેડીઓ આયવો તેણે કેયું કે કૂતરું ઘઢલવાનું છે તારે.”

“સરનામું કેનું છે?”

“કેયનું નીં, માખાપ. હોના પર અલગ અલગ લખેલી છે.”

“વાહ! ભીખા પટેલે તો નવો ધારો પાડ્યો.”

“ઓ’વે છાખ. કકોતરી વે’ચાવતો ઓ’ય તેમ હનાનનાં નોખાનોખાં પરખીળિયાં વે’ચાયવાં. હાથે લાયગાં મંદ જગનનાં તેળાંઓ છે કની.”

“તો દલિયા, એક કામ કર. લાવ એ પરખીડિયાં. હું ટપાલી પાસે વહેંચાવી દઈશ. અને તું, આ પેલી વાડમાં કૂતરું પડ્યું છે તે ખાડીકાંઠે ઘસડી જા.”

“છાખ, તો તો તમારો કારિયો ભંગળો મને ફાળી ખાય. એ તો એનું આ’વત. હું કૂતરું ગધડી જામ તો એને મળુ દાણાની ખોટ આવે.”

“ તે અમે કંઈ કાળિયાના બાપના બાંધેલા નથી. તું તારે હું કહું છું તે કર, અને ગામમાંથી દાણો ઉધરાવી લે.”

“ પણ.....”

“ કાળિયો કંઈ કરે તે માટે હું જવાબદાર.”

“ પણ છા'બ, કૂતરું લેધને બાર જવા તો પેલા છપાઈડાં પાછો નીં આવવા દેહે.”

“ તેની ચિંતા ન કર. જા, વરતણિયો સાથે આવશે ને પોલિસને કહી દેશે કે તને સતાવે નહિ.”

“ જી માબાપ. તમારે ભરોડે તીયારે.”

ભંગીએ કૂતરું ખસેડ્યું, મંઘાતી જગ્યા પર રાખ નાખી અને પછી કૂતરું ટોપડામાં ઘાલી ખાડી ભણી ચાલી નીકળ્યો.

ખાડીએ પહોંચી તે ખડખડાટ હત્યો. ઝાડ પશુ પંખી બધાંય ચમકે એટલા જોરથી હત્યો. ગજવામાંથી એક જાડો કાગળ કાઢી તેણે ખાડી પરના આવળના કાંટામાં ટાંચ્યો. અંતે ખડખડ હાસ્ય વચ્ચે તે નદીના સામે કાંઠે ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૧ . . . બે ઘડીની ગમ્મત

નદીની ખુશનુમા હવા પ્રબોધચંદ્રને ખૂબ જ ગમી. તેણે એક વડલાની છાંયે વડવાઈનો હિંચકો પાણી પર ઝૂલતો હતો તેમાં બેસી હિંચકો ખાધો. સવારે જ વરસાદનું માવડું થયેલું તેથી ઉપર આકાશમાં વાદળ દોડતાં હતાં. નીચે પાતાળધરાનું કાળું ભમ્મર પાણી હિલોળા લેતું હતું. નજર પહોંચે ત્યાં ત્યાં કાળમીંઠ પત્થર—છાટો વહેતાં પાણીમાં નાચતી લામતી હતી. ઝાડ, પાન, વેલા અને વનસ્પતિ બધાં પવનની ગોદમાં ‘ખડુક ઘોડો’ રમતાં હતાં. ગૌચરમાં

ચરતા ધણની શીંગડીઓ ડાલતી હતી અને ચારે ચણુવા જતાં પાંખીની પાંખો ફૂટકડતી હતી. મધાં ગતિમાન હતાં, દોલે ચઢ્યાં હતાં; અને નવા ફોજદાર સાહેબ, પોતાની ઉમર, અમલદારી, સાહેબી, સાબ બધુંમ વીસરી બાળક પેઠે હીંચતા હતા. સાથે સાથે તેમનું મન પણ તરંગે ચઢ્યું હતું.

હીંચતાં હીંચતાં તેમને નહાવાનું મન થયું. તરત તે વિચારનો અમલ શરૂ થયો. કાંઈ કપડાં ઊતારી તે એક ઊંડી બખોલમાં ઊતર્યા. સાંથી પાતાળધરાના એક નીચા સ્નાન-ઘાટ પર જવાનું. એ ઘાટ બહુ વપરાતો નહિ, કારણકે પાતાળધરો દર વરસે એક માનવીનો ભોગ લેતો અને તે આ ઘાટ પર, તેથી વહેમીલા ગામડીઆ તે ઘાટે નહાવા ન ઊતરતા. પ્રબોધચંદ્રને તો નવસે નહાવું હતું તેથી એ નિર્જનતા અનુકૂળ થઈ પડી.

બાર વાગે તે બખોલમાં પેદા અને નીકળ્યા છેક બે વાગે. અને વખત દિગંબર અવસ્થામાં. દર્મ્યાનમાં કોઈ આવી ચડત. અને સાહેબનો સંધો વેશ ઉપરકાંઠે ને પગલાં કાતર-ઘાટે જતાં જોત તો ગભરાઈ જાત. પાતાળધરાએ સાહેબનો ભોગ લીધો છે કે શું, એવી દહેશત અકારણ પણ કેમ કહેવાય? સાહેબ જેવા સાહેબ થઈને કોઈ નવસે નહાવા ઊતરે? અને ઊતરે તો બળે કલાક લગીનાં તે સ્નાન હોતાં હશે? પરંતુ પ્રબોધચંદ્ર શું ન કરે? તે સાહેબ હોય કે છોકરો, પણ એક વાર જે તુછો તેના મમજનો કમળે લે તેનો અમલ તે કરવાનો જ. એવો તરંગી સ્વભાવ ન હોત તો તે આજે અમલદાર હોત?

પ્રબોધચંદ્ર પાધરે આવ્યો અને જોઈને છક્ક થઈ ગયો.

પાધરે સરવસ કરતું હતું.

એ સરવસ નહિ પણ સરથોડો હતો, જે કે વર ને થોડો અને ગેરહાજર હતા. થોડાને બદલે હાજર હતા જે ગધેડા ને વરના સ્થાને હતા એ આવ્યાં.

કાઠી લાંબી પણ કેડિયું દુકું, કાંચળાથી માંડ મોઢું, ટાંટિયા ખોડીખારા જેવડા પણ પોતડી પાઘડી પનાની, લંગોટી જ નોંધલો. માથું ને મૂછ બંને મૂંડેલાં, તેમાં એક પર ચૂનો ને બીજા પર મેશ ચોપડી હતી, એવા એ બાવાઓ હતા, વિચિત્રતાનો અવતાર હતા.

અવળે ગધેડે બંને-એઠા, ના ના-એસાડયા હતા. એ કુંભાર ખુચકારી ખુચકારી ગદાભરાબને દોરતા હતા, ને એ દરજીઓ મજદોરાની ચાખૂડે બંનેને હાંકતા હતા. પાછળ છોકરાં વાસતેલનો જૂનો ડબ્બો વગાડતા હતા અને આગળ મોટેરા મરશિયાં ગાતા હતા. આમ વરયાત્રા મંજળફેરા નહિ પણ પાધર પર ઉકરડા હતા તેના ફેરા ફરતા હતા.

દૂર ઊભો ઊભો પ્રબોધચંદ્ર હસવા લાગ્યો. તેને ગામલોકોની રમૂજવૃત્તિ માટે માન ઊપજ્યું. આવો આનંદ તેમના એકધારા રંગશિયા જીવનને છેક જડ થતું બચાવતો હશે.

સાહેબને જોઈ સિપાઇઓ તેમને ઘેરી વળ્યા. દરેકના મુખ પર 'મૈને વાધ મારા'નો ભાવ પ્રગટેલો હતો.

“ સાહેબ ! કામ ફતેહ ! ”

“ આ રામસીંગને છેતરવો સહેલ નથી.”

“ હું અબેસીંગ, એવા તો હજાર કાગડા-દેવને પહોંચી વળું.”

“ મૈ ફતેહમહમદ, કીસીસે ડરનેવાલે નહી.”

“ પણ છે શું ? ” તેણે સિપાઇઓનો ગંભીર ભાવ જોઈ તેવા, કે પ્રજ્વળનનો મસ્કરી-ભાવ જોઈ તેવા, કોના જેવા થયું તે ન સમજાયાથી પૂછ્યું.

“ કાગડાદેવને પકડ્યો.” રામસીંગે વધાઇ ખાધી.

“ સિદ્ધ કાગડેકું નહીં જી, ઉસકા બાપકું ભી પરહેજ ક્રિયા હૈ.” ફતેહમહમદે રામસીંગની ભૂલ બતાવી.

“ હવે ફાગટની શાના ખાંડ ખાઓ છો ? એ ભામટાઓને પકડ્યા તો છે મૈ.” અબેસીંગે બધો જશનો અધિકારી તે એકતોજ

છે એ જાહેર કર્યું.

“ સાહેબ, અભેસીંગ જૂઠો છે; એ તો તોપ ફેડે છે. ”
તોપ શબ્દ સાંભળી ગધેડે બેઠેલા બાવાઓ ચમક્યા. તેઓનાં હસતાં મોં પડી ગયાં. કદાચ કુંભારે ને કડિયાએ પકડી ન રાખ્યા હોત તો પડે પણ પડી જાત.

“ તોપ ! વેચ બાપલિયા તોપ ! મરી ગયા, સાહેબ ! મરી ગયા ! ”

“ ચૂપ ! ” મંમલા મોચીએ રાંપી બતાવી.

“ ભાઈરે મોચીડા ! લાવ તારી રાંપી ને માગ માગ જે માગે તે આપું. માથું માગે તો માથું, લે કાપી આપું, પણ તોપને મ્હોડે ના ચડાવ. આપુંને ? ”

“ આપો આપો. કાચલીના ડાયા જેવું છે તે માટલીમાંથી પીવા માટે પાણી કાઢવા કામ આવશે. ” ભીડમાંથી બેચાર બોલી ઊઠ્યા ને બીજા હસી પડ્યા. મોચી બિચારો છોભીતો પડી ગયો ને ચૂપચાપ ભીડમાં પેસી ગયો.

“ ભૈયા રામલાલ ! ”

“ હા, ભૈયા મણિલાલ ! ”

“ આ તો તોપ ! ”

બંને બાવાઓના એવા આલાપપ્રલાપમાં ભંગ પાડતો એક અવાજ આવ્યો.

“ હા, હા, તોપ. અભેસીંગના મોઢાની તોપ. ”

“ મોઢાની તોપ ! ”

“ હા-ભૈયા લાગે છે તો એવું જ. આપણે મોઢાની તોપે ચઢવાના. ”

“ તોપના મોઢે નહિ ? ”

“ તે એ તોપ કાનમાંથી ફૂટે કે આંખમાંથી ? ”

આ બાવાઓની વાતમાં મજા પડવાથી સરખસના જુવાનો

હકાએ ચડ્યા.

“ બાવાજી ! બૂલ કરો છો. એ તોપ તો આંખમાંથી ફૂટે !”

“ ઓતારીની, ત્યારે તો રામલાલ ! એ આંખ કપાળ વચ્ચે હશે ?”

“ હા મણિલાલ ! એ તો મહાદેવની ત્રીજી આંખ. જેના પર નજર પડે તેને બાળી ભસ્મ કરે.”

“ એમ ! ત્યારે તો ગામડોડો, ભાગો, ભાગો ! નહિ તો વચ્ચે હોળીભેગા તમેય બળી મરવાના !”

“ તે તમે હોળી-બોળી થોડાજ છો ?” એક જણે પૂછ્યું.

“ થોડા જ નહિ પણ અમે તો આખાજ હોળી ! ખરૂંને મણિલાલ ?”

“ હા રામલાલ ! આપણે તો હોળીમાંના હોળીયા હલુમાન.”

“ હવે જવા દો એ હોંગધતૂરા. રંગલાનો વેશ ભજવશો તેથી કંઈ છોડીશું નહિ. ચાલો સાહેબ પાસે.” એક સિપાઈએ આવી પડકાર કર્યો.

“ પણ આ ગધેડાં ચાલે ત્યારે ને !”

કુંભારે ને કડિયાએ બંને ગધેડાંને એક એક દંડો લગાવ્યો. ટોળાએ પહેલેથી જ માર્ગ આપ્યો હતો તે માર્ગમાં થઈ ગધેડાં પોતાના પ્રિય સંગીત સાથે પૂર વેગે-ધોડાવેગે ભાગ્યાં.

ધોડાવેગે દોડેલાં ગધેડાંને કોઈ રોકી ન શક્યું, અને બંને બાવાની જેડી ગામને ઘડીભર ગમ્મત કરાવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પાછળ સિપાઈઓએ ધોડા છોડ્યા પણ માત્રિદા નદીના કાતરોમાં દંડા ખાઈ ભાગેલાં ગધેડાં અત્યેષ થઈ ગયાં હતાં, તે ન જાણ્યાં. છેક સાંજે તે પોતાના માલિકને લાં પાછાં આવ્યાં. પણ તે એકલાં જ.

પ્રકરણ ૨૨ . . . પત્રિકા કોણ લાવ્યું ?

“કોણ હતા એ ?” ઊતારે આવી ફોજદાર સાહેબે મુખીને પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પોતે તો એમને ઓળખતો હતો. એ હતા એના જૂના મિત્રો રામલાલ અને મણિલાલ, જે વૈરાગી થઈ ગયા હતા, રમતારામ થઈ તીરથજાત્રાએ નીકળ્યા હતા. પરંતુ આ ગામલોકોએ કોઈ સંન્યાસી બાવા માનીને એમનું કુલેકું નહોતું કાઢ્યું.

“પેલા કાગડાદેવના ચેલા હશે અથવા એક ખુદ ગુરુ ને બીજો પટશિષ્ય હશે.” મુખીએ રફેટ કર્યો.

“તે એને ક્યાંથી પકડી આણ્યા હતા ?”

“પકડી નહોતા આણ્યા, પણ માથે મોત ભમતું હશે એટલે સામે ચાલીને કાગડાભાઈ જળમાં પડ્યા હતા.”

“ખાતરી હતી કે એ એ કાગડેવની ટોળીમાંના હતા ?”

“જરૂર એકને નહિ, બેને નહિ, પણ સો સો જણાને એવો વહેમ આવ્યો તે ખોટો ?”

“તો પછી બંનેને મેડિયે પૂરવા હતા ને !”

“મેં તો કહેલું કે બાંધો સાલાઓને મુશ્કેટાટ અને ફટકારો.”

“પછી ?”

“પણ ગામલોકોએ ન માન્યું. બંનેના ફજેતાનું ફલેકું કાઢવાનો બધાને અભરખો થઈ આવ્યો.”

“હવે અભરખો પાર પડ્યોને ? હાથમાં આવેલા દુશ્મન ખોઈ નાંખ્યા ને ?”

“ સાહેબ ! નિગાહ કરજો. જૂલ તો હજાર વાર થઈ, પણ હવે ઉપાય નથી. ”

“ મુખી ! શાંતિ પકડો. એમાં તમારા કરતાં વધારે વાંક સિપાઈઓનો છે. મોટો વાઘ મારી લાવ્યા હતા તે બેટાઓ ફૂલીને ફાળકો થયા હતા. સાલા ફૂલણુઓ બાવાની ફજેતીનું કારસ નહોતા જોતા, પણ જોતા હતા પોતાની વડાઈનું ફૂલેકું. આવવા તો દો. બાલી હાથે આવશે તો હવે એમનું જ પાણીયાનું ફૂલેકું નીકળશે. ”

પ્રબોધચંદ્ર ધુંધવાયો હોય એમ આંટાફેરા મારવા લાગ્યો. એનો આ ક્રોધ કૃત્રિમ હતો. બડાઈખોરોની પતરાળ ભુલાવવા તે ગંભીર બન્યો હતો. છતાં મુખી તે વર્તી ના શક્યો. તે તો ‘સાહેબ આ લઈ આવું’નું બહાનું કાઢી છટકી ગયો. મુખીના ગયા પછી પ્રબોધચંદ્ર હસી પડ્યો.

મૂરખાઓ ! કાગદેવ એવો કાચોપોચો બંદો નથી કે ચાહીએતીને પકડાવા આવે અને તે ખુદ મારા પડાવમાં. બિચારા બાવાઓ હાથમાં આવ્યા ! અરે, બે માખીઓ હાથમાં આવી ત્યાં તો તિસમારખાંઓ ફાટી ગયા ! મોટી ઘાડ મારી ખરીને ? ”

પરંતુ એનું એ હાસ્ય ફાણુજીવી નીવડ્યું. એના મુખ પર હાસ્ય રમતું હતું તેજ વખતે તેની હાંસીનું કારણ બિતારાનાં પગથિયાં ચડતું હતું. પ્રબોધચંદ્ર કાંઠાપુરની કચેરીમાં બડાઈ હાંકી આવ્યો હતો કે મારો પડાવ પડતાંને વાર, કાગદેવના જ્વસા ને પત્રિકા ક્યાંના ક્યાં પોલ થઈ જશે. પણ ના ! કાગદેવે તેને પડકાર કર્યો હતો, તે પડે પધારી હાથતાળી આપી ગયો હતો.

“ સાહેબ ! કાગળ. ” મુખી એક ચોરસ કાગળ લઈ દાખલ થયો.

“ ટપાલમાં આવ્યો ? ”

“ નાજી. ”

“ જોપિયો લાવ્યો ? ” .

“ ના સાહેબ.”

“ ખુલ્લોજ આવ્યો ? ”

“ હાજી.”

“ કાણુ લાવ્યું ? ”

“ મારો મોટો છોકરો જોરામ.”

“ ક્યાંથી લાવ્યો ? ”

“ ખાડી કાઢેથી.”

“ કાતી પાસેથી ? ”

“ બાવળની કાળા પાસેથી.”

“ હે ! ”

અત્યારસુધી પ્રમોધચંદ્ર ઓટલે ઊભો હતો, ને મુખી નીચે, પણ બાવળ જેવું જડ જાડ કાગળ મોકલાવે છે એમ સાંભળી તે એક ૧ ફુદફે ચાર પાંચ પગથિયાં ફૂલો. મુખી પાસેથી કાગળ, બાણે કે તરાપ મારીને, તેણે ઝૂંટવી લીધો.

એ કાગળ ચારે ધારે ફરો હતો. ફક્ત મધ્યમાં મોટા અક્ષરે “કમ્પ્યુ” હતું કા...ગ...દે...વ.

“ કાગદેવ ! શું કાગદેવ આવી ગયો ? ”

“ તે વિના આ કાગળ ક્યાંથી ? ”

“ કાષ્ઠએ મસ્કરી તો નહિ કરી હોય ? ”

“ હોય નહિ. ખુદ ફોજદાર સાહેબની હાંસી કરે તેના બાર વાળો ના જાય ! ”

“ ત્યારે શું કાગદેવ આવી ગયો ? નાકે નાકે ચોક્કી રાખ્યા છતાં છક્કડ આપી ગયો ! ” પ્રમોધચંદ્રે સ્વમત ઉદ્ધાર કાઢ્યા.

“ સાહેબ ! માનો ન માનો પણ આ એ બાવડાએનુંજ કામ.”

“ હોય પણ. કિંતુ તમે તો કહેતા હતા કે તે હિમમણે આરેથી આવ્યા હતા, અને તેજ દિશામાં પાછા ગયા તે પણ બધાએ જોયું. પરંતુ આ કાગળ તો આવ્યો આશ્ચર્યથી આવ્યો.”

“ એ પણ ખરું. ત્યારે.....” મનની ગુંચને વ્યક્ત કરે એવા શબ્દો ન જડતાં મુખી બોલતાં બોલતાં અટકી પડ્યા અને થોડી વાર બરડો ખજવાળા કરી બોલ્યા:

“ સાહેબ ! કાગડાંદેવનો કોઈ ચેલો રાતોરાત આંધી ગયો હશે, બસાચીટ્ટીઓ તો કાળી રાતે જ બંધાય.”

“ એમ હશે ? ” એવો સ્વગત પ્રશ્ન કરી પ્રબોધચંદ્ર આશ્વાસન શોધવા લાગ્યો. ભલે, મારા પડાવ પછી તો એની જિજ્ઞાસુ નથી ચાલીને, પરંતુ તેજ કણે તેના મગજમાં એક ચમકારો થયો. તે કાગળને ધારી ધારીને અવલોકવા લાગ્યો. પણ બે પળ કાગળ પર ટીકા ટીકાને જોયું કે તરતજ તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો.

“ મુખી ! કહો ન કહો, પણ કાગળ એકાદ કલાક પહેલાં જ કાઢી ચોડી ગયું છે.”

“ કેવી રીતે જાણ્યું સાહેબ ? અંદર વખત લખ્યો છે ? ”

“ હા લખ્યો છે.” બાળે પોતાનું બધું તેજ આસરી જતું હતું એમ દર્શાવતો પ્રબોધચંદ્ર માંદલે સ્વરે બોલ્યો.

“ અરે સાહેબ ! એ તો આપણને બંધા પાટા બંધવા બોટો લખ્યો હશે. બાકી બસાચીટ્ટી બંધેલી તો રાતે જ.” મુખી હજી માનવા માગતા ન હતા કે ખુદ બોટમાં પેસીને અકસ્માત જગતા વાવને છંછેડે.

“ મુખી ! માણસના લગેલા લેખ મિથ્યા હોય પણ આ તો કેદરતનો લેખ છે, તે જૂઠું કેમ કહેવાય ? ”

“ કંઈ સમજાયું નહિ, સાહેબ ! ”

“ જુઓ આજે ત્રણેક કલાક પહેલાં વરસાદ આવ્યો હતો ને ? ”

“ હા જી.”

“ તો હવે લો આ કાગળ. એના પર વરસાદના છાંટાનોએ ડાઘ છે ? ”

“ ના જી. ”

“ તો પછી એ વરસાદ પછી બાંધાએલો કે નહિ ? ”

“ વાત કાન પકડવા જેવી છે સાહેબ ! ”

ત્યાં તો ‘ પત્રિકા, પત્રિકા, ’ કરતા બે-ચાર છોકરાઓ ફળિયામાં હોકારો કરવા લાગ્યા. જે ભણેલા હતા તે મોટેથી વાંચવા લાગ્યા. લોકો શું છે શું છે કહી બેળા થવા લાગ્યા. આવીને પત્રિકા વંચાતી સાંભળી બધા થંભી ગયા. સર્વેના ચહેરા પર ભયની છાયા પથરાઈ.

પ્રબોધચંદ્ર અને મુખી નીચે આવ્યા. મેડિયુ એક બાંચી ટેકરી પર હતું ત્યાંથી નીચે શેરીમાં ગિતયાં.

ફોજદારને બેતાં જ છોકરાઓએ પત્રિકા ફેંકી લીધી. લોકો વેરાઈ જવા લાગ્યા. રખેને પત્રિકા લાવવાનો ગુન્હો માથે ચોંટ એ દહેશતે બધા ડરી ગયા.

બે-ચાર પત્રિકાઓ પવન સાથે ને છાણમૂતર સાથે ગેલ કરતી હતી, તેમાંથી એક ફોજદાર સાહેબે ઉપાડી લીધી, વાંચી અને તેની બમ્મર વકાકારે બાંચી થઈ.

“ ધમકી, મારા દેખતાં જ ધમકી ! હિન્દુસ્ત નહિ કરો તો હોળીઓ સળગશે, એમ ! બેઉ છું, કોની મગદૂર છે કે વકાદાર પ્રજાનો વાળ પણ વાંકો કરે ! ” પ્રબોધચંદ્ર બહુ સ્વગત બોલતો હતો, બહુ નિઃશંકતાથી બોલતો હતો, પણ વકાદાર શબ્દે એક શંકા જગાવી.

“ આ પ્રજા વકાદાર છે ખરી ? એમાંથી જ કોઈ ફૂટેલો તો નહિ હોય ? નહિ તો પછી આ પત્રિકાઓ આવી ક્યાંથી ? ”

તેણે લાલ નજરે ટાળાંને પડકાયું : “ ખબરદાર ! કોઈ ઘરમાં બરાયું છે તો ! ”

લોકો થંભી ગયા, ધૂનતાં ગયા, માતા મરે ત્યારે થાય તેવા

રડમસ ચહેરે ઊભા. આપોઆપ બધાના હાથ જોડાયા ને મુખમાંથી અસ્ફુટ ઉદ્દગાર ફૂટ્યો:

“ મા બાપ ! ”

“ કહો, આ પત્રિકા કેણુ લાવ્યું ? ”

“ અમે જાણતા નીં મરે છાબ. ”

“ તો શું પવનમાં ઊડીને આવી ? કેમ કાગડો કે કબૂતર ચાંચમાં ધાલી નાખી ગયો ? ”

ટાણું ચૂપ ઊભું. એ મૌનથી પ્રત્યેધચંદ્રના કોપનો પારો ચઢ્યો.

“ જોઈ છે આ ચાખૂક ? ” ફાજદારે હવામાં ચાખૂક વીંઝી. સડસડસડાટ એવો અવાજ થયો.

સાહેબની ચાખૂક અડી નહિ તે પહેલાં જ જાણે લોકોની ચામડીએ સોળ પડ્યા.

“ ઓ બાપત્રિયા ! ”

“ તો બોલો, બતાવો ગુન્હેગારને. ”

“ છાબ, આ છોકરા... ”

“ શું ? છોકરાઓ લાવ્યા છે ? ”

“ હા છાબ. ”

“ સાત્તા ! તમે ? ”

બાળકોમાંય તેમનાં માબાપોની કાયરતાના સંસ્કાર તો હતા, છતાં તે છોક પાણીમાં ના બેઠાં. તેઓમાંથી એકે તો વળી જિજ્ઞસુ બતાવી.

“ સાહેબ, એમાં અમારા પર શીદને શ્વાબ કરો છો ? ”

“ તો કોના પર કર ? ”

“ જેણે એ લખી હોય અને જેણે ટપાલમાં મંગાવી હોય તેના પર. ”

“ તે તમે એ નથી મંગાવી ? ” આ અનામી કુમારની છાતી જોઈ પ્રત્યેધચંદ્ર ખુશ થયો. તેનો ગુસ્સો ઊતરી ગયો.

“ ના સાહેબ, અમને તો એ પટેલ ફળિયામાંથી ઊડતી મળી. ”

લોકોએ વાંચીને ફેંકી દીધી હશે.”

“એમ ! મારા વહાલા પટેલિયા ફાટ્યા છે. બસડો ચળ કરતો લાગે છે.”

“ના બધાંજા, એમાં અમારો વાંક નોં મરે.” એક પટેલ બાચડો આગળ આવી બોલી પડ્યો.

“તો કોનો ?” પ્રબોધચંદ્ર મલકાવા લાગ્યો. બસ આજે તો કાગદેવનો એકાદ બસસ પકડાવાનોજ; ગામમાંથી જ કાંઈ ધરમેદુ હશે, નહિ તો રોજરોજ પત્રિકાને તે પગ છે કે ગામમાં ચાલી આવે ?

“મુખી હાખનો.”

આ તો બજે બોંબ પડ્યો ! બધાય અવાચક. લોકો મનમાં ને મનમાં તેને ગાળ દેવા લાગ્યા.

“મારો વહાલો મુખો ! બેવડાની ડુગડુગી વગાળતો દેહુ !”

ફોજદારનો તો ગુસ્સો માયો નહિ. મુખવાટે બહાર પડે તે પહેલાં તો તેણે માથેથી પગ લગી બેચાર આંટા મારી લીધા અને મુખીના તો હોસકોસ ગીડી ગયા.

“મારા પરજ આરોપ. આ તો ઘોળામાં ધૂળ પડી. વરડે લપણનું પેન્થન જવાનું.”

“મુખી !” પ્રબોધચંદ્ર બધી શિષ્ટતા ભૂલી તાડ્યો.

“હા ! બીનગુન્દેમાર માયો જઈ છું સાહેબ.” મુખી માથું બન્ને હાથે ચાંપીને બેસી પડ્યા હતા તે માંડ માંડ બોલ્યા.

“બીનગુન્દેમાર ?” એકાસાથે સૌ મુખે પ્રશ્ન કર્યો. બીજા બધા તો પ્રશ્નાર્થ સૂચવીનેજ અટક્યા પણ પેલો પટેલીઆ તો આગળ બોલ્યો :

“મુખી ! વગર ટિકીટનાં પરખીડિયાં ટપાલીને વેંચવાં આપેલાં ઉતાં ને અંવે ફરી હાના જાવ ?”

“હા, આખ્યાં હતાં, પણ તે તો કાળોતરીનાં હતાં.”

“કાળોતરીનાં !” પ્રબોધચંદ્ર ખડખડાટ હસ્યો ને બોલ્યો :

“હા, મુખી, એમાં તમારી કાળોતરીજ હતી.”

“ના સાહેબ, સાંભળો. બધું જાણ્યા વગર મને ગરદન ન મારો.” સર્વ ગોટાળાના રહસ્યનો આભાસ પામી મુખીને જરા ધીરજ આવી. તે બિભો થયો.

“એ કાળોતરી વનવેલાના બીખા પટેલની ઘરડી માની હતી.”

“કોને હાં બચાવવા માંડ્યાં મુખી? બીખા પટેલની ડોહી તો અંબુ પથરા જેવી બહેલી દેહું. તે તો મારાં તમારાં હો તેરમાં ખાઈને જઈ. કાલેજ તો ઉં તેની હંઝાથે વાત કરી આવવો.” પેલા પટેલિયાએ મુખીના બચાવના ભૂકા ઉડાવી દીધા, અને મુખી ફરી વિચારમાં પડી ગયા.

“સાહેબ! તો તો એ ભંગિયો મને બનાવી ગયો”!

“કયો ભંગિયો?”

“હતો કાઈ પરગામી.”

“તેને ગામમાં ઘૂસવા કેમ દીધેલો?”

“પેલું ગંધાતું ફૂતરું ધસડાવવા.”

“તો તો એજ કાગદેવ, સાહેબ! જેના પર પેલો કાગળ ટાંચ્યો હતો તે આવળ પાસેજ ફૂતરું પડેલું હતું.” મુખીનો જેરામ દૂર બિભો રહી બાપની ફજેલી માટે રડી રહ્યો હતો તે હવે હિંમત કરી આગળ આવી બેઠ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ જાન

વાડીકળિયા ગામમાં કાળોતરીમાં પત્રિકા વહેંચાઈ હતી એટલે લસણપોર ગામના લલ્લુ પટેલની દીકરીની કંકોતરીઓ વહેંચાઈ ત્યારે પ્રમોધચંદ્રે ખૂબ સાવચેતી રાખેલી. બીનહિજરતી ગામોમાં

એ કંઠાતરીઓ ખુદ પોલિસોએ વહેચેલી. એટલું જ નહિ પણ જનના દિવસે જે જે જનૈયા આવે તેઓ પર અખંડ જસૂસી કરવાનો બંદોબસ્ત થયો હતો. લગન અને વરા જેવા પ્રસંગે તો હજાર આવે ને હજાર જાય. તેમની જોડે કાગડેવ જેવા ચાલાક ચોરના વેશધારી ખેપિયા ધૂસી જવાનો પૂરો સંભવ હતો. શી ખબર પડે? વાળવાળો કે વાળંદ, જૂંગળવાળો કે ફૂલવાળો એમાંથી કોણુ સાચો ને કોણુ જસૂસ એ કેમ પરખાય?

તેમાં લલ્લુ પટેલે ચારે ઝાંપે નોતરાં મૂક્યાં. એ બે દિવસમાં પાંધર પસંથી જે કાંઈ જાય-આવે તે જુખ્યું જાય, પટેલની વાહવાહ માયા વિના જાય તો પછી હજારોનો ધુમાડો કર્યો કે ન કર્યો સરખો નથી? ચંદન પટેલની એકની એક દીકરી, એના લગનમાં ન ખરચાય તો પટેલના લાખ-એ લાખ ખીજ કયા પ્રસંગે ખરચાવાના હતા? પટેલને તો ફરતેની દશકોઈમાં ડોકા વગડાવવો હતો કે લગન તો લસણપોરના લલ્લુભાઈના ઘરનાં, બાકી બધાં લગનડાં. આથી મોટા પાયા પર લગનની તૈયારી ચાલતી હતી અને સરકારી સાવચેતીની તૈયારીઓ પણ મોટી હતી.

બે વાગ્યા અને સીમાડે ધૂળની ડમરી ચઢી. પાદરા ગામથી છડી, બંધૂક અને ડંકાભેર નીકળેલી જન લસણપોરની સીમમાં પેડી. જનમાં માફાઓની લંગર લાગી હતી. વરનો માફો તો ખુદ વેણુદા દરખારનો રથ હતો. મહાજબપોરના નવાખને ને વરના બાપને ઓળખાણુ એટલે તેણે પોતાના હાથી-પાયમા ને છડી-છત્રી મોકલાવ્યાં હતાં. મુંબઈ અને અમદાવાદના શેઠિયાઓ પણ જનમાં આવનાર હતા જે પાદરા-લસણપોરની નેજામાં મોટરો ચાલતી હોત તો.

પથરાળી ધરતી પર ધડ ધડ ધડ સવારી-ગાડીઓ દોડતી હતી. દરેક ગાડી એક એક ટાંગાને આંટી જાય એટલી સુંદર હતી, શણ-મારેલી હતી અને બળદોની જોડયો? જાણે યનગનતા વહેરા! માખણુ જેવી રવાંદી, બીનેવાન બદન, બીજના ચંદ્ર જેવી શીંગડીઓ, સાંઠ-

ણીના જેવા પગ, ઘોડાના જેવી ગરદન, કુદે તો તે ઘનઘનતા, સ્વાલે તો તે પાણીના રેલા જેવા-એવા એવા બળદોએ જોડેલી સવારીઓ, એક એકથી ચડતી, હરીશાષ્ટએ ચડી હતી. નેજા સાંકડી હતી તેથી સાંકડી હતી ધરેડ, પરંતુ કાઢાકાઢીએ ચડેલા જીવાન જનૈયાઓને એવી આડખીલીઓ નડી નહિ. તેમની સ્પર્શ નેજામાંથી બહાર ખેતરોમાં ઉખાણુ ચાલતી હતી. જે ત્રણ ગાડીઓ એક રેખાએ દોડતી હોય, બળદો જીવ પર જીલમ કરી અશ્વવેગે, સાંઢણી-વેગે અને છેલ્લે પંખી વેગે ઊડતા હોય, ગાડી અને બળદો જોડે ધૂળની ડમરી પણ પવનવેગે ચડતી પડતી ને ધૂમરી ક્રેતી હોય, ગાડીમાં બેઠેલાં જીવાન જનૈયા-સ્ત્રીઓ ને પુરુષો કદીક ચડેલા શ્વાસે, કદીક મલકાતા મુખે, શરતના અંજનમ માટે રાહ જોતા હોય; એ દૃશ્ય વારે વારે જેવા મળતું નથી. બળદની ડોકમાં ધૂધરા વાગે, રાશ પરોણા પરની ધૂધરીઓ તેમાં તાલ દે, ગાડીવાસી સ્ત્રીઓની ડોકમાં નાચતાં ધરેણાં તેમાં સૂર પૂરે, ત્યારે એમ લાગે કે ગાડીઓ દોડતી નથી પણ રમઝૂમ નાદ કરતો કોઈ રથ દોડે છે !

ગામડાની જન એટલે ‘બળદ-દોડ’ની શરત. એમાં પહેલા જનારને માન ઇનામ મળતાં નથી છતાં પ્રથમ આવનાર આખી જનમાં જિંચી છાતીએ ફરે છે. એ ગૌરવ અપાવનાર બળદોને વેવાઈ પક્ષ તરફથી શેર શેર લી જોળજ મળે છે, પરંતુ માલીક તરફથી તો જીવનભરની સાખાશી સાંપડે છે.

જન પાધરે આવી, ડંકા ડણકયા, નિશાન ફરક્યાં, બંધૂક ફૂટી, વાજાં વાજ્યાં, શીંગાં ગાજ્યાં, શરણાઈ ફૂંકાઈ.

જનૈયાઓ રથ, માદા, ગાડી ઘોડા વગેરેમાંથી ઊતરી ઊતરી વરના માદાને ઘેરી વળ્યા હતા.

જનૈયામાં પુરુષવર્ગનો પોશાક જોઈએ તો લાગે કે એકલો વર નહિ પણ તેનાં મોટાંમુરખ્ખી, કાકામામા, સગાંસાગવાં, બાઈબાઈ બંધ આખી જન પરણવા નીકળી છે ! જનમાં આલ્સો હોય છે

તેની કસળી તોરાની પાધડી, ગરાશિયા હોય છે તેમના જરિયાનના
ગામા, વાણિયા હોય છે તે સોના ભસ્તના દુપદ્દા, ખેડૂતો હોય છે
તેનાં હીર-કારિયાં થેપાડાં તથા નોકરચાકર હોય છે તેનાં ઝાસાં કકડતાં
અંગરખાં જોઇને એવો બ્રમ થાય તો તે અકારણુ નથી. સામાન્ય
જન જાનૈયો થાય છે કે તરત તેનું મન બદલાય છે. ત્યારે વડીલ
વૃદ્ધો વરણાગિયા બને છે, વિરહી વિધુર વિનોદી થાય છે, સાધુ
સંયમી છેલછપીલા જણાય છે, જોગી જીવાનિયા કહાન કનૈયાદેખાય
છે. જન જોવી અને જનવેશ તથા જનમનનું પ્રદર્શન જોવું બરાબર.

જેવા પુરો તોવી સ્ત્રીઓ. શહેરોમાં દરજીની દુકાને સિદ્ધાઈની
કારીગરીના નમૂના ટાંગવા મનુષ્યાકારની કાષ્ટમૂર્તિઓ-ચાડીયા ઊભા
કયાં હોય છે. જનમાં આવેલી સ્ત્રીઓ હાલતી ચાલતી ન હોય તો
સોની અને દોસાની દુકાનના એવા ચાડીઆ જોવી લાગે. ગામડાંમાં
કામઠાં છવનમાં રોજબરોજ અલંકાર કે શણગાર પહેરવા પરવડે
નહિ. આદમણી બાજુ ગૂંથે કે બને ઠને? વાણિયાણુ વડી-વસાણાં
કરે કે વરણાગી કરે? કણુબણુ છાણુમૂતર વાળે કે શણગાર સજે?
પરંતુ જનના દિવસે તેઓ વરસબરની સાદાઈનો ખંજ વાળે છે.
પોતાના પંડનેજ તેઓ પેટી પેટારા બનાવે છે અને દાખડા દાખડી
ખાલી કરી નાકકાનમાં ભરે છે.

આડે દિવસે વડીલોની મર્યાદા હોય અને તે ન હોય તો
બોલવા કુરસદ ન હોય. પણ જનમાં સ્ત્રીઓને મુખે એ બે દિવસ
સરસ્વતી વસે છે. કટાણાં ને જોડકણાં, ગીત અને ગાણાંનો અખંડ
સ્રોત વહે છે. એ ગીતોમાં રસ, કાવ્ય, કલ્પના, ઝમક હોય છે,
તેથી વધુ હોય છે અવરુદ્ધ સ્ત્રીજીવનનો મુક્ત અવાજ. એ અવા-
જમાં આનંદ હોય છે, ઉદ્વાસ હોય છે, અને સાથેજ હોય છે
વિલાપ અને દુઃખાલાપ. સ્ત્રીજીવનની શોભા અને કરુણતા બંને એ
ગીતોમાં પ્રકટ થાય છે. આજે શરમાળ વહુવાર સાસુસ્થાને વગોવે
છે, પિપરીયાંને વખાણે છે, સસરાના સાંભળતાં નણુદીના વીરાને

મહેણાં મારે છે, રસરસિયાને રંગમહેલે બોલાવે છે. આજે તે કવિ બને છે અને ફટાણાં બેઠે છે, ને જે લાગમાં આવે તેને ફટકારે છે. આજે તે છટી છે, સાસરાની શરમમાંથી, સાસુના જુલમમાંથી, વરની શિરજોરીમાંથી, બાળકોની ઊઠવેઠમાંથી : સંસારની ભારી જુલસરીમાંથી તે છટી છે.

પાંધરે જાન આવી ને લલ્લુ પટેલના આંગણમાં માણસોની ગીરદી વધવા લાગી. ગીરદી સાથે હોહો તો હોયજ. લલ્લુ એક ઘરે પણ કારભારી દશ વીશ, જાણે બધાજ કન્યાના બાપ ! એમનાં માથાં જોડાએ તો ઘડભાંગ કરી કરી પાડી ગમેલાં, ગળાં સાંભળીએ તો જૂમળરાડા પાડી પડી ગમેલાં તથા હાથ જોડાએ તો કાઠના તેલવાળા તો કાઠના ધીવાળા.

જાન આવી એટલે એમાંના કાઠએ રસોઈયાને ધમકાવ્યો : “લલ્લુ તો અડધે આવ્યા. ક્યારે ગાંધી રહેશે ?”

તમણના તાપમાં મગજ તપી રહ્યું હશે એટલે રસોઈયાએ જવાબ આપ્યો : “તો શું ચૂલ પર ચડી બેસું ?”

પાછલા બારણે વાડામાં આવો સંવાદ ચાલતો હતો તે વખતે આગલા બારણે માંડવામાં એક કારભારી રાતાખીયા થતા હતા.

“કયે ગધેંડે તમને માંડવો કાપડવા બાનું આપેલું ?”

“તમારાજ કાઠ સગાએ.”

“તે તમે તે કારીગર છો કે હજમ ?”

“હજમત કરાવી જુઓ તો બજાર પડે.”

“પડી પડી બજાર. આ વર તો આવ્યો જાણે અને તમે તો હજુ દરવાજેય માંડવો નથી.”

આ સંવાદ સાંભળી ટાળે વળેલા લોકો હસવા લાગ્યા, છાકરાંએ તાળી શરૂ કરી. એ ગોખીરો સહન ન થવાથી શાંતિ-પાઠ અને મહા-શાંતિ કરતા પુરોહિતે ચોતાની શાંતિ ગુમાવી : “છાનાં મરો રે ઓ છાનાં મરો !”

“ મહારાજ ! શાંત પાપમ્ શાંત પાપમ્. આજે લગનના ટાંકણે મરવાની વાત ક્યાં બોલ્યા ? ” એવું બોલી એક બટકબોલા કિશોરે બધાને છાનાં મારવાને બદલે વધારે હસાવ્યા.

એ હાસ્યે મહારાજને વધુ અશાંત કર્યાં. તે છોકરાંઓને મારવા બિઠ્યા, પરંતુ મોટી દુઃખવાળી કાયાને બાજુ પરથી તેમણે માંડ માંડ ડાકી કરી ન કરી ત્યાં તો બાજુનો એક પાયો ખોડો હોઇને જે નળિયાના આધારે ટેકવેલો હતો તે નળિયું ખસી ગયું અને સાથે મહારાજની સમતુલા પણ ખસી. મહારાજ ગબડી પડ્યા. એ તો સારું થયું કે તેમણે બંને હાથ માંડી દીધા, નહિતો વેદીમાં ધીના બદલે ધીએ માતેલી પાકેલી ભૂદેવની દેહ હોમાઈ જત.

“ મહારાજ ! વાંદરા ! હૂપ હૂપ હૂપ ! ”

મહારાજને ચોપગે થયેલા જોષ છોકરાંઓએ તેમના પર કરેલા ગુસ્સાનું વેર વાળ્યું.

“ મારાજ હાંતેક પૂરી થેઇ કે ની ? ”

“ થઈ બહેન થઈ. આ હસમજ્જદાનાં દુઃખે સાથે મારી પણ શાંતિ થઇ જતી હતી. ”

કન્યાની માના પ્રશ્નનો પુરોહિતે માંડવાનો થાંભલો પકડી બિભાં થતાં જવાબ આપ્યો અને જવાબ ભેગા ભેગા અટક્યાળાં બાળકો વિશ્વ કરિમાદ પણ કરી. પરંતુ એ કરિમાદમાં કંઈ અર્થ ન હતો, કારણકે છોકરાં તો વર પક્ષને જિતારે તેડવા જતા સ્વાગતના સામૈયામાં ભળી ગયાં હતાં.

સામૈયું વાજતે ગાજતે પાધરે પહોંચ્યું. બંને પક્ષનું મિલન થતાં વેવાઇઓ ભેલ્યા. એ ભેટાભેટીથી સાત પેઢીના સંબંધની શરૂઆત થઇ. એ મંગલાચરણના માનમાં બંધૂકો ફૂટી, ડંકા વાગ્યા, ગીતો ગવાયાં.

પછી જન જિતારે આવી, જનૈયા જિતારાના ઘરમાં આરામમાં પડ્યા, બળદો પાછળના વાડામાં ખાણીનીરણ ખાવા લાગ્યા, અને

પ્રત્યેક વ્યક્તિને સરકારી અને સાદા પોષાકમાં પ્રકટ અને ગૃહ રીતે ચોક્કસ કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨૪ લગ્ન

એક પહોર રાતે વરઘોડો ચડ્યો જોકે વરરાજા ઘોડે નહિ પણ હાથીના હોદ્દે ચડ્યો હતો. ચાલતે વરઘોડે ફૂલની વાડી લુટાર્ષ, આતશબાજનાં ગ્રાહ ઊડ્યાં, દારૂની દડીઓ ફૂટી, બંધૂકની નળીઓ તાડૂકી. પુરુષોએ સારામાં સારાં કપડાં પહેર્યાં હતાં તે સ્ત્રીઓએ દામીમાં દામી ધરેણાં. પામગાના સવારોએ લશ્કરી ડ્રેસ પહેર્યો હતો તે વાળંવાળાઓએ મખમલના ડગલા. હાથી હીરાગર ઓઢે ઢંકાયો હતો તે વરરાજા ફૂલચાદરે.

કુલેકું માંડવે આવ્યું. વરઘેરોએ વરને પોંખવાની શરૂઆત કરી. પ્રથમ શુભ શુકન કરવા ભરેલે ખેડલે દાસી આવી તેના ખેડામાં દાપાનો રૂપીઓ નંખાયો ને તે ગર્હ પછી આવ્યાં નાનો સાગો અને સાળી. કદાચ તે વરરાજાને એ ઘડી રીઝાવવા, હાંસીક્રક્રા કરવા આવ્યાં હશે. એકે વરનો અંગુઠો દાખ્યો અને બીજાએ નાક તાણ્યું. ભરી ગીરદીમાં દાખવેલી એ હિંમતના બદલામાં બંને ભાઈબહેનને બક્ષીસ મળી. તે ખુશ થતાં થતાં ચાલ્યા ગયાં કે તરત જ વરની મા આવી. તે આવી ત્યાં લગીમાં તે વરપક્ષની સ્ત્રીઓએ ફટાણાં ગાર્હ ગાર્હ બાણે બારણું ખોદી નાખ્યું. કન્યાપક્ષની હરીફો પણ ગાંજી ન ગર્હ. તેમણે શ્રોતાવર્ગના કાનના કીડા ખેરવી ખાડ્યા.

સાસુએ જમાઈનાં દુઃખણાં લીધાં. પુત્રીના ભાવિ ભરથારને કંકુ ને ચોખાએ વધાવ્યો. તે દિશાઓને વંદી, દેવતાઓને વંદી,

અને ફૂદી શૂંદી નજર ઊતારવા હર પર આવારેલાં પિંડ્યાં જૂતપ્રેતના નામે ઊંચે ઉછાળ્યાં. પછી વરરાજા કાચા સૂતરના દોરે બંધાયો. સાસુએ આપેલી હીરા-વીંટી કે કનકહારથી રીઝ્યો અને અંતે તેની કૂડે બેસી માથરામાં પ્રવેશ્યો.

તરત બ્રાહ્મણોના કંઠમાંથી મંત્રરવ શરૂ થયો. ઘડીમાં મીડો, ઘડીમાં સૂરીલો, ઘડીમાં ઘોઘરો એવો અવાજ એક ધારે સંભળાવા લાગ્યો. સાથે અક્ષર હજારના સુમારેથી સાવધાનીનો સાદ પણ શરૂ થયો.

કન્યા સાવધાન હતી ને વર સાવધાન હતો. જનૈયા અને જનૈયણો સાવધાન હતાં, વેવાઈઓ સાવધાન હતા, ને વેવાણો સાવધાન હતી, ગેર સાવધાન હતા ને જળમાન સાવધાન હતા, ગધાં સાવધાન હતાં અને સૌથી વધારે સાવધાન હતા સિપાઈઓ. ગામ આખું મંડપમાં હતું એટલે સૂતું ગામ તેમના હાથમાં હતું. હથેળીમાં હીરો સાચવે તેમ તેઓ લસણપોરને સાચવતા હતા. તેમની આલખેલ અધ્ધર્યુઅધ્ધર્યુની આલખેલને પણ દાખી દેતી હતી.

એક એક કરતાં અક્ષરો ઘટતા હતા. ધીમે ધીમે તેના ફૂટકા મોટા થયા. હજારનો આંકડો એકડા તરફ ઊતરતો જતો હતો અને એ એક ઉચ્ચારાય ત્યારે ગાજી ઊઠવા ગીતારીઓ ઉતકંઠ બેઠી હતી, વાજાવાળા ખડે પગે ઊભા હતા, ડંઠાવાળા જિંચી દાંડીએ વાટ બેતા હતા, વર કન્યાને બેવા આંખોને સ્તબ્ધ કરી રહ્યો હતો, કન્યા વરને બેવા ધુંધટામાં બાકેઈ પાડી રહી હતી, બાળકો હાથેવાળો મળી રહ્યા પછી વહેંચાતાં પાનફૂલ માટે આતુર થઈ તેના મેજ તરફ તાકી રહ્યાં હતાં, જિંધણસીઓ એ પછી જિંધવા જવાના હોઈ તેમની નજર પોતાના બેડા-મોજડી શોધી રહી હતી.

આખો મંડપ સ્તબ્ધ હતો, શાંત હતો, પણ શાંત ન હતા બે જણા. એક તો પ્રબોધચંદ્ર કે જે લગ્નક્રિયા બેવાનો મોહ તણ ઘોડે ચડી સીમાડા સંભાળતો હતો અને બીજો કન્યાનો કાકા બાઈ. તે

માળીની વાટ જોતો હતો, બપોરે ડાળે કાંઠાપુરના રસ્તા ભણી જોતો હતો. આજે છેક સાંજે એક જણ દરખાસ્ત લાવ્યો કે માંડવામાં એકલી ફૂલકલગી વહેંચાય તે લલ્લુ પટેલના મોભાને શોભે નહિ, દરેક જણને એક એક હાર હોય તો દીપી નીકળે. કાળીકૂંઠના કલ્યાણ પટેલે હાર વહેંચેલા અને લલ્લુ પટેલ શું મૂળ છે કે પૈસા જોશે? બસ, આ એક ટાણો બસ હતો. લલ્લુ પટેલને તાનો લાગ્યો. તેને પાનો ચડ્યો. “કલ્યાણ પટેલ કરતાં સવાયા મોટા હારતોરા ન વહેંચાવું તો મારા લાખમાં ધૂળ પડી.” તેણે લખમાં આવેલા હાવતિયા માળીને ગામમાંથી સારામાં સારો ઘોડો આપી કાંઠાપુર સવાના કર્યો. “બ, દોળ કહના ! કાંઠાપુરના આખા માળીમાળીને કામે લગાળ, પણ અંથેવારા આગર રૂપીઆ રૂપીઆવારા ચારતારા જોઈએ.”

કન્યાનો કાકા-ભાઈ એજ કરસનની વાટ જોતો હતો. રખેને એ ચાર મિનીટ માટે મોકો ન જળવાય એવી દહેશતથી તેણે ફાજ-દાર સાહેબને પણ કહી રાખ્યું હતું કે સિપાઈઓ માળીને આવતાં ન રોકે. પરંતુ ક્યાં છે તે ? આ અક્ષર દશમે તો આવી ગયા. તે પાધર પર સામે ચાલ્યો.

બરાબર એજ વખતે એક જણ મારતે ઘોડે આવ્યું. તેણે હારતોરાનો ટોપલો પેલા કાકા-ભાઈના હાથમાં સોંપી દીધો.

“સાખાશ, રંગ રાખ્યો તેં કરસન !” કાકા-ભાઈનાં મુખમાંથી ધન્યવાદનો ને પ્રસન્નતાનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો. પરંતુ તરત તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે આ ઘોડેસવાર આદમી કરસન માળી નથી.

“અલ્યા તું કોણ ?”

“કરસનનો ભત્રીજો.” ભોલનાર મારતે ઘોડે આવ્યો હતો. તેના ઘોડા પેડે તેના દમ પણ હળુ બેઠો ન હતો.

“કરસન ક્યાં છે ?” હવે તક જળવાશે ને લલ્લુ પટેલની વાહવાહ ખેલાશે એના હરખમાં મલકોતા કાકા-ભાઈએ માંડવા

તરફ વળતાં પૂછ્યું.

“એને તો અકસ્માત થયો છે.”

“હે ! ! ક્યાં ?” કાકા-ભાઈ થંભી ગયા.

“વાડીમાં. થોડાંક ગુલાબ વૃક્ષો તે તોડવા જતાં કાકાને સાથ ડંસ્યો.”

“પછી ?”

“પછીની વાત તો રામ જાણે. હું તો તમારી ઈજ્જતને જાળવવા કાકાને બદલે મારતે ઘોડે આવ્યો છું.”

“બહુ સારું કયું આવ્યો તે. લલ્લુ કાકા પાસે ઈનામ અપાવીશ.”

“ઈનામ બિનામ આપવું હોય તો લાવો અબધડી મારે મારતે ઘોડે પાછા જવું છે.”

“જમી કરીને જજેને.”

“ના ભાઈ ! ત્યાં લગીમાં તો કાકાનું થુંનું થું થઈ જાય. ઘરમાં બીજું કાંઈ છે નહિ. હું જઈશ ત્યારે તો તેને માટે દાક્તર આવશે.”

“તો બલે, લે આ ઈનામ. પછી વધારે ઈનામ માટે કરસન સાગ્ને થાય એટલે પાછો આવજે.”

કાકા-ભાઈએ ગળવામાં જે કંઈ જે પાંચ રૂપીઆ હતા તે મૂઠી ભરીને આપ્યા. માળીએ તે લીધા અને ફરી ઘોડો કાંઠાપુરના રસ્તે ગિપડ્યો. દડબડ દડબડ અવાજ સાંભળી એક સિપાઈ દોઢી આવ્યો. તેણે કાકા-ભાઈને પડકાર્યો.

“કાણુ જાય એ ? ખડા રહેા.”

“અરે એ તો હું લલ્લુ પટેલનો ભત્રીજો. જમાદાર સાહેબ ! જોજો આંધળે બહેરું ફૂટી મારતા.” કાકા-ભાઈએ હસતાં હસતાં પોતાનો પરિચય આપ્યો અને પેલા સામાન્ય સિપાઈને જમાદાર પદના છાપરે ચડાવ્યો. એ છાપરે ચડેલો સિપાઈ પણ ખુશ થયો.

તેણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું:

“પણ આ ગયું કાણુ?”

“એ તો કાંઠાપુરનો માળા.”

“ખરાબર ઓળખો છો?”

“હા, એના કુળ ને અમારા કુળને દશ પેઢીનો સંબંધ. એ તો અમારા બાંધવો હાવતિયા માળા.”

કાકા-ભાઈ એ જુવાનને ઓળખતા તો ન હતા છતાં તેને માંડવામાં જવા ઉતાવળ હતી તેથી તેણે અર્ધું જુઠાણું ચસાવી છૂટકારો મેળવ્યો. જતાં જતાં “તો જમાદાર સાહેબ! તમે પણ એક હાર પહેરો.” કહી કાકા-ભાઈએ એક હાર સિપાઈના ગળામાં નાખ્યો. પછી અને હરખમેર પોતપોતાના કામે ગયા.

પ્રકરણ ૨૫ પત્રિકા પ્રગટી

કાકા-ભાઈ મંડપમાં પેઠા ત્યારે પાનસોપારી વહેંચાવાં શરૂ થયાં હતાં. આખા મંડપમાં હોહો થઈ રહી હતી. ગળાં દુખવી દુખવી થાકેલા ગેર મહારાજે આ મળે તો સારું એવું વિચારી તે મંગાવવાની યેચી કરતા હતા. વર આડું જોવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, પ્રયત્ન જોડે થોડી થોડી વારે નિષ્ફળ જતો હતો. નીચે જોઈ ભોંય ખોતરવાનો કન્યાનો અખતરો પણ સફળ થતો ન હતો. અને થોડી થોડી વારે અધાની ચોરીથી એકમેકને જોઈ લેતાં હતાં અને મંદ મંદ સ્મિતની બોલીમાં વાત પણ કરી લેતાં હતાં.

ત્યાં તો ગોઠારો ગાળ્યો: “પત્રિકા! પત્રિકા!” મંડપમાં દરબાર જણના હાથમાં પત્રિકા હતી. તેઓ આતુરતાથી દીવા તરફ ધરી ધરી તે વાંચતા હતા. હમણાં સિપાઈઓ આવશે, કોજદાર

આવશે, તે પહેલાં તો તેને ફેંકી દેવી જોઈએ એવું સમજતા હોઈ તેઓ જલદી જલદી વાંચતા હતા. જેના હાથમાં તે નહોતી આવી તે તેમાં શું હશે તે જાણવા ઊંચા નીચા થતા હતા અને પોતાના જોડા અથવાતો છોકરાં શાધવાને બહાને બીડમાંથી માર્ગ કરતા કરતા આ વાચકો તરફ ધસતા હતા. આથી દીવા આગળ બીડ વધી પડી હતી. બધાનાં મુખ તે તરફ હતાં, બધાના પગ તે તરફ ઉપડતા હતા, બધાના હાથ તે તરફ જ માર્ગ કરવા ધક્કામુક્કી કરતા હતા.

પાન, સોપારી, કલગી ને હાર વહેંચતા જુવાનો ઘણા હતા. એમાંથી કોણે મેગામેગી પત્રિકાનાં બીડાં પણ વહેંચ્યાં એ કોઈ જાણી શક્યું નહિ.

પત્રિકા આવી એટલે પોલિસ આવશે, પકડાપકડી થશે, ગુન્હેગાર પાસે ગુન્હો કબુલાવવા મારજૂડ થશે, અને આમ આનંદ ઉત્સવ પર પાણી ફરી જવાનું. લગનમાં વધન ને હવનમાં હાડકાં પડ્યાં. આટઆટલી સાવચેતી છતાં કાગદેવનો કોઈ દૂત તો ફાવી ગયો જ. અને પક્ષના વડીલો આવે બળાપો કરતા હતા.

મંડપ બહાર ફેંજદારના ઘોડાના દાબડા પડ્યા, એટલે પત્રિકા તેના વાચકોના હાથમાંથી બિડીને મંડપ બહાર પડી. અત્યારસુધી એને મેળવવા પડાપડી થતી હતી. પણ હવે ? હવે એ પત્રિકાનાં બીડાંમાં લોકોએ વીંછીનાં પડીકાં જેમાં ! દીવા તો જનમેલી ગીરદી વીખરાઈ ગઈ. બધાનાં મુખ, પગ અને હાથ હવે મંડપના પાછલા દરવાજા તરફ વળ્યાં. જોડા મળ્યા કે ના મળ્યા, છોકરા સાથે છે કે છૂટાં, પાછળ સ્ત્રી જૂમ પાડે છે કે ગીત ગાય છે, એ જોવા સાંભળવા કોઈ ન થોબ્યું. ખાસ કરીને જે લોકોએ પત્રિકા વાંચી હશે તેઓ તો રમેને કોઈ તેમના નામની ત્યાડી ખાશે એ ભયે રૂચકર થઈ ગયા !

કેવળ કેટલાક જુવાનીઆ કુતૂહલવશ ન થવાથી જરાક દૂર

જઈ ઊભા રહ્યા; અને માંડવામાં બાકી રહ્યાં કેવલ વર, કન્યા અને તેનાં માથાપ. તે સિવાયનાં સગાંસાગવાં, કાકામામા, ગોર પુરોહિત સર્વે મંડળી સહકુટુંબ અલોપ થઈ હતી. વહી પહેલાં કિલકિલાટે ગોરંબતો મંડપ અત્યારે રમશાનશાંત થઈ ગયો. કેવળ ફૂલકલગીનાં ચોળાએલાં પાંદડાં અને ચૂંથાએલાં ફૂલ અહીં તહીં ઝીડતાં હતાં. કદાચ તે મંડપને અને વરવહુને કહી રહ્યાં હતાં કે અમે માણસ જેવાં બીકણુ અને બિનવક્ષાદાર નથી, અમે તમારો સાથ નહિ છોડીએ.

પ્રબોધચંદ્ર રાતોપીળો થતો, ચાણુક વીંઝતો આવ્યો. આવીને તેણે મંડપ જનશૂન્ય જોયો. એટલે તો તેનો ક્રોધ આંધળો બન્યો. તેણે મંડપ બહાર ફરફર ઝીડતી પત્રિકા લીધી, વાંચી અને ક્રોધે ઉન્મત્ત થયો. તેણે સિપાઈઓને હુકમ આપ્યો:

“ પકડો પેલાઓને.”

ઠોતુક જેવા આંધે ઝીંકેલા સમૂહમાં ચંચળતા આવી. થોડા ફૂટે અને પાણી પ્રસરી જવા દોડે એમ સહુ દોડ્યા, પરંતુ સિપાઈઓ આડા ફર્યા. તેમણે પાણીના પંથે પાગ બાંધી પોતાની બામસેની કાયાનો અંધ બાંધ્યો. દસબાર જુરાનિયાને પકડી લાવી ફોજદાર સામે રજુ કરવામાં આવ્યા.

“ બોલો, પત્રિકા કોણ લાવ્યું હતું ? ”

“ અમે શું જાણીએ ? ” બધામાંથી એક જણે બાતી ડાઘી જવાબ આપ્યો.

“ તથી જાણુતા ? તો ઊભા રહે જરા ! આ ચાખકો બધું જણાવશે.” ફોજદારે હવામાં ચાખકો વીંઝવો.

ચાખકો વીંઝાતો જોઈ સહુ પરેશ બગાપો કરવા લાગ્યા: “ મને મૂરખને કાં કુશુદ્ધિ દૂરી કે આણુસાત્ર લગન લીધાં ! ”

“ મેં તો તા કેમહું જ કીતું. ગામનાં ગામ ઈઝરતમાં છુપેદુપે કાળા કાઢે ને તારે મોટા એન્જીવ માંડવો કીતો. લેવ, કાંચળો લાઢો. ઈઝરતીઓનો છરાપ નયળો છરાપ. તેનાં બધરાંપોયરાં જૂએ

દરવરતાં ઓય ને તું ખાજાંછીખંડ ખવળાવે તે ખયે હું ? આ તો નિહાહો લાખગો નિહાહો.”

લલ્લુ પટેલની પત્ની પટેલને આશ્વાસન આપવું દૂર રહ્યું, ઉલ્ટાની તેને દબાવવા લાગી.

“ હવે મૂળી મરની રાંડ ! પેસો તારો બાપ હાંબળહે તો ઝાંઝર પેરાવી દેહે. મોટી ઈજરતવારાની લગલી નીકરી આવેલી છે તે. ખયરાંની બુદ્ધિ પગની પાનીએ તે ખોટું નીં ક્યલું દેહું.” પટેલે પટલણને દબાવી, ચૂપ રહેવા ઇશારો કર્યો. પરંતુ પટલણ એમ ગાંજી બીય એવી ન હતી. તેને તો થર છૂટ્યું.

“ ઓછી ! મારી અક્કલ પગના તરિયામાં તો. પણ તારી અક્કલ તારવે દેહું તો ઊભો હું કવા રીયો બકરી જેવો થેઇને ? બા દોળ, છોળવ પેલા પોયરાએને.” પટલણે ફોજદારે પકડાવેલા જુવાનિયાએને બતાવી તેની વહારે જવા સૂચવ્યું.

“ બરતા ચૂલામાં ઉં હું કવા પગ વાલું ? મારી હાલરીનાને ચરખી ચળેલી છે તો છોની ઇતરતી હેર બહેર.”

“ તે તારા પરોણાને ફોજદાર મારહે ને તું જોયા કરહે ? બોવ હારો દેખાહે ! પરમણુમાં તો તારી વાહવાહ ગવાંદે. પકવાન પાક હાથે લહણુપોરના ફલાણુ પટેલે તો મેથીપાક હો પીહરાવેલો.”

જતાં પટેલ હતા ત્યાં ને ત્યાં અડગ ઊભા. તેને દયા તો શું કિંતુ ક્રોધ આવતો હતો. આ જુવાનિયાએએજ લગનમાં વધન નાખ્યું. બાપા તો પરમણુમાં ડંકો વાગી જવાનો હતો, કુલીનોના મોઢે પણ મેરા ચોપડાવાની હતી.

“ તે બાપા જીવની હતદેટી. મિચારાએને મૂળી લાખવાનો એ ફોજદાર તો.”

પિતાને વિચારમાં પડેલા જોષ કન્યાએ તેને તેની દરજત બાન કરાવ્યું. એ સાંભળી પાસે જ વરને ઘેરી ઊભેલા તેના પિતાએ પણ કહ્યું : “વેવાઈ ! જાએને જરા બધાને સમજાવી ટાઠા પાડાને, તહિ તેજ

પછી અમે અધૂરે લગને જતા રહેશું. તમારે ભરોસે જન લાવ્યો તે ફળેત ફળેત થઈ જવાનો.”

વેવાઈના આ ઉકળાટે લલ્લુ પટેલના પગમાં ગતિ આણી. નાછૂટકે અને કમને તે ફોજદાર પાસે ગયો ત્યારે પકડાએલા જુવાનોની ઝડતી લેવાતી હતી. પાસે જઈ પટેલે ફોજદારને કંઈ પણ ન કહ્યું, બલકે ફોજદારનો પક્ષ લઈ તેણે કેદીઓને જ દબાડાવ્યા:

“ પોયરાઓ ! ઈશ દેવ, પતરિકા કોણે વેંચેલી ? ”

“ અમે વહેંચી હોય તો કબૂલીએને, માસાજી ? ” પટેલના દૂરના સગા એક યુવાને જવાબ આપ્યો.

“ તમે નાં વેંચેલી તો તમારા કયા હાથાએ વેંચેલી ? ”

“ પટેલ ! અમલદાર કોણ, આ ઉભેલા છે તે કે તમે ? ” એક જુવાને મસ્કરી કરી.

“ જોયુંને પટેલ ! આ મસ્તાનાઓ તો મારનાજ લાગના છે. ” ફોજદારે કહ્યું ને પટેલે તે સાચું માન્યું. પ્રથમથી જ તેને પણ એવી જ લાગણી થયેલી હતી.

ફરી ફોજદારનો કોરડો ઊછળ્યો. આ વખત તે કેવળ હવામાં જ ન વીંઝાયો, પાસે એક થંભ હતો તેને તે ચર ચર અવાજે વીંટાઈ ગયો. થંભાને ચામડી હોત તો તે ઉતરડાઈ જત. થંભાને ચામુક લગાવી ફોજદાર કહેવા માગતા હતા કે જોજો પછી કહેશો કે કહ્યું નહિ, આ ચામુક તો ચામડી લઈને જ ઊઠશે.

મંડપમાં ઊભેલી મંડળીને લાગ્યું કે કોઈનો બરડો ચીરાઈ ગયો. બવાના મુખમાંથી આહ નીકળી. વરરાજ જુવાન હતો, તેનાથી પોતાના વય-બંધુની આ દુર્દશા દેખી ન શકાઈ. તેના પગ આપોઆપ તે તરફ ઊપડ્યા. પિતા માતાએ મનામણી કરી પરંતુ તે એજો ગઈ. વર અને ચામુકની વચ્ચેનું અંતર ઘટવા લાગ્યું. વરની પામરી સાથે ચૂંદડીના છેડા ગંઠાએલા હોઈ કન્યા પણ પાછળ ખેંચાઈ અને વરકન્યા જોડે મંડપમાં ઊભેલી આખી

મંડળી સુધાં.

“સાહેબ! લો, મારો મને. એ પત્રિકા મેં વહેંચાવી છે.” માર્ગમાંથી એક ઊડતી પત્રિકા ઉપાડી લીધી હતી તે ફોજદાર સામે ધરી વરરાજાએ ચાખુકને ઇજન આપ્યું.

બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. વરરાજા જ કાગઢેવનો માણસ! આ તો કોડીનું તળિયું જ કાણું! આ તો હમારતના પાયામાં જ પોલાણુ!

વરની બહાદુરી જોઈ પ્રબોધચંદ્ર પ્રસન્ન થયો. પ્રગ્ન હરે છે એટલે જ તેને ડરાવવા-સતાવવા અમલદારોને શર હોય છે, બાકી માણસમાત્ર નીડર હોય તો જગતના અડધા જુલમો ધરી જાય. પ્રબોધચંદ્ર એવું એવું વાંચેલું તેની સચ્ચાઇનું એને ભાન થયું.

“પટેલ! સાબાશ! પણ પારકી પિછોડી તમે શીદને એટલી લો છો?” ફોજદારે જમાઇની પીઠ ચામડી દૂર ઊભાં ઊભાં તમાશો જોયા કરવા સૂચવ્યું.

“પારકી પિછોડી! હા સાહેબ, પિછોડી પારકી છે એમાં શંકા નથી. પણ એ જેટલી મારા માટે પારકી છે તેટલી જ આ બધા માટે છે.” જમાઇએ પકડાએલી મંડળી તરફ આંગળી કરી સત્ય વાત જાહેર કરી.

“તો એ છે કોની?”

“તે તમે હોધી કાઢોને ફોજદાર કાકા.” પાનેતરના ઘૂમટા-માંથી કન્યા બોલી.

“હોધી કાઢે હું, મારા બાપનું કપાર? ચોર તો હવે લેઈને નાહી ગીયો એાહે. આટઆટલાં છિપાઈડાં અતારલગી ચોટ્ટી કરતાં ઉતાં કે ચોપાટ રમતાં ઉતાં? અવે હું જોઈને ચાખકા પાંદે ચોર હોધાવવા નીકચરા.” પટલાણુ ગર્જી.

પ્રબોધચંદ્રને લાગ્યું કે આ બધાની વાત સાચી છે. કાગઢેવનો માણસ પોતાનું કામ કરીને જરૂર છટકી ગયો હશે. હવે આ છોકરાઓને ફટકારવા એ નાસીપાસીના કોધે નિર્દોષને દંડવા જેવું

એ. છતાં તેને પોતાનો અમલદારી રુવાય જાળવવો તો જોઈએજ. એટલે એકદમ ઢીકું કેમ મુકાય? માલુ કરેલું નાટક અડધેથી બંધ થાય તો તો તેની હાંસીજ થાયને?

“ પટલણુ ભાભી ! ” લલ્લુ પટેલ સાથેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ દર્શાવતા આ ઉદ્દેશ્યોધન શબ્દો વાપરી પ્રબોધચંદ્ર બોલવા લાગ્યો: “ મારે મારી કરજ અજાણવી જોઈએ ને ? ”

“ તે તમારો ધરમ હું મારી પોરીનો ભવ અજાણવાનો છે ? ” પટલણુ વધુ ઉત્તેજિત થતી હતી, કારણ કે દર્મ્યાનમાં વરપક્ષ વરને લઈને ચાલી જવાની તૈયારી કરતો હતો. અજાણપરીથી તેઓ વરને ખેંચી રહ્યા હતા.

“ ના રે ભાભી ! ”

“ તો પછી આનું નામ હું ? તમારા ચાખકા કરહે તાર પછી અંધ કાણુ ઊભું રહે ? મિચારી ચંદનને વગર મંગરફેરે ઊઠી જવું પડે. પરબોધભાઈ ! મારી પોરીને વગર પમણુ રંડાવહો તો તેનું પરાછિત તમારે માથે. ”

પછી પટલણુ કન્યા તરફ ફરી: “ ચાલ પોરી ! આપણું કપાર ફૂટેલાં, બીજું હું ? બધાને હોહોનો ધરમ હંભારવો છે. તારું જીવતર છૂટી પળવાનું તે કાઈ હંભારવાનું છે ? ”

પટલણુ કન્યાને ખેંચવા લાગી. એક બાજુ વરને તેના પિતાજી ખેંચતા હતા તો બીજી બાજુ કન્યાને તેની મા. બંને જવા રાજી ન હતાં. છતાં તેઓ ખેંચાતાં ખેંચાતાં માયરામાં ચોરી પાસે આવ્યાં. ત્યાં તેઓ ચોંટી ઊભાં. એમ ઊભવામાં તેમના છેડા ગંદાએલા હતા, તેમનાં ગળાં કાળીગાંડીના દારે બંધાએલાં હતાં તેણે મદદ કરી. એ છેડા કાણુ છાંડે ? એ દાર કાણુ તોડે ?

પ્રબોધચંદ્રે બેંચું કે પત્રિકા જે દામ કરવાની હતી તે તો કરી ગઈ. અન્યું ન-અન્યું બનનાર નથી. પરંતુ હવે પોતે વધારે ખેંચી પકડશે અને અમલદારીની આખર ખાતર ચાખકા ચલાવશે તો પોતેજ

લગનમાં વધન અને હવનમાં હાડકું નાખનાર ગણાશે. દોષિત તો છટકી મયો છે ને હવે બધા દોષનો ટોપલો તેના માથે ઢાળાશે.

તેણે પોતાની આખર બે-આખરની જીદ છોડી, અને તરતજ પકડેલા જીવાનોને પણ છોડ્યા. સિપાઇઓને તેણે ગામમાં રવાના કર્યા: “જાઓ ગોર, ગીતારાં અને જાનૈયા બધાંને અભયદાન આપી પકડી લાવો. પ્રથમ લગ્ન નિર્વિઘ્ને પાર બિતરવા દો. પત્રિકાની વાત પછી કરીશું.”

ફરી ખાલી મંડપ ભરાયો, ગીતો શરૂ થયાં, વાજાં વાગવા લાગ્યાં, વેદમંત્રો બોલાવા લાગ્યા, મંગળફેરા ફરાયા. વેવાઇઓનો સાત પેઢીનો સંબંધ બંધાયો. વર વહુનું ભવોભવનું સગપણ સંધાયું. વર મરે, કન્યા મરે, પણ એ સગપણ ના ફરે. બંને એક જીજ્ઞાનાં સુખેદુઃખે સુખીદુઃખી અને પુણ્યપાપે તરેમરે.

આખો સમારંભ પ્રબોધચંદ્રે પંડે હાજર રહી પૂરો કરાવ્યો. છેલ્લે તે બિતારે જવા બિઠ્યો ત્યારે હારતોરાના કરંડિયામાં સાહેબ માટેનો મોટો હાર બાકી હતો તે તેને વરવહુએ પહેરાવ્યો. બંનેએ પ્રબોધચંદ્રને પગે પડી તેના આશીર્વાદ માગ્યા. ફોજદાર સાહેબે હસ્તે મુખે તેમને દીર્ઘાયુષ ઇચ્છ્યું.

બિતારે જતાં જતાં પ્રબોધચંદ્રના ગળાએ ફરિયાદ કરી, હાર આટલો બધો ભાર કેમ? જવાબમાં તેને હાથે બિંચકી જોયો ને આંખે તપાસી જોયો. બસ, પછી તો ફોજદારનાં અઠારે અંમ અક્કડ થઈ ગયાં. એ હારના ઘોળા સુલાખ જેડે એક કાગળનું બીડું હતું.

પ્રબોધચંદ્રના મગજમાં પ્રકાશ પડી ચૂક્યો. આ બધાં માણીનાં કાવતરાં. તેજ ફૂટેલો હશે! ના, ના, કાગદેવ જ માણી થઈને આવ્યો હશે!

એ પ્રકાશ સાચો હતો. કરસન માણીનો ભત્રીજો તેજ કાગદેવ હતો. તે તેનો ભત્રીજો હતો જ નહિ. માણીને સાપ પણ કરડ્યો ન

હતો. ઉઠાનો તેને તો એ બનાવટી ભત્રીજે લસણપોરની સીમમાં એક ઝાડ સાથે બાંધી રાખ્યો હતો. અડધી રાતે તે ધા નાખતો ગામમાં આવ્યો ત્યારે જાહેર થયું કે પત્રિકા તો હારમાં આવી હતી.

સિપાઈઓએ તેને પૂછ્યું કે: “તને છોડાવ્યો કાણે?”

કરસને કહ્યું: “કાઈ બે સાધુઓએ, રમતારામ બાવાઓએ.”

પ્રકરણ ૨૬ દેવીનો કેપ

આ વખતે પત્રિકામાં મહાસભા નહોતી બોલી, કામદેવ નહોતો બોલ્યો પણ દેવી બોલી હતી, રાનીપરજની છટ્ટ દેવતા બોડિયાર માતા બોલી હતી.

“હે માનવી લોકો! તમને હું બોલાવી બોલાવી થાકી. વનમાં આવો, વગડામાં આવો, મારા થાનકમાં આવો, પણ ક્યાં છો તમે એ લસણપોરનાં માનવીઓ! વનવેલા આવ્યું, બાલખડી આવ્યું, કલમકૂવા આવ્યું પણ તું ન આવ્યું એ લસણપોર! તારી હવેલીઓનો તને મોહ છે? તારા ધનધાન્યનો તને લોભ છે? લીએ ગળતી રોટલી ગમેથી છૂટતી નથી ખરું? પણ એ પામર માનવી લોક! મને દેવીને તમે ઓળખી નથી. એનો પરતાપ તમે જોયો નથી. મારે પરચો બતાવવો પડશે. સાવધાન! તમારે લગન માંડવાં છે, માણવાં છે. ભરે માણો. તમારાં લગન વચ્ચે હું રમશાન બિંભુ કરીશ. તમારા ગામે પાપનો ભાર વધ્યો છે તે જરા હળવો કરીશ. દેવીના ચમત્કાર આગળ તમારા સરકાર દરબાર પાણી ભરે છે. મારા ખર્ચરમાં આવે તેના માટે આરો નથી, આવારો નથી, સહારો નથી, સિવાય કે તમે પગે પડતા આવો.”

કામદેવના જસાને લસણપોર ગળી ગયું હતું પરંતુ આ તે

દેવીનો જાસો ! મજબૂત કર્યો એ કાણુ કાગડે ! એ ખોડમજબૂતે તો ખોડિયાર સાધી ! હવે દેવતાના અપ્પરમાંથી કાણુ બચાવે ? આવી આવી હાથવરાળ કાઢતાં કાઢતાં લસણપોરનાં લોકોએ માતામાવડીની બાધા આપડી લીધી. સ્ત્રીવર્ગે પાલવ પાથરી પાથરી, એ પત્રિકાના ટૂકડાની પૂજા કરી પ્રણામ કર્યાં. ‘ખમ્મા મારી મા, ખમ્મા. છોડે કછોડે થીયું પણ તું તો માવતર. માડી તારાથી એવું નીં થાય. આ માતા માવળી ! તારું અપ્પર ખેંચી લે પાછું. તારા નામના દીવા દરહું. કહે તો તને મરવાં ચઢાવહું, ખધું કરહું, પણ અવે તું કોપાયમાન નો થા.’”

કેવળ ગામલોકો નહિ, જનનૈયા પણ ભય પામ્યા. કયા ભોગ લાગ્યા હતા કે આપણે આ જનમાં આવ્યા ? લસણપોર માથે દેવી રૂઢી છે એવું આગળથી જાણત તો અહીં આવવાનું નામ ના લેત. પાકાં પકવાનનાં જમણુ જમવા દોડી તો આવ્યા પણ એ જમણુના તો જાડા લાગવાના. આ તો સૂકા ભેગા લીલા પણ બળી મરવાના. આ લલ્લુ પટેલે તે જનમાં બોલાવ્યા છે કે બળતા ઘરમાં ?

આવા સંતાપમાં તે સંતાપમાં કોઈને ઝિંધ ન આવી. બધાના જીવ ઝિંધા હતા. ક્યારે શું થશે તે કહેવાય નહિ. જેવનો દટકો આવશે તે દિવસ તે દિશા દેખાડીને નહિ આવે. આસમાની સુસતાની ઊતરવા અગાઉ અગમચેતી નથી આપતી.

રાત્રિની પળેપળ ગણાતી હતી. મધરાત પછીની અડધી રાત તો અડધા જુગની લાગી. બચલીત પ્રજામાં ભયે જાતજાતના બ્રમ પેદા કર્યા. ચંદ્ર વાદળમાં સંતાકૂકડી રમે તો એમાં ચ બીકણુ લોકોએ દેવીના ચોરશાનસની સાંકેતિક ભાષા વાંચી ! મંજળનો લાલ તારો ઊઝ્યો તો તેમાં ભયાંધ આંખોએ દેવીનું ત્રીજું લોચન ક્રોધ-લોચન દીઠું ! સીમમાં ચેરડીના વાદમાં શિયાળવાં રડવાં અને આ પાગલ પ્રજા સમજ કે ગામની કુલદેવતાએ પોતાના ગામના

દુર્ભાગ્યની કાણ માંડી છે.

પ્રબોધચંદ્રે સર્વેને બહુ બહુ સમજાવ્યું કે દેવી કે દેવતા કોઈએ કોઈનું નથી. આ તો પેલા કાવતરાખોર કાગદેવનું :કારસ્તાન છે. દેવી કોપવાની હોય તે કાગળ લખે ખરી? આમાં અમાનવ એવું કંઈ નથી. જે છે તે આપણા જેવા એક માનવીની કપટગત છે. માટે સાવધ બહર રહો, કિંતુ આમ વગર માર્યે મરવા જેવા ન થાવ.

એ બધી સમજાવટ ઢળતી શિલા પર પાણી રેડતા જેવી હતી. પ્રબોધચંદ્રની વિદ્યા, બુદ્ધિ ને બળ ત્રણે નિર્થક નીવડ્યાં. ભયે લોકહૃદયને બરાબર કબજે કર્યું હતું. એ જોયા પછી પ્રબોધચંદ્રને લાગ્યું કે આ કાગદેવ લોકમાનસથી બરાબર વાકેફ લાગે છે. એને છળાવી મારવાની આખાદ હિંમત તેણે હાથ કરી છે. જે કામ તોય બંદૂકથી ન થાત તે તેણે દેવીના નામના ઉપયોગથી કરી દીધું અને તેય અજોચર રહીને. એવો કાબેલ હરીફ મેળવવામાં કોળદારે ગૌરવ અનુભવ્યું.

એમ ને એમ પહો કાટયું, કૂકડા, કાગડા ને કોયલ બોલ્યાં, અંધકાર પદબ્રષ્ટ થયો, પ્રકાશ કારામુક્ત થયો પરંતુ ગામના દિલમાંનો ડર તેવો ને તેવોજ રહ્યો. પ્રભાત પડતાં સૌ પોતાનાં રોજિંદા કામે વળગ્યાં—વિગ્રે વેદ વાંચ્યા, વાણિયે હાટડી માંડી, ખેડૂતે નીરણ નીચાં, પણ તે ઉંચે જીવે, ફડકડતા હૃદયે, રખેને ધરતીનું ડાયું બિલડશે અને બધાંને એક સડકે ભરખી જશે એવી હબકે હબકે.

પોલિસ નાકે નાકે અને ગલીએ ગલીએ, વાડે વાડે અને સીમાડે સીમાડે ચોક્કી કરતી હતી. વાડમાંના ખૂણાખાંચા, ખાડા ખાધરા—બધેય તે તપાસ રાખતી હતી. રખેને કોઈ છુપાયો હોય, વહેમીઓના વહેમનો લાભ લઈ દેવીપણાનું નાટક કરવા માગતો હોય. લગનનાં લોળનની ગંધ પામી અરગામપરગામથી માગણ અને કૂતરાં આવ્યાં હતાં તે સર્વને સિપાઈઓએ ગામ બહાર હાંકી કાઢ્યાં. જનીવાસે જઈ બધા જનૈયાઓને બિતારમાં જ રહેવું

એવી ચેતવણી આપાઈ. કન્યાવાસે જઈ સગાંસંબંધી સર્વેને ઘર બહાર રખડવા ન દેવાનું કહેવામાં આવ્યું. આમ આખી વસ્તીને ઘરમાં કેદ કરવામાં આવી. ગામમાં ઘડીભર સિપાઈ-રાજ મંડાયું.

અગિયાર વાગે ભોજનનાં નોતરાં પણ પોલિસે ફેરવ્યાં. પુરુષ, સ્ત્રી ને બાળક; ગામલોક, ગનૈયા ને કન્યાપક્ષ; સૌને એકી પંગતે જમાડવાની વ્યવસ્થા થઈ. લલ્લુ પટેલ બબડ્યા: “ફોજદાર સાહેબ, તમે તે દેવી પર ચોક્કી કરો છો કે માનવીલોક પર?”

“માનવીલોક પર, પટેલ ! માનવીલોક પર. આપણા માનવીના બોજિયામાં જ દેવી પ્રગટે છે અને પછી પરાક્રમ કરે છે. તેમાં આ તો દેવીના નામે કોઈ માણસ તમને ડરાવી જવા માગે છે એટલે માણસો પર તો ચોક્કી રાખવી જ પડે ને !”

સાર્વજનિક ભોજનની પંગતોમાં અરગામપરગામના માણસો અડોશીપડોશી હોય છે, તેઓ જમતાં જમતાં પોતપોતાના ગામની બાણવા જેવી વાતોની આપલે કરે છે. તેથી આજે સહુ પોતપોતાની બાણવા ચમત્કારોની વાતો કરવા લાગ્યા.

“આ ફોજદાર આકાશમાં બાયકા મારે છે. દેવી તે કોઈથી પકડાઈ છે કે એ પકડવાનો?”

“એક માણસ જેવો માણસ પેલો કાગડીઓ દેવ તે તો પકડાતો નથી. એવો જશ વગરનો દેવતાઈ કોપને ક્યાંથી પકડવાનો?”

“ધુમાડો મૂઠીમાં પકડાય તો દેવતાઈ ચમત્કાર પકડાય.”

“આ પેલા વાલખડી ગામમાં આંબાવાડીઓ ગિબી ને ગિબી સુંકાઈ ગઈ.”

“અને પીપડધરાની સીમમાં અધરાત થાય કે દીવાઓની દિવાળી મંડાય. અને તે પણ પવનવેગે દોડતી.”

“તથા રામપરાની રામવાવમાં આખી રાત ભૂત ભૂસકા મારે છે.”

પ્રબોધચંદ્ર આ સાંભળતો હોત તો કહેત કે વાલખડીમાં

આંખાના મૂળમાં કોઈ હીંગ ભરી ગયું હતું તેના પ્રતાપે આંખાવાડી સુકાઈ ગઈ હતી. પીપડધરાની સીમમાંના ધોરી રસ્તે એ ચાર સાયકલો દોડે છે તેના દીવા દોડતી દિવાળી જેવા લાગે છે તથા રામપરામાં તો વાવ પરના વડમાંથી કોઈ વાવમાં પથરા ફેંદતું હતું.

પરંતુ પ્રબોધચંદ્રની આ દલીલોથી દેવીના ડરેલાઓના દિલનું સમાધાન થાત નહિ. જે જે ગામમાં ઉપલા ચમત્કારો સંભળ્યા હતા તેમણે પણ એ વાત માની ન હતી. તેઓ તરત હિજરત કરી ગયાં હતાં. “ગાંધી મા’રાજ જેવમાં ગએલા તારે દેવીને કારભાર હોંપી ગયલા. એટલે ગાંધી મા’રાજના માણુહોના કે’યલામાં નીં ચાલે તેના પર દેવીનો કોપ ઊતરતો છે.” એવી અસત્ય માન્યતા ઘણા ગામમાં પ્રસરી હતી. પ્રસાદ અને સાવિત્રીએ તથા સરકારે એ બ્રમ ભાગવા બહુ મહેનત કરેલી પણ તે ફોગટ, કારણ કે દેવીના ચમત્કાર દીવા જેવા પ્રગટ થતા હતા. એ પરચાને જૂઠા કેમ મનાય ? વળી જેઓ માને છે તેમના માટે નહિભૂતના ભૂત પેદા થાય છે. માનવીના અંધ વિશ્વાસ સામે તો કુદરત પણ હારે, અને તેને પ્રેતચોનિ સરજવી પડે.

આવી આવી વાતમાં જન્મણુવાર અડધે પહોંચ્યું ત્યાં બધાના હાથ થંભી ગયા. કાળિયા ભર્યા હતા તે મૂઠીમાં રહ્યા. એક ક્ષણમાં તો સૌ સ્તબ્ધ. એક ભયંકર ચુપકાદી ફેલાઈ. વંટોળ થવા અમાઠિ જાણે વાતાવરણે ભયંકર શાંતિ ધારણ કરી. પણ પછી તો વાવા-ઝોડાના વેગે આખું ટોળું ખડું થયું. જેને જે દિશા ફાવી તેમાં તે દોડ્યું. સિપાઈઓ પોતે પણ ભયભીત થયા, એટલે તે આ ટોળાંને ન તો રોકી શક્યા કે ન તો આશ્વાસન આપી શક્યા.

દેવીનો કોપ ઊતર્યો ! દેવી અમિરથમાં ઊતર્યાં. એની ઝાળ લલ્લુ પટેલની પરાળની કુંભારીને લાગી, તે ભડભડ બબલા લાગી. એજ કુંભારી પાસે પ્રબોધચંદ્ર જોભો હતો. ચારે તરફ ખુલ્લી જમીન હતી. સંતાવાની જગ્યા ન હતી. વળી એમાં ભડકા ઊઠ્યો ત્યારે

સહુભાગ્યે એની નજર એ કુંભારીની ટોચ પર બેઠેલા એક કાગડા તરફ જ હતી. એણે કાઠને આગ લગાડતાં જોયો નહિ છતાં લાગી. શું એ કાગડો ચાંચમાં અંગારો લાવી ત્યાં ફેંકી ગયો? દેવી દેવીના ચમત્કારમાં તેને વિશ્વાસ ન હતો. એ દેવી બીજું કાંઈ નહિ પણ કાગદેવ જ છે એ પણ તે વર્તી ગયો હતો. પણ તો આ ચમત્કારિક આગ કેવી રીતે સળગી? શું એ કાગદેવ નામ પ્રમાણે કાગવિદ્યા જાણતો હશે? એણે કાગડા કબૂતર સાધ્યાં હશે તે આગના અંગારા ફેંકી ગયા હશે?

તે હજી આવા આવા વિચારો કરે છે ત્યાં તો ગામના બીજાં છેડે ઘાસની ગંજ સળગી. પાંચ પોલીસ અને વચ્ચે એ ગંજ છતાં તે સળગી. જાણે કે ગંજના પેટમાંથી આપોઆપ આગ ઊઠી અને તે એવી ઊઠી એવી ઊઠી કે એની જ્વાળાઓ જાણે કે કાળી દેવીની લાંબી જીભ લખૂંડે છે એમ લાગ્યું.

એ પછી તો એક પછી એક આગો પ્રગટી. એકનો તણખો બીજા પડ્યો નહિ, બીજાનો ચેપ ત્રીજાને ઊડ્યો નહિ છતાં આગો ભડકવા લાગી, જાણે કે હોળીઓની દિવાળી મંડાઈ. સૂરજ તપતો ગયો તેમ તેમ આગો વધતી ગઈ. સૂરજમાંથી છલકી છલકીને અગ્નિ અવનીએ ઊતરતો હતો કે શું?

પ્રબોધચંદ્રનું કહેવું કાઠએ ન સાંભળ્યું. બધાએ એને દેવીના અગ્નિરક્ષની ઝાપટ માની. લોકો આગ હોલવવાનું મૂકી અગ્નિરૂપા માતાની ખમ્મા માગવા લાગ્યા, પૂજા કરવા લાગ્યા. હળપતિ અને વાધરીઓએ તો બેચાર જીવતાં બકરાં, મરઘાં, માતાના ખપ્પરમાં હોમી દીધાં, અને એનાં ભુંજાએલા માંસનો પ્રસાદ વહેંચવા લાગ્યા. એ જોઈ ઉજળા વરણે નાળિયેરો હોમ્યાં ને તેના ટોપરાંના પ્રસાદ માટે પડાપડ કરવા લાગ્યાં. જેને પ્રસાદ મળ્યો તે તેને આંખે ચરાડી બોલ્યો, “મા, ખમ્મા કરો. અમે રાતોરાત ઢીઝરત કરહું, છતિયાગરહમાં જોડાહું પણ અંવે ખમ્મા કરો.”

એ વખતે ગામનાં માતાનો ભગત સીમમાંથી ધૂણતો ધૂણતો આવ્યો.

“ઓ માનવીલોકો! મારી જાળમાંથી બચવું હોય તો જવ સ્નાન કરો. જતે નાવો, ઘરને નવાડો, ઢોરને નવાડો, અનાજને નવાડો તે ધાસપરાળને પણ નવાડવો. માતાના બાવન વીરમાંના એ બાવાના વેશે મને કહી ગયા છે કે સ્નાન કરો, સ્નાન કરો.”

બસ, લસણપોરના લોકો તો હવે માતા જે કહે તે કરવા તૈયાર હતા. તે માથા પર ચાલવા કહેત કે જાડ પર ઘર બાંધવા કહેત તો તેનો અમલ કરતાં પણ આ બચબીત પ્રજા વાર ન કરત. તેથી ભૂવાના મુખે આપેલી દેવીની સૂચના લોકોએ ઉપાડી લીધી. ફોજદાર અને સીપાઈઓ બળતી હોળીઓ ભુજાવતા રહ્યાં પરંતુ ગામલોકોએ તો સાર્વજનિક સ્નાન શરૂ કર્યું. જોતજોતાંમાં ધાસની ગંજીઓ પરથી વરસાદનાં નેવાં ઉતર્યાં. ઘરના છાપરેથી માવડાનો મૂશળધારો વરસી. ઠેરઠેર પાણી પાણી અને કાદવ કાદવ થઈ રહ્યું.

ભૂવાને મળેલા બાવા દેવીના દૂત હશે કે નહિ તે કહી ન શક્યો, પરંતુ એક વાત પ્રબોધચંદ્ર જોઈ શક્યો કે પાણી દેખી પાવક રાંક. જે જે સ્થળે પાણીની રેલ ચાલી તે તે સ્થળને દેવીના કોપની, માતામાવડીના અપ્પરની જાળ ન લાગી. એ તો કુદરતી નિયમ છે કે પાણીના દરિયામાં દવ નથી લાગતો. છતાં લોકોએ તો માન્યું કે આપણે માતામાવડીની આજુ માની ને સાર્વજનિક સ્નાન માંડ્યાં તેથીજ તેનો ખોદ શક્યો.

પછી તો જન વિદાય થઈ અને તેજ રાતે લસણપોર ગામે હિજરત કરી. લેવામા તેટલા લખાયા સાથે લઈ ગામલોકો વનભૂમિ તરફ ઉઘાળા ભર્યાં.

પ્રબોધચંદ્ર અને ફોજદારોની મતા કારગત ન આવી. પૃથ્વીની સુલતાની અને આસમાની સુલતાની એ બેની આજુ હોય ત્યાં જન-સમાજ તો બીજી આજુને જ પહેલી પાળે.

અંતે નિરાશ થઈ પ્રબોધચંદ્રે પડાવ ઉઠાવ્યો. તે જતો ત્યારે તેને હિજરતે જતા ખેડૂતોમાંથી એક બે વૃદ્ધોએ આવીને કેટલીક ગંધકની લાકડીઓ બતાવી.

“હાબ ! તમે કેતા ઉતા કે માતા તે વરી આવતી ઓ’હે ? પણ જોવ આ એનાં નિહાનનાં પીરાં ફરાં. અમારા ગાહના કુંદવામાંથી જયળાં.”

પ્રબોધચંદ્રને આ ભોળા ગામડીઆઓની અંધશ્રદ્ધા પર હસવું આવ્યું. સાથે તેને કાગદેવના દેવી-વેશનો ભેદ જડયો. આ ચમત્કારિક આગે માતામાવડીનાં ફળાંએ નહોતી લગાડી પણ લગાડી હતી ગંધકની પીળી લાકડીએ. રાતોરાત કોઈ એને ફેંકી ગયું હશે, પાણીમાં પલાળીને ફેંકી ગયું હશે, પાણી સુકાતાં એ ગંધક-લાકડીઓ અમિ-લાકડીઓ બની હશે, અને પાણીએ પત્તળતાં તે ફરી નિર્દોષ થઈ હશે. બધું રહસ્ય ઝિક્કયું, પણ એક વાત પર પ્રકાશ ન પડ્યો. આ લાકડીઓ કોણ ફેંકી ગયું ? આટઆટલી ચોખી ભેદી એ સાહસ કયું કોણે ?

આવા આવા પ્રશ્નો પૂછતો પ્રબોધચંદ્ર થાણે જતો હતો. માતાનાં ફળાંનો ભેદ એણે કોઈ આગળ ન ઉકેલ્યો. ઉકેલે શી રીતે ? કારણ કે એ ભેદ ઉઘાડવામાં પોતાની હારતું પાનું ઝિક્કવતું હતું.

પ્રકરણ ૨૭ તાલુકાના રાજ

“મોટા ભાઈ ! એ તો નીં ખમાય.” હિજરતી ખેડૂત બોલ્યો.

“ખમાય એવું નથી છતાં ખમવું પડે. કંઈ છટકો છે ? તારાજ થવા વિના સ્વરાજ નહિ મળે.” દયાશંકરની ધરપકડ પછી પ્રસાદ ઉપકંઠ પરગણાનો સરમુખત્યાર નીમાયો હતો. તેણે સર્વસ્વ

ત્યાગી હિજરતીએને વધુ ત્યાગ કરવા ઉપદેશ આપ્યો.

“છાપ, હવરાજ તો મળવાનું ઓહે તારે મનહે. પણ આ તો વચમાં મહાણિયા ગીધળાને શાવતી આવવાની. આ તો ઓ’હે આવેલો કોરિયો તકડાવી લેવાના.”

નવા વર્ષે આઠેમ ગામે હિજરત કરી હતી. મહાસભાનો ઝંડો સૌથી પહેલાં આ ગામે ફરકાવેલો. એથી સરકારી ખોદ પણ એ ગામે પ્રથમ ગિતરેલો. પ્રથમ તો એ કોપ તેઓ ઝેરના પ્યાલાને અમૃત ગણી પી ગયેલા, પરંતુ ત્યારે જીવલે માઝા મૂકી ત્યારે તેમને પરરાજમાં ચાલી જવું પડ્યું. તાલુકામાં આ ગામ મોખરે હતું, હિજરતમાં પણ તે મોખરે રહ્યું. બીજા ગામના બેકુતોએ દેશભાવનાના આવેગને સંયમમાં રાખી ઘાસભાત કરી પરવાચી પછી હિજરત કરેલી. ત્યારે આઠેમ ગામે ડાંગરનાં ફૂંદવાં ઝૂડવાનીય રાહ ન બેઘેલી. હમણાં હમણાં એ ફૂંદવાં હરાજ થવાની ને તે એજ ગામના મગમાંના કાકડુ જેવા હિજરતે ન ગએલા ચીદશિયા લોકો લેવાના છે એવી વાત પ્રગટ થઈ હતી.

ખેડૂત પ્રજાને શરૂ થઈ ત્યારે તે બધો ત્યાગ કરી શકે છે, પણ શરૂનો આવેગ ગિતરતાં એમને એ અતિત્યાગ ખટકે છે. એ દનાદાતિયા થાય છે તેમાં પૂર્ણ સમજ કરતાં આવેશનું જેમ વધુ હોય છે. એ જેમનો પારો કાયમ ગિયો રહેતો નથી. બાપણોથી અને દેખાદેખાથી ગિભરેલી ભાવના વખત જતાં મોળી પડે છે, ત્યારે એના અંતરમાં “હું આ શું કરી બેઠો?” એવો પ્રશ્ન થાય છે. છતાં પોતાના ત્યાગનો લાભ બીજાઓ લઈ જાય તે તે બેધારી શક્તિ નથી.

એથી આજે આઠેમ ગામના હિજરતીઓ તાલુકાના સરમુખત્યાર પાસે રાવ ખાવા આવ્યા હતા. પ્રસાદે તેમને હજુ વધુ સહન કરો એવી શુષ્ક સલાહ અને સલાનુભૂતિ આપ્યાં. એથી એમને આશ્વાસન ન મળ્યું.

પછી તેઓ સાવિત્રી પાસે ગયા. તેમણે માન્યું કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું હૃદય કામળ હોય છે. જંગમાં ઝુકાવ્યા છતાં તે પુરુષ લડવૈયા જેટલું કંકાર તો નહિજ હોય. તેના દિલમાં જરૂર દયા આવશે. તે કાંઈક રસ્તો અતાવશે. પોતાનો કાળિયો ખીબ્બ ઝૂંટવી ખાય છતાં પોતે હાથ જોડી જોયા કરવું એવી (હિન્દ ત્યાગીની છતાં) ફૂર સલાહ એક બાઈ માણસ થઈને તે નહિ આપી શકે.

સાવિત્રીએ સંતપ્ત ખેડૂતોને શાંત પાડ્યા અને ભોજન-વેળા થયેલી હોઈ જમવા બેસાડ્યા. પુત્રી પિતાને જમાડે એવા પ્રેમથી જમાડતાં જમાડતાં સાવિત્રીએ સર્વ વાત જાણી લીધી. એણે જાણ્યું કે ખેડૂતની ખાંડી ખાંડી ડાંગર ખેતરમાં છે. દિવરતના માંડવાઓમાં કાડીઓ ખાલી છે. એ વાતનું એમને દુઃખ ન હતું પરંતુ એમના પરસેવાનો પાક ગામદ્રોહી, બંધુદ્રોહી અને દેશદ્રોહી એવા પરાયા લોકો પડાવી લેશે અને પોતાને અસહાય થઈ જોયા કરવું પડશે, એ કલ્પના અને સંભાવના તેમના હૃદયમાં અણિયાળી પરાણી પેડે ભોંકાતી હતી.

સાવિત્રીએ પ્રસાદને બોલાવ્યો.

“પ્રસાદભાઈ ! તમે આઠેમ ગામે જવને.”

“ત્યાં જવાય એમ નથી.”

“કેમ ?”

“ગામ ફરતે ચાપ્પા છે.”

“ભલેને હોય. પોલિસ બહુ બહુ કરશે તો પકડશે કે ખીબ્બ કંઈ ? ભલે, એ બિનહીજરતી કાકડુઓને પાણુ ખખર તો પડશે ને કે તેમના પાપે પ્રસાદભાઈ જેવાને જેલ જવું પડે છે.”

“સાવિત્રીબહેન ! તમે ભોળાં છો. તમને છે એવાં હૃદય બધાને નથી હોતાં. એ કાકડુ લોકને તો કંઈએ ખખર નહિ પડે. તેઓ તો બહુકે ખુશ થશે કે એક આડખીલી ઓછી. તમે એ લોકોની ત્રદટાઈને ઓળખતાં નથી.”

“નક્ટ હશે, નકાર હશે, છતાં છેક છેલ્લે તેઓ માણસ તો હશે ને? તેમનેય બેરી છોકરાં હશે, સગાંસાગવાં હશે, તેઓ મારે સ્નેહ હશે, લાગણી હશે. એમની એ માનવતાને નરસા કામ માટે ડંખ નહિ લાગે?”

“ડંખ લાગતો હોત તો તો હિન્નરતે આવ્યા હોત. એ લોકો માણસો નથી પણ રાક્ષસો છે. એમનામાં સ્નેહ અને લાગણીનું ટીપુંય નથી. એ હોત તો બાપ બીડી દીકરાને ડોળીમાં ઘાડી વરે લાવવા પડે એટલો માર ન મરાવત. સગો મામે એકના એક ભાણેજના દંડ પેટે તેનાં ગાયબગદ હરાજ કરાવી કસાઈવાડે ના મોકલાવત.”

“અરર! શી નીચતા! આ હિન્નરતે માણસમાં રહેલા ઉચ્ચ ભાવોને વધુ ડોચા કર્યા છે, પણ પરાક્ષ રીતે કેટલાકની નીચતા પણ આહત અને વધુ નીચે ગિતરી છે કે શું? છેલ્લે સરવાળે હિંદમાં સત્યભાવનાનું કે તમસભાવનાનું પરિણામ નમશે?”

સાવિત્રી સ્વગત વિચાર કરવા લાગી: “હવે આપણે પ્રેમ કાંચા, ત્યાગ એછો, ક્ષમા સંકીર્ણ, નહિ તો આમ અને નહિ. આપણે પ્રભાવ પવિત્ર અને પુણ્ય પૂર્ણ હોય તો સામાવજિયાનાં આપો પાછાં પડે. આપણી દુર્બળતા આપણને સિદ્ધિથી વંચિત રાખે છે એટલું જ નહિ પણ તે દુર્બળતા દુર્બળતાનો લાભ ઉઠાવવાની માણસની હીન રૂતિને ઉશ્કેરે છે. એટલા પ્રમાણમાં દુર્બળ શિકાર શિકારીના પાપમાં ભાગીદાર નથી?”

“વળી આદેશ ગામના એ બિનહિન્નરતીઓને કદી નહિ અંડ એવા કાકડુ કહી આપણે ઉવેખ્યા છે. પ્રેમ અને ક્ષમાનો પ્રસાદ હઈ આપણામાંથી ફાણ તેમનો પાસે ગયું છે? આપણા અસહકારે તેમને વધુ મમતીલા નહિ કર્યા હોય? કદાચ નિષ્કામ સહકારે તેમને આપણે આપણા વળતા બતાવી શક્યા હોત.”

“અને આજે હિન્નરતીઓનાં હૈયાં વસોવાઈ રહ્યાં છે છતાં કેમ

કાઈ તેમને સત્યથે વાળવા જતું નથી? સરકાર પકડી લેશે, એ દુરાશ્રીઓ તો પત્થર જેવા છે, તે પલળશે નહિ ઉઠ્યા બિછળીને જલપાત્ર ફેડશે, ઉપદેશ દેવા જનારને ધામલ કરશે: એવા એવા વિચારો ફળની આશાની પરવા ન રાખનાર કર્મપીરોને જાજતા નથી. એવા વિચારો ગિભા થાય છે એજ ગતાવે છે કે આપણે હજુ કાયા છીએ, પૂર્ણ મરજીવા નથી. ‘પ્રેમપંથ પાવકની વ્વાળા’ માં કંપલાવવા પહેલાં કલાકલની મણતરી કરવા એસે તે પાકો પ્રેમધર્મી નથી.”

આ વિચારસાગરમાં ધૂમી ધૂમી સાવિત્રીએ નક્કી કર્યું કે કોઈએ એ બિનહિજરતીઓને વધુ અધમતામાંથી બચાવવા જવું જોઈએ. એને સમજાયું કે પ્રશ્ન કેવળ હિજરતીઓનાં ધાન્ય બચાવવાનો નથી પણ સાથેજ છે પતિતોને વધુ પતિત ન થવા દેવાનો. પણ છે.

તે બોલી: “પ્રસાદભાઈ! તમે મારા પર જવા માટે આડકતરી રીતે દબાણ લાવો છો?”

“એમાં દબાણ ક્યાં આવ્યું? આ તો તમે પ્રમુખ એટલે મેં મંજૂરી માગી.”

“હું પ્રમુખ હોઈશ પણ તે પ્રજા માટે, તમારા માટે નહિ.”

“કારણ?”

“તે કહેવા પડે એટલાં તમે અજાણ નથી.”

“તો કહો ને કે તમારે મને જવા દેવી નથી!”

“જવા દઉં ક્યાં રીતે? આ કંઈ સત્યાશ્રીની સભામાં માણસ આપવા જવાનું નથી. આ તો માથું ભંગાવવાનો સવાલ છે.”

“માથું ભંગવાનું હશે તે આપણું સાચવ્યું સાંગોપાંગ નહિ નહે. અહીં જાવણીમાંય એ તો થંભામાં ભટકાઈને ભાંગી શકે છે. વળી પ્રબોધચંદ્ર ફોજદાર મમે તેવા તોય એક સદ્ગૃહસ્થ છે તે સ્ત્રીજન પર કૂર નહિ થઈ શકે.”

“પ્રબોધચંદ્ર છે એટલે શો ભય એવો ખોટો દિલાસો રાખીને જવું હોય તો જવા વિષે વાતો ન કરીએ તેમાંજ શોભા છે.”

“કારણ ?”

“પ્રથમ કારણ એ કે એણે કાયદો પોતાના હાથમાં લીધો છે, પોતેજ અમલદાર થયો છે. અને બીજું કારણ એ કે નવા ફોજદાર મુંબઈ ગયા છે.”

“તમે ઠીક એની અથેતિ જાણી રાખો છો.”

“તાલુકાનો ભાર ઉપાડો તો ખખર પડે કે એને તો બધાનાંય અગમ, આગમ, નિગમ અને નિર્ગમનની રોજનીશી રાખવી પડે.” પ્રસાદ એક પ્રમુખને ઘટે તેવી ગંભીરતાથી અને વધારે પડતા ઠરેલપણાથી બોલતો હતો. એની એ અતિશયતા જોઈ સાવિત્રીને હસવું આવ્યું.

“તો બોલો આ પ્રમુખસાહેબ ! પ્રબોધચંદ્રના મુંબઈગમનનાં ક્યાં ક્યાં કારણો તમારી નોંધવહીમાં નોંધાયાં છે ? તેમાં પ્રથમ તો કદાચ એ હશે કે તમે તાલુકાના સૂત્રધાર થયા એટલે તમારો તાપ તેનાથી જીરવાયો નહિ હોય.”

“તે તો ખરુંજ તો. આજે એને તાલુકામાં મોં બતાવવું ભારે થઈ પડ્યું છે. દયાશંકર દાદાના વખતમાં એ બહેકા ગયો હતો પણ હવે તો પ્રસાદની સત્તા. આજે તો પ્રબોધચંદ્રને પજવવાની પ્રગ્નને નિરંકુશ છૂટ છે. એટલે ફળિયાનું છોકરું પણ એનો હુરિયો બોલાવે છે. પ્રગ્ન મારો પડ્યો બોલ ઉપાડે છે એટલે એને તો છપ્પી થતી હશે, પચાસપ થતો હશે. તે મનમાં મનમાં બળતો હશે, આ તો ફોજદાર ન થયો હોત તેજ ઠીક હતું, પ્રસાદ ફાવી ગયો, વગર તાજનો રાજ થઈ ગયો.”

“વાહરે આ વગર તાજના રાજ ! તમે રાજ છો છતાં તમારી રૈયત ધા નાખતી આવે એ શું ? દુશ્મનોને જોર કરી દોને !”

“એ તો કરીશજ. પેલો ગુપ્તવેશી પરદેશી વચ્ચે ન આવ્યો

હોત તો આજે માંડે એકચક્રી સજ હોત. કોઈ મારી આજા ઉથાપત નહિ.”

“એ બિચારો તો તમારી મારી ગાળ ખાઈ ખાઈનેય કામ તો કરે છે સત્યાગ્રહના લાભનું.”

“લાભનું? ના ના. એણે તો સત્યાગ્રહને અનહદ તુકસાન કર્યું છે. એના આવવાથી સરકાર સાવધ બની, સિપાઈની સંખ્યા વધી, બીનહિંજરતીઓ વ્યવસ્થિત બની હડે ચડ્યા અને સરવાળે અબવળને હાનિ પહોંચી.”

“એમ?”

“હા, એમજ. એ ન હતો ત્યાંલગી આપણાં અહિંસા અને સત્યનાં શસ્ત્ર સામે સરકાર, સિપાઈ ને શત્રુ બધા નિઃશસ્ત્ર હતા. આજે તો સરખા સામે સરખો ઝિભો થયો, વિરોધીઓનાં હથિયાર જીવતાં થયાં, શત્રુઓનું સંગઠન શક્તિશાળી થયું.”

હિંજરતી ખેડૂતોને આ સંવાદમાં ન તો રસ હતો કે ન તો સમજ. એમને મન આ બધો નિર્રર્થક વાક્યવ્યય હતો. એમની રાવની એમાં દાદ ન હતી, ઉકેલ ન હતો. પરંતુ આ ચર્ચામાં કાગદેવ વિષે ઇશારો થતાં એમાંના એક જણને વિચાર આવ્યો કે આ કામ તો કાગદેવનું. આ હાવણીવાળાઓનો એમાં ગજ નહિ લાગે. એ બહુ બહુ તો એ કપરા દિવસે ઉપવાસ કરવાનું કહેશે, નહિ તો કહેશે પતિત આત્માઓના ઉદ્ધાર માટે પ્રાર્થના કરવાનું. એ બધું ચ કરીશું પણ તેથી કંઈ આપણી ડાંગર નહિ બચે. તેથી તે પ્રસાદ સાવિત્રીના સંવાદની વચમાં બોલી ઊઠ્યો:

“મોટી બે'ન! તમે કે'તાં ઓ'ય તો આ કામ એ બારવટિયાને હોંપીએ.”

“કયો બારવટિયો?”

“આ તમે તો તેની વાત કરતાં ઉતાં.”

“કાગદેવ?”

“ઓવે, એ જ કાગળિયો દેવ.”

“એને તમે ઓળખો છો?”

“ઓ’વે, બેન! એને તો આખી વહતી ઓરખે.”

“કાંઈએ એને જોયો છે?”

“હું. પણ એ તો દેવતા મનખ. દેવતાલોક વરી દેખા દેય હું? તે તો અદૃશ રે’ધનેજ વા’રે ચ’ળે.”

“એમ! તમે તેને મદદે આવવા સંદેશો કઈ રીતે પહોંચાડશો?”

“એ તો ખોવ હેલું છવિતાબેન! કાગર લખીને એક ઝાળે ખાંધલું એટલે એને પોગી જહે.”

“ઝાડ તે એનો ટપાલી છે કે તે એ કાગળ પહોંચાડી દેશે?”

“તે તો અમારા જેવાં ગામળિયાં હું હમજે? પણ લોક કેતા છે કે એને કાગવયદા આવડતી છે. કાગળાં કખૂતરાં અધાંને એણે વદ કરેલાં. તે એના કાગર લેઈ જાય.”

માનવ-ટોળું કાંઈક વીરની પૂજા શરૂ કરે છે ત્યારે તેના વિષે સાચા ખોટા અનેક ચમત્કારોની વાતો પ્રસરે છે. તેમાંય આ કાગદેવ તો પડદા પાછળથી ખધું કરતો, અરે! એવાં એવાં ઠામો કરતો કે બુદ્ધિવાદીઓની બુદ્ધિ પણ બહેર મારી જાય, છક થઈ જાય. એટલે એના વિષે કાગલિયાની દેવીને વશ કરવાની લોકવાયદા શરૂ થાય તેમાં નવું કશું ન હતું.

સાવિત્રી એ સમજતી હતી. છતાં એ બ્રમને તોડવા માટે તે કંઈ ન બોલી. કેટલીક વાર ખરી વાત સમજી શકીએ છીએ ખરા પણ તે બીજાને સમજાવી શકતા નથી. તેમાં આ કાગદેવની પ્રવૃત્તિ જ એવી અદ્ભુત હતી કે તેને અદૈવ સાબીત કરવાનું સહેલું ન હતું.

“તો આવે તમારી હું છત્તાહ? પરંતુ ખભાંજન કાગળિયાદેવને કાગર લખીએને?”

“તેને કાગળ લખવો હતો તો અહીં શામાટે આવ્યા? તાલુકાનો પ્રમુખ હું કે તે?” થોડી વાર ઉપરજ સત્ય અને અહિં-

સાના આચાર્યશિરોમણિ હોયની એવી વાત કરતા પ્રસાદભાઈ અત્યારે પોતાના મૂળ સ્વભાવ મુજબ ચીડવાઈને બોલ્યા.

“નીં છાબ, ગુચ્છો નીં કરો. ઝોછી અમારાં ઘાહભાત અંરાજ થેઈ જતાં. તમારી મરજી નીં ઝોંય તે કામ અમે નીં કરીએ. તમે તો માતમાંના મનખ. તમે પેલા પછી હંધાં.” બેટુતોમાંથી એક વૃદ્ધે પ્રસાદને મનાવવા હાથ જોડ્યા.

“તું જ એવો ઉત્પાતિયો છે કે જાં કાવે તાં આળું અવળું વેતરી બેહે. આ તો છત્માધરીનું ચાણું. અંઈ ખીજા બાંરવટિયાની વાત થાય ?” ખીજા એક વૃદ્ધે કાગદેવની સહાય માગવાની દરખાસ્ત લાવનાર જીવાનને તતડાવી કાઢ્યો.

“મેં તો પેલેથીજ ક્યલું કે એ નાદાનને હાથે નીં લેવ. પ્રહાદભાઈ, અંવે ખમ્મા કરો.” ત્રીજા એક જણે ચાલતા સુરમાં સુર પુરાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ કાવડિયો બાવો

છાવણીમાં હિન્નરતીઓ પ્રસાદને શાંત પાડી રહ્યા હતા તેજ વખતે આડેમ ગામમાં જમાદાર મજલીમિયાં મનમાં મનમાં કાગદેવને શાપતા હતા: “આ સેતાનથી તો ખુદા બેગ્ગર.

“તાલુકામાં કેવી શાંતિ હતી ! દંડ, દંડા અને સજાની તેવડી તલવારે તાલુકાની પ્રજા કંપતી હતી. મજલીમિયાંની મહેરબાની માટે સત્યાગ્રહી અને અસત્યાગ્રહી, વફાદાર અને દ્રોહી બધા ઉત્સુક રહેતા. આખા મુજરાતમાં અસહકારમાં અત્રે મણાતા આ તાલુકાને તેણે ઠંડોગાર બનાવી દીધો હતો. ચૌદમા રતનના તાપે બધાની દેશભક્તિ ઓગળી ગઈ હતી.

“પરંતુ પછી મારી અને સરકારની પતોતી બેઠી; નહિ તો ઉપકંડની છાવણીમાં મુંબઈના આગેવાનો ક્યાંથી ફૂટી નીકળત ? વાત આટલેથી જ પતી હોત તો ગમે તેમ સંભાળી લેત, પરંતુ સરકાર પર શનિ બેઠો હશે એટલે તે અધું સાંગોપાંગ પાર ઊતરવા દે ? કોઈ નાપાક પણે સરકારે આ નવા ફોજદારની નિમણૂક કરી. એ બહુ બણેલા વિદ્વાને આવીને શું ઉકાળ્યું ? આવ્યા ત્યારે તો બહુ બહાદુરી ને બડાઈ મારી પણ ફૂસ ! એના માથે બીજને સવા શેરનો ઊભો થયો. આમ તો સરકારે હાથે કરીને ઉપાધિ વહોરી લીધી. આ પ્રમોધચંદ્ર ન આવ્યો હોત તો એનો જૂનો વેરી કાગદેવ પણ ન આવ્યો હોત. પછી તો હું હતો ને મારો તાલુકો હતો. હા, અહીં સત્યાગ્રહીઓ તો બહુયે હતા પરંતુ તેની નાડ મારા હાથમાં હતી.

“પણ હવે ? બાજુ બગડી છે. કામ જોખમનું છે અને ભાઈ સાહેબ પ્રમોધચંદ્ર હોળી સળગાવી તેને મારે માથે થાપીને રજા ખાવા ગયા છે. બહુ ધાડ મારેલી ખરીને તે ચાકી ગયા છે ! ના ના, આરામ કરવા ગયા છે, પેલી કામ આશા-પરી સાથે લહેર કરવા ગયા છે અને આ બુદ્ધાને બળતામાં હોમી ગયા છે.

“હોય મિયાં ! જૈસા તેરા તમદીર. તું તો બુદ્ધો થયો. તારે શીદને એ જુવાનની અદેખાઈ કરવી ? બલેને બિચારાં વિજેગી બુલબુલ બે દિવસ સાથે ઊઠે ને એશ ભોગવે.”

વિચારતરંગની શરૂઆતમાં પ્રમોધચંદ્ર ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો હતો પણ તે એ તરંગમાલા જેમ લંબાતી ગઈ તેમ ગુસ્સો ઓછો થયો. છેક છેલ્લે તો તેને લાગ્યું કે પ્રમોધચંદ્ર તેનો દીકરો છે !

“મારો જમાલ જીવતો હોત તો આજે એવડો જ હોત. તે પણ ફોજદાર થયો હોત અને મહિના બે મહિનાની નોકરી પછી વતનમાં આરામ કરવા ગયો હોત. ત્યાં તેને પણ એક હુરી જેવી માણુક હોત. એની સાથે તે જીવતાં જગતાં જન્નતના ગુલીસ્તાનમાં અમનચમન કરત. ત્યારે શું હું તેની મિર્ષા કરત ? કદી નહિ ! બેટા

પ્રમોદચંદ્ર ! મુંઝઈ ગયો છે તો એ દિવસ દિલ લાગે ત્યાં હરજે હરજે ને આરામ કરજે. પછી તો પાછી આ ફોજદારી ને ધમ્માચક્રી છે જ.”

જમાદાર સાહેબ આરામખુરશીમાં આરામ કરતા કરતા દાર્દી પસવારતા હતા, જાણે કે તેમાં ભૂલા પડેલા વિચારના ગૂંચળાને બહાર કાઢતા હતા, અને દિવા-સ્વપ્ન દેખતા હતા. પરંતુ ત્યાં તો તેના સ્વપ્નમાં ભંગ પડ્યો. પવનનો એક સપાટો આવ્યો, તે ભેગો એક કાગળ સુકાં પાંદડા પેડે ખડ ખડ અવાજ કરતો એના પગ પાસે ઉડી આવ્યો. જમાદારે તે જોયો. “શું મારા જમાલે દુનિયા પારથી ખત બેળ્યો ? એવો એક તરંગી પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો.

તેણે પત્ર લીધો. હા, એ કાગળ દુનિયાપારનો હતો. પવનમાં ઉડતો ઉડતો એ આવ્યો હતો. પણ એ પત્ર હતો ? ના, ના. એ પત્રિકા હતી. પત્રિકા તો મહાસભાની જ હોય, એટલે તે તેની જ હતી, પરંતુ તે આવી હતી એક એવા મુલકમાંથી કે જેનો પત્તો ન હતો મહાસભાને કે ન હતો સરકારને. એ કાગદેવની પત્રિકા હતી. આઠેમ ગામના બિનહિન્દીઓને ઉદ્દેશીને એ લખાઈ હતી.

“હે સરકારના વહાલેશરીઓ ! તમે ભૂલી ગયા કે તમારો બાપ કાગદેવ હજી જીવે છે ? તમારે હરાજી રાખવી છે ? રાખજો, હરાજી રાખજો, પણ એ હરાજી તમારી આખરની હરાજી હશે. ઓ ચીઢશિયા કાંસિયાઓ ! હિન્દીઓનો માલ તે કંઈ બીનવારસી માલ નથી કે ઉચ્છેદિયું ખાવા ઊંચા નીચા થાય છે ? ખાજો, ખૂખ ખાજો, ઢગલે ઢગલે રાખ મળશે તે ખાજો, ગોટે ગોટે ધુમાડો મળશે તે જીરવાય તો ખાજો !

“ભાઈસાહેબો ! ડાંગર લેવા નીકળી પડ્યા છો ! એ તમે રોપી હતી ? ઘૂંટણ સુધીનો કાદવ તમે પોંચો હતો ? જીવજંતુ ભરેલાં ને કાઢેલાં પાણીમાં ઝિભાં ઝિભાં નીંચું હશે તમે ? એક કલ્સો ભાત કઠીય કાપ્યું છે એમાનું ? કયા દાવે ડાંગર લેવા નીકળ્યા છો ?

“એ તમારા હિજરતી ગામભાઈઓની કુદરતને સોંપેલી થાપણ છે. તમારે તે ગળા જવી છે, એ ખદામમાં ખાઈ જવી છે, પણ થાદ રાખજો કે કુદરત એ તમને નહિ પચવા દે, તેની ડાહ્યા ડાહ્યા દેવતાઓની સેના પાછી પડશે તો પછી ભૂત, વંત્રી, ડાકણ, જોગણની સેના તો છેજ. માટે સાવધાન !”

પત્રિકા વાંચી જમાદાર સાહેબ ગભરાઈ ગયા. “હવે ? પ્રબોધચંદ્રને માથે તો કાગદેવે કાળા મેશ ચોપડી છે. પણ આ તો મનેય ઝાપટમાં લેવાનો અને ઘોળામાં ધૂળ ધાલવાનો. અધો વાંક આ મામલતદાર સાહેબનો છે. દશ દિવસ પછી જપ્તી કરતે અને લીલામ કરતે તો શું ખાદુ‘મોણું થઈ જવાનું હતું ? હિજરતીઓ તો સત્યાગ્રહી, તે કંઈ થોડા એ કુંદવાં ચોરી જવાના હતા ? વળી એ ક્યાં રાષ્ટ્રમિગના દાણા હતા કે કોઈ મૂઠીમાં ઘાલી લઈ જતે અને રમિવાળોને ખબરે ના પડતે. આ આઠેમ ગામ પર કાગદેવની ફૂડી નજર નહોતી પડી, પરંતુ આ મામલતદાર સાહેબે પેટ ચોળા શણ ઊભું કર્યું. એ માયાવી પરદુઃખભંજનને બારણું ઠોકીને તેડી લાવ્યા. એમને તે કંઈ છે ? એ તો લીલામ કરી ચાલ્યા ગયા, પણ હવે એ બળતા ઘરને સાચવવાનું મારે.

“હશે, ખુદાકી મરજી. ચાલ જીવ ચાલ ! બળાપો ક્યે દહાડો નહિ પાડે. નોકરી કરવી છે તો તેનું નાટક ચાલુ રાખવું પડશે. એ કાગદેવ સામે હોડ બીડવાનું માંડે ગજું નહિ. તે છતાં પેન્શન પર પાણી નહિ ફરે તે ખાતરે મારે ખરાબોટા કુંદાડા તો મારવા પડશે.”

આવો નિર્ણય કરી જમાદારે પોતાના અમલદારી રૂવાબનો ખુરખો ઓઠી લીધો. મજલીમીયાં ફરી સોટી વીંજતા તે બોલે બોલે કડવાશ અને કરડાકી વેરતા પોલિસ સાહેબ બન્યા. જે ફળીયા તરફથી પત્રિકા ઊડતી આવી હતી તેમાં તે પેઠા.

ત્યાં જઈ તેણે જોયું કે બીજી બે ચાર પત્રિકાના ચોળાયેલા

અને ચીકણા કાગળ ફળિયામાં ઘિડતા હતા. તેમાંના કોઈક પર ધૂળ બાઝી હતી, કોઈક પર ફૂતરાંએ પિશાબ કર્યો હતો તો કોઈક પર ભેંસે પોદળો.

“ આ કાગળિયાં અહીં ક્યાંથી આવ્યાં ? ”

“ માલમ નીં મિયાંછાપ્પ ! ”

“ માલમ નથી એમ કહેશો તેથી કંઈ છૂટશે નહિ. એ કંઈ આકાશમાંથી નહિ પડ્યાં હોય. કોઈક તો એને લાવ્યું હશે. ”

“ તે તો હાથું, પણ કોણ લાયલું તે અમે જાણતા નીં મરે. ”

“ કોઈ બજારમાંથી સેવ મમરા લાવ્યું છે ? ”

“ નાજી, આજ તો પરબનો દાંડો, બધા ભૂખા રેયલા છીએ. ”

“ તો તો કોઈ પર્વ માગવા આવ્યું હશે. ”

“ આવે, આવેલાં હતાં મોતીરામ જોહી ને છાજા બામણી. પણ જેમ મામમાંનાંજ. પાંરનાં એક નીં. ”

“ બહારનો કોઈ નહિ ? ”

“ ના...અરે આવે કાવળિયો આવે આવેલો હતો. ”

“ એમ ! તો તો આ તેનાંજ કરતુક. ”

“ પણ છાપ ! તે આ ફરિયામાં નીં આવેલો, તેને તો પાધરેથીજ પોલિછે પાછો રવંદા કરેલો. ”

“ ખરી વાત બહાદુરસિંહ ! ” જમાદારે પાસે ઊભેલા એક સિપાઈને પૂછ્યું.

“ હા સાહેબ. એ કાવડિયા ત્રવણને અમે બાગેળમાંથી જ પાછો કાઢ્યો હતો. ”

“ તેની કાવડની ઝડતી લીધી હતી ? ”

“ જરૂર. પણ અંદર દાળ, ચોખા, ઘી, વહ ને મીઠું મરચું બધા સીધાંનો સામાન હતો. ”

“ કાવડની ઝાળીઓને પડ હોય છે તે તપાસ્યાં હતાં ? ”

“ ના સાહેબ ! ” બહાદુરસિંહ સમજ્યો કે હવે જમાદાર ગુસ્સે થશે.

તેથી તે ગાળ ને ઠપકાનો ટોપલો ઉચકવા ટટાર થઈ ગિભો.

“બસ, ત્યારે એમાંજ પત્રિકા હશે? એ કાવડિયો આવો કાગડેવ હશે.”

“હાળ, એ કાગળિયાદેવને તે કેટલાક વેહ કાઢતાં આવડતાં ઓહે. ભંગિયો, મારી, આવો, એવા તો કેટલા વેહ ભજયવા! બધા હાર લૂગડાં કાંથી લાવતો ઓહે? બધાની બોલી ને ચાલ હો કાંથી હીખી આવતો ઓહે. લોટમાં વાચકા ચાલતી છે કે એ બોળિયાર માનો ભગત બોળો છે, ને કાગળાનો દેવ કાણો છે, તો પછી આ બધા વેહ કાંજે તારે તેના લૂલિયો પગ ને કાણો ડોળો કાં જતો ઓહે? મારો વાલો જખરો જાદુગર ઓહે. નીતો પકળાઈ નીં જય?”

જમાદાર પણ અત્યારે આવા જ વિચાર કરી રહ્યો હતો. કેવળ તેની વિચારધારા સ્પષ્ટ અને તે દર્શાવતી ભાષા શિષ્ટ હતી એટલે જ તેમાં અને અજાની ગામડીયાના વિચારમાં ફેર હતો.

“અલ્યાઓ! કાવડિયો આવો માગવા આવે ત્યારે શું શું કરે?”

“બીખની ટેલ લાખે.”

“પછી?”

“અમે લોટ, ચોખા, દાર, દીવો છઠ્ઠી પરમાણે આપીએ.”

“પછી?”

“પછી તે મંદિરના પરછાદના હાકરિયા ચણા વેચે.”

“એમ! અલ્યા બહાદુરસિંહ! એ આવે કંઈ વહેંચ્યું હતું?”

“હાજી. જતાં જતાં નિશાળ છૂટી હતી એટલે છોકરાંને તે સાકરિયા ચણા વહેંચતો હતો.

“તમે અટકાવ્યો નહિ?”

“નાજી. નાનાં નાનાં બાળકોને ગળ્યાં મોં કરાવનાર પુણ્ય-કાર્યને અટકાવતાં જીવ નહોતો ચાલ્યો. ચણા વહેંચવા દીધા તે બોલું થયું સાહેબ?”

“પૂછે છે તે જોતો નથી? એ ચણા નાના નાના કામળના દૂકડામાં આપ્યા હશે, અને તે કામળ તે જ આ પત્રિકા.”

પ્રકરણ ૨૯ ડાંગરમાં દવ

“બહેન ! શી વાત કરે ? અક્કલ કહ્યું કરતી નથી. કલ્પના ઉડાડી જીડતી નથી, અંતર બાહ્ય સર્વ ઇન્દ્રિયો સ્તબ્ધ થઈ જાય એવું એ દશ્ય હતું. ગ્રહમંડળમાંથી જાણે ઉલ્કા વરસે, પાતાલ અંચલમાંથી જાણે લા'વા જીછળે અને તેના અગ્નિ પ્રાપ્તરમાં સમસ્ત સૃષ્ટિને સ્વાહા કરે એવા તાંડવની એ નાનકડી આવૃત્તિ હતી. મહાભારત કાળે અગ્ન્યાસ્ત્ર છૂટતાં હશે ત્યારે એવા દવ લાગતા હશે. ત્યારે એ દવ મૂકનાર વિજયા વીરની દેવો ને દેવીઓ ખમ્મા બોલતાં હશે. સ્વર્ગીય પુણ્યોથી વધાવતાં હશે, ગંધર્વ નગરીના કિન્નરો ત્યારે મિરદાવલીનાં દુંદુભિ વગાડતા હશે. ગદ કાલની રાત્રિ જો એ કાળમાં હોત તો એવાં એવાં દશ્યો કવિ-કલ્પ્યાં છે તે સાચાં હરત.”

આઠેમ ગામની સીમમાં સાતેમની રાતે ડાંગર-દવ લાગ્યો હતો તેનું એક સ્વયંસેવક સાવિત્રી આગળ બ્યાન કરતો હતો. કોણ જાણ અને કોણ નહિ જાણ, જવું સાર્યક છે કે બ્યર્થ એવી એવી ચર્ચામાં બૂલાં પડેલાં પ્રસાદ અને સાવિત્રી આઠેમ ગામે જઈ શક્યાં ન હતાં. ‘કંઈક કરો’ એવું કહેવા આવેલા હિજરતીઓ પ્રસાદની ચીડ જોઈ મૂમા મૂમા પાછા ગયા હતા. “ઓહે ભાઈ ! આટલું બધું ઝો'યમું તો આટલું વધારે. દાન ઉપર દખણા, ખીજું હું ? હવરાજ આવહે તારે ગાંધી મા'રાજ ઉતું તે કરતાં દહમણું અપાવહે.” આવો સંતોષ માની હિજરતીઓ પોતાના પડાવે પાછા વળ્યા હતા.

સાવિત્રીને એ પરિસ્થિતિ માટે ખૂબ દુઃખ થયું હતું. “સત્ય અને અહિંસાના પંથે શું કેવળ કष्ट, કष्ट અને કष्ट! કष्ट-નિવારણ કોઈ દિવસ નહિ?” તે દિવસે તેને ખાતું પણ ભાવ્યું ન હતું. આઠેમ ગામે હિજરતીઓની ડાંગર લીલામ થઈ તેમાં તેણે છાવણીની અશક્તિનું પ્રદર્શન જોયું હતું. જે પ્રગ્નએ સર્વસ્વ ત્યાગ્યું તેની કદર તો દર રહી પરંતુ તેની પાછળ રહેલી ધરવખરી લૂંટનારા નીકળે અને તેને સત્યાગ્રહી સેવકો ન સમજવી શકે, ન અટકાવી શકે એ કેવી અસહાયતા! સત્યાગ્રહનું તપ એટલું ઓછું, નહિ તો દાનવોનાં દિલો પણ ડોલી ન જાય?”

આવા આવા મંથનમાં ગોથાં ખાઈ સાવિત્રીએ એક વિશ્વાસુ સ્વયંસેવકને પ્રસાદ ન જાણે તેમ સાતેમની રાતે આઠેમ ગામની સીમમાં મોકલ્યો હતો. તે અત્યારે પોતાનું નિવેદન રજુ કરતો હતો.

“બહેન! જમાદાર મજલીમિયાંના પગ તો કાગદેવની જાસા-પત્રિકા મળી હતી તે દિવસથીજ દીક્રા હતા, છતાં મિયાંસાહેબ નોકરીના મોભા ખાતર છાતી કુલાવી ચાલતા. સો જસો ચોટીદારે તાતકાલિક મોકલી આપવા તેણે તાલુકે લખ્યું હશે, તેથી ત્યાંથી એક ધાડું ચાલી આવ્યું હતું. આખા ગૂજરાતમાં સિપાઈઓ રોકાએલા છે એટલે આ કામ માટે ઉપરી અમલદારે એક કામચલાઉ ફોજ ક્યાંકથી આણી હતી. એમાં સતસારીના મુસલમાન, વનવગાના ભીલ, વડપદવીના ભરથરી, પીરટેકરીના વાધરી તથા દરિયા-કાંઠાના કાળા વગેરે હતા. રોજનો રૂપીઓ, ખાવાનું ને સૂવાનું અને કામ જોઈએ તો કંઈ નહિ, કેવળ સીમમાં પડાવ નાખી પડી રહેવાનું, પાતાં ને કોડી રમવાનું, લખોટા અને બદામ રમવાનું એટલે આખી ફોજ ખુશ હતી. ગામડાં સુનાં હતાં, બજારો બંધ હતાં, એટલે રોજે કમાય ને રોજે ખાય એવા મજૂરો અડધા દિવસ ભૂખા સૂતા હતા તેમને તો આ કામમાં સ્વર્ગ મળ્યા જેટલી ખુશી ઉપજી હતી.

“અમલદારે પણ ખુશ હતા, કારણકે ચોવિશ કલાકમાં ફોજ

ખડી કરી આઠેમ ગામે મોકલી શકાઈ હતી. આ સૈનિકા છેક નાલા-
યક પણ ન હતા. તેમનાં શરીર કસાએલાં હતાં, અંતર ફૂર હતાં,
હાથ મારામારીથી ટેવાએલા હતા, એટલે એમાંનું દરેક જણુ એક
સારા સિપાઇને છાજે તેવું કામ આપી શકશે એવી અમલદારોને
ખાતરી હતી. એ ખાતરી ખોટી પણ ન હતી. સામાન્ય સંજ્ઞામાં
આ પ્રજા લોહીથી કે માથા ભાંગવા-ભંગાવવાથી ડરતી નથી.
પરંતુ આ સંજ્ઞા અસાધારણ હતો તેની અમલદારોએ ગણતરી
કરી ન હતી, જ્યારે કાગદેવે તે કરી જણાવી હતી.

“કાગદેવ અહીંના લોકોના અંતરમાં ભરાઈ નીકળ્યો હોય એવું
લાગે છે. તે એમના દિલના કિલ્લામાં ક્યાં ક્યાં બાકારાં છે તે જણે
છે. એ પ્રથમથી જ વર્તી ગયો હશે કે આ ફોજ બહાદુર છે છતાં
દેવદેવી ને વંત્રીતંત્રીના અમલકાર સામે તે રાંક છે. પરદેશી સરકાર
અને દેશી છતાં દેશની બિતર ન ઓળખનારા અમલદારોને એની
કલ્પના નહિ આવી હોય.

“પાંચેમની રાતથી કાગદેવના ભણુકારા વાગતા હતા. આઠેમ
ગામના બિનહિજરતીઓ ખૂબ કઠણ કાળજીના કહેવાય છે
છતાં કાગદેવનું નામ સાંભળી તેમનાં કાળજીમાં કંપતાં. સર્ગી સાંજ
પડે-ન પડે કે બારણાં બંધ કરી તેઓ પોતાના જ ઘરમાં કેદ પૂરાતા.

“પાંચમ ગઈ, છઠ ગઈ અને સાતેમ આવી. જોખમની એ
છેલ્લી રાત હતી. આઠેમે તો ડાંગના વનમાંથી ખાસ-ગાડીમાં
મજૂરો આવવાના હતા તે એક જ દિવસમાં આખા સીમની ડાંગર
ઝુડી ઝાપટી ગામમાં લઈ આવત અને લીલામ રાખનારાઓનાં
ખાજરાં ઊંલકાવત. એટલે એક સાતેમની રાત નિર્વિધે પસાર થાય
તો સતિયા પીરને ફૂલની ચાદર ચડાવવાની બાધા આખડીઓ લેવાઈ
રહી હતી.

“પરંતુ એ પીર અને બાધા આખડી આડે ન આવ્યાં. કાગદેવ
પીરનો પણ પીર હતો. તે કેવળ મોકાની જ વાટ જોતો હતો, એ

એને મળી ગયો. કુદરત એની વહારે ચડી. પ્રજ્ઞના હિતના પારમાર્થિક કાર્યમાં ન કરે તો બીજા કયા કાર્યમાં કુદરત મદદ કરવાની હતી ?

“સાતેમની રાતે અચાનક વાદળ ઘેરાયાં, તેમાં ચંદ્ર અને તારા ઘેરાયા અને સાથે આઠેમ ગામ પણ ઘેરાયું. તેના પર અહણુ ઊતર્યું. આકાશ પર વાદળ અને વીજળી દોડતાં હતાં અને તેની સાથે હોડ રમતાં હોય એમ ધરતી પર પિશાચીના પડછાયા અને ભૂતોના ભડકા દોડવા લાગ્યા.”

“તેં નજરોનજર જોયા ?” સુશિક્ષિત સાવિત્રીના તકેશીલ આત્માએ શંકા કરી.

“મેં શું જોયું ને શું ન જોયું તે અપ્રસ્તુત છે. દાગદેવની ચડાઈ મારી સામે ન હતી. એ હતી પેલી કામચલાઉ દોજ સામે, અને એ આખી દોજે વંત્રીના દીવા અને ડાકણની સગડીઓની લંગર અને લંગર દીડી !”

“પણ કહે તો ખરો કે તેં શું જોયું ?”

“મેં તો જોયું કે સીમ વચ્ચેની પગદંડીઓ પર આગળ પાછળ રંગીન દીવા પેટાવી કેટલાક માનવી-આકારો સાંકડેલ દોડાવતા હતા. જીવના જોખમે એક ખેતરથી બીજે ખેતરે ને એક વગેથી બીજા વગે જતા હતા. તુવેર અને જરનાં ખેતરોમાં એ સાંકડેલો ને તેના ભૂત-દીવા ઓથમાં આવી જતા, ત્યારે લાંબા વાંસ પર શેરડીના ફૂયા અને ચીંથરાંની મચાલો પેટાવવામાં આવતી, તે દૂરથી ડાકણની સગડી જેવી દેખાતી.”

“પછી ?”

“પછી તો ચોક્કી ચોક્કીના સ્થળે રહી, લાકડીઓ પડી હતી ત્યાં જ પડી રહી, બંધૂકો જીભી કરી હતી તે જીભી જ રહી, પણ ન જીભા રહ્યા સિવાય, બાકુતી દોજ, પસાયતા અને વરતણિયા. અધાના મનમાં એક જ વિચાર ઉડતો હશે: મરવા નથી આવ્યા.

એ ચાર કપરડી સાડ બેરી પોયરાં રવડાવવાં નથી લેા. ”

“ તેમના મનની વાત તે ક્યાંથી જાણી ? અંદર બરાધ બેઠો હતો ? ” સાવિત્રીએ મગ્નક કરી.

“ માણસનાં મન તેમનાં આચરણમાંથી જોળખાઈ જાય છે. તે જોળખ માટે હંમેશાં અંતરમાં બરાઈ નીકળવાની આવશ્યકતા નથી. ”

“ બરાબર. પછી ? ”

“ પછી આંખાવાડિયામાં ઊભા કરેલા પડાવના ઘોંઘલિયામાં બધા અલોપ થઈ ગયા. શહામુગ પેઠે-રેતી લેા ક્યાંથી મળે—પણ ધરતીના જોળામાં મેં સંતાડી બધા ઊંઘા મુખે લાંબા થયા. અંદરથી જરા ચકચાર પણ ન સંભળાઈ-સિવાય કે સમયે સમયે ‘તોખાહ તોખાહ. ’ ‘રામ રામ. ’

“ આમ ને આમ માઝમ રાતના-પ્રલેની રાતના પહોરા ઊગ્યા. એના ટકોરા પડવાની જ જાણે રાહ જોતા હોય તેમ તાંડવના ડંકા-વનદેશની રાત્રિનાં નિશાન ગડગડ્યાં. દશે દિશાએથી, કાતરે કાતરેથી, બાડે વાડેથી શિયાળ બોલ્યાં, ડાંગરની ગંજીએ ગંજીએથી, કુંદવે કુંદવેથી ઘૂવડ બોલ્યાં, જાડે જાડેથી, ડાળીએ ડાળીએથી વડવાગોળ હોડ્યાં, બખોલે બખોલ અને દરે દરમાંથી સાપ કુંકાડ્યા, ખાડે ખાખીએથી અને કૂવા તળાવમાંથી દેડકાં બોલ્યાં. આખો વગડો ભેકારે ભરાયો, ઓરડો હુમાડે ભરાયો હોય તેમ. એ ભેકારની ભીંસમાં વાતાવરણ પોતે જ ગુંગળાતું જણાયું તો પેલી ફેજની તો વાત જ શી ? ધરતી માગ આપે તો અંદર સમાઈ જવા તેઓ ધરતીને નાકલીંટી ઘસી ઘસી પ્રાર્થવા લાગ્યા હશે. અને આમ કાગદેવ માટે મેદાન મુક્ત થયું. ”

ભૂત ભડકા અને વંત્રીની સમડીઓ તો કૃત્રિમ ઊભા કરી શકાય પરંતુ તેણે આમ કુદરતને પણ ભયંકર બનાવી એ કેવી રીતે ? ”

“ બહેન ! એ તો અલ્પમાંથી અતિશય આપોઆપ જ પ્રગટયું

છે. અડધી રાતે સળગતી મશાલો દોડદોડ કરે એ બોમ પશુ પંખી, કીટ પતંગને અધાંને આંગતુક બીપણુતાના ભણુકારા વાગે છે અને તેથી બચ પામતાં પોતે તે બીપણુતા જસદી આવે એવાં આચરણુ કરવા લાગે છે. અને પછી તો બીક એક ચેપી વસ્તુ છે. એકમાંથી બીજામાં એનો તરત સંચાર થાય છે. પ્રાણીઓમાંથી નિષ્પ્રાણમાં પણ એના પડઘા પડે છે.”

“આપણને જ આ હકીકત પૂરી સમજતી નથી તો પછી અભણ ગામડીઆઓનું તો શું ગળું કે ભિતરનો ભેદ સમજે ? મૂળે તો તેમનાંમાં વહેમના સંસ્કાર, અને તેમાં આવું રહસ્યભર્યું વાતાવરણુ ખડું થાય. એટલે તેઓ એ અધાંને દેવી માતાનો ચમત્કાર કે કોષ માને છે તેથી હું તવાઈ પામતી નથી.”

“ખરી વાત બહેન ! જે દશ્ય શ્રીષ્ઠ થયું હતું તે કાષ અમાનુષી તરવના કોપનું જ પરિણામ છે એવો મને પણ વહીબર ભાસ થયો હતો. આખા વગડામાં આગ લાગી હતી. કુંદવે કુંદવે હોળી સળગી હતી. એક એક ઘાણુમાં ખાંડી ખાંડી ડાંગરની ઘાણી ફૂટતી હતી. એ ઘાણી ફૂટી ફૂટી ઉંચે ઊડતી ને પડતી. બળે કે કોપેલી કાળ-કાને આકાશમાંથી કોઈ દુર્લભત લાગતી વધાવતું હતું, અને એ વધાવાના લાગતો વરસાદ વરસતો. ખિતરે ખિતરે તેનો પથારો પડતો, બળે કે પૌઆંની ગીરણીની ફળીમાં પૌઆં દંડા પાડવા પહોળાં ક્યાં હોય !

“આગની ભયંકરતા વધારવા થોડે થોડે આંતરે કાષ અંધૂડિયા ફટાકા ફોડતું. એ એવા ભયંકર ઘડાના ઉપગતવતા કે બળે થોડે થોડે છોટે ખરકંદાળે ગિભા છે તે ગોળાખારના મેદાનમાં નિશાન શીખે છે. હોળીની હારમાળાઓમાંથી ધુમાડાનાં વાદળ રચાતાં, તેમાં આ દાઝની ગંધ બળતી. પવન તે ઘડાકાનો અવાજ, ધુમાડાનો ગોટ અને દાઝની ગંધ દૂરદૂર વસડી જતો અને એમ દૂરદૂરના ગામમાં પણ દેકારાના પશુ પડઘા પડતા.”

“ખરેખર, આ કાગદેવ અહુત પુરુષ છે. હવે કાઠ એની આસુ નહિ ઉથામે.” સાવિત્રી પ્રશંસાયુક્ત સ્વરે બોલી.

“ખરી વાત બહેન ! હવે તો આજથી એકેએક ગામે હિન્નરત આરંભી છે.”

“એ તો હિન્નરત કરવાનાં જ હતાં. એમાં કાગદેવે શી ધાડ મારી ? આટઆટલા મહિનાથી આપણે અહીં છાવણી નાખી છે તેનું પરિણામ એ તો.” પ્રસાદ બોલ્યો.

“પ્રસાદભાઈ ! આ એક વાતમાં તો એ કાગદેવને જશ ખાટવા દો.” સાવિત્રી સમજતી હતી કે સામુદાયિક હિન્નરતનો આરંભ સત્યાગ્રહીઓની સમજૂતી તથા લોકોની આપબુધ્ધિ યા ત્યાગબુધ્ધિથી ન હતો પણ એ હતો કાગદેવના ચમત્કારને નમસ્કાર. એ અચ્ચતી વાત છતાં હકીકત હતી. એ કબૂલી લેવા જોટલી ખેલદિલી પ્રસાદમાં ન હતી.

“સાવિત્રીબહેન ! તમે તો હિન્ન-વેશી, કપટ-નામી પરદેશીનાં પૂજક થતાં જણાવ છો.”

“પૂજક ! હા પૂજક તો હું પણ તે એના સાહસની, પર-હુઃખભંજન વૃત્તિની અને અપૂર્વ યોજનાશક્તિની. બાકી સિદ્ધાંતની વાત કરો તો તેમાં હું દયાશંકર દાદાની શિષ્યા છું. બાપુ ગાંધીજીની કંઠી-ધારણી છું.”

પ્રકરણ ૩૦ હિન્નરતીઓની મદદ

કૃષ્ણપરા અને રામપરાની હદ અડી અડીને હતી. વચ્ચે નદી જ આડી. નદીનો એક કાંઠો દેશી રાજની હદમાં અને બીજો કાંઠો અંગ્રેજ હદમાં. તેથી રામપરાએ હિન્નરત કરી હતી ત્યારે કૃષ્ણપરાની

વસતીએ તેને વધાવી લીધી હતી. જાણે કે ગામની સીમમાં મોંઘેરા મહેમાન પધાર્યા, એટલે અતિથિનાં અપૂર્વ સન્માન થયાં. તેનાં વાજતે ગાજતે સામ્રાજ્ય થયાં, અને દરેક કુટુંબમાં એક એક હિન્દુસ્તી કુટુંબને ઊતારો અપાયો, બહુ વહાલથી અપાયો, એ આપવામાં જનમાન પોતે પુણ્યનો ભાગી થાય છે એવા ભક્તિભર્યા આદરથી અપાયો.

સામાન્ય સંજોગોમાં પરોણા ત્રણ દિવસ વહાલા લાગે છે, કદાચ ત્રીજે દિવસે તો તેમના પ્રતિ અભાવની શરૂઆત થાય છે, પરંતુ હિન્દુસ્તીનો સંજોગ અસાધારણ હતો. તેથી એ અભાવ, અકારી-ભાવ, ત્રણના બદલે ત્રીશ દિવસ લગી ન જન્મ્યો. છતાં છેવટે તે આવ્યો તો ખરો. અને એ આવ્યો ત્યારે ઘણાં જનમાન કુટુંબ હિન્દુસ્તી કુટુંબોને બોળરૂપ ગણવા લાગ્યાં.

હિન્દુસ્તીઓએ સ્વમાનને ખાતર તો વહાલાં વતન અને ઘરખાર છોડ્યાં હતાં. તેઓ આવી અવમાનના સાંખી રહે? ભુખે મરે, તડકે મરે કે ટાઢે મરે, છતાં ટેકીલો વીર અપમાનનો ટૂકડો નહિ ગળે, તે ઘાસ ખાશે પણ પ્રેમપૂર્વક ન અપાય તો પકવાન પણ નહિ ખાય. તે લૂમાં સેકાશે પણ અનાદર પામીને કાઠની હવેલીનો છાંચડો નહિ શોધે. તેના કંઠે કાંટા પડશે છતાં તે હડધૂત થઈને અમૃતનો ઘૂંટડો નહિ પીએ.

એથી હિન્દુસ્તીઓ નદીકાંઠે ચાલી આવ્યા હતા. ત્યાં તેઓ માંડવા બાંધી રહેવાના હતા.

આ વાતની અખર પડતાં પ્રસાદ પણ આવી પહોંચ્યો હતો.

“પરજાદભાઈ! તમારે તો હેરમાં બેઠાં એવ એરખાણુ લાકળાવાળાને તાંથી થોડા હાગટા ને વાંહળા નીં મોકલાવો?” હીરા પટેલે પૂછ્યું.

“શામાટે?”

“આ માંડવાં બાંધવા.”

“તે તમારે તે કંઈક બાંધ્યાં છે કે પાકાં મકાન ? બાંધ્યો ! વનમાં તો પર્ણકુટી જ શોભે. અને તે માટે અહીં વેલાપાકા ને પાંદડાંનો ક્યાં તોટો છે ?”

“તે તો પછી છે જ તો. પણ આ માથે હિયારો આવવો. માથ મઈનામાં વરી માવડું થડે તારે પાતરાંની છાપરીમાં શિવાઈ મરહું જો.” હીરા પટેલનાં ઘરવાળાં જમના પટલજી બોલ્યાં.

“ત્યારે જોયું જશે. પણ જમના બહેન ! આપણે તો તપ કરવા નીકળ્યાં છીએ. ટાઢ તડકાનો તે વળી ભય રખાતો હશે ?”

આ સાંભળી જમના બહેનને ગુસ્સો આવ્યો. મૂળે જ તે સ્વયંસેવકો પર ચીડાએલી રહેતી. પાકા બંગલામાં તેમની છાવણી, દિવસમાં ત્રણ વારનાં ભોજન તૈયાર અને કહે છે કે તપ કરવા નીકળ્યા છીએ ! તપ કરવાં હોય તો આવે ને ખેતરનાં ઢેકાંમાં સૂવાને. આવો ઉકળાટ તેના અંતરમાં ઘૂમરી મારી રહ્યો હતો, તે આજે બહાર આવ્યો, તેના બટકબોલા સ્વભાવે તે પ્રગટ કર્યો.

“પરહાદભાઈ ! જન તું તારા આહરમમાં. હું જોઈને દોળા આવવો ? એક તહુ જોટલીય તો મઠ્ઠ થતી નીં મરે ને ક્યાળે મોટો પરમુખ છામ.”

“હં ! હં ! રતનીની મા. એવું નીં બોલાય. પરહાદભાઈ તો બોલ મોટાના પોયરા. એને ટુંકારો નીં થાય.” હીરા પટેલ જમનાને મંડળીમાંથી બહાર ખેંચી ગયો.

“પ્રમુખ તો ખરો જ તો. પણ એ કંઈ હું મારી ઈચ્છાથી નથી થયો. બધાએ બહુ દયાળુ કર્યું ત્યારે નાછૂટકે હું પ્રમુખ થયો હતો.”

“ખરી વાત, ખરી વાત. તમે તો ના જ ક્યહું.” બેચાર હિજરતીઓ પ્રસાદને પ્રસન્ન કરવા હાથ હા બોલવા લાગ્યા.

“પ્રમુખપદ એતો આજે કાંટાનો તાજ છે. ગાદલામાં સૂઈ છું છતાં આજે મને ઉંઘ આવતી નથી. બાવિઠ લોકો આમલ કરી

કરી શીરાપૂરી ખવડાવે છે. છતાં પેટ ભરી ખવાતું નથી. ગાડીધોડે ફરે છું છતાં અંબ આખું કળતર કરે છે. તાલુકામરની ચિંતા ને બોળવાના તાપે મારે મગજ પાડી ગયું છે. એ કરતાં તો સામાન્ય સ્વયંસેવક થવું સારું. હે કંઈ જવાબદારી ! સોંપેલું કામ કરવું અને પછી નિસંતે સાદી પર લેટી જવું. પ્રજામાંથી બીજો કાંઈ પ્રમુખ થવા તૈયાર હોય તો હું તો અબધડી ખસી જઉં.” પ્રસાદે માન માગ્યું.

“ નીં નીં મોટાભાઈ, પરમુખપણું તો તમને જ છે. જમના તો ગાંડી છે. એના બોલલાથી ખોટું ની લગાળો. કે’તા એય તો અમે નાક નીંહરણી તાનીએ, ખમ્મા કરો ખમ્મા કરો.”

પછી પ્રસાદભાઈ કૃષ્ણપરામાં ગયા. ત્યાં તેને જમવાનું નોતરું હતું. હિન્દીવાસે તો ક્યારનું ભડકું પી લીધું હતું. પ્રસાદ જ બિચારો ભૂખ્યો હતો. બપોર થયા આવ્યા છતાં હજી ખાવા પામ્યો ન હતો. ભૂખ્યા પેટે હવે શું ખવાશે ? જજમાનને ના કહી હતી છતાં તેણે વેઠમી બનાવી હશે. એણું ખાવાથી તેના આતિથ્યભાવને અપમાન નહિ લાગે તો સારું. પ્રભુ લાજ રાખજે !

પછી પર્ણકુટી બાંધવાનો સરંજામ ભેગો કરવા હિન્દીઓ નદીકાંઠે ગયા. કાંઈ ખાખર પર ચડ્યો તો કાંઈ સાળ પર. ગરીબોની છાપરી છાજવા માટે આ જાડો પર કુદરતે મોટાં મોટાં પાંદડાં પેદા કર્યાં હતાં. થોડાંક કાતરોમાં પેદા ત્યાં નકામાં ડાળ ડાળખાં ઝૂલી રહ્યાં હતાં તે ફેસી પાડ્યાં. એની નાની નાની ડાળખીઓની કરાંઠીઓ અને સાંડી બનાવી પર્ણકુટીની ભીંતો બાંધવી હતી. આખો હિન્દી સંઘ આ કામમાં રોકાયો હતો. વૃદ્ધ, અપંગ, બાળક, સ્ત્રી અને પુરુષ : દરેક પોતપોતાથી થાય તેવું કામ કરતા હતા. વૃદ્ધો જાડની છાજતી દોરડી વણતા હતા, વૃદ્ધાઓ ગારનો કાદવ ગોંદતી હતી, કિશોરીઓ લીંપવા ગૂંપવા માટે છાણ પૂંજતી હતી, મૃદિણીઓ વડ પીંપળાના પાનની બાજ ગૂંથતી હતી.

તેવામાં એક બિચા પીપળા પર ચડી પાન પાડતી જમના

પટલણે જૂમ પાડી:

“ઓ રણુછોડના બાપા ! જે પેલાં લાકડાં આવવાં.”

“ક્યાં ?” એ ચાર જણાનાં મુખમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર બીઠ્યો.

“તે જો’ હું જાણું ? પણ એ ચાર કાથુળિયાં ઉપરવાહેથી તરાપા તેરવી લાવતા છે.”

જમના પટલણની વાત સાચી હતી. મોટાં મોટાં ઈમારતી લાકડાંના તરાપા આવતા હતા. નદીનો પહોળો પટ લાકડાંથી છવાઈ ગયો હતો. વેગથી વહેતા પ્રવાહમાં જાણે કે મોટરની લારીઓમાં ખડકાઈને લાકડાં આવતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. એ પાસે આખ્યાં. તેમાં થાંભલા હતા, ગયાં હતાં, મોભ હતા, મોતિયાં હતાં, ભારોટિયા હતા : એવું એવું પાકાં ધરના ખરનું તરેહવાર લાકડું હતું. એ કોનો માલ હશે એવી જિજ્ઞાસાએ સર્વેને ઘેરી લીધા. પોતપોતાનાં કામ છોડી બધા નદીઘાટે આવી ગયા.

એ તરાપાઓને દોરતા તેરવતા કાથુડિયા ભીલોએ આ પ્રેક્ષકોને પૂછ્યું:

“કહનપરાનો ઘાટ કીકા આવવો ?

“આ જ તે ઘાટ.” એ ચાર જણ બોલ્યા.

“તે અંઈ રામપરાના ઈમારતીઓ રેતા છે હું ?”

“ઓવે.” જવાબ આપનારા નવાઈ પામતા જતા હતા.

“કાં છે ?”

“આ એમેજ ઈમારતી.”

“તે તમારામાંના ઈ’રા પટલને તેળી લાવ.”

“હું કામ છે ?”

“આ માલ તેનો છે.”

“કોનો ?”

“ઈ’રા પટલનો વરી.”

“ કાણે મોકલાયવો ? ”

“ કાંઈ ગાંધીના માણુદે. ”

“ ગાંધીનું માણુક તો ખરું પણ કાણુ ? ”

“ કાણુ હું વરી ? ઘોરી ટોપીવારો. ને ઘોરી ટોપીવારો તે બધા હરખા. ”

“ તે તેનું નામઠામ તો ઓહું ને ? ”

“ નામઠામની પડપૂછ અમારે હું કવા જોવે ? અમને તો છરનામું મયલું ને મજૂરીઓ મલી. પછી લાંબી પંચાત હાના દોયતી કરીએ ? ”

“ કંઈ કાગરપત્તર હાથે આપેલો છે ? ” હીરો પટેલ હવે આગળ આવ્યો.

“ ઓ’વે એક કાગરિયું છે જ તો. ” ભીલોમાંથી એક જણે માથાના ફાળિયામાંથી એક ચીઠ્ઠી કાઢી.

હીરો પટેલે તે વાંચી. આ માલ હિન્દુસ્તાનવાસ બાંધવા માટે એક અનામી પરગણુએ મોકલાવ્યો હતો.

અસ, પછી તો હિન્દુસ્તાનીઓ આનંદે ઓછા ઓછા થઈ ગયા. તેઓએ માન્યું કે પ્રસાદભાઈ જ એ વ્યવસ્થા કરીને આવ્યા હશે. કેવળ એક જમના પટલણુ અધાર્થી વિરુદ્ધ પડી.

“ એવું ઓ’તે તો તે માન ખાયટા વના નીં જતે. ”

“ એ તારી ભૂલ છે. પરછાદભાઈ જેવાનાં મન તો માંતમા પુરૂષનાં. તે પારકાનાં કામ કરે પણ માનનો મોહ નીં રાખે. વરી એ તો આપણે કેટલાં પાણીમાં ઊતા તેની પરછાદભાઈએ કછોટી કરેલી ને કેમલું કે પાતરાંની છાપરી બાંધીને રેવ. ”

પ્રસાદભાઈ ઉપર બધા વારી વારી જવા લાગ્યા, કારણુ- હિન્દુસ્તાની કાટ પછી તો ગાડાં ભરાઈને પાલાં ને પતરાં આવ્યાં અને પછી એક દોસી આવ્યો તે કપડાંની ગાંસડીઓ આપી ગયો, એક માંધી આવ્યો તે મરીમસાલા ને મીઠાં મરચાંની ગુણો ઠાલવી ગયો અને છેલ્લે એક વણજાર આવી તે ખાંડી ખાંડી થઈ ચોખાની

બેરાત કરી ગઈ. હિન્દુતીઓ તો ઓછા ઓછા થઈ ગયા. આ બધું મોકલાવ્યું કાણે? પ્રસાદભાઈને પ્રસાદભાઈ. ઉપરથી કેવા કહેાર, અમારે કેવા ચીડીઆ, છતાં દિવના તો દોલેસરી.

આમ હિન્દુતીઓની લાજ રહી. બાણે કે ભક્ત નરસિંયાની ભગવાને આખરે રાખી, તેની હુંડી સ્વીકારાઈ, તેના શામળિયાના વાજતે માજતે વિવાહ ઉકલ્યા, તેની કુંવરબાઈનું કુલીનોને છાજે તેવું મામેરું થયું. પ્રસાદ આજે હિન્દુતીઓનો ભગવાન થઈ પડ્યો.

માત્ર એક જમના પટલણનું દિલ કમૂલ ન થયું. તે કહેતી: “એ પરછાદભાઈને નીં હૂએ. એ તો પેલા કાગળિયા દેવનાં કામ. સુદામો બાણે નીં તેમ તેને કરહણિયાએ મદદ કરેલી. જેવો એ કરહણિયો તેવોજ આ કાગળિયો દેવ.”

પ્રકરણ ૩૧ . . . ધાડની દરખાસ્ત

કુળુપરાધી ઉપરવાસે એ એક કોસ પર વેરાઈ માતાનું ધાનક હતું. ત્યાં કાગળ મહિનામાં દર વરસે મોટો મેળો ભરાતો. આસ-પાસના ચાલીસ ચાલીસ કોશથી લોકો એ મેળામાં આવતા. વેરાઈ માતાનો પ્રગટ પરચો હતો. એ જીવતી જાગતી દેવતા હતી. એની આધા રાખવાથી સંજિયાને ઘેર પાસણું બંધાતાં ને રાખીને ઘેર ઉત્સવ મંડાતા. અઢારે વરણ એની માનતા રાખતા અને પૂજા કરતા.

આ સાલ દર વરસ કરતાં મેળો મોટો હતો. ગિરદીનો પાર ન હતો. એમાં બે સંઘ સૌથી નોખા પડતસ હતા. તેમાં એક હતો હિન્દુતીઓનો અને બીજો હતો ડાંગપાડાના બીસેનો. બંનેના પડાવે સર્વને આકર્ષ્યા હતા. તેઓ માતાનાં દર્શન કરતા અને સાથે સાથે આ પડાવોનાં. પણ હિન્દુતીઓ પાસે આવી સહુ તેનાં

સુખદુઃખ સાંભળતા અને ભીલોના પડાવ તરફ જઈ સર્વ ભીલોના રાજાને જોઈ તાજુબ થતા. કોઈ વર્ષે નહિ અને આ વર્ષે એ જગ્યામાં કેમ આવ્યો હશે ?

ભીલોનો પડાવ એક નાનકડી લસ્કરી છાવણી સમાવે હતો. મૂળે જ ભીલોનાં શરીર સાગનાં થડ જેવાં ટટાર અને સ્વસ્થ હોય છે. કૂટે મેલી લંગોટી અને માથે લાલ કાળિયું એ એનાં વસ્ત્ર હતાં. ખાકીનાં અંગ ઉપાંગ દિગંબર રહેતાં. રંગે કાળા પથ્થર જેવાં એમનાં શરીર તેવાં જ સખ્ત હતાં. ખભે કામઠાં રાખી તેઓ ક્વાયત કરે ત્યારે એવા લાગે કે એક લસ્કરી ટૂકડી કસરત કરે છે.

એવા ભીલોને હજારોની સંખ્યામાં—તેમ તેમના રાજા સાથે, કોઈ વર્ષે નહિ ને આ વર્ષે જ, પાસેથી નહિ પણ ડાંગપાડાના પહાડમાંથી—આવેલા જોઈ જગતજુઓના દિલમાં ફાળ પડી હતી. આ ટોળું ઘાડ ઘાડવા તો નથી આવ્યું ને ! જોકે એ લોકો સાથે તીર કામઠાં ન હતાં, લાકડી કે એવું એકે નામ કે સમ ખાવા જેમુંય હથિયાર પાસે ન હતું છતાં લોકોની અબક મટતી ન હતી. નક્કી એણે સાલ મેળો લુંટાવતો !

એ અબક ખોટી હતી, કારણ કે એવા ખૂરા હેતુથી તેઓ આવ્યા હોત તો આવતાં વેંત હિજરતીઓના પડાવમાં બેઠ સોમાદ ના મોકલત. તેમણે મધનાં માટલાં, ગલેલીના ટોપલા અને ખજૂરીની સાદડીના ચીંટા મોકલાવ્યા હતા. “ગાંધી મા'રાજ ના મનખને સલામ” કહેવડાવી ભીલરાજાએ આ નજરાણું રજુ કર્યું હતું. એ જોઈ હિજરતીઓ દંગ થયા હતા. જગતજુઓ અચરજ પામ્યા હતા. કોઈ આ નજરાણાનું કારણ કે આશય વર્તી ન શક્યા.

બેઠ સોમાદ લઈ આવેલા ભીલો સાથે સાથે એક સદેશો લાવ્યા હતા. “રાજા પદલાને બોલાવતો છે. વાત કરવાનો ઓહો.”

ભીલના રાજાને હિજરતીઓની શી જરૂર હશે ? તે શમાટે

બોલાવતો હશે ? એવી શંકાકુશંકા કરતા કરતા પાંચ સાત આગેવાનો બીજના પડાવે ગયા.

બીજ રાજ્ય એક ધોંધલિયામાં એક મોટી ગંડેરી પર બેઠો હતો. તેના પર વાઘનું ચામડું પાથરેલું હતું. એ એનું સિંહાસન હશે ? તેના વેશમાં ને બીજપ્રજ્ઞના વેશમાં બહુ ફરક ન હતો. એ પણ અર્ધ નાગો હતો. હા, તેની લંગોટી બીજ બીજોની લંગોટી કરતાં પહોળી અને લાંબી હતી, અને તે વળી રંગેલી હતી. એ લંગોટીને આધાર આપતો કંદોરો ચાંદીનો હતો, જ્યારે સામાન્ય બીજ પાસે તે મારે એક દોરડી હતી. તેના માથે લાલ શાળિયું હતું અને તેમાં મોરનાં પીછાં બોસેલાં હતાં. હાથમાં પણ સોનેરી રાજદંડના બદલે એક મોરપીંછાનો ખૂડો હતો.

હિજરતી આગેવાનોને રાજ્યના ખિદમતગારે એક સાદડી પાથરી આપી. રાજ્યની કાળી સીસમ જેવી કાચા, વાઘ જેવી આંખ અને રીંછડા જેવા વાળ જેઠા આ આગેવાનો દિગ થયા. આવો નરરાજસ રાતના જો ભેજો થાય તો તો છળી મરાય !

“ આવો બાપા, હાજીહમા છેવ કની ? ” બીજ રાજ્ય રાની-પરજની બોલી ન બોલતાં વસ્તીપરજની તળપદી બોલી બોલવા પ્રયત્ન કરતો હતો.

“ ઓ’વે. ”

“ રામજો દેવ હવને હાજીહમા રાખતો છે. ”

“ પણ બીજરાજ ! અમને હું કરા તેયજા ? ” હિરા પટ્ટે મૂળ વાત પર આવવા શરૂઆત કરી.

“ તે પેલો પરહાદભાયો આવેલો નીં હું ? ”

“ ના. ”

“ ખરો મારો બાઈ એ તો. મને મારા લગ્નકર હાથે તેયજો ને તે બાઈજામ આવેલો નીં મરે. ”

“ પરહાદભાઈએ તને તેયજો છે, રાજા ? ”

“ઓ'વે. નીં તો કાઈ વરહે નીં ને ઓણુ છાલ હું જખ મારવા આયવો આ જતરામાં ?”

“તે તને હું ક્યા તેજેસો ઉતો ?”

“કેમ ? કોઈ હરકારનો રેપૂ તો નીં ઓ'ય તમારામાં ?”

“એવું હું ક્યા પૂયછું ?”

“મારે છાની વાત કરવાની છે તે દોમતી.”

“જે વાત કરવી ઓ'ય તે બેલાછક કે'વ. અમારામાં હરકારી રેપૂ કોઈ નીં મરે.”

“રાતોરાત આખા વગાનો કપાહ વીણી લાવવા મને તેજેસો ઉતો.”

“એમ !”

“ઓ'વે. તેથી તો જી' મારા લાવલછકર હાથે આવેલો છંમ.”

હિજરતીઓએ આની આશા રાખી ન હતી. કપાસનાં ખેતર અત્યારે ચાંદનીએ ઢોળ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હશે. છોડવે છોડવે જાણે કે રૂપીઆ લાંબા હશે. ખોખે ખોખે નાણું ઓસડી ઘર ભરવાના આ દિવસ તે વીતી જતા હતા. લક્ષ્મી રેલાઈ ને ઢોળાઈ જતી હોય એવા વિચારે ખેડૂતોનાં કાળજાં કપાતાં હતાં. પણ કરે શું ? તેમણે હિજરત કરી હતી. તેમનાથી પાછો ડગ નહિ ભરાય. કપાસ તો શું પણ ઘરખાર કે ગદામણાં હરાજ થઈ જાય તોપણ તેમનાથી લીધી ટક છોડાય નહિ.

પરંતુ આ બીજા રાજ કહે તેમ રાતોરાત કપાસ વીણી લાવીએ તો શું ખોટું ? આપણે ક્યાં પારકો માલ ચોરવો છે ? કપાસને ઓરો આપણે, કરબ્યો આપણે, નીંછો ગોડચો આપણે અને છેલ્લે આપણી જમીને તેને રસકસ પાઈ પાઈને પોખ્યો છે. એમાં સરકારતું શું લાગેવળગે ? તે ક્યારે કેડ વાંટી વાળવા આવી છે કે કપાસ તેનો ? અને એ આપણો છે, તેનો નથી, તો પછી વીણી લાવવામાં વાંધો શો ?

આ બીજરાજાનું લશ્કર ઊતરે, હિજરતીઓ તેને દોરે અને પાછલી હરોળમાં દેશી રાજની પ્રજા પાછળ પાછળ આવે તો સાચેજ એકી રાતે ગામે ગામના કપાસ વીણાઈ જાય. પ્રયોગ કરવા જેવો છે. કપાસ હાથ આવે તો લક્ષ્મીજ હાથ આવે. પછી પ્રસાદભાઈને મદદ માટે પળવવા ન પડે અને પેલા કાગદેવનેય ચિંતા કરવી ન પડે.

આવા આવા વિચાર અને મંથન કર્યા પછી હીરા પટેલે ફરી વાત આરંભી:

“રાજા ! તારી વાત તો પેલા નંચરતી, પણ ખેતર પર તો હરકારી રખા ઓહે.”

“એવા રખા તો બેવ બેવલા. તે આપણને હું કવાના ? માઈ લછકર બેમણું બેમણું કે ? વધારે તમરી કરહે તો જાણવાં હાથે તાણી બાંધહું.”

“નીં રાજા, એ તો અધ્રમ થાય. અમારા હતિયાધરીથી એવાં પાપ નીં થાય. અમે તો હતની કંઠી બાંધેલી.” એક સિદ્ધાંતવાદી હોવાનો દાવો કરતા હિજરતીએ વાંધો ઉઠાવ્યો.

“એમાં વરી અધ્રમ હાનો ? અધ્રમ તો હરકાર કરતી છે. પારકો કપાહ દપટાવવા દોયતી રખા તો એણે મેવલા છે. આપણે આ’થ બેળી બેહી રેહું ને એ પાપ કચરા કરહે તો તે પાપનાં પરાછિત આપણને હો લાગે. તેથી ધરતીપર અધ્રમનો ભાર વધતો જતો છે. આપણે બેહી રેહું તો એ વધતો જવાનો, તેથી ઉ કેતો છું કે ચાલો એ ભાર ઓછો કરહું.”

બીજા રાજાને એના રાજમાં આવાં ભાષણ કરવાની જરૂર કે ટેવ નહિ હોમ-ત્યાં તો રાજા આજ્ઞા આપે ને પ્રજા કદ અમલ કરે, તેથી તેની ધમણ જેવડી છાતીમાંય દમ ચડ્યો.

“કેવ ની કેવ પણ સજનવી વાત હજાર આના.” હીરા પટેલે પોતાના બેડીદારોને કહ્યું.

“ પણ પછી છાવણીવાળા ખીજવાહે. આ હું કીધું, લળતને બદો લગાવજો.” સિદ્ધાંતવાદી હિજરતી હજુ ડગમગતો હતો.

“ તે લળતનાં બદા ને હોભા ભણીજ નેયા કરહો કે આપણું પેટ ને પોયરાં ભણી હો નેહો ?” એક તેજસા હિજરતીએ સિદ્ધાંતના પૂછડા તરફ અણુમતો દર્શાવ્યો.

“ પણ આ રાજ કતા છે તે પરમાણે તો પરહાદભાઈને હો આ વાત ગમતી છે.” હીરા પટેલે તેજસા ને ડગમગતા બંનેના સમાધાન કરવાની દલીલ રજુ કરી.

“ ગમતી ઓતે તો પંડે આવત નીં ? ”

“ તે એ બાણી નેઈનેજ નીં આવેલા ઓહે. એ રીયા મોટા માણહ. ગાંધી મા'રાજ ને વલ્લભભાઈની હંગાથે બેહનારા. એમનાથી આવા કામમાં ઉઘાળા નીં પળાય. એ તો વાડ વાંહત રે'ઈને ફૂંક મારી આપે. હં, ચલાવો.”

હીરા પટેલની આ વાત બધાના ગળે ઊતરી. તેમણે બીલ-રાજને તેમનો નિર્ણય જણાવ્યો.

“ તો પછી આજે રાતેજ.” બીલ રાજ ખૂબ પ્રસન્ન થયો દેખાયો.

“ આજે જ ? ”

“ એવે, હારી વાતમાં ઢીલ હાની ? કાલ કાલ કરહું તો હર-કારના રેપૂતે ગંધ આવહે. ને તો તો આપણું કામ માયરં નય.”

ઉતાવળની જરૂરિયાત ને દરખાસ્ત બધાના મનમાં વસી અને એજ રાતે રામપરાના વગામાં છાપો મારવાનું નક્કી થયું.

જત્રાણુઓને પ્રથમ દર્શને જ શંકા થઈ હતી કે આ બીલ લરકર ધાડ-ખાડ પાડશે કે શું ? એ શંકા અસ્થાને હતી ?

પ્રકરણ ૩૨ કપાસ-વીણુણી

એ ચાંદની રાત હતી. ચંદ્ર પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યો હતો. તેની સાથે કળા કોઈ વિરાટ પદ્મની પાંદડીઓથી ખીલી હતી. એ પાંદડીઓએ આકાશને સ્ફટિક જેવું શુભ્ર કયું હતું. એનો પડછાયો પૃથ્વી પર પડતો, તેય કાળો નહિ પણ રૂપાના રંગનો. સમસ્ત સૃષ્ટિ હિમાંયુનાં અમૃત પીતી, અને મદ પીને મસ્ત બન્યા છતાં અદ્વરથી હસવાતી રસની ધારા ઉઘાડા મુખે ઝીલી રહેતી. બિચાઈ મુખ ઉઘાડું થાય, તણાઈ તણાઈને પહોળું થાય, છતાં તે કેટલુંક મોટું થાય ! તે બહુ બહુ તો ખોખા જેવડું ને તેથીય મોટું થાય તો વાડકા જેવડું થાય. એમાં આકાશના અમૃત રસનો અખંડ પ્રવાહ સમાઈ શકે ? પેટ પ્રથમ ભરાયું હતું, પછી ભરાયું મુખ, એટલે એ અઢળક રસ ઢળવા લાગ્યો. આખી કુદરત તેનાથી નહાવા લાગી, અને એ રનાન એટલું લંબાયું કે નહાનાર ને રનાનરસ એક-રંગ થઈ ગયાં. બાણે કે આખી પૃથ્વી પર ચાંદીનાં પાથરાણાં પથરાયાં, વાડે પહાડે, નદીએ નવાણે, ખેતરે ખાધરે, વૃક્ષે અને વેલે રૂપેરી ચૂંદડી ઓઢી, દૂધ જેવી ચાદરની સોડ તાણી, ભુરખો પહેર્યો, ધૂંધટો ધાર્યો.

સુખનાં સ્વપ્નાં બેતી સૃષ્ટિ શાંત સૂતી હતી. ઘૂવડ અને વડ વાગોળ જેવાં નિશાચર પંખી, વરૂ વતેર જેવાં ભયંકર પ્રાણી અને ભૂતપ્રેત સરખા અતૃપ્ત આત્માઓ પણ આજે શાંત હતાં. બધાં ચંદ્રરસના પાને તૃપ્ત થયાં હશે ?

દુંટિયાં વાળી વાળી નદીની સોડમાં લપાતી એવી રામપરની સીમ શાંત હતી. કપાસ વગામાં રખેવાળી કરતા રાતપાળીના રખાઓનો કંકશ અવાજ પણ પડધતો જ હતો. આજે તો આખું પરગણું બગામાં ગયું છે. અહીં ચોરી કરવા આવવા કોણ નવરૂં છે ? અને

વળી આજે તો વેરાઇ માતાની પૂનમ. આજે ચોરી કરે તેને માતા માવડી જીવતા ન મૂકે, એવા આશ્વાસને રખાઓ કદાચ સીમ છોડી મેળામાં પહોંચ્યા હશે. મેળામાં જઈ મિત્રો જોડે બે વડી ગમ્મત કરી આવવાની લાલચ તેઓ રોકી શક્યા નહિ હોય. વળી એક વાત ઊડી હતી કે આજુ સાલ વેરાઇ માતાની દહેરી પાસે બીલ લોકો નાચવાના છે, એ નાચ જોવાનું કુતૂહલ તો એમને મેળામાં ખેંચી ગયું નહિ હોય?

અને સાચેજ મેળામાં બીલોનો નાચ ચાલતો હતો. એક વૃદ્ધ બીલ ડોખરું વગાડતો હતો; ઘેરા, ઘૂંટેલા અને કરુણ સૂરે એ રાતેરી વાદ્ય માંદાને પણ માણુ ચડાવે એમ વાગતું હતું. એના ઉચ્ચ સ્વરના પડધા ચારે દિશા ઝીલતી, અને નાચવા ઝિભેલી ટોળાને તાનો ચડાવતી.

ડોખરું સાથે થાળી અને તુર તાલ આપતાં હતાં, ને સાથે સાથે બીલોની ટોળા પગની ડેસે હમકો કરતી. એક એકની ડેડમાં હાથ પરોવી, કમરમાંથી આગળ પાછળ ઝૂકી, કંઠમાંથી એકવારો ને એકસૂરીતો મંદ મંદ તીણો અવાજ કાઢી બીલ-મંડળી નાચ કરતી હતી. વાજિંત્રવાળાઓને વચમાં ઘેરી તે ગોળાકારે કરતી હતી. થોડી થોડી વારે તેઓ ચીસ પાડતા હોય એમ લાંબો સૂર કાઢતા અને થંભી ઝિભા રહેતા. પછી વાજિંત્રવાળા નવા ચાળાનો તાલ ઉપાડતા કે નૃત્ય-મંડળીય તે ચાળાનું નૃત્ય કરતી.

વેરાઇ માતાના મેળામાં આવું તો ઘણું ઘણું ચાલતું હતું. ત્યાં ચકડોળ હતાં, પૂતળીનાચ હતા, બાણુ હતાં, સરકસ હતાં. એ જોવા લોકોનાં ટોળેટોળાં ઝિમટતાં, જાણે કે આખી વીશકોશી ત્યાં ઠલવાઈ આવી હોય. ત્યાં એવો તો શોર મચ્યો હતો કે જાણે અવાજ માત્ર અહીં ખેંચાઈ આવ્યો હોય, અને નદીપારની સીમો શાંત થઈ પડી રહી હોય.

આ ગીરદીમાંથી હિન્નરતીઓ પ્રથમ સરકી ગયા. તેની પૂંડે અઘોપ થયાં બીલ-રાજ ને તેનું લશ્કર. અને છેલ્લે તેના પગલામાં

પગ દેતા ચાલ્યા દેશી રાજના સહાયક ખેડૂતો. કોઇ નદીવાટે ઊતર્યું, કોઇ કોતર વાટે ચાલ્યું. કોઇ નેળમાં પેકું તો કોઇ નાળામાં. જેને જે માર્ગ જડ્યો તે માર્ગે તે અંતર્ધાન થયું, જાણે કે આગિયા ઝાડોમાં સમાઈ ગયા, પતંગિયાં ધાસમાં છુપાઈ ગયાં.

વેરાઈ માતાના મેળામાં માણસ ઘટતાં ગયાં તેમ તેમ માણસોના આકાર રામપરાની સીમમાં ફટરા લાગ્યા. બધાએ માથે પિછોડી ઓઢેલી. બધા ચાલે તે ચૂપચાપ. બધા આવે દશે દિશાએથી પણ જમા થાય એક વગે.

ખાડીએ ખાડીએ અણસારો થયો, કરાડે કરાડેથી માણસ ઉમટ્યાં, ઝાડે ઝાડે જાણે જીવ આવ્યો, ડાળીએ ડાળીએથી માનવી ઊતર્યાં. એકેએક છોડની ઓથેથી એક એક આકાર ઊભો થયો. એકે એક વનસ્પતિએ એક એક આકૃતિ સંતાડી હતી તે છતી કરી, એક ખેતરમાં જેટલા કપાસના છોડ હશે એટલા આદમીઓ ઊભા થયા હોયની એવો ખાસ થયો. કોઈ માયાવી જાદુગર ધૂણવા લાગે અને માયાના વાળે વાળેથી માનવી પેદા કરે એમ રામપરાની સીમમાં પાતાળમાંથી પ્રગટવા હોય તેમ માણસો પ્રગટવા. બધાની ઉમ્મર ઓછીવત્તી હશે, રંગ કાળાધોળા હશે, હૈયાં કાચાંપાકાં હશે, પણ સર્વેએ માથેથી ચોતરફ જૂલતી પીછોડી ઓઢી હતી એટલે લાગતા હતા એકસરખા, જાણે શ્વેત વસ્ત્રધારી દેવસેના ઊતરી, દસ્તુરોનું સરવસ નીકળ્યું.

એક ખાડીમાંથી સંકેતનો સ્વર આવ્યો કે બધા એક કતારે ગોઠવાયા, ખેતરે ખેતરે ને ચાસે ચાસે ગોઠવાયા. બીજા સંકેતે પિછોડીઓના પડદા સંકેતી લેવાયા. ત્રીજા આજ્ઞાએ પિછોડીની ફાંટ બંધાઈ અને ચોથા આદેશે સૌના હાથ કામે લાગ્યા. ચમ ચમ ચમ ચકલી ચણે કે ગાય ગોતર ખાય તેમ આંગળીઓ કપાસ ચણવા લાગી. પૂમડે પૂમડે પોસ ભરાઈ, પોસે પોસે ફાંટ ભરાઈ. દરેકના ખરડે ધોળા દૂધ જેવા હોડીના શઠ ફૂલ્યા, માતાની પીઠ પર માતડીમાં

આજક મૂલવા લાગ્યું !

કપાસ વીણુણી ગયો, જાણે દરિયાકાંઠેથી કોડી અને શંખ વીણુણી હતા, આકાશમાંથી તારાનાં લૂમખાં સુંદાતાં હતાં, નાગ-ચંપાને નાગો કરી દે એમ કૂસ તોડાતાં હતાં, અગરને ઉઘાડું કરી દે તેમ મીઠાના ગાંગડા એકઠા કરાતા હતા. હિમાલયની દદાએલી લીલોતરી દેખાતી અને એમ બરફ ઓસડાતો હતો.

દરેક ખેતરમાં ગીતો ગવાયાં, ઘોળ અને મંગળ બોલાયાં, ધૂન અને ભજન મંડાયાં. પગ અને હાથ સંગીતના તાને તાને કામ કરતાં. અડધી રાતનો સમો હતો છતાં ઊંઘ દેખાઈ નહિ. આંખમાં ઊંઘને બદલે ઉત્સાહ ઊભટ્યો. શરીરમાં આજસની જગ્યાએ ઉમંગ ઊભટ્યો. હૃદયમાં ભયને બદલે અભય ઊપજ્યો.

કાણે કોનું કામ કયું તેનો હિસાબ ન રહ્યો, પ્રજા પ્રજાનું કામ કરે છે એજ એક હિસાબ બધાના મનમાં વ્યાપ્યો. કાણે કેટલું કામ કયું તેની ખણખોદ ન થઈ. સર્વેએ સ્નેહનું મિત્રકાર્ય કયું, એનો સાબાર સ્વીકાર થયો. આજે સ્વ-પરના ભેદ રહ્યા નહિ. મજિયારાભાવ અને સોંઠવનો બહુ મોટા પાયા પર અખતરો થયો. કોના ખેતરમાંથી કેટલો કપાસ ઊતર્યો તેના હિસાબની કડાકૂટ કોઈએ ન કરી. આ સોંઠવમાં મેળવેલો કપાસ મજિયારો હતો. એ કપાસના પુમડે પુમડે લક્ષ્મીદેવીનાં પગલાં થવાનાં હતાં અને તેનાથી હિજરતનગરના તમામ વાસનાં આંગણાં પાવન થવાનાં હતાં, શોભી ઊઠવાનાં હતાં. લક્ષ્મી દેવીને તેઓ નોતરવા આવ્યા હતા, તે બધાની મહેમાન થઈને હિજરતવાસે જતી હતી, ત્યારે મારા તારાનો વત્તાઓછાનો સંકુચિત ભાવ શોભે નહિ, અને તે હતો પણ નહિ.

કપાસ વીણુણી વીણુણી ગવાતાં ગીતોના પડછંદા પડતા હતા. કામ કરતાં કરતાં થતા હાસ્યકિલ્લોલનો ગોઝીરો દૂર દૂર સંભળાતો હતો. એના પડવા પ્રકૃતિ ઝીલતી હતી જાણે કે વનદેવી પ્રસન્ન થઈ

ધોળમંગળ ગાતી હોય.

ગેખનાં એ ગુંજનથી આકાશ પણ ભુલાવામાં પડ્યું. તેણે આંખી મુહૂર્તની મંગલ છટા ધારણ કરી. શું પરોઢિયું ફાટ્યું? અરે! આપણી જાણ પહેલાંજ? એવો આંચકો પામી કોમલ વારં-વાર ટહુકવા લાગ્યો, ફૂકડાઓએ ફૂકરેફૂકનો જલસો માંડ્યો, ઝાડોનાં પાંદડાં આળસ હઢોળી રક્તિમાન થયાં, કમળ ખીલી ઊઠ્યાં, તળાવમાં માછલીઓ નાચવા લાગી, ફૂવામાં પાણી હિલોળે ચડ્યાં, પવન પણ જાણે દડો થયો : આખી કુદરતની સુરતા બદલાઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૩૩ પિકેટીંગ

સતસારીમાં પરદેશી કાપડની દુકાનો પર ચોપા મંડાઈ છે. દેશના દેવ સમા મહાપુરુષો કેદમાં સળડતા હોય, રાષ્ટ્રના શરીર સમા ખેડૂતો વનવાસમાં કષ્ટ ભોગવતા હોય, ત્યારે પણ પાતળાં લૂગડાંનો મોહ છોડી ન શકે, મુલાયમ રેશમની લાલસા તણ ન શકે એવા લોકો હોય છે એ દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. અને એથી વધારે દુર્ભાગ્ય એ છે કે માણસની એ દુર્બળતાને પોષે અને ઉત્તેજે એવા વેપારીઓની પણ ખોટ નથી. જેની શરમ અને શેહ છાંડી ન શકાય એવા આગેવાનો ઉપર જેલના દરવાજા બંધ થયા ન થયા કે આવા પેટને ખાતર દેશને પાટુ મારનારા વેપારીઓએ પોતાનો જૂનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. આથી પ્રસાદે અને સાવિત્રીએ વેપારી મંડળની સભામાં જઈ સર્વે સભ્યોને સમજાવ્યા હતા. તે સમજાવટ ફોગટ ગઈ હતી.

પરિણામે પિકેટીંગ શરૂ થયું હતું. હિંદુ, હરિજન, મુસલમાન અને મરાઠા : ગોર, બરાશિયા, કણુખી અને કોળી :

કિશોર, કિશોરી, માતા અને પિતા: જાતિ, પંક્તિ, વય અને લિંગના ભેદ વિના—વાધ અને બકરી એક આરે, દુર્ગા અને સખળ એક હારે—ચોટી કરતા હતા. ગળામાં પ્રભાતિયાં ને છાતી પર પાટિયાં, એક ખભે ધન અને બીજા ખભે પાણીના કૂળ,—એવા વેશે અને આવેશે દરેક સ્વયંસેવક ફરજ બજાવતો હતો. દુકાનદાર પોતે સજ્જનતા બતાવે ને બેસણું આપે તોજ બેસે, બાકી તો ભલે પગે રસ ઊતરે; કોઈ ઝાડ કે મકાન છાંયડો પાડે તો પાડે, નહિ તો ભલે કારી ઉનાળો માથે વહી જાય—એવી ધગશ અને ભાવનાથી તે ખડે પગે સેવા કરતા.

પ્રજ્ઞની ચોટી ગોઠવાય છે ત્યારે સિપાઈઓનો પહેરો પણ ગોઠવાય છે. એક પરદેશી કાપડ પર ચોટી કરે છે તો બીજા એ ચોટી પર ચોટી. એ ચોટીથી કોઈ ચોંકતું નથી. સિપાઈ અને સ્વયંસેવકોનો તો રોજનો સહવાસ. એકના પડછાયામાં બીજાનો પડછાયો પડે છે એમ અતિશયોકિતના ડર વિના કહી શકાય. બંને વિરોધી સેનાના સૈનિકો છતાં અતિ સહચારે અને સહવાસે તેઓ લગભગ મિત્ર બને છે, અને લાગ મળ્યે એકબીજાનાં સુખદુઃખની ગોષ્ઠી કરે છે. એમને વાતો કરતા બેઠા પ્રજ્ઞને પણ બહુ નવાઈ લાગતી નથી. તે પણ એ દશ્યથી ટેવાઈ ગઈ હોય છે. પરંતુ જ્યારે બંને પક્ષના આગેવાનો ફેરોઆંટો મારવા આવે છે ત્યારે ઉભય પક્ષ ટટાર થઈ સ્થંભવત ઊભા રહે છે. એક બીજા તરફ ફરકીને પણ ન જુએ, અને જુએ તો તે નજરમાં મૈત્રી ન હોય, કદાચ હોમ છે વિરોધી ભાવ, વેર.

એથી જ્યારે પ્રબોધચંદ્ર ફોજદાર આવે છે એવા વાવડ આવ્યા ત્યારે એ કૃત્રિમ વેરનું વાતાવરણ ખડું થયું. એકધારા શાંત વાતાવરણમાં ફેરફાર થયો તે દુકાનદારોને પણ ગમ્યો. કંઈ નહિ તો બે બહી ગમ્મત આવશે, કંઈક નવાજૂની થશે તો કંટાળો દૂર થશે.

પ્રબોધચંદ્ર રજા પરથી આજે જ આવ્યા હતા, એટલે તે

આવતાં વેંત આખેાહવામાં ગરમી આવશે એમ દરેક માનતું હતું. ફોજદાર સાહેબ મુંબઇ જઈ આરામ કરી આવ્યા હશે, વધાદારીનો નવો ઘૂંટડો ખી આવ્યા હશે, તેનો કંઈકે તો પરચો બતાવશે જ એવી સ્વયંસેવકોને પણ શ્રદ્ધા હતી. તેઓમાંના થોડાક આમ એકના એક સ્થળે એકજ રીતે સાંભલા પેડે બેસી રહીને કંટાળ્યા હતા. જો ફોજદાર સાહેબ ધરપકડ કરે તો તેઓ જેલમાં જવા પડાપડી કરવા ચિંતવી રહ્યા હતા.

પરંતુ ફોજદારે તો તેવું કંઈ ન કર્યું. ન તો તેણે કોઈને આજ દીધી કે ન તો ધક્કો માર્યો. તે એક નાકેથી બીજી નાકે નીકળી ગયો. સિપાઇઓની સલામો ઝીલી, દુકાનદારોનું ‘પધારો સાહેબ’ સાંભળ્યું, પણ પોતે ન તો જરાય ઝૂક્યો કે ન તો એકે હરફ બોલ્યો.

સ્વયંસેવકોને તે ન રૂચ્યું. ઘણા દિવસોનાં તેમનાં સ્વપ્નો ઊડી ગયાં. અમલદાર હાથમાં હાથકડી પહેરાવે તો પ્રજા ગળામાં ફૂલહાર પહેરાવે, સિપાઇઓ ગાળે વધાવે તો ટોળું જય જયથી આવારણું લે, પોતે પોલિસથી ઘેરાએલો હસતો હસતો જેલ તરફ ગય તો પાછળ સગાં ને વહાલાં, પત્ની ને પ્રિયતમા, મિત્રો ને પુત્રો આંસુ સારતા આવે—એ એક સૌભાગ્ય છે, જીવનનો અપૂર્વ લહાવો છે, તે અત્યારે દરેક સ્વયંસેવકથી દૂર દૂર જતો લાગતો હતો. સ્વયંસેવકોને નથી મળતો પગાર, નથી મળતાં સરકારી માનચાંદ અને સ્વરાજ તો મળે ત્યારે મળે. માત્ર લોકસમૂહ તરફથી મળતા ફૂલહાર અને જયજયકાર એમને ઉત્સાહ પ્રેરે છે, કરી સેવાની સાર્થકતા અનુભવાવે છે, એ પણ આ નવા ફોજદારને ખૂંચતું હશે? નહિતો એ ધરપકડ ન કરાવે?

બલે ફોજદાર પકડાપકડી ન કરાવે પણ સ્વયંસેવકો પકડાવા આતુર હતા. તેથી તેમણે ફોજદારને ચીડવવા વિચાર કર્યો. તેમને લાગ્યું કે ત્યાં લગી એ પોતાની ફરજ નહિ બજાવે.

“પ્રખોધયંત્રી પી હ હ હી” એક સ્વયંસેવકે શરૂ કર્યું.

“પી હ હ હ હી!” બીજા સ્વયંસેવકાએ વારાબંધી પીનો ઈકાર સ્વર વહેતો રાખ્યો. તેઓ થાક્યા ત્યારે એ બાર પ્રજાએ ઝીલ્યો. બળરના એક નાકેથી બીજા નાકા લગી પીકાર માંજ રહ્યો, અને તે સાથે હાસ્ય અને સીટીની શરણાપ્રત્યે વાગી, પગપછાડ અને હાથતાળીએ જાણે પડધમ શરૂ કરી.

છતાં ફોજદાર સાહેબના મુખ પરથી સ્મિત ન મુકાયું. તે બધા હુલ્કાર અને શીટકારને ગળી ગયો. જાણે કે નીલકંઠ દેવ કે મીરાંબાઈને ઝેરના વાટકા ગળ્યા લાગ્યા, મુલમહોર અને મોગરો ઝીખમની લૂને ઘોળી પી ગયો; તેવું ન હોત તો તેના મુખમંડલ પર પ્રસન્નતાની છટા અવિચ્છિન્ન ન રહેત.

સ્વયંસેવકો હાર્યા એટલે તેમનો સરદાર પ્રસાદ મોખરે આવ્યો. એક સમભાવી સદ્ગૃહસ્થની હવેલીના ઝણખામાંથી તે આ સ્પર્શ નિહાળતો હતો. પ્રખોધયંત્રનો ભવાડો કે ફળેતી થાય તે તેને રૂચતું હતું. એ તો એજ લાગતો છ એવો ભાવ તેના—સત્ય અને અહિંસાના પ્રભાવે ?—તેજસ્વી ચહેરા પર તરવરતો હતો, અને એજ એના હૃદયનો સાચો આવિષ્કાર હતો તેથી શોભતો હતો. સત્ય અને અહિંસાની સાધનાનાં તેજ તે અંતરમાંથી ઊગેલાં ન હોઈ દેશી ફૂલવાડીમાં વિલાયતી ફૂલ જેવાં લાગતાં હતાં.

નીચે ઊતરી તેણે પોતે હારિયો બોલાવ્યો. પોતાના મોભાતું, પોતાની ધર્મકંડીનું, બીજમંત્રનું તેને ભાન ન રહ્યું. વિરોધીનો ભવાડો કરવાની તાલાવેલીએ તેની મુખ, બળપૂર્વક દબાવેલી હીન—ભાવનાને ટપલી કરી, સપાટી પર આણી.

“ફટ, ફટ, ફટ, ફોજદાર સાહેબને ફટ !”

“હડ, હડ, હડ, દેશદ્રોહીને હડ !”

પ્રસાદે ઝિણવેસો હારિયો સર્વેએ ઝીલ્યો. સામાન્ય પ્રજાવર્ગે પણ સ્તિપાદ અને ફોજદારની તમા ન રાખી. ઘડીભર સર્વે નિર્ભય

પન્થાં. ગોપીઓ ને ઝડપથી અને હલકથી ગરખા ગ્રીલે, લખમાં પીતારીઓ ને આવેશથી ફટાણાં ઉપાડી લે, તેજ વેગ અને ઉલટથી તોડાએ હુરિયો ગ્રીલ્યો, ફિટકાર વરસાવ્યો, બાણે કે સર્વને 'હડે હડે' બકવાનો હડકવા લાગ્યો; એક કૂતરું ભસ્યું કે આખા ગામનાં તરોં ભસ્યાં એવો ભાસ થયો.

છતાંય પોલિસ-અમલદાર ચીડાયા નહિ. તેમની શાંત સ્વસ્થતા તેવી ને તેવી જ રહી. એક નાની સરખી પવનની લહરિ આવે તેય સરોવરની સપાટી પર ઊંચીનીચી ઊર્મિઓનો ઓકળી પાડે છે, પરંતુ આ હડે હડે અને હુરિયાનો વટોળ વાયો તેણે સુદ્ધાં પ્રખોધ-ચંદ્રના ચિત્તસરોવરમાં ચંચળતા ન આણી. મંદ મંદ સ્મિતે તેના હોઠ પરથી રજ ન લીધી.

દરમ્યાનમાં સાવિત્રીબહેન આવી પહોંચ્યાં હતાં. તેમણે આ ફિટકારમાં અમલદારની નહિ પણ સત્યામહની નાલેશી દીડી. સામે માણસ ધુત્કારને હસતે મહોડે ગ્રીલે તો. એ ધુત્કાર ત્યાંથી પાછો વળી એના સજ્જની ડોકે વળગે છે, હાથમાંથી છૂટેલો દડો ભોંયે પડી અંદર પેસી ન શકતાં ઊછળીને પાછો હાથમાં પછડાય છે, તેમ મશ્કરી અને ઉશ્કેરણીના આવેશમાં પ્રસાદ તે જોઈ શકતો ન હતો. તેણે તો તાનમાં ને તાનમાં સ્ત્રીસેવિકાઓ પાસે ફટાણાં પણ શરૂ કરાવ્યાં હતાં. તે સાંભળીને તો સાવિત્રીની શરમનો છેડો ન રહ્યો.

છતાં સાહેબનું મગજ શાંત હતું. સિપાઇઓ આ ખમી શકતા ન હતા. તેઓ સાહેબ હોત તો અત્યારે પરચો બતાવી દેત. તેમના લાડીધારી હાથમાં ચેળ શરૂ થઈ હતી. તેમની કેડે લટકાવેલી જંજીરો સ્વયંસેવકોના હાથનાં આભૂષણ થવા આતુર થઈ હતી. ખભે ભેરવેલું દોરડાનું ગૂંછળું ગોંધી કરેલા કેદીઓની રાશ બનવા સ્વસ્થાનેથી સફેદ થઈ રહ્યું હતું. પરંતુ એ બધાના ઉત્સાહ પર સાહેબનો અનુત્સાહ ઠંડું પાણી રેડતો હતો.

પ્રમોધચંદ્રે એક બે આંટાફેરા માર્યા અને પછી તેમણે એક દુકાન પર ચડવા કદમ ઉપાડ્યા. “પધારો, પધારો, મહેરબાન !” દુકાનદારે આવકાર આપ્યો.

દુકાનદારે સ્વાગત ઉચ્ચાર્યું, પ્રમોધચંદ્રે તેને માન આપવા વિચાર્યું, “પરંતુ સ્વયંસેવકાએ બીજુંજ કંઈ ધાર્યું. તેઓ ફોજદારના રસ્તામાં આડા સૂઈ ગયા. તેઓ બોલ્યા:

“ ઉપર થઈને જવું હોય તો જાવ.”

“ નહિ તો ધરપકડ કરો ને માર્ગ મોકળો કરો.”

પરિસ્થિતિ નવો ઘાટ લેતી હતી. દુરિયો સ્થંભી ગયો, ફટાણું બંધ થયાં, બધાં દમ રોકી જોવા લાગ્યાં કે હવે શું થાય છે? સાહેબના હુકમનો તરત અમલ કરવા સિપાઈઓ પણ પટા તંગ કરી, કાયા ટટાર કરી, લાકડી આગળ કરી સાહેબને ઘેરી વળ્યા. પણ સાહેબનો હુકમ ન ધારેલો આવ્યો:

“ તમે દૂર ઊભા રહો, અને સરકસના ખેલ કંઈ છું તે વગર પૈસે જુઓ.”

ફોજદારે પગમાં સૂતેલા બે સ્વયંસેવકાને બાવડેથી પકડ્યા. એ બંનેના ચહેરા ખીલી નીકળ્યા. બહુ બહુ રાહ જોવડાવી ચંદ્ર ઊગે અને કમળાકૂલ ખીલી ઊઠે, તેમ બંનેની આંખે પોતાની ડોકમાં પુષ્પોની માળા જોઈ, કાનમાં જયજયકારનો ધ્વનિ સાંભળ્યો, અને કપાળે વીરને વિદાય દેતી વનિતાનો તિલક કરતા કરનો કામળ સ્પર્શ અનુભવ્યો. એ સુખદ સૌભાગ્યનું દિવા-સ્વપ્ન તેઓ જોવા લાગ્યા. તેમનાં અંગેા પુલકિત થઈ ઊઠ્યાં, તેમનાં રોમે રોમ ખીલી ઊઠ્યાં.

પરંતુ અરેરે ! બંનેનું દિવા-સ્વપ્ન સત્ય ન હતું. તેના મૂળમાં ભ્રમ હતો. પ્રમોધચંદ્રે પકડેલાં તેમનાં બાવડાંમાં કળતર થવા લાગ્યું. તેમના પગ ધરતીથી અદ્દર ઊંચકાયા. ફોજદાર સાહેબ વજન ઊંચકવાની કસરત કરતા હોય એમ આ બંનેને ઊંચકતા હતા,

ચક્કર ચક્કર ફેરવતા હતા, અને તેમ જમીનથી અલ્લક દલક રાખીને. પછી તેમણે ખતેને વારાફરતી ગિર્યે ઉછાળ્યા અને ઝીલ્યા; સરકસનો ખેલાડી દડા ઉછાળે ને ઝીલે તેટલી આસાનીથી તેમણે માણસો ઉછાળ્યાં ને ઝીલ્યાં, જાણે કે કોઈ ભીમસેન વેંતિયાઓને ફંગોળા રહ્યો હોય !

પ્રેક્ષકવર્ગમાંથી સિપાઇઓએ રિમ્ત ક્યું, સેવકોએ હાથ અનુભવ્યો, ને દુકાનદારો દિંગ થયા.

આ તમાસો જોઈ વેપારીમંડળના પ્રમુખ હરજીવન ટાપડીઆ આગળ આવ્યા. સ્વયંસેવકોના દુઃખિત ચહેરા જોઈ તેમને દયા આવી હશે.

“ સાહેબ ! આ શી છોકરવારી માંડી ? પકડા લેને એમને એટલે પંચાત પતે.”

“ પકડું ? અને તે આ મગતરાંઓને, ખિચારાં બે પૈનાં પ્યાદાંને ? ”

“ તો હા હા, રાજા કહો તો રાજા ને વજીર કહો તો વજીર, સામે આવ્યો, પકડો મને.” પ્રસાદ છાતી કાઢી ફોજદાર પાસે ગિભો રહ્યો.

પ્રબોધે પ્રસાદ તરફ જોયું. જુના મિત્રને ફોજદારે નખથી શિખા લગી અવલોક્યો. એ કાર્ય કરતી તજર જાણે કે હૃદય સોંસરી ઊતરી અંતરના ઓરડા અવલોકતી હોય એટલી વેધક હતી. તેમણે અંદરના હિંડાણનો તાગ મેળવ્યો, અંગેઅંગમાંથી ઉપહાસનું ઈગિત વ્યક્ત થયું :

“ તમે રાજા ને વજીર ? કદી નહિ ! ”

“ તો ખીજું કાણુ છે ? ”

“ જે તમારે માથે બેઠો છે તે તમારો બાપ.”

“ પ્રબોધચંદ્ર ! અસભ્ય ન થાઓ ! બાકી અમારે માથે તો બેજ મુરખી છે : એક પૂ. બાપુજી, અને બીજા પૂ. દાદુજી. પણ એ બંને તો અમારે તમારા મહેમાન છે.”

“ ખરી વાત. પણ પેલો કાગઢેવ ફૂટી નીકળ્યો છે ને ? ખરો આગેવાન તો તે છે. પકડવો તો અમારે તેને છે, બાકી તમને શોભાના પૂતળાને પકડીને મારે સસ્તી મોટાઈ નથી આપવી.”

“ અમે શોભાનાં પૂતળાં તો પછી આ હિજરત કાણે કરાવી ? પત્રિકા કાણે કાઢી ? પિકેટીંગ કાણે ગોઠવ્યું ? ” પ્રસાદ અપમાનિત અને ઉત્તેજિત થઈ ઉચ્ચ સ્વરે બોલતો હતો.

“ તમે હિજરત નથી કરાવી, એ તો પ્રજાએ આપકુદરતે કરી છે, અને તે અત્યારે ટકી રહી છે તે પેલા કાગઢેવના કારણે. તમે પત્રિકા કાઢો છો પણ તે તો અમારે ઘેર પસ્તી થવા માટે. તમારી કઈ પત્રિકા ગામડે પહોંચી છે ? હા, જે પહોંચી છે તે તમારા નામે લખાએલી અને વહેંચાએલી છે છતાં તમારી નથી. અને આ પિકેટીંગ ! એ તો એનું શરૂઆત છે, લોકોને આનંદ આપનારું વગર દામનું નાટક છે. તમારી ચોક્કસ કેટલી દુકાનેથી પરદેશી કાપડની હોળી થઈ ? અહીં પણ જે કંઈ અસર પડી છે તે એ વનવાસી કાગઢેવની જાસાચિટ્ટીની છે.”

આ બાપણ સાંભળી પ્રસાદ દડો પડી ગયો. સર્વે સેવકો વચ્ચે, સેવિકાઓ વચ્ચે, નગરજન વચ્ચે તેનો પરાજય થયો. તે અસિધાણો પડી પાછળ હઠી ગયો. આ પ્રબોધચંદ્રને વધુ ન છેડવામાં જ મગ્ન છે એમ તે સમજી ગયો.

તેણે પાછાં પગલાં ભરી કે સિપાઈઓએ તાળી પાડી. દુકાનદારો પણ જરા ખુશ થયા. આજ કેટલાય દિવસથી પ્રસાદ અને તેના સેવકો તેમને ને તેમના ઘરાકને પબ્બવતા હતા. એમને આજે ઠીક સળ થઈ. વગર કેસ ને કચેરીએ બરાબર શિક્ષા થઈ.

પોતાના સરદાર ખસી ગયા એટલે બિચારા સ્વયંસેવકોનું શું ગળું કે બિભા રહે ? દડા પેટે ઉછળવા ને ઝીલાવા ? સર્વેના હાસ્યનું કારણ બનવા જેટલી નિષ્કર તેઓમાં ન હતી.

પ્રબોધચંદ્રનો માર્ગ મોકળો થયો. તે એક દુકાનમાં ચડી ખરીદી કરવા લાગ્યો.

કરણ ૩૪ . . . સાવિત્રી પકડાઈ

પ્રસાદે પાછળ જઈ જોયું કે સાવિત્રી રહે છે. તેની ખમાંથી દડ દડ આંસુ દડે છે. તે બોલતી નથી પણ તેનું મૂંઝું હજાર જીભે બોલી રહ્યું છે. એના એક એક આંસુએ અંતરની શનું એક એક પાનું પ્રગટે છે, અને જે પાનાં પ્રગટતાં નથી તે પર આવતાં અવરુદ્ધ થવાથી અંતરને વલોવી રહ્યાં છે. તેથીજ તેના હોઠ જોસપૂર્વક બીડાય છે, તેના કપાળે વેદનાની રેખાઓના ઝીંકા પડે છે. એના ગળે દૂસકાં છે, છાતીએ દૂમો છે અને પાં શળા બિપડયું હશે કે શારડી ફરતી હશે તે તો વર્તાતું ન હતું, આખા અંગને અધોળ કરાવતો પરસેવો કહેતો હતો કે શરીર કોલ વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે.

“સાવિત્રી બહેન ! અપમાનિત તો હું થયો છું, તેમાં તમે શું આટલાં બધાં લેવાઈ ગયાં ?”

પોતાનાં માનાપમાન સાવિત્રીને હર્ષિત કે દુઃખિત કરી શકે એવા સંભવની કલ્પના પ્રસાદે કરી ખરી, પરંતુ તે વધારે પડતો પ્રસાદ માનતો હતો એટલી આત્મીયતા કે ધનિષ્ઠતા બંને ન હતાં. હા, સહવાસ તો દીર્ઘ હતો પરંતુ સમાનાંતરે જતી સીટીઓ સદાય નિકટવર્તી હતાં પ્રથમ હોય છે તેથી વધુ દીક આવતી નથી. ભૂમિતિનો એ નિયમ જીવનને પણ લાયક છે તે પ્રસાદ સમજી શકતો ન હતો. એ બીતરનાં જીડાણ શકતો ન હતો, એ એક રીતે સાફ હતું. નહિતો એ જ્યારે ત કે દૂર દૂર સરી જવા છતાં પ્રયોધયંદ્ર સાવિત્રીના હૃદયથી નથી ગયો, બંધે નિકટ ગયો છે, ત્યારે ખૂબ આઘાત પામત.

“હું તમારા અપમાનને રહતી નથી.”

“તો શું એ દેશદ્રોહીના નામે ખરખરો કરો છો?” જરાક હસીને પ્રસાદે મહોં મચકોડ્યું.

“હું આપણી અશક્તિ પર આંસુ સારું છું.”

“કેમ અશક્તિ?”

“આપણે નથી કાપડીઆઓને સમજાવી શકતાં કે નથી ખરીદનારને. એ અશક્તિ મને શરીરમાં ગરકી ગયેલા કાંટાની પેઠે સાથે છે.”

“પરંતુ એ નથી થતું એમાં આપણો વાંક નથી.”

“તો કોનો?”

“પહેલા નંબરે વેપારીઓનો અને મૂરખ લોકોનો તથા બીજા નંબરે એ દેશદ્રોહી દેખદારનો.”

“એનો શો વાંક? એ તો ઉલ્ટા સખ્યતા છોડતા નથી, ચોકીના કામમાં દખલગીરી કરતા નથી.”

“એ દખલગીરી કરતા નથી એજ મોટી દખલગીરી છે. એ જો પકડાપકડી કરેને તો એક કલાકમાં એક મહિનાનું કામ થઈ જાય. ધરપકડ થતાંજ દુકાનો ટપોટપ બંધ થશે અને પકડા-એલાને સજા થશે કે તેજ વખતે પરદેશી કાપડની ગાંસડીઓ પર સીલ પડશે. પણ એ પ્રબોધચંદ્ર આડાઈ અને વાચડાઈ છોડે ત્યારેને!”

“પરંતુ એવી ઉશ્કેરણી અને ઉત્તેજનામાં બંધ પડેલા વેપાર કેટલા દિવસ બંધ રહેશે? એ રસ્તે એક વાર આખાં અજ્ઞાનનાં અજ્ઞાન બંધ પડ્યાંજ હતાં તો. પણ આજે એમાંનું એકે બંધ છે? પૂ. બાપુજી પકડાએલા ત્યારે આવેશમાં ને આવેશમાં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા આજે કેટલાએ પાળી છે? એટલે એ રસ્તો સાચો નથી.”

“તો સાચો રસ્તો કયો? કામદેવનો? દમદાટીનો? જાસાનો?”

“ના, તેય સાચો નથી. સાચો રસ્તો અંતરમાંના પ્રકાશનો છે. વેપારીઓ અને ખરીદદારો પાસે આપણે જે કરાવવા માગીએ

છીએ તે એમના અંતરમાંથી ઊભવું જોઈએ. પોતાનો ધર્મ સમજીને એમણે એ કરવું જોઈએ. ”

“ પણ એ કરાવવાનો માર્ગ ? ” પ્રસાદના શબ્દોમાં ચીડનો ભાવ પ્રગટ્યો.

“ માર્ગ તો આજ. શાંત ચોક્કી અને સખંડ તપસ્યા. ”

“ એ તો આ સ્વયંસેવકો કરી કરી થાકી ગયા. હવે તમારા ભાગનું બાકી હોય તો જાણે કરો પ્રયોગ. ” પ્રસાદ ફરી હવેલીનો દાદર ચડ્યો અને સાવિત્રી સેવકોની મોખરે જઈ ઊભી.

સફેદ સાડીમાં ગૌરદેહા સાવિત્રી કોઈ તાપસી જેવી લાગતી હતી. અશ્રુ-સ્નાપિત મુખમંડલ અને પ્રસ્વેદ-પ્લાવિત શરીરમાંથી એક એવી સુગંધ પ્રગટતી હતી કે જે નદીએ નાહી મંદિર જતી સાધ્વીની આસપાસ હોય છે. સાવિત્રીને પહેલી હરોળમાં જોઈ જાણે એનીજ રાહ જોઈ રહ્યો હોય, એમ પ્રબોધચંદ્ર દુકાનેથી નીચે ઊતર્યો.

પગમાં ચમચમતા જોડા, હાથમાં ગૂંછળું વળતો ને સીધો થતો એવો નાચી રહેલો સટકો, પગે સુરવાલ તથા શરીરે બદન સાથે ચુસ્ત બેસતો અડધો કોટ અને માથે લશ્કરી ટોપી. એ પોશાકમાં સજ્જ થયેલો પ્રબોધચંદ્ર દેખાતો હતો કોઈ લશ્કરી અમલદાર સરખો. સ્વસ્થ અને સુંદર અને શક્તિવાંત શરીર, વત્તા અંમલદારી સ્થાન, એક એવો પ્રતાપ ખડો કરતાં હતાં કે તેની સામે સામાન્ય માણસ શેઠ ખાઈ જાય.

પરંતુ સાવિત્રી સામાન્ય ન હતી. તે શેઠ ન પામી. તે અમલદારની આડે ઊભી રહી.

“ નહિ જવાય. ”

“ તે તો હવે તરલજ સમજાશે. ”

“ જવું હોય તો મને મજા મારીને જાવ, ગળડાકી પાડી પેટ પર પાડુ મૂકી ચાલી જાવ. ”

“એમાં નવું શું કહો છો? એવું તો હમણાં બે સ્વયંસેવકો પણ બોલતા હતા.”

“તે હું જાણું છું.”

“તો તેમનો પાઠ ભજવવા તૈયાર થાવ.”

“હું તો તૈયાર છું જ, તમે તમારે કરો શરૂઆત. તમે નહિ કરો તો બીજું કોણ મારી ફજેતી કરવાનું છે? પણ તમે એટલા બધા નફટ અને નપાવટ થયા છો?”

“તેની ખબર નથી?” પ્રબોધચંદ્ર નફટ વિશેષણને યોગ્ય છું એવું દર્શાવવાજ જાણે હસવા લાગ્યો.

“હસો નહિ, સારા નથી દેખાતા.”

“તો શું રહું?”

“રડનારની સિકલ જુદી હોય. આંસુ તો આત્માનાં અંશ. તમને તે છે?”

“તમને તો છે ને?”

“હોય કે નહિ હોય તે તમને નહિ દેખાય.”

“આત્મા ભલે નહિ દેખાય, પણ આત્માના અંશ-આંસુ તો દેખાવાં જોઈએને? ક્યાં છે?”

“જે રડી શકતો નથી તે રડનારનું રુદન ઓળખી શકતો નથી. બાકી માફ તો રૂવેરૂવું રહે છે.”

“ઓ બાપ! તો તો હું તણાઈ જઈશ.” પ્રબોધચંદ્ર બે ડગ પાછળ હટી ગયો.

“હજી મશ્કરી?”

“તો બીજું શું કરું? સોટી ચલાવું?”

“સોટી ખાવાનાં સહભાગ્ય ક્યાંથી?”

“ના, ના, તો હું તમને ગિરફતાર કરીશ.”

“તમારી જેલમાં જગ્યા છે ખરી?”

“બહુયે છે, આખું હિંદુસ્તાન સમાઈ જાય તેટલી છે.”

“તો પછી કોઈને પકડતા કેમ નથી?”

“બધામાં પકડાવાની પાત્રતા નથી હોતી. બાકી ખોટો જશ અને સસ્તી વાહવાહ ખાટવા તો બધા કહે છે કે મને પકડો.”

“તમને લાગે છે કે હું પણ એમાંની એક છું?”

“નથી, અને તેથી જ મારે મારો નિયમ તોડી તમને પકડવાં પડશે.”

અને સાવિત્રીદેવી ગિરફતાર થયાં. બજાર ગાંધીજીની અને સાવિત્રીદેવીની જયથી ગાજી રહ્યું. ટપોટપ દુકાનો બંધ થઈ ગઈ. વાના વેગે વાત પ્રસરી. ટોળેટોળાં બજાર તરફ ઝિપડ્યાં. ચકલે ચકલેથી સરધસ શરૂ થયાં. વિરાટ માનવમેદની કેદી અને દારોગાને ઘેરી લેશે કે શું? જીવતા જીવોનો અભેદ કોટ રચાઈ જશે કે શું?

ફોજદારે કેદીને જલદી/જલદી મોટરમાં બેસી જવા કહ્યું. પોતે જાતે હાંકવા બેઠો અને કેદીને સાવિત્રીને પડખે બેસાડી જેથી તેના પર ચોપી રાખી શકાય.

પ્રસાદને એ ન રુચ્યું. તેણે વાંધો લીધો. તે સાવિત્રીને વિદાયનો હાર પહેરાવવા આવ્યો હતો, તે કામ સૂલી તે વાદવિવાદમાં પડ્યો.

“પ્રબોધચંદ્ર! સ્ત્રી કેદીને આવી રીતે એકલાં નહિ લઈ જવાય!”

“તમારે અંગરક્ષક થઈને આવવું છે?”

“તે માટે તો તમે ક્યાં લઈ જાઓ એમ છે? પણ કેદીને પાછલી બેઠક પર બેસાડો.”

“પરંતુ ત્યાંથી કેદી ફરી પડે કે આપઘાત કરે તેને માટે જવાબદાર કોણ?”

“તો સાથે પહેરેગીર રાખો.”

“સામાન્ય પહેરેગીરનો વિશ્વાસ પડે છે પણ મારો તથી પડતો, ખરું? હું શું તમારાં સાવિત્રીબહેનને ભક્ષી જઈશ?”

અત્યારસુધી સાવિત્રી ચૂપ બેઠી હતી. તેને પ્રથમથી જ આ વિવાદ વ્યર્થ લાગ્યો હતો. પરંતુ હવે તે એક એવી સીમાને

અડક્યો હતો કે ત્યાંથી આગળ જતાં તે અસમ્બ્યતામાં સરી પડે, તેથી તે બોલી:

“ પ્રસાદભાઈ ! જવા દોને રકઝક ! હું કંઈ નાની કીકડી નથી અગર જીવ વગરની ઢીંગડી નથી કે મારા માટે આટલી કાળજી રાખવી પડે. પ્રબોધચંદ્ર ગમે એટલા પડવા હશે પણ હજી સજ્જનતા અને શિષ્ટતામાંથી સરી નથી ગયા. માટે અમંગલ શંકા ન કરો. એવા વહેમથી જેટલું એમનું અપમાન થાય છે તેટલુંજ મારું થાય છે. ”

છતાં પ્રસાદે હજી લીધી: “ મોટર તરિ જવા દઈએ. ” તેણે સ્વયંસેવકને આડા સૂચના ઠીસારો કર્યો, તે જોઈ પ્રબોધચંદ્રની આંખમાં તેજ આવ્યું. તે ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો:

“ આવો, કોને શકીદ થવું છે ? ” એટલું કહી તેણે મોટર ચલાવી.

મોટર ચાલી ગઈ. સાચા શકીદ થવાની તાલાવેલી કોઈને ન હતી. શકીદ થવાની ધમકને તેઓ વટાવી ખાવા માગતા હતા, પણ પ્રબોધચંદ્ર સરખા આજ્ઞાક પારખ આગળ દોદરા રૂપીઆ ચકડાઈ ગયા.

મોટર ચાલી ગઈ, પાછળ પ્રસાદ માટે ઘુમાડો ને ધૂળ મૂકતી ગઈ.

પ્રકરણ ૩૫

વગર પગારનો ફોજદાર

આજે પ્રબોધચંદ્ર પર એક નનામો પત્ર આવ્યો હતો. એમાં લખાવડ આવ્યા હતા કે ‘ સત્યાગ્રહનું સરવૈયું ’ નામની પુસ્તિકાનું એક ખાસાંસ હિન્દુસ્તાનીઓમાં વહેંચાવા સ્ટેશને બિતરવાનું છે. ધણું કરીને કામદેવ જાતેજ એ લાવશે, અને તે બપોરની ગાડીમાં.

પત્ર નનામો હતો. કોઇએ પોલિસને ફેમટની દોડાદોડ કરાવવા તો નહિ લખ્યો હોય ? એ પુસ્તિકાઓ આવવાની છે એની ખબર હોય જનસૂસીખાતાને કે હોય છાવણીવાળાને. પહેલા ખાતાને તો એની માહિતી આ પત્રે આપી, ત્યારે શું બીજાઓમાંથી કોઇએ આ કામ ક્યું હશે ? આશ્રમવાળાઓ આવું કામ કરે ? પોતાનાજ મોટા માણસ પર પોતે રેપુ બને ? એ લોકોમાંથી કોઇને શું એ પરદેશી, મુસવાસી કાગદેવની ઇર્ષા થતી હશે ? તે પકડાઇ જાય તેમાં પ્રબોધચંદ્ર રાજ હોય, આખું સરકારી ખાતું રાજ હોય એ સમજી શકાય, પણ કોઇ મહાસભાવાદી પણ તેમાં રાજ હોય એ તો નવાઇની વાત ! ઘડીભર પ્રબોધચંદ્રને શંકા આવી. જીલ્લા કે પ્રાંતના અમલદારોએ મહાસભાની છાવણીમાં તાલુકાના કર્મચારીઓથી પણ છૂપો એવો કોઈ જનસૂસ મૂક્યો હશે ? એ કોણ હશે ? એનાથી સાવધ રહેવું જોઇએ. શી ખબર ક્યારે એ તાલુકાના અમલદાર વિરૂદ્ધ ઉપરવાળાને પત્ર લખે ?

એ ગમે તે હશે, તેની વાત પછી, પણ અત્યારે તો આ એક ખબર મળી હતી તેનો લાભ લેવો હતો, અને ઈશ્વર જે પાધરો બિતરે તો કાગદેવને પકડવો હતો. તે લાવ લશ્કર લઇને જાય તો તો કાગદેવ ચેતી જાય, પાંખી જળમાં પડ્યા પહેલાં ઊડી જાય, તેથી તેણે એકલે હાથે જ સાહસ કરવાનું નક્કી કર્યું. તે સાદા પોશાકમાં દશ બાર સ્ટેશન આગળ પહોંચી ગયો. ત્યાંથી ગાડીમાં બેસી સામાન્ય ઊતાર પેઠે તે વર્તવાનો હતો, અને કાગદેવ જેવું જે કોઈ જણાય તેને કાંડીપોરના સ્ટેશને પકડાવવાનો હતો. એ કામ માટે તે જમાદારને વખતસર સ્ટેશન પર આવી રહેવા કહી ગયો હતો.

ઘરડા મજલીમિયાંને બપોરે સ્ટેશન પર આવવું બહુ વસમું લાગ્યું. આજ બે દિવસથી હિમાળુ વાયરો શરૂ થયો હતો, તેમાં અધૂરામાં પૂરું વાદળ થયું હતું. આકાશનેમ ખૂબ ટાંઠ વાતી હશે તેથી કદાચ વાદળની ઓથ રચી સૂરજની સગડીનો બધો તાપ તેણે પોતા તરફ વાળી

લીધો હશે. મિયાંના હાડેહાડમાં ને દાઢીના વાળેવાળમાં ઠંડી પેસી ગઇ હતી. છતાં ફરજ; તે પર હાજર થવું પડે. તેમાંય આ તો લડાઇના દિવસ; એમાં એક જ ગફલત કરી તો બધો રંગ બદલાઈ જાય. એક દિવસનો આશ્રમ મહિના બે મહિનાનો વધુ શ્રમ ગિઓ કરે.

તેથી મજલીમિયાં સ્ટેશને આવ્યા હતા. અમલદારી પોશાક ઉપર એક લાંબો ગરમ કોટ પહેરીને આવ્યા હતા. તેણે મન જોડે બાંધછોડ કરી હતી: ભલે આટઆટલી આપદા ભોગવી તો હવે આ એક વધુ; આજે તો એ કિમિયાગર કાગદેવ પકડાવાનોજ છે, એટલે પછી તો આપોઆપ અડધું કામ થી જશે. એ સેતાન, એ કાફર પકડાય તો પછી આ પ્રસાદ વગેરેને કેકાણે રાખવા એ તો રમત વાત છે.

જમાદાર પ્રસાદ વિષે વિચારતા હશે એ વખતે તે પણ પ્લેટફોર્મમાં પ્રવેશતો હતો. એને જોઇ મજલીમિયાંને ચીડ ચડી. આ વળી શમાટે ફૂટી નીકળ્યો? પુસ્તિકા લેવા આવ્યો હશે?

“કેમ? તમે?”

“મુંબઈથી ફુટનો કરંડિયો આવવાનો છે.”

“એમ! તે તો જોયું જશે. ફુટ ભેગાં ભેગાં બીજું તો કંઈ આવવાનું નથી ને? જોજો, આજે ચાત્રાફી કરવા જશો તો છાવણીએ જવા નહિ પામે.”

“તમારા મ્હોંમાં સાકર, મિયાંસાહેબ! બધો પકડાવા તૈયાર છે. પણ તમારામાં અમને પકડવાની જિજ્ઞસ જ ક્યાં છે? આ સાવિત્રીબહેનને મોટી ઉજ્જમે લઈ ગયા હતા તે બે દિવસ તો રખાયાં નહિ. બાકી કરંડિયામાં કંઈક છાનુંછપનું આવવાની સંકા રાખતા હો તો તે અસ્થાને છે. અમે સત્યાગ્રહી જે કંઈ કરીએ તે ખુલ્લુંખુલ્લા, છતાં વહેમ પડે તો કરંડિયો તજેઉપર કરી જોજો.”

“તે તો કરીશું જ તો. પણ હં ! કુટ કાણે મોકલાવ્યાં છે ?

“ શેઠ ગુણોત્તમદાસે.”

“ એમ ! ”

“ પણ જમાદાર સાહેબ ! તમે આટલી ઠંડીમાં કેમ આવ્યા છો ? ”

“ તમારા લોકનીજ મહોંકાણે તો.”

“ અમારી મહોંકણ ! અમે તમારું શું બગાડ્યું ? ”

“ નારે ભાઈ, કંઈ બગાડ્યું નથી. અમને સુખે ખાવા વારો નથી રહ્યો, નિરાંતે ઊંઘવા વખત નથી રહ્યો, બે ઘડી પગ વાળી બેસવાનો જગ નથી રહ્યો, એ કંઈ બગાડ્યું કહેવાય ? ”

“ તમને ઘડીનીય કુરસદ નથી તે તમારી વધારે પડતી દોડદોડીને આભારી છે. અમારી પેઠે ધીરજથી ને શાંતિથી કામ લેતા હો તો ? ”

“ પેલો તમારો કાકો ધીરજ ગાખવા દે તો ને ! ”

“ તે આજનું આ શુભાગમન પણ એ કાકાના સ્વાગત માટે છે કે શું ? ”

“ તે કહેવું પડશે ? બાકી તમારા જેવા માટે તો હું આવા પવનમાં ઘર બહાર ડોકું ન કાઢું.”

“ ભલે. પણ તમને ઘરડાને કરજ પર મોકલ્યા છે અને એ બે આખલાનો ખોરાક થાય તેવા ફોજદાર સાહેબ ક્યાં ગયા ? ”

“ તે ક્યાં ગયા કે ક્યાં ન ગયા તેનો હિસાબ આપવા બંધાએલો નથી. તમારો ખાદીવાળાએનો શેઠ ભરોસો ? તમેય એ કાગદેવના જોડીદાર નહિ હો એની શી ખાતરી ? ”

“ કાગદેવનો હું જોડીદાર ! શું બોલ્યા આ જમાદાર સાહેબ ? હું કાગદેવનો સાથી થાઉં તે પહેલાં હું આપઘાત કરીશ. હું તો સત્યાગ્રહી અને એ છે અસત્યાગ્રહી. અમારી વચ્ચે તો આભ-ધરતીનું અંતર.”

“ હશે, પણ હશે દિશાના કુંડાળે એ બે છે તો એકજ. ”

“ વિશ્વાસ નથી પડતો એટલે શું કહું ? બાકી હું કહો તેના સોગન ખાઉં, માટે ચાલે તો હું એને પહેલી જ પળે પકડાવી દઉં. ”

“ ઓહ ! આ તો નવું સાંભળુ છું ! તમને એ ક્યાં નડ્યો ? એ બિચારો તો તમારી ચળવળ માટે મરી પીટ છે. જો કે અમારો એ દુશ્મન છે પણ તે દાનો દુશ્મન છે. બિચારા એને વનવાસ અને ગુપ્તવાસમાં કેટલું કષ્ટ પડતું હશે ? અમે એને પકડીશું, સજા કરાવીશું એ બધું કબૂલ, પણ તેથી તેનું મૂલ્ય ઓછું આંકતા નથી, તેની કદર ઓછી કરતા નથી. હું જો તમારો માંધી હોઉં તો સ્વરાજ મળે ત્યારે એને માનચાંદ અપાવું. એના જોરે તો તમારી લડાઈ ટકી રહી છે. ”

“ અરે જમાદાર સાહેબ, તમે તમારા વિરોધીને પકડવા આવ્યા છો કે મળતિયાને મેળાવડામાં લઈ જવા ? ”

“ તે તો એ બચ્ચો એક વાર હાથમાં આવે તો ખખર પડે. ”

ગાડી આવી. અંદરથી સાદા પોશાકમાં પ્રબોધ પણ બિતર્યો. બિતરતાં વેંત તેણે પ્રસાદનાં દર્શન કર્યાં. એ દર્શન તેને રચિકર ન જણાયાં. તે જો શિષ્ટતા છોડી સામાન્ય માણસ પેઠે બોલી શકત તો જમાદારને કહેત : “ મજલીમિયાં, મહરતમાંજ આ અદેખાને ક્યાં આગળ કર્યો ? આજે કામ ફતેહ નહિ થાય. ”

પ્રબોધચંદ્રને કાગદેવનો પત્તો નહોતો લાગ્યો. એક વાર અલપજલપ એના જેવા એક લંગડાને તેણે જોયો હતો ખરો, પણ પછી તે પાછો નજરમાં ન આવ્યો. કદાચ તે આ સ્ટેશને પુસ્તિકાઓ પહોંચાડવા બિતરશે એમ માની બિતરતાં વેંત ફેજદારે મિયાંને પ્લેટફોર્મ સંભાળવાનું કહ્યું અને પછી તે ગાડીની બીજી બાજુ બિતરી પડ્યો, રાખેને એ બાજુ સૂતી જોઈ કાંઈ છટકી જાય.

પાંચ મિનિટમાં ગાડી જીપડી ગઇ. ફોનદાર અને જમાદારની દોડાદોડી કારગત ન આવી. તેમને ન તો કાગદેવનો પત્નો મળ્યો કે ન તો 'સત્યાગ્રહના સરવૈયા' ની પોટલી.

પરંતુ પ્રસાદ અત્યાર લગી ચૂપ ન હતો. તે સવાઇ સિપાઇ-ગીરી કરતો હતો. લાગ આવે તો કાગદેવને કારાવાસી કરાવવા તે ઉત્સુક હતો. તાલુકાની પ્રજાનો તે અત્યારે સાચો આગેવાન થઈ પડ્યો હતો. પ્રજાને તેણે વશ કરી લીધી હતી. પોતાનું પ્રમુખપદ કેવળ નામનુંજ અને પ્રબોધચંદ્ર મશ્કરીમાં કહે છે તેમ 'શોભાના પૂતળા' નુંજ રહ્યું હતું, તેથી તેણે એક બાહોશ જામુસની અદાથી દરેક જિતાર પર નજર રાખી. તેની એ બાજદષ્ટિ છેવટે એક શિકાર પર ફરી. કદાચ ચકલી સામે ચાલીને બાજના પંજમાં પડી.

એક ઓળાઓળા વાણોતર ખાદીનું એક ખંડ ત્રણ તેની પાસે આવ્યો.

“ભાઈજી. તમે છાવણીવારા છેવ હું?”

“હા.”

“તે તમે તાંના પરછાદભાઈને ઓરખો ખરા?”

“હા.”

“તો એક કામ કરહો?”

“બોલો.”

“આ ખંડ તને પોંચાડવાનું છે.”

“શું છે એમાં?”

“તેની ખબર નીં મરે.”

“કાણે આપ્યું છે?”

“ઉંદરવાડા ટેશને એક લંગડો માણસ આપી ગયો.”

“લંગડો માણસ?”

પ્રસાદને વહેમ આવ્યો: એ પેલો કાગદેવ તો નહિ હોય? અને આ ખંડમાં પેલી પુસ્તિકાઓ નહિ હોય? વળી તેણે સાંજખુ હતું

કે એ કાગદેવ વેશપતટામાં પાકો હિસ્તાદ છે; બલાબલા બહુરૂપીને પાણી બરાવે. તો આ ભોળોભાલો લાગતો વાણોતર પોતેજ તો તે કપટવેશી કાગદેવ નહિ હોય ?

બસ, તરતજ તે એ વાણોતરને ફોજદાર પાસે તેડી ગયો.

“ચાલ, તને એવા માણસ પાસે લઈ જઈ કે જે આ સંપત્તિ અરાબર પહોંચાડશે.”

ફોજદાર અને જમાદારને બેતાં વેંત ગરીબડો વાણોતર ધૂળવા લાગ્યો. તેણે પ્રસાદ તરફ ફરિયાદીની નજરે બેયું. એ નજરમાં “ભાઈછાબ ! તમને ગાંધીવારા જાણી વિછવાછ કયરો તે આટલા હાઈ ? તમે તો મને વાધની ખોડમાં ઘહડી લાયવા” એવો અર્થ હતો.

એ મૂળા ટપકાની પ્રસાદે પરવા ન કરી. જરૂર આજે કાગદેવનો કાયડો ઊકલી જવાનો એ કલ્પનાથી તેને ગલગલિયાં થતાં હતાં.

“પ્રબોધચંદ્ર !” તેણે નિરાશ વદને ઊભેલા ફોજદારને હિસ્તાદબેર ખૂમ પાડી.

“શું છે ? શીદને માથું પકવો છે ?” કાગદેવથી શિકસ્ત પામનાથી ચડેલો કાળ તેણે પ્રસાદ ઉપર બેતાર્યો.

“તમે ફોજદાર થવા લાયક નથી !”

“એમ ! તો તમે બહુ લાયક હો તો લઈ લોને મારી જવ્યા ! લો આ પટો.” પ્રબોધચંદ્રે કમરબંધ છોડવા માંડ્યો.

“તમારો પટો તમનેજ સુખારક.”

“તો પછી જાવ સીધા સીધા, અને નિરાંતે ફળફળાદિ આરોગો. અમારા કામમાં માથું ન મારો.”

“મુંજાઈના શેડીઆએ ભાવથી લીલો મેવો મોકલ્યો છે તે ખાઈશું જ તો. તમને અદેખાઈ આવતી હશે ! પણ હવે જવા દો એ વાત. જુઓ, હું કોને પકડી લાવ્યો છું ?”

“ જાણું છું કે તમે કોને પકડી લાવ્યા છો. તમે એમ માનો છો કે એ મારી નજર બહાર છે? ઉંદરવાડાથી એ મારી આંખ તળે છે. ”

“ એ તો હવે તો એમ કહેશોજ તો. કાગદેવને પકડી લાવ્યો હું ને જશ ખાટવો છે તમારે. ”

“ ના સાહેબ ! જો કાગદેવ નીં મરે. જો તો એક ગરીબડો વાણોતર છેમ. ” પ્રસાદે જેને પકડી આણ્યો હતો તે કરગરતો બોલ્યો.

“ હું જાણું છું ભાઈ, તું ગભરા ના. ” ફોજદારે આશ્વાસન આપ્યું.

“ જોને, પ્રબોધચંદ્ર ! પછી કહેશો એતબ્યા નહિ. એ કાગદેવ તો જળરો ઠગ છે. એના કાલાવાલા તરફ જોવા જશો તો હાથમાં આવેલો શત્રુ ગુમાવી બેસશો, ”

“ ભાઈ, કોણુ છેવ તમે ? ખાદી હું કવા પેરતા છેવ ? બિચારી ડોટી લજવાઈ મરતી ઓહે. તમે તો છપાઈના હો છપાઈ દેહું. ” ફોજદારથી આશ્વસ્ત થયેલા વાણોતરે પ્રસાદ પર રોષ ઠાલવ્યો.

“ પ્રસાદભાઈ ! આ ગંડુ રાગનો મુલક નથી, સમજ્યા ? ” પ્રબોધચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ અહીં એને શામાટે યાદ કર્યો ? ”

“ કાગદેવ ન જડ્યો એટલે તમે મને ગમે તેને કાગદેવ ડોકી બેસાડી પકડવા કહો છો ત્યારે એ યાદ ન આવે ? ”

“ ત્યારે શું આ કાગદેવ નથી ? ”

“ ના. ”

“ વગર તપાસ કર્યોજ ના ? ”

“ એમાં શી તપાસ કરવાની છે ? એની પાસેના બંડલમાં પુસ્તિકાઓ છે તે હું જાણું છું. ”

“ ફેવી રીતે જાણ્યું ? ”

“ એ ભોળા માણસને ખબર ન હતી કે એ ગેરકાયદેસર સાહિત્ય છે. તેથી ગાડીમાં બેઠો બેઠો એ વાંચતો હતો. ”

“ તો પછી તમે એને પકડ્યો કેમ નહિ ? ”

“ મારે જોવું હતું કે એ ખંડલ કેને આપે છે ? ”

“ એમ ! તો તો ડાહ્યા માણસ થઈને એ પોટલું મેં લીધું હોત તો હુંજ સપડાઈ જાત. ”

“ જરૂર, અને તમારા ન્યાયે ત્યારે તમેજ કાગદેવ ઠરત. ”

“ તો તો હું બચી ગયો. ”

“ ખરી વાત. ”

“ પણ ભાઈજી, અંવે મને જવા દેવ. મને મોજું થતું છે. મારો હેઠ ખીજવાહે અમથો. ”

“ તમે તમારે જાવ. એ પોટલું જમાદાર સાહેબને આપતા જાવ. ”

“ હા. ”

વાણોતર, જમાદાર અને ફેજદાર પોતપોતાના માર્ગે રવાના થયા. તેમને જતા જોઈ પ્રસાદે જૂમ પાડી :

“ જમાદાર સાહેબ ! મારા કરંડિયાની ઝડતી નથી લેવી ? ”

“ ના, કરંડિયામાં કેરીને બદલે પત્રિકાઓ મંગાવવાની તમારામાં હિંમત છેજ ક્યાં ? હવે જાવ ઘરનેગા થાવ. લીલો મેવો ખાવા બિચારી જીભને ચેળ આવતી હશે, તેને ટાઢી પાડો. ”

પછી પ્રસાદ તરફ તુચ્છકારનું હાસ્ય હસતો ફેજદાર ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૬ કોણ જીત્યું ?

કાગદેવ પકડાયો નહિ છતાં એક વાતનો પ્રસાદને સંતોષ હતો. એણે આજે પુસ્તિકાઓ વહેંચાશે એવું કહેવડાવ્યું હતું, એ તો ન બન્યું ને ? પ્રસાદે આજેજ એની સામે ખુલ્લો વિરોધ જાહેર કર્યો અને આજેજ તેને થોડાક વિજય તો મળ્યો પણ ખરો. શરૂઆત શુભ અને શીઘ્ર છે તો છેવટ પણ સારું ને શીઘ્ર આવશે; એ કાગદેવને યોતે બતાવી આપશે કે એક પ્રસાદ હતો, પ્રબોધચંદ્ર સમે પાછો નહિ પણ એક સમોવડ સામાવાળિયો હતો.

તે આમ મલકાતો હતો ત્યાં સાવિત્રી આવી. તેમની પાસે યોતાની વડાઈ હાંકવાનો ઊભરો પ્રસાદ દબાવી ન શક્યો.

“તમે જીત્યું ?”

“શું ?”

“કાગદેવનું ધાયું” ન થયું. આજ પહેલીજ વાર તેના પાસા અવળા પડ્યા.”

“એ તો પડે જ ને. તમારી સાથે સરસાઈ કરવી સહેલી છે ?” લુચ્ચું હાસ્ય અને દૂષા કટાક્ષથી મિશ્રિત ભાવ અને સ્વર ધારણ કરી સાવિત્રી બોલતી હતી.

“મશ્કરી કરો છો ?” સાવિત્રી તેનાં ગુણુ ગાય એ પ્રસાદ પ્રથમ પળે માની ન શક્યો.

“ના, ના, મશ્કરી નથી કરતી.” ઘણી વાર મશ્કરીના ઇન્કારમાં જ તેનો ગુસ્સો સ્વીકાર હોય છે. “તમારાં પરાક્રમ આગળ તો પ્રબોધચંદ્ર પણ હીક્કો પડી ગયો.”

“પગારખાઉનાં વળી પરાક્રમ ! એ તો દેખાડો કરવાના યજ્ઞાડા માત્ર.”

“સાચી વાત. તમારા જેવા વગર પગારના ચાકરો મળતા

નથી એટલેજ સરકાર પાછી પડે છે. તમારા જેવા થોડાકની ભરતી કરી આપોને સરકાર માખાપને ! આભાર માનશે અને માગશે તો માન્યાંદ આપશે. ”

“અસ, અધી વાતમાં મસ્કરી. ” પ્રસાદને સાવિત્રીના વ્યંગ વાક્યોનો લક્ષ્યાર્થ હવે સમજાયો.

“ના, ના, એ મજાક નથી. હું પણ ગંભીરતાથી કહું છું. પછી તમારે પકડાવા માટે પ્રબોધચંદ્રની ખુશામત નહિ કરવી પડે. ”

“હું નથી પકડાતો. એ તમને ખૂંચે છે, પણ એમાં મારો અપરાધ છે ? હું તો અખધડી જેલ જવા તૈયાર છું. ”

“ત્યાં આવી કમોસમની કેરી નહિ મળે. ”

“આપણામાં દૈવત હશે ને ભાવિકોમાં ભક્તિ હશે તો જેલમાં તો શું પણ ફાંસીના લાકડે ચ મેવામીઠાઈ ચાલી આવશે અને નહિ આવશે તો સરકારને પૂરાં પાડવા પડશે. ”

“કેમ નહિ ? મોટા મહાત્મા ખરાને આપણે ! ”

“મહાત્મા હોઈએ કે ન હોઈએ પણ તેના ચેલા તો છીએ જ. માગ્યું નહિ મળે તો અપવાસ કરતા ક્યાં નથી આવડતા ? બે દિવસ નહિ ખાઈએ તો સરકાર ભાઈબાપા કરતી થઈ જાય, અને પાણી માગીએ તો દૂધ આપવા આવે. ”

“પ્રબોધચંદ્રને આવી ખબર હશે તેથી જ તમને પકડતાં નથી. તમારા જેવા દેવને અટકમાં રાખી ગાંઠના પૈસે નૈવેદ્ય ધરાવવા પડે તે કરતાં ભલેને તમે બહાર રહેતા, લોકોના ખર્ચે મેવા-મિઠાઈ ખાતા અને વગર વેતને સરકારનું કામ કરતા. ”

“તે હું સરકારનું કામ કરું છું ? ”

“તો કોનું ? કાગદેવને પકડાવવા બીકું ઉપાડ્યું છે તે કોનું કામ ? ”

“આપણું-મહાસભાનું. ”

“મહાસભાનું ? ”

“હા, એવું. એણે મહાસભાની બેઠાખર નથી કરી ? સત્યાગ્રહને વગોળ્યો નથી ? આપણા હાથમાંથી લડાઈના દોર ખૂંટવી લીધા નથી ? ”

“આપણાં કાંડાં-ખાવડાં દુખળાં હોય, ગાડીને આપણે સલામત રાખી શકતા ન હોઈએ તો બીજો વધારે બળવાન હોય તે દોર ખુંચવી લે જ તો. એ કાગદેવ હજી બસો છે કે આપણા જેવાને ગાડીમાંથી ઊતારી નથી શકતો. હજી તો તે આપણા નામે ગાડી હાંકે છે, જત્રાનો જથ્થો આપણને લેવા દે છે અને ખોતે લે છે બેખમ.”

“તમારા જેવાં હજારોનો સંખ્યારો મળ્યો છે એટલે જ તો એ પરદેશી ફાળ્યો છે, પણ હવે હું કાઢતી શરમ નથી રાખવાનો. સત્યાગ્રહના માર્ગમાંથી એ કાંટો દૂર કરીને જ હું જાં પીશ.”

“સત્યાગ્રહના કે તમારા અંગત માર્ગમાંથી ? ”

“સત્યાગ્રહ અને હું એકરૂપ છીએ. મારો માર્ગ તે તેનો માર્ગ અને તેનો માર્ગ તે મારો.”

“એમ ! ત્યારે તો એ કાંટો મનેય ખતાવશે.”

સાવિત્રીએ ચાલવા માંડ્યું. આ વાતચીત દરમિયાન પ્રસાદ કરી, સંતરાં, સદરજન સમારતો રહ્યો હતો તેથી તે બોલ્યો:

“ક્યાં જાઓ છો ? આ પ્રસાદને ન્યાય આપીને જાવ.”

“મારે નથી ખાવું.”

“કેમ ? સમાધું છે તેથી ? ”

“તેથી નહિ. પરંતુ મેવામિદાઈ ખાવાનો આપણને અધિકાર નથી.”

“કારણ ? ”

“કારણ એજ કે જે વસ્તુ આપણે હિન્દુસ્તાનમાં નથી આપી તે ખાવાનો આપણને હક્ક નથી.”

“પણ એમ તો હિન્દુસ્તાનમાં પણ વારે તહેવારે પકવાન કરે

છે. વળી છોકરાંઓ માટે તેઓના પર પણ ટપાલમાં બિસ્કીટ ને ખાટીમીઠી આવે છે.”

“આવતી હશે, પણ તે જોગવાઈ આપણે નથી કરી.”

“એટલે એમ કે એ કાગદેવને બધું ખાવાનો અધિકાર અને આપણને નહિ !”

“જરૂર નહિ, આપણા બાપદાદાના વારામાં ઘરમાં જે કંઈ ખાવાનું આવતું તે પ્રથમ દેવને ધરાવાતું, અને દેવાનું ઉચ્છિષ્ટ ખવાતું.”

“તો સ્પષ્ટ કહો ને કે આ કરંડિયો પણ તમારે પ્રથમ પ્રબ્લ-દેવને ધરાવવો છે.”

“મારું ચાલે તો તેમ કહું.”

“પણ આ પ્રબ્લદેવ જીવતા જાગતા છે, પેટભરા છે. તેને ધરાવેલા નૈવેદ્યમાંથી એક કોળિયો પણ ઉચ્છિષ્ટ નહિ રહે. એ કંઈ પથ્થરના દેવ નથી કે કેવળ વાસનાના ભૂખ્યા હોય.”

“બાણું છું.”

“છતાં તમારે તમારી હઠ નથી છોડવી ?”

“ના.”

“તો એમ કહો કે તમારે ખાવું નથી ને મનેય ખાવા દેવું નથી.”

“હું તમને ના નથી કહેતી.”

“તમે ના નથી કહેતાં પણ તમારા બોલ ના કહે છે. તો બલે, તમારું મન રાજી.”

સાવિત્રી ચાલી ગઈ, અને પ્રસાદે ચીડમાં ને ચીડમાં એક સ્વયંસેવકને બોલાવ્યો.

“આ કરંડિયામાં જે કંઈ છે તે હિજરતીઓમાં વહેંચી આવો.”

આજ્ઞાંકિત સેવકે આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. હિજરતવાસમાં જઈ તેણે કરંડિયો બંધો વાળ્યો અને અંદરથી જે નીકળ્યું તે વહેંચી દીધું.

અંદર મેવા સાથે પેલી પુસ્તિકાઓ પણ હતી અને તે પણ

હિન્દુઓમાં વંચાવા લાગી.

પ્રસાદને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેના કોપનો પાર ન રહ્યો. “આ કાગદેવ તો માથાનો નીકળ્યો. ગુણોત્તમ શેઠના નામે મને બનાવી ગયો. હું તો ખાંડ ખાતો હતો કે કંઈ નહિ તો આજે તો એ પાછો પડ્યો, પણ શાનો? એ તો મારા હાથે જ આગળ વધ્યો. હું એનું હથિયાર બન્યો. મને એણે ઉલ્લુ બનાવ્યો !

“હિન્દુઓમાં ખેરાત થઈ અને કપાસનાં ખેતરોમાં ઘાડ પડી ત્યારે પણ એ માફ નામ વટાવી ગયો હતો, મને સત્યાગ્રહીને—શુદ્ધ અહિંસાવાદીને બદનામ કરી ગયો હતો.” એ નહિ ખમી શકાય. એનો કંઈ રસ્તો થવો જોઈએ.”

એવામાં સાવિત્રીએ આવી ટોણા માર્યો: “કેમ કોણ જીત્યું?”

એ ઘોંચ પરોણીની આર પેઠે ભોંકાઈ. પણ કરે શું? સાવિત્રી પર ગુસ્સે થવામાં કંઈ અર્થ ન હતો. તેથી તેનો બધો ક્રોધ પ્રબોધ ઉપર ઠલવાયો.

“તેમાં તો મોટા ઊંજમે ફોજદાર થઈ બેઠો. એ નાલાયક નીવડ્યો અને કાગદેવને ન પકડી શક્યો ત્યારે આ સાંભળવું પડ્યું ને? મેં તો એ આંધળાને કહ્યું હતું કે મારા કરંડિયાની ઝડતી લે પણ એને ફરજ બળવવી છે ક્યારે? ડાળધાલુ! સરકારને છેતરે છે! સરકારે કોણ બાણે શું જોઈને એની નિમણૂક કરી. એને ખબર નહિ હોય કે એણે એકવાર અહિંસાના પાઠ પચાવ્યા છે. તે ભલે હવે તેનો વિરોધી છે, પણ એની અસર એનામાંથી ગઈ નથી લાગતી. એ ફોજદાર થવા નાલાયક છે. કોઈ ધમાલિયો ને મારકણો માણસ આવે તો જ સત્યાગ્રહને વેગ મળે. આ તો અમલદાર માંદો એટલે ચળવળે માંદી. મારે એની બદલી કરાવવી પડશે, નહિ તો ગુજરાતના નાકસમો ઉપકંઠ તાલુકો પાછળ પડી જવાનો.”

પ્રકરણ ૩૭ . . . ફેબ્રુઆરીની પ્રતિજ્ઞા

કાગદેવનું નામ ઉપકંડના કાંઠા વટાવી દૂર દૂર લગી પહોંચ્યું. આખા ગુજરાતના હિન્દુતીઓ કામના કરવા લાગ્યા કે આપણને એવા દૈવી પુરુષની ઓથ હોય તો કેવું! યુવાન વર્ગનો તો એ આરાધ્ય આદર્શ થયો. એનાં પરાક્રમોએ કાયરમાં શૂરાતન ચડતું. એનાં દર્શન કરવા ઘણાને આતુરતા થતી. પરંતુ એ એના કાર્યરૂપ સિવાય અન્ય રૂપે ક્યાં દેખાતો હતો? છતાં દર્શનધેલા ભક્તો ઉપકંડની હાવણીમાં ધામો નાખતા. અને પ્રસાદ તથા સાવિત્રીને વિનવતા: ‘અમને એકવાર એ કાગદેવનાં દર્શન કરાવો.’ જેનાં દર્શન કરવા બધાં ઊલટે એવી અદ્ભુત વ્યક્તિ પોતાના તાલુકામાં છે એ વિચારે પ્રસાદ ઘડીભર ગૌરવ અનુભવતો પણ પછી કાગદેવ પર ચીડાતો. એ ઇચ્છતો કે કાગદેવ તેનો ગુપ્તવાસ પોતાને બતાવે, પછી એ વાસમાં તે સૌને આંખે પાટા બાંધી તેના દર્શને લઈ જાય અને એમ સૌના આભાર અને ધન્યવાદ મેળવે. કોઈ બાવો પોતાની અદ્ભુતરૂપા ગાયને તંજૂમાં રાખે અને તેને એક પછી એક સૌને બતાવી લોકો પર ઉપકાર ચડાવે તેવું કંઈક પ્રસાદ ઇચ્છતો હશે? પરંતુ તેની એ મનની મુરદ મનમાં જ મરતી હતી. કાગદેવ તેની માલિકીની પ્રદર્શનીય વસ્તુ થવા તૈયાર ન હતો.

કાગદેવે પ્રજામાં આનંદ ફેલાવ્યો હતો પરંતુ સરકારી વર્ગમાં તે ઉદ્દેગનું કારણ બન્યો હતો. એને જે જલદી કામવામાં નહિ આવે તો એનો દાખલો લઈ નવા અસહકારી બહારવટિયા પેદા થવાનો સંભવ હતો. ઉપકંડનાં ખાડીકાતર તો એક કાગદેવને સંધરી રાખતાં હતાં, પરંતુ એ વાથરો જે ઉત્તર તરફ વાયો તો રેવા અને મહીસાગરનાં વિરાટ કાતરો હજાર હજાર કાગદેવને ગોઠા આપી શકે તથા ખાવાગઢ અને સોનગઢની ગુફાઓ તો

તેવાઓની હવણીએ થઈ જાય. તેઓની દહેશત બીજી પણ હતી. એ વેશપટુ બહારવટિયો ઘડીએ ઘડીએ નવા વેશ લેતો. એક દિવસ તે કીર્તન કરે તો બીજે દિવસે નમાજ બોલાવે. એને બ્રાહ્મણોના શુકલજી થતાં પણ આવડે તે બીલવાડાના ભૂવા થતાં પણ આવડે. કોઈ એને શંકરનો અવતાર સમજતું તો કોઈ ખુદાનો દિરસ્તો. એની શેહ પડી ગઈ હતી. અને તે માત્ર પ્રજા ઉપર જ નહિ. પોલિસ, પછી તે હિંદુ હોમ કે અહિંદુ પણ એનાથી ડરવા લાગી હતી. રખેને એ દેવતા કે પીર ચીડાય તો શાપ આપે, કોઈને બહેરા કરે, લંગડા કરે, આંધળા કરે. એ અંધ માન્યતાને ઉચ્છેદવી સહેલી ન હતી. એ દિવસે દિવસે વધતી હતી, દઢ થતી જતી હતી. પોલિસના માણસો પણ છાનાછાના કાગદેવની આધા રાખતા. “કાગદેવ બાપા ! પેટ માટે વેઠ કરીએ છીએ, બાકી તમારી સામે થઈએ એવા નથી. ખમ્મા કરજો.” એ પરિસ્થિતિને કથળતી થોભાવવા પ્રાંતિક અમલદારો સચેત થવા હતા. તેઓએ ઉપકંઠના થાણામાં ખાનગી વિચાર-સભા ભરી હતી.

પ્રબોધચંદ્રને એ સભામાં પાછળથી તેડવામાં આવ્યો. “મી. ચંદ્ર ! આ હું શું સાંભળું છું ?” પ્રાંતિક અધિકારીએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“જે સાંભળો છો તે ખરું છે.” પ્રબોધે પોતાનો પરાજય છુપાવવા ગદ્ગદાંતરણાં ન કર્યાં.

“મેં તો તમારા વિષે બહુ સારો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો.”

“હવે તે ફેરવી શકશે.”

“પણ તેથી સરકારનું શું દળદર પીટે ?”

“તો કોઈ દળદર ફેડે તેવો માણસ લાવો.”

“તમારે રાજનામું આપવું છે ?”

“હાજી, અને અટકાવો નહિ તો આપઘાત પણ કરીશ.”

“તમારી નિષ્ઠાતા માટે આટલું અધું લાગી આવે છે તો ખડી જરા વધુ કડક થતા હો તો?”

“સાહેબ, કેટલીક વાર કડક નહિ થવાથી જ કડક થઈ કરવા ધારેલા કામથી બમણું કામ થાય છે.”

“એટલે?”

“હું જે અત્યારે મારજૂડ આરંભું તે એ ચાર જણાંનાં માથાં રંગું તો સત્યાગ્રહની ચળવળને જેમ મળશે. પ્રજા સત્યાગ્રહમાં જેડાઈ છે તે કંઈ બહુ ઊંડી સમજણથી નહિ પણ આ આગેવાનો પર શ્રદ્ધા રાખીને. હવે જે તમે એ આગેવાનોને કષ્ટ આપો તો પ્રજા વટ પર ચડશે અને ગધવાપુચ્છ પકડી બેસશે.”

“પણ તમે એમને છોડો નહિ તો તો રાજદ્રોહીએને ફાવતી આવશે.”

“મારું માનવું એથી ઊંટું છે. જે તમે એમનું નામ નહિ સો તો આંધણના ઊભરા જેવો એમનો ઉત્સાહ આપોઆપ શમી જશે. પરંતુ જે તમે છોડાછોડ કરો તો એ આંધણ તળે ધૂધણ ઉમેરવાનું કામ કરશે.”

“એવા લાંબા લાંબા વિચારો કરીએ તો રાજ્ય નહિ ચાલે. તમારે આ પત્રિકા કાઢે છે તેને તથા તાલુકાના પ્રમુખને પકડવા પડશે.”

“તમારો હુકમ હોય તો અબધડી પકડી લાવું. એઓ તો એવું ઈચ્છે જ છે; પણ તેથી પત્રિકા નહિ અટકે, સત્યાગ્રહની દોરવણી નહિ અટકે.”

“કારણ?”

“એ બંને નામના જ તંત્રી અને પ્રમુખ છે. ખરું કામ તો પેલો પડદા પાછળનો માણસ કરે છે.”

“તો પછી તેને પકડો.”

“તે માટે તો રાત દિવસ એક કરે છું.”

“કેવળ ઉજાગરા કર્યે નહિ વળે, જરા ભુદ્ધિ પણ વાપરતા જાવ. દંડાનો પ્રસાદ પણ વહેંચતા જાવ. શું ધાડ આવી છે કે આ ખોખા જેવડા તાલુકામાંથી તે જડતો નથી? એના તે એવા કેટલાક ગોઠા હશે કે જડી ન આવે?”

“સાહેબ! આ પરગણાનો ખાડેખાડો, કાતરે કાતરે અને કાડેકાંડ એનો ગોઠો છે.”

“તો તો એના બહુ સાગ્રિતો હશે?”

“જરૂર, માગે તો આખા પરગણાની પ્રજા એને મદદ કરે.”

“કારણ?”

“કારણ એજ કે એ એમનો પરદુઃખભંજન વિક્રમરાજ છે.”

“એમ! તો તો આ પ્રજા જ ફાટી છે. એ જ બહારવટિયાને પોષે છે. બાકી એક આદમીની શી મબલ કે તે આખા સરકારી તંત્ર સામે હામ ભીડે? તમે આ રાજદ્રોહી વસતીને બાબુથી જૂડવા માંડો, જોઈએ તેની ખાલ ઉતરડો, અને જોઈએ તેના ખોખામાં અંગારા પકડાવો. મકોડાની કાઠીમાં શરીરે ગોળ ચોપડી બે ચાર જણાને ફેંકો કે બધાય કાગદેવનું નામ લેવું ભૂલી જાય. મી. ચંદ્ર! ‘ચૌદમા રતન’ ના બધા પ્રયોગો અજમાવવાની તમને સદર પરવાનગી છે.”

“તે તો ખરું સાહેબ, પણ માથે લોડ ધરવિન જેવા ધર્મિષ્ઠ વાઇસરોય છે.”

“ભલેને હોય, હું બેઠો છું તે વચ્ચે!”

“પણ સાહેબ લંડનમાં મજૂર સરકાર છે.”

“હશે, પણ તે તો પાંચ હજાર કોશના છેડે. આપણે કહીએ તેટલું તે સાંભળે.”

“તેય ખરું. પણ આ અમેરિકન છાપાંઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. તેઓ વિલાયતમાં કાગનો વાધ કરી મૂકશે, અને તેમાં વળી હમણું તો ગોળમેજી ચાલે છે.”

અંતે પ્રબોધચંદ્રની દલીલોની અસર થઈ. સાહેબને પણ લાગ્યું કે છેક છેલ્લે પાટલે બેસવા જઈશું તો કદાચ ગળડી પડવાનોય વારો આવે. એમ પણ બને કે સરકાર સાથે આપણે હાથ લોહિયાળા કરીએ છતાં તે સવાર થતી તો આવે આપણા પર જ. કેના હુકમથી ગેર-કાયદેસર જુલમ કર્યો? તેમાં અત્યારનો વડો પ્રધાન તો એક વારનો કારાવાસી. એનો ભરોસો શો?

બંને ઘડીભર સ્તબ્ધ બેસી રહ્યા. એ મૌનમાં બહારથી આવેલી એક ચિટ્ટીએ ભંગ પાડ્યો. ચિટ્ટી વાંચતાં વાંચતાં સાહેબ ચોંક્યા.

“મી. ચંદ્ર! આ ચિટ્ટી ચમકાવે એવી છે.

“હશે.”

“તમે કદી શકો છો કે એ કાણે લખી છે?”

“હા જી. કેવળ કદપતો નથી પણ સાચેસાચ જાણું છું.”

“કવી રીતે?”

“લખનારના અક્ષર મને પરિચિત છે.”

“એમ! તારે તમે એક વારના સત્યાગ્રહી?”

“જી.”

“તમે ધરાસણે ગયેલા?”

“જી.”

“આ તાલુકાના આગેવાનો તમારા મિત્રો?”

“જી, એક વાર હતા.”

“છતાં તમે આ ખાતામાં આવ્યા?”

“હાજી, મુંબઈના સાહેબ બધું જાણે છે છતાં મારી નિમણૂંક કરી.”

“કારણ?”

“સાહેબે માન્યું હતું કે ધરમેદુ એવો હું જ સત્યાગ્રહનું ધર બરાબર ફાટી શકીશ.”

“તમે સત્યાગ્રહ કેમ છોડ્યો?”

“મારા રક્તના યુદ્ધેશુંદમાં બાપુકી વફાદારીનો વારસો છે તેણે ઘેર ક્યોથી.”

“બાપુકી વફાદારી ! ”

“હાજી, હું પંડિત પ્રભાકર સી. આઈ. ઈ. નું ફરજંદ છું.”

“ઓહોહો ! તમે પ્રભાકરના પુત્ર ? તો તો તમે મારા મિત્રના પુત્ર. ઉપરી તરીકે વધારે ઓછું બોલ્યો હોઉં તો માફ કરજો.”

“એ તો હોય સાહેબ. મને એમાં ખોટું નહિ લાગે.”

“તો હવે બોલ પ્રબોધ ! આ કાગઠેવનું શું કરવું છે ? ”

“મોટા ભાઈ ! મને એક માસની મહેતલ આપો. ત્યાં લગીમાં હું કાગઠેવને ન પકડું તો મને કહેજો.”

“તને ફતેહ હમ્મું છું, પણ એક સૂચના : બને કે આ પ્રસાદ જ કાગઠેવ હોય, મારે એક વાર એને તો પકડી જ લેજો.”

“હા, જેવી આજ્ઞા. જરૂર પકડીશ, અને સાથે સાથે બે આવડાઓ પરગણામાં ખૂબ રખડ રખડ કરે છે તેમનેય પકડીશ. તે લોકોમાં અમે કાગઠેવ છીએ એવું કહેતા ફરે છે એવો રિપોર્ટ આવ્યો છે.”

“ભલે, તને સૂઝે તે બધું કરજો; પણ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે એક માસમાં કાગઠેવ જોઈએ.”

“જરૂર, મારો જીવ બચ તો ભલે પણ કાગઠેવને તમારી પાસે હાજર કરીશ.”

પ્રકરણ ૩૮ પ્રબોધચંદ્રનું કવચ

એક દિવસે એક સેવકે પ્રસાદને ખબર આપી કે, આપને બે સાધુઓ મળવા આવ્યા છે. પ્રસાદ આશ્રમ પામ્યો. એ વળી કોણ હશે ?

એ બંને રમતારામ હતા. તેઓ દયાશંકરની ખબરઅંતર પૂછવા આવ્યા હતા.

“ નમસ્તે પ્રસાદ ! ”

સ્વર પરિચિત લાગ્યો છતાં તે પરખાયો નહિ. સાધુઓ તેને પ્રસાદ કહી બોલાવે છે એ પૂર્વ પરિચય વિના ન હોય, છતાં તેઓ ઓળખાતા કેમ નથી ? તેણે આગંતુકો તરફ તાકી તાકી જોયું.

“ કોણ ? રામલાલ, મણિલાલ તો નહિ ? ”

“ હા, તેઓ જ. ”

“ કેમ પધારવું થયું ? ” પ્રસાદે કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“ દાદાની ખબરઅંતર પૂછવા. ”

“ દાદા તો જલમાં છે. ”

“ તે તો ખબર છે, પણ ત્યાં ક્ષેમકુશળ છે ને ? ”

“ તમને ક્યાંથી ખબર ? ”

“ આ રમતારામ આ તાલુકામાં જ ફરે છે એટલે ખબર તો હોયને. ”

“ તો તમે આ ઉપકંઠમાં ક્યારથી આવ્યા ? ”

“ મહિનાઓથી. ”

“ સાધુ થયા તે તીરથજનના કરવા કે આ એક જ તાલુકામાં ભટકવા ? ”

“ મૂળ વિચાર તો બ્રહ્મનાથ ને રામેશ્વર જવાનો હતો પણ તે અમલમાં ન આવ્યો. ”

“ કેમ પ્રબોધભાઈની માયા ન છૂટી ? ”

“ થોડુંક એવું ખરું જ તો. ”

“ તો એમની જોડે રહેતા હશે ! ”

“ ના, એ તો અમલદાર. એમની જોડે એ રાખે ? અને અમે રમતારામ, અમારાથી એકજ સ્થળે રહેવાય પણ કેમ ? ”

“તો શું રોજ રોજ રખડ્યા કરો છો?”

“હા, આજે અહીં તો કાલે ત્યાં. માગીલીખીને ખાવું, જંગલમાં સૂવું ને થોડેથોડે દહાડે દૂરથી ભાઈનાં દર્શન કરવાં એ અમારો કાર્યક્રમ છે.”

“ભલે, પણ તમે તાલુકામાં બહુ ફર્યા છો તો કંઈ નવા-જૂની તો કહો!”

“પ્રસાદ! લોકો થાકી ગયા છે.”

“કાનાથી?”

“ત્યાગથી, ફકીરીથી, સરકારોસીથી, કુરબાનીથી, શહીદીથી.”

“સાચો લડવૈયો કદી થાકતો નથી.”

“પણ તેવો લડવૈયો સોમાં એક.”

“અને બાકીના?” પ્રસાદે પૂછ્યું.

“દેખાદેખો કરનારા. લડાઈ તેમનાં અંતરમાંથી ઊગતી નથી. લડાઈ તેમને માથે પડી વિશ્વદેવા હોય છે.”

“પ્રજ્ઞ થાકી છે તેનું પ્રમાણ શું?” પ્રસાદને રમતારામના વાક્યોમાં હજી વિશ્વાસ પડતો ન હતો.

“પૂછો કાપડીઆને. તેઓ પાછલા બારણેથી પરદેશી કાપડ વેચે છે કે નહિ? તાડીવાળા કહેશે કે તેમનાં પીઠાં બંધ છે પણ તાડીનો વેપાર બંધ નથી. અને વકાતો? તેઓ ફરી અસીલો શોધવા લાગ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓ ફરી ભણવા જવા લાગ્યા છે. પદવીધરો નોકરી માટે વલખાં મારે છે. શેઠીઆઓ સરકારની છૂપી ખુશામત કરે છે.”

“હશે, પણ એવા તો ગણ્યાગાંઠ્યા. વળી એ બધા તો ઉપલા વર્ગના; લડાઈનો ખરો મદાર ખેડૂતો પર છે. તેઓ તો મજબૂત છે જ.” પ્રસાદે નમતું ન મૂક્યું.

“તેઓ મજબૂત હતા, પણ હવે થાક્યા છે, કારણકે તેમની સહનશક્તિ હજી ઓછી છે. તેમનામાંથી જમીનની માયા

અર્ધ નથી. ઢોરઢાંખરનાં દુઃખ તે સાંખી શકતા નથી. વળી દેશી રાજ્યો પણ હવે હિન્દીઓને હાંકી કાઢવાનાં છે. ઉપરાંત ચોમાસું પાસે આવતું જાય છે, ત્યારે માંડવાઓમાં પડી નહિ રહેવાય. માથે મૂશળ-ધારા વરસશે ત્યારે સૌને ઘર સાંભરશે.”

“તમે કહો છો તેવી જ સ્થિતિ હોય તો કાંડે આવેલું દૂધી જવાનું!” પ્રસાદે અકસોસ દર્શાવ્યો.

“વહાણુ કાંડે આવ્યું છે?”

“જરૂર, દેશ થોડા જ મહિના જેટલે તો સરકાર થાપી જવાની છે. તેનું નાણું-પ્રકરણ ડાહી બિઠ્યું છે. અમેરિકામાં બિઠેલી હોહાના વિલાયતમાં પડ્યા પડ્યા છે, ગોળમેજીમાં થતાં ભાષણોએ મળૂર સરકારનાં દિલ હાલ્યાં છે. હવે થોડીક જ સખૂરીની જરૂર છે.”

“પછી સ્વરાજ મળી જશે?”

“અલખત!”

“પ્રસાદ! ત્યારે અમારા પ્રજોધનું શું થશે?”

“અવળી ઘાણીએ તેલ પીલાશે.”

“તે શું તમે ભાષને ફાંસીએ ચડાવશે?”

“દેશદ્રોહીને એવી જ સજા થશે.”

“પ્રસાદભાઈ! સ્વરાજ મળતાં તમે તાજ વિનાના રાજ્ય થશો, તે શું તમારા મિત્રને નહિ છોડવો?”

“હું છોડવું? કદી નહિ, ઉલ્ટો હું પોતે જ ફરિયાદી થઈશ.”

“ભાઈ પર શો આરોપ આવશે?”

“લડાઈ ભાંગવાનો, પ્રજાને દોહ દેવાનો, કાયર થઈ ભાગવાનો.”

“આ વધીવ ને વાણિયા લડાઈ નથી ભાંગતા? આ દહીમાં ને દૂધમાં રહેતા શેડીઆ ગુન્ડેગાર નથી? દેશમાં ગુન્ડેગાર કાણ ને શાહુકાર કાણ એનોજ કાયડો બોલો નહિ થાય?”

“અલ્યાઓ! તમનેય પ્રજોધનું કવચ લાગ્યો છે. નહિતર

આવું આવું ન બોલો. બહુ બકશો તો તમનેય પરાવી દેશું, સમજ્યા?"
પ્રસાદે ધમકી આપી.

“ભાઈના પાશને જીરવી શકીએ એવી શક્તિ અમ ક્ષુદ્ર જીવોમાં નથી. પણ હા, એમના પ્રેમનો રંગ તો લાગ્યો છે.”

“ભાઈ માટે આટલું બધું લાગી આવે છે તો તેને કેકાણે રાખવા હતા ને?”

“ભાઈ કેકાણે છે કે કેકાણે તેનો તોડ કાઢવાનું અમારું ગળું નહિ.”

“ગળું નથી તો જીવ, વકીલાત શીદને કરવા આવ્યા?”

“ક્યાં જઈએ? જ્યાં જવા જેવું છે તે તો તમે જૂના મિત્ર.”

“ખીજું જવાનું સ્થાન નથી?”

“અમારી જાણમાં તો નથી.”

“જૂઠું બોલો છો? પેલા બળદેવસીંગ છે ને! તેમની પાસે જીવ.”

“ઓતારી! એ તો યાદ જ ન આવ્યું. તે ભાઈને બચાવી શકશે?”

“હા, બચાવશે. તેની પુત્રીએ જ આ રસ્તો બનાવ્યો છે તે હવે બચાવશેને!”

“પ્રસાદ! ત્યારે આશાદેવી જ ભાઈનો ઉદ્ધાર કરશે, એમને? પણ તે ઉદ્ધાર કરશે તે તમને ગમશે?”

“ગમશે કે નહિ ગમશે તે જાણવાની તમારે શી જરૂર?”

“તો પ્રસાદ! હવે રામરામ! સ્વરાજ મળશે ત્યારે ભાઈને જે ફાંસી થશે તો પછી અમે કંઈ જીવવાતા નથી. માટે હવે રામરામ!”

રમતારામ રામધૂન બોલતા ચાલ્યા ગયા. તેઓ ઓટલો બિતરતા હતા ત્યારે તેમણે અંદર કેઈને ડૂસકું ખાતું સાંભળ્યું. એ સાંભળવા તો તેઓ આવ્યા હતા. સાવિત્રીનું એ ડૂસકું ભાઈનું કવચ બનશે, તે જીવશે ત્યાં લગી બધું થશે, પણ ભાઈને ફાંસી નહિ થાય એની બંનેને ખાતરી થઈ.

એ પછી તેમની રામધૂનમાં કંઈ નહિ પણ આનંદનો સ્વર પ્રગટ થયો.

પ્રકરણ ૩૯ . . . રમતારામને સજા

ઉપરી અમલદારને રાજી કરવા ફોજદારે પકડાપકડી શરૂ કરી. એમાં પહેલા ઝડપાયા બંને રમતારામ.

બંનેને કચેરીમાં ખડા તો કરવામાં આવ્યા પણ એમના પર શો આરોપ મૂકવો એ સવાલ થઈ પડ્યો. એમના પર એ શંકા હતી કે તેઓ કાગદેવ છે. એ જાહેર થતાં જ રમતારામ આનંદથી ગાંડા ગાંડા થઈ ગયા.

“ હું જ કાગદેવ.” એકે કહ્યું.

“ ના, ના, હું જ કાગદેવ ! ” બીજાએ કહ્યું.

“ ના સાહેબ ! એ જૂઠું બોલે છે.”

“ બેબો સાહેબ ! એ તમને છેતરશે.”

બંનેની કાગદેવ થવાની હરિશ્ચંદ્ર બેઠા કચેરી હસવા લાગી. એથી કચેરીનો મોભો જળવાતો નથી જાણી ન્યાયાધીશે વંટડી વગાડી.

“ અહ્યાઓ ! ચૂપ રહો ! આ કંઈ ચિંતર નથી કે સંવાદ બજાવવા લાગ્યા છો.”

“ ચૂપ રહીએ પણ એક શરતે ! અમે બંને અહીં કુસ્તી કરીએ, પછી એમાં જે જીતે તે કાગદેવ. આમ તમને ખરો આરોપી શોધી કાઢવાની જરાય તસ્દી નહિ પડે.”

વચ્ચેસો હસવા લાગ્યા. ન્યાયનો નીવેડો લાવવાની આ નવી રીત-કદાચ આદિ જુગની જૂની રીત-વાપરવામાં આવે તો ઠેકાણો.

વખત બચી બચ? વક્રીલોને હસતા બેઠા કાગદેવના પદના ઉમેદ-
વારોમાંથી એક જણ બોલ્યો:

“હસો, વક્રીલ સાહેબો, હસો. કારણ અમે અમારે લડી લખ્યે
તો તમારે સામાસામી લડવું નહિ પડે. અમને સળ કરાવવા ને
સળથી બચાવવા લોહીનું પાણી કરવું નહિ પડે.” એટલું બોલી
રમતારામે કદનીની બાંયો ચડાવવા માંડી.

“કાગદેવ સાખીત થવા પડાપડી કરો છો પણ પછી શી
સળ થશે તેનું ભાન છે?” ન્યાયાધીશે કચેરીની રસમ છોડી
તોહમતદારને ચેતાવ્યા.

“ભલે ને સળ થતી. મહિના એ મહિના ભોગવી છટીશું.
પછી તો સ્વરાજ આવવાનું છે એટલે અમે રાજા. ત્યારે કાણ
અમને કેદમાં રાખી શકશે? ઉલ્ટા ત્યારે અમારા દુશ્મની તમે
અધા કેદમાં જશો.”

“એ બધી વાહિયાત વાતો જવા દો. તમારાં નામ લખાવો.”
સાહેબના શિરસ્તેદારે ચરમામાંથી કુદ્દ નળર ફેંટી જણાવ્યું.

“નામ તો બન્નેનું રમતારામ.”

“બન્નેનું એક નામ?”

“હા એક જ! અમે બધી રીતે સરખા છીએ. ભગવાને
જોડ્યા ભાઈ ન કર્યા તે તેની સૂઝ.”

“તમારો ધંધો?”

“સંન્યાસીનો ધંધો વળી શો? છતાં લખવું હોય તો
લખો રખડવાનો.”

“તમે કયા પંથના બાવા છો?”

“અવળપંથના.”

“અવળપંથ તે કેવો?”

“આ નામદાર ન્યાયાધીશના પંથ જેવો.”

“તમે કોરટનું અપમાન કરો છો, તે બદલ દંડ થશે.”

“તો લૂંટ કરીને દંડ ભરીશું, સાહેબ ! લૂંટ વિના પૈસા મળે છે ક્યારે ? તમે પગારથી લૂંટો, વધીતો શીથી લૂંટો, વાણિયા વ્યાજથી લૂંટો, ને ગરાશિયા દાણથી.”

“ચૂપ ! કોરટ તમારો લવારો સાંભળવા માગતી નથી.”

“તો અમને છૂટા કરો.”

“તે પણ નહિ અને. કોરટનું અપમાન કરવા બદલ છ માસની સજા.”

પછી ન્યાયાધીશ ફોજદાર તરફ ફર્યા. “આ લોકો જ કાગદેવ છે તે બાબત પોલિસનો પુરાવો રજુ કરો.”

“એ લોકો કહેતા ફરે છે કે અમે કાગદેવ, એ જ પુરાવો.”

“એમના બોલવાનો તે કંઈ ઢંગ છે કે તેને તમે સાચું માની લીધું ? એ તો કાગદેવના નામે જશ ખાટવાની તરફીબ હશે. એ રીતે બાવાજીઓ લાડવા ખીર સહી કરતા હશે.”

“તો પછી બીજો પુરાવો નથી.”

“એવું હતું તો એમને કોરટમાં શા માટે ગિલા કર્યા ? બિનમુદતી નજરકેદની કલમ વાપરવી હતી ને ?”

કચેરી ખરખાસ્ત થઈ, પણ રમતારામની છ માસની આગલી સજા ખરખાસ્ત ન થઈ. તેઓ કારાગૃહના મહેમાન થયા.

પ્રકરણ ૪૦ તીકડમ-પ્રકરણ

કારાગૃહમાં પણ રમતારામ છાના ન રહ્યા. જેલના મોટા મોટા દરવાજા ને કોટ જોયા કે તેમની જીભને ચેળ આવી.

“મહીં પૂર્ણ છે સત્યાગ્રહી મેંઢા જેવા, બિચારી બકરી જેવા, એમના પડાવને વળી આવડી વાડ શી ? એઓને તો એક જોળ

લીંટી દોરી તેના કુંડાળામાં પૂરો તો પણ નાસી ન જાય. એમને ખાવા ન આપો તો કહેશે કે ભલું થયું, અપવાસ થશે, બાદી મટશે, તબિયત સુધરશે. એમને પાણી ના આપો તો કહેશે ખુદાની મહેરબાની, પાણીના માર્યા મરશું તો ઇમામ હુસેનની પેઠે શહીદ થઈશું, પછી લોકો ઈમાન રાખી શહીદોના સંદર્શ ઉજવશે, તાબૂત કાઢશે.”

અને વિધિપૂર્વક રમતારામ જેલનાં પંખી થયાં. પંખી કારાગૃહના ચક્કરમાં પુરાયાં. એ પુરાયાં ખરાં, પણ બંનેએ પોતાની પાંખ તો ફફડતી જ રાખી. બીજા કેદીઓ કરે તેથી બિલ્કુલં કરવું ને અમલદારો હુકમ કરે તેનો અનાદર કરવો એ બંને માટે સહજ હતું. બધા કાયદાની અવજા કરી તે ચક્કરે ચક્કરે ફરતા, દરેક કેદી જેડે સુખદુઃખની વાતો કરતા, તેમના અંતરની ઓળખ આપતા ને લેતા. કેદીઓને પણ તેમની હાજરીથી પ્રોત્સાહન મળતું કારણકે તે બધાનો બરડો થાબડી હિંમત આપતા. “ગભરાતા નહિ, બિરાદર! સ્વરાજનું પાસું વિચારતથી રવાના થઈ ચૂક્યું છે. પછી તો આપણે રાજા!”

કારાગૃહના દારોગા સાહેબ ભલા હતા. તે બંનેનાં લગી કેદીઓ પ્રતિ ફર થતા નહિ. તેમને સત્યાગ્રહીઓની શુભ નિશા પર આસ્થા હતી. જેલનો અડધો કારભાર તેથી તો તેમણે કેદીઓને જ સોંપી દીધો હતો.

રમતારામ પર ખટલો થયો ત્યારે તેમને તેમની પાસે લઈ જવામાં આવ્યા. તેમણે જેયું કે આ ઈસમો અર્ધગાંડા છે, સગ્ન કરવાથી એઓ નહિ સુધરે, તેથી બહુ વિચાર કરી તેમણે બંનેનો કેસ સ્નેહીલાલને સોંપ્યો.

સ્નેહીલાલ એક કટ્ટર સત્યાગ્રહી હતા. તેમનાં ત્યાગ, સિદ્ધાંત, નિશા અને ટેક માટે બધાને માન હતું. જેલનો અડધો કારભાર સત્યાગ્રહીઓને સોંપાયો હતો તે એમના પ્રતાપે. એમની પ્રતિભાની ને સત્યાગ્રિયતાની દારોગા ઉપર સારી અસર પડી હતી.

તેણે રમતારામને પાસે બેસાડ્યા. બંનેનો પરિચય પૂછ્યો, બીજી આડીઅવળા વાતો કરી, પછી છેવટે જરૂરી વાત આરંભી.

“રમતારામ! જેલના કાયદા ન પાળવા એ કાંઈ સાંઈ કહેવાય?”

“પણ એવા તે નિયમ હોતા હશે કે ભૂખ ન હોય ત્યારે આવું ને તે હોય ત્યારે ના ખાવું?”

“જેલના કાયદા આપણા પેટને પૂછી પૂછીને નથી ઘડ્યા.”

“તો પછી આપણે એ પાળવા શા માટે?”

“અમે બધા ચીવટાઈથી પાળીએ છીએ તે મૂરખા હોઈશું?”

“તમે તેવા નથી એટલે જ તમે તે પાળતા નથી.”

“પોતાનો અપરાધ છાવરી વાળવા ડીક બીજા પર આરોપ મૂક્યા. પણ અમે તમારા જેવા નથી.”

“તો કોના જેવા છો? અમે માણસ છીએ ને તેથી ભૂલ કરીએ છીએ, પણ તમે અમારા જેવા નથી તો કોણ છો?”

“મેં તમને ચર્ચા કરવા નથી તેડ્યા. તમારે આવું ના કરવું જોઈએ.”

“પણ અમે ગમે તેમ કરીએ તેમાં તમારે શું? અત્યારે તો તમે એવું કહ્યું કે જાણે તમે બધા સાધુ અને અમે પાપી.”

“તમે તેવા હો તો પણ અમારે ખાતર અમારા જેવા બનો, કારણ તમારાં પાપના છાંટા અમનેય ઊડે ને!”

“તો પછી તમારા પુણ્યના છાંટા અમને ઊડશે.”

“હા મણિલાલ! કોના છાંટા કોના પર ઊડ્યા છે તેજ સવાલ છે.” રામલાલે કહ્યું.

“ખરી વાત. બાકી બહાર હતા ત્યારે આપણે પાપનું નામ સાંભળી કાને હાથ દેતા અને સમાધિ ચડાવી જતા, નહિ?”

“હા કહું કે ના કહું પણ તેની સ્નેહીલાલભાઈ પર અસર પડવાની છે?”

“જરૂર નહિ, એઓ તો પાકા ઘડા. ટીપાઈ ટીપાઈ સાચા

સત્ય-આગ્રહી થયેલા, ને આપણે તો હજુ નવા નિશાળીઆ.”

“નવા નિશાળીઆ વિના પહેલા તીકડમમાંજ પકડાઈએ?”

“આપણે કંઈ રીઠા કેદી નથી કે તીકડમ ઉપર જીવીએ છતાં દેખાઈએ સાધુ મહારાજ.”

“આપણો સત્યાગ્રહી ઓઠો એટલો પાતળો તેથી ‘બગલમાંની છરી’ છતી થઈ ગઈ.”

“આપણેય પાકા કેદી થઈશું ને ત્યારે ‘ખટલા’ નો ભોગ નહિ બનીએ.”

“હા, ત્યારે સાધુપુરૂષ સ્નેહીલાલને દેખવુંય નહિ પડે ને દાઝવુંય નહિ પડે.”

અત્યારસુધી સ્નેહીલાલ એક છાપું વાંચતા હતા, પરંતુ આ બે જણાનો બડબડાટ ના શમ્યો. તેમણે માન્યું હતું કે આ બંને અપરાધી ગુન્હો કબૂલશે અને પ્રાયશ્ચિત્તમાં એક ઉપવાસ કરવા કહીશ, પણ અફસોસ એમના હૃદયમાં કંઈ ખૂંપે એમ ન હતું. તે બહુ બચાપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યા: “બસ, તમે જઈ શકો છો. તમારા જેવાનો ઉદ્ધાર નથી.”

“ઉદ્ધાર તો અમારો નથી અને તમે શીદને દુઃખી થાવ છો?”

“દુઃખી તો થાઉંજ ને? માફ દિલ તો બધાં માટે સરખું દ્રવ્ય. વળી મને વધુ દુઃખ તો એ કારણે થાય છે કે આ સત્યનો દ્રોહ થઈ રહ્યો છે, તથા તમારી સોજતે બીજા પણ બગડશે.”

“તો સ્નેહીલાલભાઈ, સાંભળો! અમે બગડ્યા હોઈશું તે સૌની સોજતે.”

“એટલે કે તમારો દોષ બીજા પર ઢોળો છો?”

“અમે ખોટો દોષ ઢોળતા નથી, પણ સત્ય વાત કહીએ છીએ. જુઓને આ તમારું છાપું! એ કાયદેસર આવ્યું હશે?”

“એ કંઈ ચોરીને તો નથી આવ્યું.”

“તો કવી રીતે આવ્યું? પવને ઉડીને આવ્યું કે પોતે જ

પગ કરીને?”

“એ તો આ ભાગવતનો ગ્રંથ આવ્યો હતો એનું પૂઠું હતું. એ પૂઠું તાજાં છાપાનું નીકળ્યું તે એક અકસ્માત છે.”

“હશે, પણ એક દિવસ ગીતા આવે, બીજે દિવસે ભાગવત તે ત્રીજે દિવસે બાયબલ, દરેકને પૂઠાં હોય તે તે તાજાં વર્તમાન-પત્રોનાં! એ પણ અકસ્માત હશે!”

સ્નેહીલાલ વિચારમાં પડી ગયા. એ ભાળા બલા શ્રવે એટલો જોડો વિચાર કર્યો ન હતો. તાજાં સમાચારની લાંબી લાંઘણ થઈ હોય તેથી છાપું બેતાં જ અકરાંતિયા પેઠે વાંચી લેતા. તેમને વિચાર ના થતો કે આમ છાપું આવે છે ચોપડીનું પૂઠું બની, ચંપલનું રેપર બની, પાસલનાં વેપટન બની-તે અકસ્માત ના હોઈ શકે. સ્નેહીલાલ બાણુતા હતા કે તેમણે પોતે સ્નેહીઓને છાપાં મોકલવા લખ્યું નથી, કહ્યું નથી, ખરી વાત; તેટલા પૂરતો તેમનો આત્મા ચોખ્ખો હતો, પરંતુ પોતે તે જ્વેલના કાયદા વિરૂદ્ધ વાંચતા તો હતા જ ને. એ ડંખે છેદાઈ છેદાઈ તેમનો આત્મા ચાળણીરૂપ ધરવા લાગ્યો.

“મારા પૂરતી તમારી વાત સાચી છે. હું સાચના શિખરેથી પડ્યો છું, તે માટે અપવાસ કરીશ. દારોગા આગળ એકરાર કરી સજા માગીશ. પણ મારા એકની નબળાઈ બેઈ બધા સત્યાગ્રહી કૃદીઓને એક લાકડે ના હાંકે.”

“જુઓ સ્નેહીલાલભાઈ! અમે કંઈ પારકાં છિદ્ર શોધતા નથી, પણ જો એકરાર કરવા આરંભશો તો તેની યાદી લાંબી થશે અને ઉપવાસ કરનારાનો છેડો નહિ રહે.”

“જેવા નાયક તેથી સેના. તમારા છાંટા બીજા પર પડ્યા જ હશે ને!”

“તો તો મારે કપડું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. હું અહંકારી માનતો હતો કે મેં કૃદીઓને શિસ્ત અને સંયમ શીખવ્યો છે,

પણ તમે કહો તેવું હોય તો તો મેં અંધનાયકે સર્વ અનુગામીઓને કુવામાં ઊતાર્યા છે.”

સ્નેહીલાલના દિલની આ સમ્યાધ બોધ રમતારામને સત્ય-સ્ફોટન કરવા બદલ હુઃખ થયું. તેથી તેમણે હવે સત્ય-પ્રકાશનનું કાર્ય ત્યાંજ ખતમ કરવાનું વિચાર્યું.

“સ્નેહીલાલભાઈ! તમારા આત્માને અકળાવ્યો છે માર્ટે ક્ષમા કરો. હવે અમે જઈએ. જેલના કાયદા અમે બરાબર પાળીશું.”

“થેભો, હવે ના જવાય. મારા પગ તમે લંકા બળે છે એટલે હવે મારે તે બેવીજાણવી છે. એ વિના ઘરના ભોંયરામાં ધૂંધવાતી આગ બુઝાવું કેવી રીતે?”

“હવે આજે જવા દોને એ વાત! કાલ ક્યાં નાસી જવાની છે?” બીજા બે ચાર કેદીઓએ આ વાત પર પડદો પાડવા કહ્યું.

આ પ્રકરણ ચોળીને ચીકણું કરવામાં આવશે તો તેના તેલિયા કાગળમાંથી જે પારદર્શન થશે તે ચોંકાવનારૂં નીવડશે એ આ લોકો જાણી ગયા હતા. માણસના અંતરને ઓળખવાનો કાય જે જડી આવે તો અંદરથી ફેટલા વાનર સ્વભાવના, શ્વાન વૃત્તિના, તથા રાક્ષસમુખા દેખાય! એવું જ બીજાણુ દર્શન દરવાજે આવી જીલું છે એ આશંકાએ જેના પેટમાં પાપ હતાં તેના જીવ ડહોળાવા લાગ્યા.

છતાં સ્નેહીલાલ દૃઢ રહ્યા. સત્યાગ્રહીઓ તો આદર્શ કેદી, એ બ્રમ છે કે સત્ય તે તેમને જાણવું હતું. માણસ સત્યાગ્રહી થાય તેથી એ પકડે તો માણસ મટી જતો નથી. તેની માનવીવારસામાં મળેલી કેટલીક ક્ષુદ્રતાઓ તે ખાદી ધારણ કરે એટલે જ શમી જતી નથી. આદર્શધેલા સ્નેહીલાલે તે પ્રથમથીજ સમજવું બોધવું હતું. તે તે ન સમજ્યા અને હવે સ્વપ્ન-મંગ કલ્પનાવિહારીની પેઠે અંતરમાં અકળાતા હતા.

સ્નેહીલાલના દહાસ્ર આગળ રમતારામનો હલાજ ન રહ્યો.

કેદીઓની છાની કુદરત ઉપરનું હાંકણ તેમને ઉઘાડવું પડ્યું. એ હાંકણ-ઉઘાડની શરૂઆત થઈ કાથિયા-સાદીથી, એની ગાંડોમાંથી ખીડી, દીવાસળી, પેનસીસ, પૈસા, કાતર-ચરખટલાની વસ્તુઓનું પ્રદર્શન નીકળ્યું ! એક એક વસ્તુ ખુલ્લી થતી ગઈ કે તેનો શ્યામ પડછાયો એક એક કેદીના મુખ પર છવાતો ગયો.

સાદી પછી ચંપતોનો વારો આવ્યો. એની એડી ને તળિયામાંથી કાગડીની દુકાન નીકળી ! લલિયાની કચેરી નીકળી ! બહારથી આવેલા ને અંદરથી બહાર જવાના માતાને, પિતાને, પુત્રને, પુત્રીને, પ્રિયાને, મિત્રને, સગાને, સ્નેહીને. સૈનિકને-અનેકને લખેલા પત્રોનો એક દગલો થયો. સ્નેહીલાલ જોઈ રહ્યા. આ પગરખાં હતાં કે ટપાલ-રખાં ! આ તે મોજડીઓ હતી કે ડાક-પેટીઓ !

પછી ઊઘડી દવાની બાટલીઓ ને દંતમંજનની ડબ્બીઓ. અંદરથી સૂકો મેવો નીકળ્યો, મુખવાસના દાણા નીકળ્યા, દ્રાક્ષ, કીસમીસ, પીસ્તાં, બદામ તથા એલચી, વરિયાળી, લવિંગ તથા ધાણાની દાળઃ બધાં હતાં તે અપટ્ટી અપટ્ટી. દંતમંજનની ડબ્બી એથી વધારે શમાવે પણ કેવી રીતે ? કારણ એ ડબ્બીમાં જડતી લેનારને ઠગવા મહોડા બાબુ તો થોડું થોડું મંજન રહેતું. બાટલા અલ્પ મેવાથી કે મુખવાસથી માણસને શો સંતોષ વળતો હશે ? પરંતુ એનો જવાબ એના વિયોગી કેદીઓ આપે તે જ ઈષ્ટ છે.

આવાં તો અનેક તીકડો નીકળ્યાં અને તે જેમ જેમ નીકળતાં ગયાં તેમ તેમ સ્નેહીલાલનાં પડખા ખુલતાં ગયાં. તેનો આત્મા પૂછવા લાગ્યો : આપણે સત્યાગ્રહીઓને કારાવાસમાં આણી તપસ્વી બનાવીએ છીએ કે પાપી ? કારાવાસની તપ-ગુફામાં માણસની મહત્તા પાંગરવી જોઈએ તેને બદલે આ તો જોડી દાઢેલી કુદરત પીલા કાઢતી હતી.

પ્રકરણ ૪૧ . . . કાગદેવ પકડાયો ?

પ્રસાદ પકડાયો. તે ખુશ થયો. તેની જ્યજ્ય ઓલાવા લાગી. તેના ગળે હારનો સુમાર ન રહ્યો. તેના માનમાં બજાર બંધ રહ્યાં, નિશાળો બંધ રહી, મિલો બંધ રહી, મજૂરોનાં સરઘસ નીકળ્યાં, વિદ્યાર્થીઓની સભા થઈ. ‘પ્રસાદચંદ્રની જે અને પ્રબોધચંદ્રની જે’ એ દોષણ શરીરો શરીરો ગાળવા લાગી. એના પડધા કાચી બેલમાં બેઠેલા પ્રસાદના કાને પહોંચ્યા. તેની છાતી ગજગજ ફૂલવા લાગી. તેનું સત્યાગ્રહી થવું સાર્યક થયું. તેનું જીવન ધન્ય ધન્ય થયું.

પરંતુ એનો એ આનંદ ક્ષણજીવી નીવડ્યો કારણ કે થોડી થોડી વારે સિપાઈઓ અને કચેરીના કારકૂનો કાચી કેદની ઓરડીમાં આશ્ચર્યની નજરે ડોકાવી જતા હતા, તેઓને પ્રસાદે કાન કરડતા સાંભળ્યા.

“ આ કાગદેવ ! ”

“ મારો વહાલો ખરો ઉસ્તાદ ! ”

“ પાસે ને પાસે અને આવે ને આવે. ”

“ છતો ને છતો અને છપો ને છપો. ”

“ ફીક બનાવ્યા બધાને. ”

“ અરે બુદ્ધ આશ્રમવાળાને પણ બજાર તહિ કે પ્રસાદબાઈ તેજ કાગદેવ. ”

“ અરે એમ તો એ ચોટ ને ચકલે કાગદેવને ગાળા દેતો હતો. ”

“ ગાળા નહિ દે તો ફાઇને વહેમ આવે ને ? ”

“ બહુ સતો થતો કરતો તે તેથી જ હશે. ”

“ ગમે તેમ કહો પણ એ એની મોટાઈ, કે કામ કરે એ ને જશ જમા કરાવે બીજના નામે. ”

આવાં આવાં અનેક પ્રશંસાયુક્ત, વાક્યોએ પ્રસાદના કાન

ઊભરાયા. આ વાત બહાર પણ પ્રસરી હશે એટલે પ્રસાદ્યંદ્રની જ્યના સ્થાને કાગદેવની જ્ય બોલાતી હતી. એ જ્યનાદની ઘોષણા પળે પળે વધતી ચાલી. પ્રચ્છન્ન કાગદેવ પકડાયો છે એ વાત ગામડે ગામડે વાના વેગે પ્રસરી હશે તેથી વિરોધી અને મિત્ર અને જાતનાં ગામો કાગદેવનાં દર્શને આવ્યાં હતાં. મિત્રો અને તેની ભલામનો લાભ પામેલાઓ તેનાં ગુણગાન ગાવા આવતાં હતાં, વિરોધીઓ અને તેના તાપની ઝાળે દાઝેલાં તેની નામોશી જોવા આવતાં હતાં.

કચેરી બહારના મેદાનમાં માણસો માતાં ન હતાં, જાણે કે જાત્રાનો મેળો ભરાયો. જગન-વરામાં નાતો ભેગી મળી. મહાસભાની તાલુકા પરિષદનું અધિવેશન શરૂ થયું. બધાના મુખે કાગદેવના પર-ચાતી જ વાત. કાગદેવનાં કામો અદ્ભુત હતાં તેવું જ અદ્ભુત એનું શરીર છે, એવી કલ્પના પણ વહેવા લાગી—એક મુખેથી અનેક મુખે, અનેક મુખેથી અસંખ્ય મુખે. કાઠએ કહ્યું એને બાવીશ આંગળી છે, તો કાઠએ કહ્યું એને ત્રણ આંખ છે. કેટલાકે એને રાવણનાં માથાં બદલાં તો કેટલાકે એને બાણાસુરના હગ્ગર લાથ. પ્રસાદનું, એ તો એ ભયંકર માયાવીનું પ્રાસાદિક સ્વરૂપ હતું, બાકી એનું અંદર તો વૈતાલભૂતનું, તાંડવની કાળીનું.

આવી આવી કલ્પનાઓએ ટોળાની ઉત્સુકતા વધારી મૂકી. તેણે કાગદેવને જોવા માગણી કરી. કચેરીના દરવાજા બંધ કરી દેવામાં આવ્યા. પણ બંધ કરનારને શંકા પડી કે આ વિશાળ માનવબોધ આગળ આ અવરોધ કેટલી ઘડી ટકશે? લાડીબંધ સિપાઈઓ અંદર જવાનો રસ્તો આંતરી ઊભા, પરંતુ તેમના પગ પૃથ્વી પર ઠરવા ન હતા. જનસાગરનો ગુરુવાળ જાણે કે હમણાં તેમને કોવિદ કાઢશે ને કોણ જાણે ક્યા કઈ કંઈ દેશે એ ભયે તેમનાં તન મન અને કંપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી પ્રબોધચંદ્ર બહાર આવ્યો પણ તેને જોઈને તો ટોણું

હિલોળે ચડ્યું. ‘એ ચંડાળે જ પ્રબળના પરમેશ્વરને કેદમાં પૂર્યો છે.’
 ‘ઓ ફોજદાર! યાદ રાખજો, તારી તો રેવડી દાણાદાણુ થશે.’
 ‘આજે રાતેજ ખોડિયારમાનું અપ્પર તને ભરખી જશે.’ ‘હજી
 એત અને લોકાના લાડકાને છોડી દે, નહિ તો કદન અને લાડકાની
 બચસ્થા કરવા માંડ.’

આ વાક્યધસારાનો માર પ્રબોધવ્યંદ્રની વળજર છાતી પણ
 ઝીલી ન શકી. તે વિચારવા લાગ્યો, ‘આ પ્રસાદ ઉપર તો હજી
 શંકાજ છે. એજ કાગદેવ છે તે તો પુરવાર થાય ત્યારે. પણ તે
 પહેલાં આ પ્રબ્ધ એના પર કેટલી વારી બાય છે. કાગદેવ સાચે જ
 શું મંત્રતંત્ર બાળતો હશે? તેણે વસતી પર વશીકરણ તો નહિ
 કર્યું હોય?’

લાગતું તો એવુંજ હતું. બાપા સાવિત્રી જેવી લોકપ્રિય
 સેવિકાનો પણ વક્કર ન પડે એવું અને? તે ટોળાંને શાંત રહેવા
 સમજાવતી હતી. તે વળી કહેતી હતી કે, પ્રસાદ એ કાગદેવ નથી,
 પણ તેનું કહ્યું માને દાણુ?

“તે તમે નહિ બાણો બહેન!”

“પોતે કાગદેવ છે એવું જો તમને કહે તો એ છપેદ
 રહી શકે?”

“તમે સત્યના આગ્રહી પછી એને છૂટથી કરવા દો?”

એક એ જણે તો સીધા આરોપ પણ મૂક્યો. ટોળું આજે
 સારાસારતું બાન બૂલ્યું હતું. દિવસોના દિવસો જેનાં દર્શન માટે
 ઝંખના કરી તે પ્રગટ થાય છતાં સરકાર અને સાવિત્રી તેનાં દર્શન
 કરવા ન દે એ લોકો કેમ સાંખી લે?

“પ્રસાદભાઈને કાગદેવની કીર્તિ મળે છે તે તમને ખૂંચતું હશે!”

“આવી વાહવાહ પામવી હતી તો થવું હતું ને કાગદેવ.”

“તો ભટકવું હતુંને જંગલેજંગલ.”

ટોળું વીકરે ત્યારે બલાબલાનું માન રાખતું નથી. તે પોતાની

સાચી ચા ખોટી જુદા છોડતું નથી. એ વંટોળની ધૂળ પેટે ડમરીએ ચડે છે, આડમાં જે કોઈ આવે તેને ધૂમરી ખવડાવે છે ને બીચે લઈ જઈ પછાડે છે. આંધીના તુફાનને નમી પડે તે ખચી જાય, જે સામું થાય તે ઝાડનાં હાડપાંસળાંય જોવા ન મળે.

કાગદેવના દર્શન માટે ઉલટેલા ટોળાની આજે એવી દશા-મનોદશા હતી.

તેથી સાવિત્રી સમજી ગઈ કે આવા સમૂહનો ભ્રમ ભાંગવો સહેલ નથી. ભ્રમ ? ના, ના. લોકોની તો હવે એ અચળ શ્રદ્ધા હતી: પ્રસાદ તેજ કાગદેવ. હજાર હજાર લોકોનો એવો અડગ વિશ્વાસ જોઈ બિલ્ટો સાવિત્રીનો પોતા પરનો વિશ્વાસ ઘડીભર ડગ્યો. હું પોતેજ કદાચ ભ્રમમાં કેમ ન હોઉં ? પ્રસાદ પ્રચ્છન્ન કાગદેવ હોય પણ ખરો. પ્રસાદ પણ જેલમાં બેઠો બેઠો એવી શંકા કરી રહ્યો હતો. અગણિત મનોની પ્રબળ ઘોષણાએ તેના મન પર પણ અસર કરી હતી. “હું જ કાગદેવ હોઉં પણ ખરો; માફ એ સૂક્ષ્મ શરીર કેમ ન હોય ? મારી ઉત્કટ દેશભાવનાએ જ એ રૂપ કેમ ધાર્યું નહિ હોય.”

સાવિત્રી સરી ગઈ કે પાછું લોકોનું ધૂમરાણ શરૂ થયું.

“અમારે કાગદેવનાં દર્શન કરવાં છે.”

“અરે ! એ પ્રસાદને તો જોઈ જોઈ જૂનો કરી મૂક્યો છે, હવે નવું શું દેખવાનું છે ?” મામલતદાર સાહેબે દલીલ કરી.

“પણ અમારે એને કાગદેવના રૂપે જોવો છે.”

“અમારે એને હજાર હાથવાળો જોવો છે.”

“અમારે એનું ત્રીણું નેત્ર જોવું છે.”

પ્રજ્ઞની ગાંડી ઘેલછા જોઈ રાવસાહેબ હસ્યા. માણસ ભ્રમમાં બૂલે છે ત્યારે કેવો બધિર બને છે ! પછી હસતાં હસતાં તે બોલ્યા:

“તમારે તમારો શીંગડિયો ને દંતુડિયો દેવ જોવો હોય તો સવારે અતાવીશું. અત્યારે તો કેદના દરવાજા બંધ થઈ ગયા.”

“અંધ થઈ ગયા હોય તો ઉઘાડો.”

“તમારો ભરોસો શો?”

“રાતોરાત તમે એને અમદાવાદ ઉપાડી ગયો તો?”

“તરત હાન ને મહા પુણ્ય.”

“શુભસ્થ શીઘ્રમ્.”

આવાં આવાં વાક્યોનો વરસાદ વરસ્યો. અંતે અમલદારો હાર્યા, પ્રગ્નહઠ છૂટી. રાજહઠ કરતાં ટોળાની હઠ બળવાન છે તે પુસ્તક થયું.

પ્રસાદને એક સળિયાવાળી બારી આગળ કાવવામાં આવ્યો.

‘કાગદેવની જ્ય’ થી આકાશ ગાજી ઉઠ્યું. એ જ્યકારનો ઇન્કાર કરવો પ્રસાદ માટે અશક્ય હતો. કદાચ તેણે તે ઈચ્છ્યો પણ નહિ હોય.

પ્રકરણ ૪૨ પ્રસાદ કે કાગદેવ ?

પ્રસાદની લોકપ્રિયતાએ દયાશંકર પરના પ્રગ્નતા પ્રેમને પણ આવરી લીધો, નહિ તો દયાશંકર છૂટીને આવ્યા તેને લેવા સ્ટેશન પર સાવિત્રી એકલી જ હોય ? પ્રગ્નવર્ગ કચેરીના બારણે કાગદેવના દર્શન માટે ઉપર તળે થતો હતો ત્યારે સ્ટેશન પર માત્ર બેઠ જણા હતાં. એક ગિતાર દયાશંકર અને બીજી, તેને લેવા આવનાર સાવિત્રી. ‘કેદખાનાનું કંપાઉંડ પ્રસાદ ગિર્દે કાગદેવના જ્યનાદથી ગોરંભતું હતું ત્યારે સ્ટેશન સૂનકારે સમસમતું હતું. દયાશંકરને વિદાય આપી તે દિવસની ભીડ ક્યાં અને આજની આ નિર્જનતા ક્યાં ? એટલેકેમ પર કદાચ ગિરદી હશે એવી દહેશતથી અવસ્થા બળવાળા ગિતારેલા રેલ્વે સિંચાઈ અચરજ પામ્યા. સત્યાગ્રહનો જીવાળા ગિતારી ગયો ?

પ્રજ્ઞના ઉત્સાહની ઓટ આવી ? તહિતો કોઈ ચકલુંય કેમ ફરકતું નથી ?

દયાશંકર સરથસ-સામૈયાના અને જ્યજ્યકારના ભૂખ્યા ન હતા. એ સાધુવૃત્તિના સાચા સત્યાગ્રહી 'વાહ વાહ'ની અપેક્ષાથી પર હતા. છતાં એમનેય આશ્ચર્ય તો થયુંજ. સ્ટેશન સુતું કેમ ? સાવિત્રી એકલી કેમ ? પ્રથમ વિચારે એમને અમંગળની શંકા આવી. કોઈનું મૃત્યુ તો થયું નથીને ? આખો રસાલો મૈયતમાં તો નથી ગયોને ? દ્વિતીય વિચારે તેમને આનંદ થયો. ચાલો ફીક થયું, શાંતિથી આશ્રમે પહોંચી જવાશે. દાદુ દૌહિત્રીને એકચિત્તે મળી શકશે, વગર વિશ્લેષે સુખદુઃખની વાતો કરી શકશે.

ગાડીમાંથી દાદુ ઊતર્યા—ન ઊતર્યા કે દૌહિત્રી પગે પડી. તે કેવળ દ્વચક્ષરી શબ્દજ બોલી શકી:

“દાદુ !”

“બેટા !” પ્રણામ કરતી દૌહિત્રીને છાતીમાં સમાવી વૃદ્ધ દાદુએ પણ દુકોજ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

વડીભર બંને એકમેકમાં લીન થઈ રહ્યાં. દિશાઓની ગોદમાં કોઈ ઉપા એકાકાર બની ? કોઈ સંધ્યાએ સમુદ્રમાં આત્મસમર્પણ કર્યું ? કોઈ તારિકાએ ચંદ્રિકામાં તેજ-નિમજ્જન કર્યું ? કે પછી દરિયા દાદાએ કોઈ નાનકડી નદીને અંતરમાં ઊતારી દીધી યા કોઈ ટુંગર દાદાએ વિખૂટી લિમ-વાહણને ઉદરમાં સમાવી દીધી ?

બંનેનો મિલનનો હર્ષોદ્રેક શમ્યો એટલે દયાશંકરે જિજ્ઞાસા બતાવી:

“એકલીજ આવી ?”

“એકલીજ છું એટલે એકલીજ આવું ને !”

“પ્રસાદ ક્યાં ગયો ?”

“આજે પકડાયો છે.”

“કાણે પકડ્યો ?”

“ પ્રમોધચંદ્રે. ”

“ એણેય ઠીક મોકા સાધ્યો. હું છૂટવાનો છું એ જાણીને જ એણે આ ધરપકડ કરી હશે. મને, એના એક વખતના દાદાને, પ્રસાદને મળવાહળવાનો જરા તરા આનંદ મળે તેટલુંય એને ખૂંચ્યું હશે ? ”

બંને બહાર આવ્યા.

“ દાદુ ગાડી કરી લઇએ ? ”

“ ના બહેન, આ શાંત ચાંદનીમાં પગે ચાલીએ એ ઠીક છે. ”

“ તો જેવી તમારી મરજી. ”

બંનેએ છાવણી તરફ પગ ઉપાડ્યા. બગ્ગર, રસ્તા બધું નિર્જન હતું. તે જોઈ દયાશંકરને વિચાર આવ્યોઃ આઠ વાગ્યામાંજ બધાં સૂઈ ગયાં ?

સાચે જ, એવો વિચાર ઉપજે એવી નિર્જનતા ભરવસતીમાં ભરાઈ પડી હતી. શેરીઓ સૂનકાર હતી. માત્ર થોડી થોડી વાર એ સૂનકાર વચ્ચે ચોગાનમાં ચાલતા હોઠારાના પડવા ગળું ઊઠતા તે ભેંકાર વધારતા, મરવા સૂતેલાના ઓરડાની શાંતિમાં કટકે કટકે કપાતા જીવની ચિત્કાર વાણી પેઠે.

“ બહેન ! બધું સુમસામ કેમ છે ? ”

“ સર્વે સહકુટુંબ દર્શને ગયાં હશે. ”

“ ક્યાં ? આજે એવો તો કયો તહેવાર છે કે બેરાંછોકરાં બધાંય દર્શન કરવાં ગયાં ? ”

“ આજે દેવ પ્રગટયા છે. ”

“ કયા દેવ ? ”

“ કાગદેવ. ”

“ એ વળી કયો દેવ ? ક્યાં પ્રગટયો છે ? ”

“ કાચી કેદમાં, કચેરીમાં. ”

“ પેલા અસહકારી ખારવટિયા કાગદેવની વાત કરે છે ? ”

“ હા, તેની જ. ”

“ તે પકડાયો ? ”

“ હા, પોલિસ એવું કહે છે; અને પ્રજ્ઞએ તે માની લીધું છે. ”

“ પ્રજ્ઞનો એ બહુ વહાલો છે, નહિ ? ”

“ હા, પ્રજ્ઞને મન એ બીજો ભોજરાજ છે, કણુ દાનેશ્વરી છે, પરદુઃખભંજન વિક્રમ છે. ”

“ વારાફરતી જેલમાં આવતા લોકો પાસે મેં એનાં બહુ વખાણ સાંભળ્યાં છે, એ સાચાં છે ? ”

“ એનાં સાધનનો વિચાર છોડીએ તો એની સાધના અભૂત-પૂર્વ છે. શૈભાંચક રાજપૂત-યુગની યાદ કરાવે એવી છે. ”

“ એ છે કાણુ ? ”

“ જરાક કાન દધને એના જ્યનાદના પડધા સાંભળો એટલે જાણી શકશો. ”

“ પ્રસાદચંદ્રની જય, કાગદેવની જય ! ”

એ હર્ષધોષથી જાણે આખા વાતાવરણના તાર હર્ષ-થડકારે થડક્યા, અને દયાશંકર ચમક્યા.

“ શું પ્રસાદ તે જ કાગદેવ ? ”

“ એવો એના પર આરોપ છે. તેટલા જ માટે તો એની ધરપકડ થઈ. ”

“ પ્રસાદ કાગદેવ ? સ્વભાવે સુંવાળો, સાહસોથી સો ગજ દૂર રહેનારો અને સત્યનો આગ્રહી પ્રસાદ તે કાગદેવ ? માની શકું કે પ્રબોધચંદ્રનું પતન ન થયું હોત તો તે કાગદેવ થઈ શકત, પણ પ્રસાદ કાગદેવ ? આમ તો એકઠે એકથી નહિ પણ સોથી બોલવા પડશે. ”

“ દાદુ ! આમ આશ્ચર્ય ન પામે. દુનિયામાં ઘણી વસ્તુ દેખાય છે તેવી અંદર નથી હોતી. સુશોભિત છદ્મવરણનો ગળ હોય છે ધુમાડો જ્યારે કાંટાળાં તે ખરબચડાં અનનાસનું અંતર હોય છે. ”

ગળ્યું ગળ્યું. માનવીનું મન કોઈ માપી શક્યું નથી, નહિતો કોણ માનત કે પ્રબોધચંદ્ર દેશીનો મરી પરદેશીનો થશે, પ્રિયજનને તથા અપ્રિયજનોને સ્વજન કરશે, આદર્શોને મરદૂરી અધમતા પહેરશે ?”

“ પ્રબોધ જેવો ઉત્પાતિયો ને મરણિયો દિમુખી તો શું પણ ચતુર્મુખી જીવન જીવી શકે એ માની શકાય, પરંતુ પ્રસાદ પરાક્રમ કરે એ હજી ગળે બિતરતું નથી.”

“ મને તો એનાં પરાક્રમે કસ્તાં એની એ રૂપે જીવવાની શક્તિ માટે વધારે આશ્ચર્ય થાય છે. હું પાસે ને પાસે છતાં મને ખબરે પડવા ન દીધી ! પડદા પાછળ બીજું જીવન હતું તેને છુપાવવાજ એણે પ્રસાદરૂપે સત્યનો અને શાંતિનો અતિ આગ્રહ એવો હતો, અને કાગદેવનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો હતો.”

“ સાવિત્રી ! મારા આ બંને શિષ્યો દિમુખી નીકળ્યા. એક સત્યાગ્રહીમાંથી સરકારી થયો અને બીજો અ-સત્યાગ્રહી મને નવાઈ લાગે છે તે એ, કે મારા પ્રેમધર્મનાં સત્યધર્મનાં શિક્ષણના પરિણામ આવાં કેમ આવ્યાં ! હશે હરીન્દ્રા. પણ સાવિત્રી ! તું પ્રસાદને મળી આવી ?”

“ ના, કોઈને મળવા દેતા નથી.”

“ હજી તો કાચી કેદમાં હશે ને ?”

“ ખરી વાત. પણ એનો અપરાધ એવો છે કે જેની સાબિતી સહજે ના મળે એટલે એને વગર કેસ ચલાવ્યે નજરકેદમાં રાખવાનો છે. આમ કાચી કે પાકી જેવી કહો તેવી કાયદેસરની કેદ એને મળી ચૂકી.”

“ ત્યારે હું એને મળી નહિ શકું ?”

“ લાગે છે તો એબુંજ. આજે રાતે એને અમદાવાદ કે ક્યાંક ઉપાડી જશે.”

“ એણે અપરાધ કબૂલી લીધો ?”

“ તે તો શી ખબર પડે ? પણ એ અપરાધ-સ્વીકાર કે ગૌરવ-સ્વીકાર ?”

પ્રકરણ ૪૩ પ્રમુખપદને પાત્ર

રમતારામને જે સ્વરાજની બીક હતી તે આવી પહોંચ્યું. તેઓ કહેતા કરતા કે પ્રજા તો પડું પડું થઈ રહી છે પણ ત્યાં તો તે છૂતી, ફરી ટટાર થઈ ગઈ. પડેલા હતા તેય વગર ટેકે ઊભા થયા, જાણે કે કદીય પડયા નહિ હોય એમ છાતી કાઢી ચાલવા લાગ્યા. સાચા શરાઓ તો બિચારા પાછળ રહી ગયા અને તિસમારખાંઓજ “વાતમારુ”નો ચાંદ પહેરી કરવા લાગ્યા.

ઝાંધી-ધરવિન તલનામા પર સહી થઈ એ સ્વરાજના ખરડા પરજ દરકત થયા એમ ઘણાએ માન્યું. પ્રજામાં હિતસાહની ભરતી ચડી. ઘરેઘર દિવાળીના દીવા થયા. કેટલાંય ઘરોમાં રહ્યાં સહ્યાં વિદેશી વૃગડાંની હોળી થઈ. રસોડામાં હોળી દિવાળીનાં પરબો એક સાથે મંડાયાં. ત્યાં પકવાન અને રસપાકના થાળો ઉભરાવા લાગ્યા. શોકનાં સૂતક ઊલતાં આનંદના આચ્છવો શરૂ થયા. હિજરતીઓ આવ્યા, તેમણે અવાવરા ઘરમાં રંગરોગાન કર્યાં. કેદીઓ આવ્યા, તેમણે પાતાળે પહોંચેલા પેટને હિમાલયે પહોંચાડ્યાં. સ્વયંસેવકો આવ્યા, તેમણે અતિશ્રમિત શરીરોને સુખાસનને સ્વાધીન કર્યાં. સેવિકાઓ આવી, તેમણે રસછવનમાં નવી મધુરજનીઓ શરૂ કરી.

ઘર ઘરના ઉત્સવો પૂરા થયા પછી સામાજિક સંમેલનો શરૂ થયાં. સાથે શરૂ થયાં તેરમાના વરાને લજવાવે એવાં પંચ-ભોજનો, લઘુરુદ્રનાં અનુષ્ઠાનોને આંખે એવી સત્યનારાયણની કથાઓ, લગ્નના માંડવાના મોઢે મેશ ચોપડે એવા સભા-શણુગારો, તથા ડાયરા દરબારને દબાવી દે તેવી મિજલસો.

ઉપકંઠ તાલુકામાં પણ આવું એક સંમેલન યોજાયું હતું. સભા માટે એક મોટો માંડવો બાંધવામાં આવ્યો હતો. લાકડાં લાવ્યા ઇમારતી લાકડાંની લાતીવાળા મહીજભાઇ, તો કપડાં લાવ્યા કાપડ

મહાજનના પ્રમુખ વિશ્વમોહનદાસ. વહોરાજીઓ ખતી લાવ્યા અને પારસીઆવાઓ ખુરશી ટેબલ લાવ્યા. જોતજોતામાં માંડવો તૈયાર. પછી પાણી છંટાયું, જાજમ પથરાઈ, ખુરશી ટેબલો ગોઠવાયાં.

સભાના સમયથી એક કલાક પહેલાં ગામડે ગામડેથી લોકો આવતાં હતાં, કોઈ પગપાળાં તો કોઈ ગાડાંમાં. કોઈ જીવતા ઘોડે ચડી તો કોઈ ચંત્ર-ઘોડાની તેલગાડીએ ચડી. અઢારે વર્ણ આવતી હતી. સર્વણે અને અર્વણેમાંની અસંખ્ય વર્ણોનો જનમાં જતા હોય તેવો ઉત્સાહ હતો. મિયાં-મુલ્લાંઓ જાણે ઇદેમિલાદના મેદાનમાં જતા હતા, જરથોસ્તી ખિરાદરો જાણે પતેતીના મેળાવડામાં આવતા હતા.

સભાસ્થાન ચિહાર હતું. મોટા મોટા મોવડીઓ મોડ પહેરીને મોવડે બેઠા હતા. એમના પછી નગરજનો, શિષ્ટજનો અને ગૃહસ્થ-જનોની હાર હતી. પહેલી હાર ખુરશીઓ પર હતી, બીજી હાર જાજમ પર હતી, અને ત્રીજી હાર—જે બીજ અને ભરવાડની હતી, હાળી અને હેલકરીની હતી, ગરીબ અને ગરબાંની હતી, ઝોરમાયાં જેવાં વસવાયાંની હતી—છેલ્લે ઉઘાડી જમીન પર હતી. સામે ચાલી આવતા સ્વરાજમાં—કહેવાતા સૌ—રાજમાં—સર્વની શી વ્યવસ્થા થવાની હતી તેનું અંતે પહેલાંથી પ્રતિજ્ઞ પડ્યું હશે ?

સભાસ્થાને શાંતિ જાળવવા પોલિસો આવ્યા હતા તે ઝોરમાયા અને ઝોશિયાળા જેવા દૂર ઊભા હતા. એમનું સ્થાન હવે સ્વયં-સેવકોએ લીધું હતું. એમની લાઠીઓથી વધારે સારી ને વધારે તેલ ખીંચેલી લાઠીઓ તેમના ખભે હતી. જેમના ખભે તે ન હતી તેના હાથમાં ચાંદીની જોખીવાળા નેતરના સટકા હતા. તે વા સાથે વાતો કરતા હોય એમ ડાહ્યા કરતા હતા. નવતરા કસરતખાજની પેઠે જ્યાં ત્યાં કમાન પડતા ને બેઠા થતા હતા. પરંતુ આ શાંતિ—રક્ષકો શાંતિ જાળવવા માટે હતા કે શોભા માટે હતા તે એક પ્રશ્ન હતો. કારણ માંડવાનું મહરત થયું ત્યારથી હોકારાનું પણ મંગલાચરણ

થયું હતું. માયાવી રાક્ષસના જેવું તેનું કદ વધતુંજ ન હતું હતું. હવે તો સર્વે સ્વાધીન. એ નવપ્રાપ્ત સ્વાધીનતાનો પ્રથમ ઉપયોગ સૌ જાણે છટી જીભે વાતો કરવામાં કરતા હતા.

સભા સમસ્તને આ અશાંતિ અનુમતી ન લાગી. લાગે પણ ક્યાંથી? એને અવતાર અને આકાર આપવામાં સર્વનો સમાન હિસ્સો હતો, પરંતુ એમાં જેનો ભાગ ન હતો તેવા દુર મૂળા ઊભેલા પ્રબોધચંદ્રને તે કણ્ઠકટુ લાગી. પોતાની જૂની અમલદારની ટેવ મુજબ તે તેનાથી સહન ન થઈ, તેથી તે આગળ આવ્યો.

પણ તેના માટે દરવાજા ખંધ હતા. દરવાજે ઊભેલા સ્વયંસેવકોએ તેને રોક્યો.

“અહીં તમારું શું કામ છે?” હાથમનો સટકો હજાવી એક નાયક જેવા લાગતા ખિરાદરે તેને રોક્યો.

“કેટલી ગરબડ?”

“તે જોવાનું કામ તમારું નથી. તમારાં રાજ હવે આથમી ગયાં.”

“ભલું ગયા, પણ તમારાં નવા ઉગ્યાં છે તેમાં આવું અંધેર?”

“એ છે ઉત્સાહનું પૂર—પહેલા વરસાદનું હાથીપૂર!”

“પરંતુ એ હાથીને વશમાં નહિ રાખવાનો?”

“રાખીએ કે નહિ રાખીએ તે અમારી અરજ. તમે વચ્ચે શીદને માથું ખાવ છો? એ કેદી હાથી છૂટ્યો છે તો ભલેને એ વહી પગ છૂટા કરે!”

પ્રબોધને પાછા આવવું પડ્યું. લોકોમાં રહેલો ગાંઠો હાથી એની જ વાટ જોતો હતો કે શું? તે ખરાડી ઉઠ્યો:

“શરમ છે એ દેશદ્રોહીને—”

“ધિક્કાર છે એ ઘરભેદને—”

“તારી ઘેર ખોદાય, ઓ ઘરખોદુ!”

“તારી એહ ખડકાય ઓ કાટીમુઘા!”

આવાં આવાં તો અનેક કૂંડોની સ્વસ્તિ-વચનોની વર્ષા વરસી.

બીજને હોત તો શરમનો માર્યો મરી જત અથવા કાળનો માર્યો ફોજદારનું પાણી બતાવત. પણ પ્રબોધ તો પ્રબોધ જ હતો, શાંત અને સુશીલ, સૌમ્ય ને સસ્મિત. તે માત્ર એકજ વાક્ય બોલ્યો: ‘ભલે મારાં પાતક ધોવાતાં!’

પ્રબોધે તો આ ફિટકાર ખમી લીધો પણ સભામાં બેઠેલા રામલાલ-મણિલાલથી તે ન ખમાયો. પ્રબોધભાઈનું અપમાન? પ્રબોધ દેશદ્રોહી? એ દેશદ્રોહી તો આ બધા કયા સાધુના સરદાર છે? તેમણે પ્રબોધના અપમાનનો બદલો લેવાનો નિર્ણય કર્યો.

બંને સભા વચ્ચેથી ઊઠ્યા. ચારે તરફ જોવા લાગ્યા. તેમણે જોયું કે પ્રમુખની ખુરશી ખાલી છે. બસ, એકજ પળમાં તેમણે સામસામી ઈશારો કરી કંઈક રમત ગોઠવી કાઢી. બંનેએ વ્યાસ-પીઠ તરફ પગ ઉપાડ્યા. આગળ રામલાલ ને પાછળ મણિલાલ. સભા ચૂપ થઈ જોવા લાગી કે શું થાય છે.

સભા-મંચ ઉપર પહોંચતાંજ મણિલાલે બોલવા માંડ્યું: “તમારી સંમતિથી પ્રમુખની ખુરશી પર બેસું છું.”

“તમે પ્રમુખપદે?” પહેલી હારમાંના મોવડીઓ ઊભા થઈ ગયા.

“અરે, આજે તો રમણ દાક્તર પ્રમુખ થવાનો છે.” સભા-માંથી કોઈ બોલ્યું અને રમણ દાક્તરે પ્રસન્ન મુખે પોતાની ખુરશી પરથી ઊઠી એક ડગ પ્રમુખપદની ખુરશી તરફ ભર્યો.

“રમણ દાક્તર મોટા પૂજાવાળા કરતાં હું શું ખોટો?”

મણિલાલ ખુરશી પચાવી બેઠો. રમણ દાક્તરના સાથી તેને ટાંગાટોળી કરી ઉઠાડવા આવ્યા. તેઓમાંથી એક જણ તુચ્છકારથી બોલ્યું: “દાક્તર સાહેબ ક્યાં ને તું ક્યાં?”

“હા, મારે બે હાથ છે અને ડાક્ટરને ચાર હાથ છે. એક દવા આપવા, બીજને પૈસા ખેંચવા અને ત્રીજો-ચોથો બેઉ બાળુની ડુગ-

હુગી વગાડવા.” અને એ સાહેબ પુરશી પર બેઠા બેઠા ટેબલની બંને બાજુ વગાડવા લાગ્યા.

“ અરે, દાકતરને તો પ્રમુખ નથી થવું ત્યારે ! ” રામલાલે પાછલે પગલે સ્વસ્થાને પહોંચી બેસી ગયેલા દાકતર તરફ નજર કરી કહ્યું.

“ તો પછી વિનોદ વકીલનો વારો. તું વચ્ચે ક્યાંથી ધૂસી આવ્યો ? ” સભામાંથી અવાજ ઊઠ્યો.

“ વિનોદ વકીલ કોણ ? ” મણિલાલે ઊભા થઈ ચારે તરફ નજર કરી.

“ હું, વિનોદરાય વૈકુંઠરાય વૈળુવ.” વકીલે ગૌરવભરે ઊભા થઈ સ્વપરિચય આપ્યો.

“ તમે હજી વકીલ છો ? પણ તમે તો વકીલાત છોડી દીધી છે.” રામલાલે નવી વાત આગળ આણી.

“ જૂઠી વાત. બનાવટી વાત.”

“ તો તમને બે જીભ છે ? ”

“ અપમાન ! અપમાન ! તમે છો કોણ ? મને બે જીભ ? ”

“ જરૂર, એક જીભે પૂ. ગાંધીજી આગળ વકીલાત છોડી હતી અને બીજી જીભે કચેરીમાં તે ચાલુ કરી હતી.”

“ તમારી પાસે પુરાવો છે ? ”

“ છે, જુઓ આ તે દિવસનું છાપું. વાંચુ ? ” રામલાલે મજામાંથી પસ્તીનું એક પાનું કાઢી વિનોદરાયને પૂછ્યું, પણ તેનો જવાબ આપ્યા પહેલાં જ વિનોદરાય નીચી મુંડી કરી બેસી ગયા હતા.

પછી ઉઠ્યા એક પારસી શેઠ, ખાદીધારી ને દેશનેતાઓના ખિદ-મતગાર; પરંતુ તેમણેય ગવર્નર સાહેબને આપેલા માનપત્રમાં સહી અને ખર્ચ આપેલાં તે આડે આવ્યાં. એ બેઈ એક શેઠીઆલાલ ઉઠ્યા, પણ એ લાલાના મુખની લાલી પણ ઊતરી ગઈ, કારણ કે

સરકારે હરાજ કરાવેલો માત્ર એમણે ખીજના નામે રખાવી લીધો હતો.

“અરે તમે છો કોણ?” સભાએ એકી અવાજે પૂછ્યું.

“અમે સત્યાગ્રહના વહીવંચા ભાટ છીએ. કોણ કઈ ખુરશી માટે લાયક છે તેનો અમે હિસાબ રાખીએ છીએ.” મણિલાલે ખુલાસો કર્યો અને રામલાલે વીંટો વાળેલો એક ચોપડો ઉકેલીને મેજ પર મૂક્યો.

“તો શું તમે જ પ્રમુખપદને લાયક?” એક ચીડાએલા સ્વરે રોષ દર્શાવ્યો.

“ના, અમે એમ કહેતા નથી. પણ જો આ દાકતર વકીલ જેવા પ્રમુખ થવાના હોય તો અમે શું ખોટા? બાકી એ પદને લાયક તો ખીજ છે.”

મણિલાલે ચોપડો ઉઘડ્યો. થોડાંક પાનાં ફેરવ્યાં તે બોલવા માંડ્યું: “પહેલો લાયક છે માવલો મજૂર. બળે દિવસની લાંઘણ હતી છતાં તેણે જમીનો માત્ર ન જિંચકેલો. સાહેબે આપવા માંડેલી ચારગણી મજૂરીના પૈસા પર તે થૂંકેલો.”

“સાબાશ!” સભામાંથી આનંદધ્વનિ ગિર્યો.

“ખીજે લાયક છે ભલો ભરવાડ. હિન્નરતીઓનાં ડોરને નદીનાળે તે ચારી લાવતો. ઘરનાં બેટાં-બકરાં ભૂખે મરતાં તેની તે પરવા ન કરતો.”

“ખરો ત્યાગી!”

“ત્રીજે લાયક છે ગુલબો ગોવાળ. ગાયો જમીમાં ગધ, કસાઈને ત્યાં વેચાઈ છતાં તેણે સરકારી અમલદારોને દૂધ ન જ વેચ્યું.”

“બહાદૂર.”

“ચોથો લાયક છે ખાતપો ખેડૂત. એકજ વીધું તેની જમીન. તે હરાજ થઈ છતાં તેણે મહેનુસ ના બચું.”

“ખરો વીર.”

“સત્યાગ્રહ ટક્યો છે તે એવાનાં ત્યાગે. તમે છતાં છો તે

એવાના બલિદાને, માટે જીત્યા પછી માનપાત્ર સ્થાન હોય તે એમને ઘટે. ”

મણિલાલે ચોપડો બંધ કર્યો.

“ પણ તેઓ તો સભામાં આવ્યા નથી. ” એક સ્વયંસેવકે તપાસ કરી બહાર કહ્યું.

“ નહિ જ આવે. સાચા યોદ્ધા સત્કાર સારુ પડાપડી કરતા નથી. તેમનાં કામ નિષ્કામ હોય છે. તેઓ દેશપ્રેમની બહારાત કરતા નથી. તેઓ પડદા ઓથે રહે છે. ”

“ ત્યારે હવે ? પ્રમુખપદ માટે કોઈ જ યોગ્ય નથી ? ”

“ છે, કાગદેવ. ”

કાગદેવના નામનો ઉલ્લેખ થતાં તેની જ્યથોષણ થવા લાગી.

“ પરંતુ તે તો કારાવાસમાં છે. ”

“ ના, તે છૂટા છે. ” મણિલાલે સ્પષ્ટતા કરી.

“ શું પ્રસાદભાઈ છૂટા ? ”

“ ના, કાગદેવ છૂટા. ”

“ તે એક જ થયું ને. ”

“ કાણે કહ્યું ? ”

“ તો શું પ્રસાદભાઈ કાગદેવ નહિ ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે એને પકડવા શામાટે ? ”

“ ખરો કાગદેવ ન જડવો એટલે ફોજદારે એને એક ઓઠા તરીકે પકડી લઈ ઉપરી અમલદારોને શાંત કર્યા છે. ”

“ તો પછી ખુદ ગાંધીજીએ વાઇસરોયને લખ્યું તોપણ એને છોડતા કેમ નથી ? ”

“ ઉપરી અમલદારો હજી એને જ કાગદેવ માને છે તેથી. ”

“ તો તે કાગદેવ નથી એની સાબિતી શી ? ”

“ આ ચિત્રગુપ્તના ચોપડાનો બીજો ભાગ જોશો તો તેવ જડશે. ”

“ તે ક્યાં છે ? ”

“ કાગદેવની ગુફામાં. ”

“ તે વળી ક્યાં છે ? ”

“ અહીંથી બહુ આધે નથી. ”

“ તમે જોઈ છે ? ”

“ જોઈ જોઈ જૂની કરી છે. ”

“ અમને બતાવશો ? ”

“ જરૂર, ગુફામાં બતાવીશું ને પેલો ચોપડોય બતાવીશું, પણ એક શરતે. સભા તરફથી ચાર જ જણા આવે, ને તેમને અમે આંખે પાટા બાંધી લઈ જઈશું. ”

“ કેટલી વાર લાગશે ? ”

“ અડધો કલાક, મોટરમાં જઈશું તો. ”

“ ભલે, તો ચાર સ્વયંસેવકોને લઈ જાઓ. ત્યાંલગી સભામાં રામધૂન ને ભજન ચલાવીએ છીએ. ”

“ કાગદેવ મળે તો લેતા આવજો. ”

ચાર સ્વયંસેવકો તથા મણિલાલ ને રામલાલ મોટરમાં બેસી ઉપડ્યા. તેમની પાછળ ફોજદારે પણ મોટર છોડી. એ જોઈ લોકોનું કુતૂહલ વધી પડ્યું. “ એ દેશદ્રોહી ખરા કાગદેવને પકડશે કે શું ? એકવાર એ આ સભામાં હેમખેમ આવે તો પછી જિલ્લર નથી સરકારની કે આટલા માણસોમાંથી એના દેવને પકડી શકે. ”

પ્રકરણ ૪૪ ગુપ્ત પંથા

એ ત્રણેક માઇલ દૂર જતાં એક કોતર આવ્યું. રામલાલ તથા મણિલાલે ત્યાં સ્વયંસેવકોને મોટરમાંથી ઉતાર્યા.

કોતર ઊંડું હતું, ઝાડઝાંખરાં અને વેલાવનસ્પતિએ ઢંકાએલું હતું. કરાડા સીધા અને લપસણા હતા. ઘડીભર ચોપગાં પ્રાણી બની અંધા અંદર ઊતર્યાં. ઊતરતાં ઊતરતાં સ્વયંસેવકો એક બે વાર તો લપસ્યા પણ ખરા. ઘોળીનાં ઘોળેલાં ને કડક અસ્ત્રીવાળાં કપડાં પર ડાઘા પડ્યા. ગજવામાંથી રમાલ કાઢી જલદી જલદી તેને લૂછી નાખ્યા.

અંદર ઘોળે દિવસે રાત્રિ હતી. માણસનો પગરવ થતાં અવાવર ઓરડીમાંથી ચામાચીડિયાં ઉડાઉડ કરે તેમ અહીં એકાંતપ્રિય પંખી ને જીવજંતુ આરામ કરતાં હશે તે અંચળ બન્યાં, કુખ્ધ બન્યાં, નારાજ બન્યાં. પારકી બોડમાં ઘૂસી આવનાર આ ચોરો તરફ તેમણે અણુગમે દર્શાવ્યો. સેવકોના માથા પર ઊડી તેઓ તેમની ટોપી પર ચરક્યાં. ઊતરતાં ઊતરતાં પાથળમે બગડ્યો, હવે શિરજીમે બગડ્યો અને અંધિયાર બેજવાળા જગ્યાની દુર્ગંધે નાક અને અંતરનો ખંડેખંડ તો ક્યારનાંય બગડ્યાં હતાં. પરિણામે તેમનો સ્વભાવ બગડ્યો.

“કાગદેવને શું આવો જ રસ્તો જડ્યો છે?”

“ગુપ્તવાસીને આવોય રસ્તો જડ્યો છે એ સદ્ભાગ્ય. બાકી શુદ્ધવાસીને તો પેટે ઘસડાઈને પેસવું પડે, કાંટાની ઢગલીઓ પર સૂતાં સૂતાં સરકવું પડે. આ કંઈ મોટરમાં બેસી હયાંકયાં ને દેશ-સેવા કરી એવું નથી.” રામલાલે એક ભાપણ સંભળાવી દીધું.

“હશે ભાઈ, અત્યારે તમારા કબજામાં છીએ. મારવા હોય તેટલા ટોણાં મારી લો.” બોલતાં બોલતાં આ સ્વયંસેવકે મોઢો કટાણું કચું.

“હજી તો પાશેરામાં પહેલી પૂણી છે અને તેમાંય પહેલો તરાગડો છે. આ માર્ગ તો દેહતોડ કષ્ટનો છે. એમાં તો જાતને તાવી નાખવી પડે. અંગને કંતાવા દેવાં પડે. વિચાર કરી લો. ખાજા જવું હોય તો હજી મોકું નથી થયું. પછી એક વાર આગળ

વધ્યા તો આ કેડી એવી છે,—અસિધારા જેવી છે, પર્વતની પાતળી પગદંડી જેવી છે, કે એ પરથી પાછા નહિ ફરાય. કદાચ ફરાય તોપણ આ પંથની ગુપ્તતા જાળવવા ખાતર અમે જ પાછા ફરવા નહિ દધએ.”

“ભાઈઓ ! તમે તો અમને ગભરાવી મૂકવા માગો છો. તે શું અમે કંઈ નથી સહ્યાં ? અમે જેલ નથી ભોગવી ?” એક સ્વયં-સેવકે પોતાની પ્રશસ્તિ આરંભી.

“આ તો સત્ય વાત પ્રથમથી કહી દેવી એ અમારો ધર્મ છે, પછી ભલે તે ભય પેદા કરે કે આકરી લાગે. બાકી છાવણીની ભૂમિશય્યા, જેલની કાંજભાખરી વગેરે કંઈના ઉપર મદાર બાંધી આ ભીષણ યાત્રાએ પગલાં ધરવાં હોય તો બહેતર છે કે એકડો લખ્યો છે તે જ ભૂંસી નાખો. કારણ આ પંથે તો ભીષ્મની બાણશય્યા છે, કંટકબિછાનાં છે, અને તેમાંય બાણ ઝેર પાએલાં અને કાંટા કોહેલા છે. વળતી દેહ હોય તે જ તે પર સહી શકે. અને ખાવા કરવામાં તો વગર રમઝાને રમઝાનના મહિના પાળવા પડે છે.”

“હશે. અમારે ક્યાં અહીં રોજ આવવું છે ? આ તો કાગદેવની ગુફા જોઈશું એટલે બસ. પછી તો સ્વરાજ આંગણે આવ્યું છે ! અમો શીદને આવી ગુફાઓમાં તપ કરીએ, તપના ભોગે મળેલી હવેલીઓના હિંડોળા છોડીને ?”

“તો ચાલો, આંખ મીંચી દો. અમે પાટા બાંધીએ છીએ.”

ચારે સ્વયંસેવકોની આંખે અંધારી બાંધી મણિલાલ અને રામલાલ તેમને દોરવા લાગ્યા.

“હં ! હં ! સંભાળજે, માથું ભટકાશે.” દોરાનારા પ્રાથમિક શાળામાં અંગૂઠા પકડવા વળતા હોય તેમ ઝૂકી ગયા.

“જે જે પેલો સાપ પડેલો. બિચારાને કચડશે તો હંખ દેશે.” સ્વયંસેવકો સરકસના ખેલાડી કૂદે તેમ કૂદ્યા. હનુમાન કૂદકામાં બિતર્યા હોય તો એ કૂદકા પહેલું ઇનામ અપાવે.

“ચાલો પેટ પર સૂઈ જાઓ, અને ભોંયમાં આંગળાં ખૂંપવી ખૂંપવી ઉપર સરકવાનું છે.”

“આ શું છે ? રસ્તો છે કે ઉંદરનું દર.”

“તેથીયે ભયંકર.”

“અરર ! અહીં તો માંસ ગંધાય છે.”

“તો જરા પ્રાણાયામ કરી લો. એક લાંબા કુંભકે શ્વાસ રૂંધો. એટલે વાધની ઘોડ પસાર. એ પછી તો રીંછની બખોલ આવશે, ત્યાં રેચક કરજો.”

“આ તો તમે મશ્કરી કરો છો કે હકીકત કહો છો ?”

“કેમ શંકા પડી ?”

“શંકા ન પડે ? કાંઠાપોરના સીમાડામાં તમે તો નવાપોરના જંગલમાં ને સાતપૂડાના હુંગરમાં હોધએ એવી વાત કરો છો.”

“ભાઈઓ, આકળા ન થાવ. ત્યાં ગુપ્ત સમિતિઓ, ગુપ્ત પંથો સ્થપાય છે ત્યાં ન જંગલનાં જંગલ, ન ભૂલભૂલામણીની ભૂલભૂલામણી અને ન વાધના વાધ ઊભા થાય છે. ગુપ્ત ગુફાઓની દેડીઓ આવી અધરી અને અટપટી ન હોય તો એની ગુપ્તતા જળવાય પણ શી રીતે ? એ જો લસણુપોર અને પાદરાના રસ્તા હોય તો પ્રજા અને સરકાર એક દિવસ પણ આવી મંડળીઓને જીવવા દે ?”

આમ ને આમ આખી મંડળી માર્ગ કાપતી રહી. સ્વયંસેવકોને ન તો દિશાનું ભાન રહ્યું કે ન તો સમયનું કે અંતરનું. આખા દિવસથી ચાલ ચાલ કરીએ છીએ એવો તેમને ભાસ થયો. તેમના થાકેલા હાથપગ એ ભાસને ટેકો આપતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં જાણે શીતમાંથી ઉજ્જુમાં ને ઉજ્જુમાંથી હિમાળ કટિખંધ તેઓ પસાર કરે છે એવો ખ્યાલ પણ તેમને ઊપજ્યો. તેઓ ક્યાં જઈ રહ્યા છે ? દરિયાપારના સહરામાં કે હિમાલયપારના ગોખીમાં, સુંદર-વતની કાઠવકલણોમાં કે નળકાંઠાની પાણીપોચી ખાંજણોમાં ? દિશા ભૂલ્યા જેવા તેઓ ધસડાતા હતા.

“આનો અંત આવશે કે નહિ?” સામે પત્થરની દીવાલમાં માથું ભટકાયું ત્યારે એક જણ ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો.

એ ચિત્કારના ચારે દિશાથી પડવા ઊઠ્યા, જાણે કે તે થાક્યા પાક્યા સેવકોનો ઉપહાસ કરતા હતા: ‘ભાઈઓ! જોયું ને? આના હિસાબે સત્યાગ્રહ તો સુખની સેજ. અહિંસા-પંથની તપસ્યા કરતાં આ પંથે ઓછી તપસ્યા નથી. સત્યાગ્રહીને કંઈ નહિ તો સાદડી સૂવા ને ભાખરી ખાવા મળે છે, પરંતુ આ માર્ગે તો સૂવાની પથારી તે કાતર-ધારી કવચીની, ને ખાવાના રોટલા તે જીભમાં કાપરા પાડે તેવા છીણી જેવા. સત્યાગ્રહીને તો સરકાર પણ સન્માનથી રાખે અને પ્રજા તો આદરથી ઓવારણું લે. જ્યારે આ “અ-સત્યાગ્રહીને” તો રાજ્યતંત્ર ને પ્રજાતંત્ર બંને માળ દે, ગોળાએ દે, તોપના મોઢે દે. આવાં કષ્ટ સામે ચાલી વધાવી લે તેનો દેશપ્રેમ વધારે? કે સરજ ને સસ્તી વાહવાહ માટે સરદારી કરે તેનો?’

આવા પડવા કેવળ દિશાની દીવાલોમાંથી નહોતા ઊઠતા, આ સ્વયંસેવકોના અંતરમાંથી પણ એવો અવાજ ઊઠતો હતો:

‘અમે તો માન્યું હતું કે જે શેઠીઆઓને લૂંટે છે તે હવે પલંગે સૂતા હશે. પણ અહીં તો પત્થરના પલંગો પણ નહિ મળતા હોય. એઓ પથભૂલ્યા હશે, ઉત્પાતિયા હશે, અવળપથી હશે છતાં એમનાં જીવન સાધુને શરમાવે તેવાં છે. એમની તપસ્યા તપસ્વીઓને ઝંખવે તેવી છે.’

સેવકો દીવાલ આગળ થાંભી ઊભા હતા. આગળ રસ્તો થતો ન હતો. માર્ગ-નાયક મણિલાલ ને રામલાલ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા હાગતા હતા. તે રસ્તો શોધવા ગયા હશે કે અંદરના ચોકીદારને જગાડતા હશે કે પછી એકાદી શીલાએ ગુફાનું મોઢું ઢંકાઈ ગયું હશે તેને ખસેડતા હશે?

પરંતુ એવી એવી કલ્પના ક્યાંસુધી આશ્વાસન આપે? સેવકો

અધીરા થતા ગયા. તેમને દોરનારા પાછા ન જ આવ્યા. અંતે તેમણે આંખના પાટા છોડ્યા. એમોર પ્રકાશ પ્રકાશ પ્રસર્યો હતો. અંધારીએ અંધારામાં રહેવા અભ્યાસી થયેલી આંખો એ ઝિજ્જા અજવાળામાં અંજાર્ધ ગઈ. ઘડીભર તેમને અંધારો આવ્યો કે શું તેવો ભય લાગ્યો. પણ ના, એ ભ્રમ હતો, ઉલ્ટી આજે તો તેમની નવી આંખ-અંતર્યક્ષુ ઝિઘડ્યાં હતાં. તેમના અંતરે ગુપ્તમાર્ગીઓનું ગૌરવ ઓળખ્યું હતું.

“અરે આ તો કોઈની દાણુની વખાર!”

“આ જ કાગદેવની ગુફા?”

“જે હશે તે, ચાલો તો ખરા અંદર.”

“પણ પેલા મણિલાલ-રામલાલ ક્યાં?”

“ભાગી ગયા હશે. આપણને રસ્તો ખતાવી દીધો તેથી તેમને કાગદેવનો ભય લાગ્યો હશે, અથવા કદાચ તેઓ જ કાગદેવ નામધારી કેમ નહિ હોય?”

આમ અંદર અંદર વાતો કરતા સેવકો વખારમાં પેઠા.

પ્રકરણ ૪૫ કાગદેવની ગુફા

તેઓ વખારના પાછલા ભાગ આગળ ઝિભા હતા. વખારની ચારે દિશા મોટાં મોટાં ઝાડોથી ઘેરાયેલી હતી. એ ઝાડોની પાર કાંટાળા તારની ઝિંચી વાડ હતી અને તે પર મોટાં મોટાં પાંદડાંવાળા વેલો વીંટળાઈ વળી હતી. આમ વખાર એક સુરક્ષિત લીલા કિલ્લાની વચ્ચે દુર્ગ જેવી લાગતી હતી.

તેઓ ઝિભા હતા ત્યાં એક નાની ડોકાખારી દેખાઈ. એ વારે તેઓ અંદર પેઠા. અંદર કપાસિયા, તલ, અળસી, દીવેલી

વગેરે તેલી બિયાંની ગુણેના હુંગર હતા. એક ગુણ પર બીજી ગુણ એમ બિંચી બિંચી થપ્પીઓ મારેલી હતી. એવી જે જે થપ્પીઓ વચ્ચે—છાપરાને અડતી દીવાલો વચ્ચે, એક માણસ ગરકી શકે એવી પગદંડી—નેળ હતી. એ થપ્પીઓની હાર આડી ને ઊભી, વાંકી ને ચૂંકી, સાપના ગૂંચળાના આકારે, ચક્રાવાના કોઠાના આકારે ગોઠવેલી હતી. તેથી એ ઊંડી નેળમાંથી અંદર પ્રવેશતાં એમ લાગે કે આપણે ભૂલભૂલામણીમાં પેઠા. માથે છાપરામાં હવાખારિયાં ના હોત તો અંદર પ્રવેશનાર અથડાઈ મરે અને તેમ ના મરે તો ગૂંચળાઈ મરે.

આ ચક્રાવાના ચક્કરમાં પેસવું કે કેમ એના વિચારમાં ને વિચારમાં વખત જતો હતો, પણ જે વિકટ માર્ગે તેઓ આવ્યા હતા તે માર્ગે પાછા વળવા કરતાં આ સાંકડી નેળ, કૃત્રિમ કોઠો વધુ મુશ્કેલ નહિ હોય; અને તેઓ કાગદેવની ગુફા જોવા આવ્યા છે તો હવે બારણે આવીને પાછા વળી જવામાં અર્થ ન હતો. સભામાં વીણે મુખે ને ખાલી હાથે પાછા ફરવું એ શરમભર્યું થશે એ દહેશત તેમને કંઠણુ જીવ કરી ગુફાપ્રવેશ કરવા કહી રહી હતી. પોતાને પ્રથમ પ્રવેશેજી ધામ છૂટે છે, ગૂંચળામણ થાય છે તો પછી કાગદેવ અહીં રાત દિવસ પડ્યો પાથર્યો રહ્યો હશે તે કૃપી રીતે? એ વિચારે તેમના ઢીલા પડંતા મનને ફરી ટટાર કર્યું. અંતે તેઓ પ્રવેશ્યા. કંઠણુ પહેલું જાય—એક સાથે એક એકની હારમાંજ અંદર ગરકી શકાય એમ હોવાથી—એની ખેંચાખેંચ કરી નામની ચિટ્ટીઓ ખેંચી તેના પરિણામ મુજબના ક્રમે તેઓ પ્રવેશ્યા.

સાપના ગૂંચળાના ગોળાકારમાં પૂછડેથી પેઠેલા એ સેવકો બહુ સાવચેતીપૂર્વક મુખડા તરફ આગળ વધતા હતા. અત્યારે કાગદેવ ધારે તો—તે એક ને તેઓ ચાર છીએ છતાં—તેમને સ્વધામ પહોંચાડી શકે; કારણ કોઈ અગમ્ય ખૂણેથી તે થપ્પીઓ પર ચડી જાય અને થપ્પીઓ થપ્પીઓ ફૂદી માથા પર આવી કોઈક શસ્ત્ર ફેંકે તો તેની, તેનો ધા પડે નહિ ત્યાં લગી ખળરે ન પડે; અને ધા

કરવા શસ્ત્ર પણ શા માટે વાપરવું પડે ? આગળ પાછળ થોડી થોડી ગુણો ગળડે કે દુશ્મન કેદ અને અને પછી તેના પર ગુણોનો જ વરસાદ ! વિરોધી એક પળમાં તો ચપ્પદાઈને ચપ્પટા ખની જાય. પાણી વગરની પખાલ થઈ જાય. લોહી તળિયાની જમીન ચૂરી લે ને બાકી રહે કેવલ માંસના રોટલા અને હાડકાના કટકા. તેની ખાડી-કાતરમાં ગીધડાંને મિજબાની આપી દેવાય. મરનારનાં સગાંને, સરકારને અને કોઈનેય ખબર ન પડે કે ફલાણુ ભાઈ ક્યાં ગયા ? અલોપ થઈ ગયા ? બદ્ધથી અંતર્ધાન થઈ ગયા ?

ડરતા દિલની આવી આવી કુકલ્પનાઓ સેવકોને ડરાવી રહી હતી. કાગદેવે કિલ્લો તો આગાદ રચ્યો છે. કિલ્લાનો કાંકરે કાંકરો જરૂર પડ્યે કારતુસનું કામ આપે. કપાસિયાનો દાણેદાણો બંદકની ગોળી ખની શકે. એકત્રે હાથે એ એકસો આદમીઓને પણ ભારે પડે. આપણે તો ભક્તિભાવે પ્રવેશીએ છીએ છતાં આટલું ડરીએ તો પછી વેરીભાવે આવનારનાં તો છાતીનાં પાટીઆં બંધ થઈ જાય.

ગોળ ગોળ ગલીઓ વટાવતાં વટાવતાં તેઓ અચાનક એક મોટા કુંડાળામાં આવી પહોંચ્યા. એક મોટા દીવાનખાનાના ગોળ ઓરડા જેવડું એ કુંડાળું હતું. ઉપરના ઓપરામાં એટલા ભાગમાં નળિયાં ન હતાં તેથી અહીં હવા ઉગ્ગશ પણ પુષ્કળ હતાં.

ત્યારે આ કાગદેવની ગુફા ? દેવીના ભકતનો આશ્રમ ?

હા, ત્યાંનાં દર્શન આશ્રમનોજ ખ્યાલ આપતાં હતાં. એક ખૂણામાં પાણીનું માટલું હતું પણ તેનો કાંડો તૂટેલો હતો. ઉપર ઢાંકણના અભાવે ગડીબંધ છાપું ઢાંકેલું હતું. માટલા પાસે પાણી-પાત્રો હતાં : સોનાનાં ન હતાં, રૂપાનાં ન હતાં—ધાતુપાત્રો સંન્યાસીને શોભે નહિ—માટીનાં ન હતાં, કાચનાં ન હતાં—માટી ને કાચ તો ખરડા એટલે વારંવાર નવાં વસાવવાની માથાદોર પડે—એ પાત્રો હતાં કાચલી અને તૂંબડીનાં. સેવકોએ માટલીનું પાણી જોયું. કદાચ તે ત્રણ ચાર દિવસનું વાસી લાગ્યું. આટલી બધી ગલીકુંચીઓનાં ચક્કર

વટાવે ત્યારે પાણી લેવા જવાય ને? તેથી પાણી તાજું ક્યાંથી હોય? એ જોઈ સેવકોને પોતાનાં શરબતપાન, રસપાન અને ખરદનાં પીણાં યાદ આવ્યાં. ‘અમારું જીવન ક્યાં અને આ તપસ્યા ક્યાં?’

પાણિયારા-ના, ના, સમ ખાવાના એક ફૂટેલા માટલા-થી થોડે દૂર સાદહી હતી. સાદહી પર લાકડાનું ઓશીકું હતું. બસ પાથરણું પૂરું થયું અને ઓઢણું તો ઉપરનું આકાશજ હશે. સાકટા પકવા-સાની જળીમાંથી દેખાતું આકાશ નીચે સૂતાં સૂતાં જોનારને કદાચ ચોકડીવાળા ચોરસા જેવું દેખાતું હશે, અને એવા દર્શનથીજ કદાચ ચોરસો ઓઢવાનો સંતોષ થતો હશે.

રાંધણીનું તો આવું ભાંજ્યું તૂટ્યું અસ્તિત્વ પણ ન હતું. તેથી બિયાંના કુંગર વચ્ચે ચૂસો પેટાવનાર પોતાના હાથેજ પોતાની ચેહ ચેતાવનાર થઈ જાય એટલે બહારથી આણેલા સૂકા પાકા રોટલા ને ડબલરોટી પરજ આ ગુફાનિવાસીનો નિભાવ થતો હશે તેવું હાથવારે હાથવારે ‘રચનાત્મક’ આરોગતા સેવકોએ બહુ શરમ સાથે અનુભવ્યું. પથારી પાસે એક અડધી ખાંધેલી સૂકી પાઉં પડી હતી અને પાસેજ પાણી ભરેલું એક કોટલું હતું, તેમાં તેના થોડા ટૂકડા હતા. માખણના અભાવે આ પાણીમાં બોળાઈ પાઉં પોચો થયો હશે એ કહેવાની જરૂર ન હતી. આજના સંમેલન પછી દૂધપાક, પૂરી ને પતરવેલિયાંનું ભોજન હતું. સેવકોને લાગ્યું કે તે આજે આ પાઉં જોયા પછી ગળે ના ઊતરે.

કાગદેવના પરોપકારનાં પરાક્રમો વિષે તેમણે વાણું સાંભળ્યું હતું, પરંતુ એનું ખાનગી જીવન આવું કઠોર છે, ભલા ભલા હઠયોગીને ના કહેવાડે એટલું કષ્ટભર્યું છે તેની તેમને કલ્પના ન હતી. કેવળ સેવકો જ એટલા અબળા ન હતા. એઓ તો સત્યાગ્રહી હોઈ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ કાગદેવની ટીકા કરનારા હતા. પરંતુ જેઓ એના પક્ષકાર હતા, જેઓ એના આભારી હતા, તેઓ પણ આ કઠણ તપથી અબળા હતા.

આ ઓરડામાં એક બાળુ યોગી બાવાનો આશ્રમ હતો. તે બીજી બાળુ હતું કાગદેવનું કાર્યાલય. ત્યાં કાગળો હતા, કલમ હતી, શાહીના સીસા હતા, નાનકડું એવું પેટી-છાપખાનું હતું, પત્રિકાનો થોકડો હતો. લખવાનું ઢાળિયું હતું, પેટીનો ઇસ્કાતરો હતો: ટુંકમાં એક વ્યવસ્થિત કચેરી હતી.

આ બધું કામ તે ક્યારે કરતો હશે? તે પરગણામાં દોડાદોડ કરતો હશે કે અહીં બેસી પત્રિકા કાઢતો હશે? તે પરદુઃખભંજન વિક્રમ પેઠે વેશ બદલી નગરચર્યા કરતો હશે કે અહીં આવી લખાપટી કરતો હશે? વળી પત્રિકાઓ ન પકડાય તેમ ધારેલા ગામે પહોંચાડવાનું કામ તે વળી ક્યારે કરતો હશે? ખરેખર કાગદેવ તો હશે કોઈ એક પણ આ કામ તો દશ જણાનું. શું એણે એકાદ ટોળી જમાવેલી હશે? પેલા રામલાલ ને મણિલાલ એઓમાંના તો નહિ હોય?

સેવકોએ ગુફા જોઈ લીધી, અને બધું હતું તેમ ને તેમ રહેવા દીધું. કારણ, આ સ્થળનાં તો હવે હજાર હજાર ભાવિકો દર્શન કરશે; અહીં તો હવે દર વર્ષે મેળો ભરાશે; સ્વરાજની સરકાર આ કિલ્લા ઉપર એકાદ દેવળ ચણાવશે! એટલે જે હતું તેને ખેરવિખેર કરવું એ પાપ છે એવો ખ્યાલ સેવકોના મનમાં રમતો હતો.

તેઓ જે બાળુના ચકાવામાં ચક્કરે ચડી અંદર પેઠા હતા, તેની સામી બાળુ પણ એવોજ બીજો એક કોઠો હશે એવું તે કલ્પી શક્યા. તેના મુખ વાટે તેઓ બહાર જવા ચાલવા લાગ્યા. આ માર્ગે ક્યાં નીકળાશે તેની હજી તેમને કલ્પના હતી. ખાડી-કોતરની વિકટ વાટે અંધ બનીને યાત્રા કરતાં તેઓ દેશ અને કાળનું ભાન ખોઈ બેઠા હતા. તેઓ કાંઠાપોરની પાસે છે કે આધે, તેઓને આવ્યાને કલાક થયો હશે કે પહોર તેનો તેઓ ખ્યાલ કરી ન શક્યા. કાગદેવની ગુફાનું વાયુમંડળ જ એવું હતું કે બહારનું બધું જ્ઞાન અને માપ ભોપ પામે.

તેથી તેઓ જેવા બહાર નીકળ્યા તેવા ચમકી ઊઠ્યા, કારણ કે તેઓ ખુદ ફોજદારના-માણેકચંદ શેઠવાળા-બંગલાની પાછળની આંબાવાડીમાં નીકળ્યા હતા. “કમાલ ! કાગદેવ ! કમાલ ! ચતુના કિલ્લામાંજ તમારો કિલ્લો ! માણેકચંદ શેઠની બંધ વખારોના પેટમાં જીવ આવ્યો હતો, એની ખિચારા ફોજદારને શંકાય આવે ? શિકાર વાવતી યાળમાંજ છુપાઈ બેઠો હશે તેવી કલ્પના વાવતે ક્યાંથી હોય ? કાગદેવ ! પ્રસાદભાઈ કહેતા કે કાગદેવ બંગાળેથી આવ્યા છે, એવો બંગાળેથી કાગળ છે. તમારી પત્રિકાની ભાષા અને તળપદા વહેંચોનું જ્ઞાન જોઈ અમે તે માનતા નહિ, પણ આજે કાન પકડીએ છીએ. વિરોધીના પેટમાં પેસીનેજ તેને પૂરો કરવો એવી વિદ્યા તો બંગાળીને જ આવડે ! બંગાળી બાબુઓજ પોલિસ થાણાના આંગણામાં બંગાળીનાં દૂધાં કારખાનાં કાઢે. કાગદેવ ! જરૂર તમેય તેમના ચેલા ! નહિતો ફોજદારના માથામાં જ તમે જૂથ ઘૂસી ના જાત.”

આવા આવા હર્ષોદ્ગારે ગાંડા થઈ ગયા હોય તેવા સેવકો સડક પર આવ્યા. ત્યારે ફોજદાર સાહેબને લઈને એક મોટર થાણા તરફ ઊપડી અને બીજી એક મોટર તેમને જોઈ ઊભા રહી તેમાંથી સાવિત્રી ઊતરી. મુંબઈની ગાડી મોડી થવાથી તે સભામાં હમણાંજ આવી હતી, અને આવતા વેંત કાગદેવની ગુફાની ને પ્રસાદ કાગદેવ તથા એ વાત સાંભળી સેવકોને લઈને ગએલી મોટરના ચીસે ચીસે તે કાગદેવની ગુફા જેવા આવી હતી. તે મોટરમાંથી ઊતરી કે તરતજ ફોજદારનો અપરાધી એક બંધ કાગળ આપી ગયો. તેના પર લખ્યું હતું :

“આનંદી: શ્રી. સાવિત્રીદેવીને, લી. પ્રત્યેષચંદ.”

પ્રકરણ ૪૬ છેલ્લો કાગળ

સલામ, છેલ્લી સલામ, વિદાયની—તમારા અંતરને વેદના થાય તો વિરહની, નહિતો ઔપચારિક—છેલ્લી સલામ.

હું જઈ છું. ચાર દીવાલો વચ્ચેની એવી અંધારી ટ્રાટડીમાં જઈ છું કે ત્યાંથી મારો કાળો પડછાયો હવે અહીં લગી, તમારા લગી નહિ પહોંચે. તમે બધાં દેશપ્રેમી અને હું દેશદ્રોહી, તમે ભારતમાતાની કૃપા દિપાવી ને મેં વગોવી—મેં માતાના મુખે મેશ ચોપડાવી. મારે લીધે તમારે સાંભળવું પડ્યું છે. તમારો મિત્ર આવો અધમ, નિમકહરામી, તે માટે ક્ષમા માગું છું. હવે તમારે લજવાવું નહિ પડે. મારો તો હવે કક્કોચ કાઠી નાખશો તો ચાલશે.

વળી હવે તો સ્વરાજ હાથવેંતમાં. તે આવશે એટલે તમારા રાજા—રાજાઓ જૂના વેરીઓને વીણી વીણીને પાંસરા કરશે. એ અપ્પરમાં પહેલો તો હું જ ઝડપાઈશ ને ? ત્યારે તમારે મારી વિરહ સાક્ષી આપવી પડે, એ કેવી કફોડી સ્થિતિ ! એના વિચાર માત્રથી હું કંપું છું તો તમને તો શું તું શું થતું હશે ? એક બાબત દેશ પ્રત્યેની ફરજ અને સત્ય બોલવાની પ્રતીજ્ઞ તથા બીજી બાબત મારા પ્રતિ મૈત્રી અને મમતા—એ બે વચ્ચે ઝોલાં ખાવાં પડે એવી આકરી મુંઝવણ અને કસોટી તમને હુઃખ દે તેમ હું નહિ થવા થઈ. તેથીજ તો તે પહેલાં ચાલ્યો જઈ છું. સ્વરાજના રાજાઓ સગ્ન કરે તે પહેલાં જ હું સગ્ન વહેરી લઈ છું.

હું જેલમાં જઈ છું. ત્યાં જઈ પ્રસાદને છાંડવીશ. પ્રસાદ સાચો અપરાધી નથી. એ કંઈ કાગદેવ નથી. પણ વારંવાર હાર પામી સરકાર ગાંડી થઈ. તેને કાગદેવ નહિ તો તેનો કાકા ગમે તે એક કેદી બેઠતો હતો. મેં તે આપ્યો. એ પારકાના પાપે—ના, ના, પુણ્યે પકડાએલા કેદી પર પ્રબળ ચોવારી જશે.

તે હું જાણુતો હતો, એટલે એ આવરણાંનો મહાલાભ મેં પ્રસાદને સમર્પ્યો. જેવો હશે તેવો છતાં એ આપણો. કાગદેવના હક્કનો જશ અને જયકાર ખીજને મળે તે કરતાં પ્રસાદને મળે તે શું ખોટું? એ દેશસેવક છે, સત્યનો ઉપાસક છે, સ્વયંસેનાનો સેનાપતિ છે. એના કાર્ય માટે આવો બદલો મળ્યો એ ઠીકજ થયું. પ્રજામાં એની વાહવાહ થઈ. એના દર્શન માટે પડાપડી થઈ. એ એવા જશનો ભૂખ્યો હતો અને તે મેં એને મેળવી આપ્યો. મને તો એ ગાળ આપતો કરતો: “દેશદ્રોહી,” “લૂણુદરામી,” “પરદેશનો પોઠિયો,” “સરકારનો સાંઢ” એવા એવા ઇલકાળ, એણે મને આપ્યા છે. ભલે, મને તેનો રોષ નથી. એ નહિ તો અન્ય કોઈક તો મારા પૂછડે એ ચાંદ લટકાવત જ ને? તો પછી તે કાર્ય પ્રસાદ સમો મિત્ર કરે તેથી મારે શામાટે ગુસ્સે થવું? વળી મેં એને ‘મમતઈ’ ‘પૂતણુ’ વગેરે તો કહ્યું છે જ. એટલે બંનેના નવા વિરોધનો પરસ્પરની બાદબાકીમાં છેદ ઊડી ગયો, અને બાકી રહી અમારી જૂની ભાઈબંધી. તેને યાદ કરી મેં એને કાગદેવનો જખ્યો પહેરાવ્યો છે.

એ કાગદેવ પર તો નાખુશ હતો, કારણ કે એ અગ્નિજ્વો પરદેશી પ્રજાનું હૃદય અને સંગ્રામનો ભાર પચાવી બેઠો હતો. પરંતુ તેની કમાણીની કીર્તિનો મુગટ પોતાને મળ્યો ત્યારે એણે જરાય આનાકાની ન કરી, પ્રજાએ એનાં કાગદેવરૂપે દર્શન માગ્યાં ત્યારે એને જરાય સંકોચ ન થયો કે પોતે તો બનાવટી રૂપીઓ છે. ભલે, એને કીર્તિની કામના હતી, તે ફળા છે.

એને કાગદેવ સમજી સરકાર છોડતી નથી. પૂ. ગાંધી બાપુએ સંધિની શરતો યાદ કરાવી છતાં તે મક્કમ છે. તેમનું કહેવું છે કે એ કંઈ સત્યાગ્રહી કેદી નથી, એ અમારામાંનો નથી, કોઈ બહારવટિયો છે, સત્યાગ્રહના નામે છળ કરી રળા ખાવા આવ્યો છે, આવું આવું તમારી પત્રિકાઓમાં તમારી સહી સાથે છપાએલું; એજ સરકારનો

મોટામાં મોટા પુરાવો બન્યો છે. બિચારા પ્રસાદભાઈની સ્થિતિ હવે સાપે હાથે જળ્યા જેવી થઈ છે. પોતે કહે કે હું કાગદેવ નથી, તો સ્વરાજના રાગતનું પણ ન ગવાય એમ પોતાનું નામ ગવાય છે તેની શાખ શી રહે? અને કહે કે હું કાગદેવ, તો કપાળે કાયમનું કારાગૃહ ચોંટે છે. એ સુંઝાતા હશે.

હું જઈ છું. જ્યાં પહેલાં પ્રસાદને જાડવવાની પેરવી કરતો જઈશ. હું સરકારમાં ખાનગીમાં સાખીત દરીશ કે એ કાગદેવ નથી, એ તો કેવળ એનું ઓહું હતું; મારે ફોજદારી ખાવી ના પડે તેટલા માટે સરકારને મેં છતરી હતી; મારો એકરાર પ્રસાદની સુક્તિનો કરાર બનશે.

હતાં એ એકરાર સરકારના ખાનગી ચાપડામાંજ રહેશે. તેને પ્રગટ કરી સરકાર પોતાની એજ તહિ ઉઘાડે. તે તો સંધિની શરતનો ઉદાર અર્થ કરીનેજ આ રહેમ કરે છે એવું જાહેરનામું બહાર પાડશે. ખુદ પ્રસાદને પણ તેની ખબર તહિ પડે, અને તમને તમારી વહાલામાં વહાલી વસ્તુના સોગત આપું છું. તમે પણ તે તમારા દિલમાં દાટી રાખજો.

આમ પ્રસાદ છૂટશે, તે કાગદેવરૂપેજ છૂટશે. પછી એનાં સામૈયાં થશે, આવારણાં લેવાં, માનપત્રો વંચાશે, મળાવડા થશે. થવા દેજો. કાગદેવના નામે અંધારી ઓરડીમાં ગોંધાયો છે તેનો બદલો, મળલક બદલો મળવા દેજો. ખરો કાગદેવ પોતે કામ દિવસ જાહેર થતાર નથી. તે માનનો ભૂખ્યો નથી. જેખમાંથી પ્રગટવો, જેખમાંજ જીવ્યો અને હવે જેખમાં સમાઈ ગયો છે. માટે પ્રસાદને ખોટા કે ભોંઠા પડવાનો વારો તહિ આવે. ભલે પ્રસાદ સ્વરાજનો રાજ થતો, અને તમે તેનાં સહવાસી હતાં, સહકારી હતાં એટલે તમનેય તેની પડખે આસન મળશે. પ્રસાદ બેકદર નથી, પ્રજા નગુણી નથી; તે તમને રાણીનાં આસન આપશે.

તો હવે હું જઈ છું, કારાની કોટડીમાં અંધાપ થવા જઈ

હું. જિંદગીમાં એ અનુભવ બાકી હતો, તેને વધારી લઉં છું. મારો એ અનુભવ સત્યાગ્રહી કેદીઓના જેવો સુખદ નહિ હોય. તેમને તો ત્યાં અધું સ્વરાજ હતું, કારણ કે તેઓ બિનફોજદારી ચુનંદગાર હતા; પણ મારા પર તો ફોજદારી આરોપ છે. સત્યાગ્રહીઓ સત્ય માટે જેલ ગયા હતા, હું જઉં છું છેતરપીંડી માટે. મેં ખુદ સરકારને છેતરી છે, અને મેં કાને નથી છેતર્યા?

તમે જાણતાં હશે કે 'શાંતિ-ધામ'થી પાછા વળતાં મને સર બળદેવસિંગ મળેલા. તેમણે નોકરી માટે બલામણુપત્ર આપેલો. પણ એ બધું તરકટ હતું. સર સાહેબ અને તેમની પુત્રી ખોટાં નામધારી હતાં. 'શાંતિ-ધામ' ગયો ત્યારથી જ મુંબઈના એક બાહોશ ડીટેક્ટિવે મારો ફેડો લીધો હતો. તેની આંખમાં ધૂળ નાખવા એ તાટક માંડ્યું હતું. તેણે જાણ્યું હતું કે હું હિંસાવાદી થયો છું, એટલે એ વાદમાંથી વફાદારી લગીની ચુલાંટ મારવાનો વેશ અમે બજાવ્યો. એ નાટ્યલીલામાં હું નાયક, મારા એક વડીલ મિત્રની પુત્રી નાયિકા અને બીજાં તે વડીલ રામલાલ અને મણિલાલ વગેરે પાત્રો હતાં. કલકત્તાથી મુંબઈ લગી એ નાટક ચાલ્યું. ડીટેક્ટિવ ઇન્સ્પેક્ટર બરાબર ઠગાયો.

તેણે નાટકને સત્ય માની પોતાના વડા આગળ તેવો રિપોર્ટ કર્યો. આમ મારા માટે નોકરી ને ફોજદારી મેળવવી સહેલી બની.

પરંતુ અમારા કમનસીબે ખરા સર બળદેવસિંગ મુંબઈ આવ્યા હશે તેમણે બલામણુપત્ર લખી આપ્યાનો ઠન્કાર કર્યો અને યોગળ ફૂટ્યું. પરિણામે હું જેલમાં જવા બિપદું છું.

તમે પૂછશો, આ બધાં નાટક શીદને કરવાં પડ્યાં? તમે રક્તતિલક નહોતું કર્યું તો મને શીદને ખોટો પત્ર લખ્યો? શીદને 'શાંતિધામ' ને વગોવ્યું? અને પછી એ અસત્ય હિંસા-દીક્ષામાંથી બીજું અસત્ય-તરકટ શા માટે બજાવ્યું? તમે ફોજદાર શામાટે થયા? તમે

અમને ને પ્રજાને ગાળ દેવાને કારણ આપ્યું શા માટે? એની જરૂર હતી. મારી ફોજદારી પણ એ એક મહાનાટકનો અંક હતો. કાગદેવના અવતારને માટે એ નાંદી હતી, પૂર્વભૂમિકા હતી. ફોજદાર અની હું કાગદેવની ઢાલ બન્યો. લોકોને સતાવવાનું નાટક કરી મેં કાગદેવનો માર્ગ મોકળો રાખ્યો. કાગદેવ 'શાંતિ-ધામ' નો વિદ્યાર્થી હતો, મારે તેને રક્ષણ આપવાનું હતું. તેથી મેં વફાદારીનો વેશ લીધો. એ વેશની તૈયારી રૂપે મેં રક્ષા-દીક્ષાનું પહેલું નાટક કર્યું. તમને મેં તેમ કરી છેતર્યાં. એમ છેતર્યાં ન હોત તો તમે મને ફોજદાર થવા ન દેત.

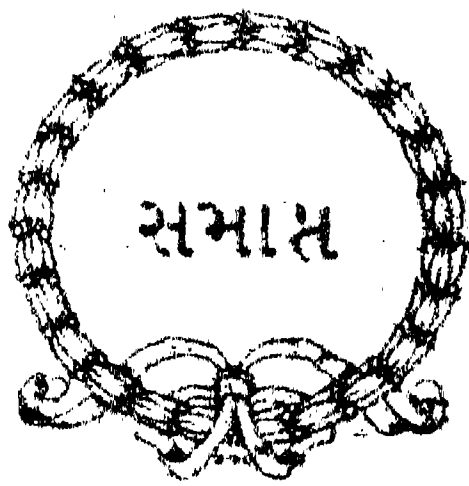
તમને હવે કુતૂહલ થશે કે એ કાગદેવ તે માણસ છે કે જાદુગર? એકજ માણસ બીલ, બંગી, માળી, કાવડિયા ને કાચુડિયાના વેશ લે, બોલી બોલે, છતાં પકડાય નહિ એ તો અદ્ભુત. હા, એ અમત્કારિક તો ખરુંજ. પણ કાગદેવ એક કુશળ નટ છે. 'શાંતિધામ' ના કળાનિકેતનમાં તે નાટ્યચરનો રાજા હતો. વેશ ધરવા, પારકી બોલીનું આખાદ અનુકરણ કરવું એમાં તે એકો હતો. એની એ વિદ્યા અહીં કારગત થઈ હતી. પ્રજાને મદદ કરવામાં સહાયરૂપ બની હતી.

પ્રજાને મદદજ કરવી હતી તો સાધા ને પ્રગટ માર્ગે કેમ ન કરી એવો પ્રશ્ન તમારા હોડે રમતો હશે, પણ વિચારો! કાગદેવે કર્યું છે તેવાં કામ સરકાર ઉઘાડે છોગે કરવા દેત? કદી નહિ. અને વળી તમે, તમારા સત્યના આગ્રહ, અલિસાના આટાપાટા પણ તેને પગલે પગલે બેડીરૂપ ના થતે? પ્રજાને ત્યાગના રસ્તે બળાવવી પણ પછી તેના ત્યાગને ટકાવી રાખવા ટેકા બિલા કરવા બેઠાએ. જનતા કંઈ બેગી નથી કે જે બગવાંધારીની ખેડે પોતાનીજ નિષ્ઠા પર ટકી રહે. તે તો પગલે પગલે બીજાનું પડખું શોધે છે. કાગદેવે તે પૂછ્યાં. તેમાં તેણે દેશસેવા કરી કે દેશદ્રોહ, તેના સત્યાગ્રહને શોભાવ્યો કે વગોવ્યો તેનો વિચાર તેણે કશ્વર ઉપર

અને ભવિષ્યના ઇતિહાસ પર છોડ્યો છે.

હો ત્યારે, કાગદેવ ગયો. નવો દેવદાર પણ જાય છે. તે તમારી પાસે એકાદ આંસુ સિવાય વધારેની આશા નથી રાખતો. તમારી કુંળી લાગણીઓ પર મેં કુહાડાના ઘા કર્યા છે તે માટે મનેય બહુ લાગ્યું છે, પણ ઉપાય ન હતો. દાદાના દિલમાં બહુ દદા જગ્યાવ્યું છે, તે માટે મારાવતી ક્ષમા માગજો. સલામ!

લી. નવા દેવદાર,
ઉર્ફે પ્રબોધચંદ્ર,
ઉર્ફે કાગદેવ,
ઉર્ફે હવે કારાવાસી.

૧૦૦ ટકા ગેરંટીથી

ગમે તેવી જુનામાં જુની દાદરને મટાડવા
‘શાહ’ની દરાજ વિનાશક ગુટિકા વાપરો.
કીંમત ફક્ત દશ આના (પોસ્ટ ફ્રી)
બળતરા થતી નથી, કપડાંને ડાઘ પડતા નથી.

સોલ એજન્ટ:—નવીનચંદ્ર સી. શાહ

જમાલપુર ટોકરશાની પોળ—અમદાવાદ.

— દરેક ગામે એજન્ટ્સી આપવાની છે —

સંગીતના શોખીનોની સેવામાં

- ગ્રામોફોન
- હારમોનીયમ
- રેડીઓ
- મ્યુઝીકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ

શહેર તથા ગામડામાં
લાઉડસ્પીકર ભાડેથી
ગોઠવીએ છીએ

ના દરેક સ્પેર પાર્ટ્સ સાથે ખરીદવા તથા રીપેર કરાવવા

જી. એ. માધવલાલ પાનકોર નાકા,
અમદાવાદ.

દરેક જાતની રેકર્ડો હુમ્મશાં મળે છે.

સ્વાનુભવેલો પ્રયોગ

અનુભવી:—શાહ શાન્તિલાલ વસ્તાભાઈ કાપડના વેપારી—ધારી. (કાઠિયાવાડ)

માથાના વાળ માટે વપરાતાં તેલોથી કેટલીકવાર માણસોને નુકશાન થાય છે. વળી તેનાથી કાયદો થવાને બદલે નુકશાન જ વધારે થાય છે. અમારા એક મિત્ર શાહ શાન્તિલાલ વસ્તાભાઈને આ હેતુઓએ ઘણો જ સરસ હાથ બતાવ્યો હતો. તેવા હેતુઓએ તેમના બધા વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા. ઘણા માણસોની આ બાબતમાં સલાહ લીધી છેવટે શાળાખાતાના એક અધિકારી રા. હરીભાઈ નારણભાઈ પટેલે એમને શીર્ષાસન સાથે ભાંગરાના તેલનો પ્રયોગ બતાવ્યો. તે પ્રમાણે તેલ બનાવી ઉપચાર કરવાથી તેમના વાળ ફરી કાળા થઈ શક્યા છે. ખાતાને મળેલા આ લાભનો કાયદો ખાતાના સમાજબંધુઓને પણ મળે, હવે રસ્તે દોરવાઈ જતા લોકોને સાચી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આને તેવા ઉદ્દેશથી તેમણે તે પ્રયોગ પ્રમાણે વધારે પ્રમાણમાં તેલ બનાવી વેચવા રાખેલ છે. આ તેલ જેમને તૈયાર બેઠું હશે તો તે પણ મળી શકશે અને ઘેર બનાવવાની ઈચ્છા હોય તો તેમને પણ લખી પુછાવવાથી બધી હકીકત તેઓ લખી મોકલે છે તો તે બાબતના વધુ જુલાસા માટે ઉપરના સ્થળે પત્રવ્યવહાર કરવો. (વ્યાયામમાંથી)

જા. ખ.

જનસમાજને કાયદાકારક ચેતવણી—

ચાંદી ના

જરૂરીથી જાળેલા દાગીના તથા ચોકખી ચીનાઈ ચાંદીના દરેક જાતના વાસ્તુઓ બનાવનાર તથા વેચનાર

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ

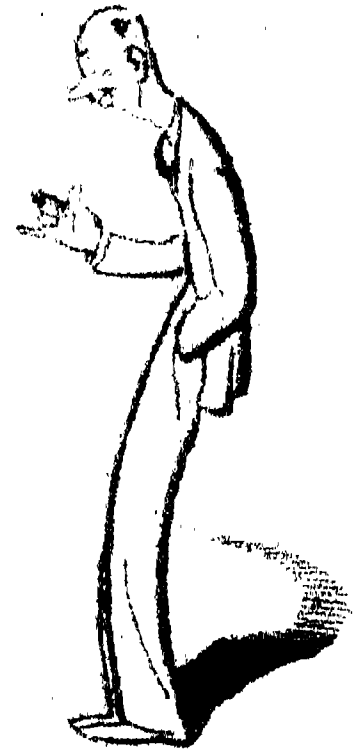
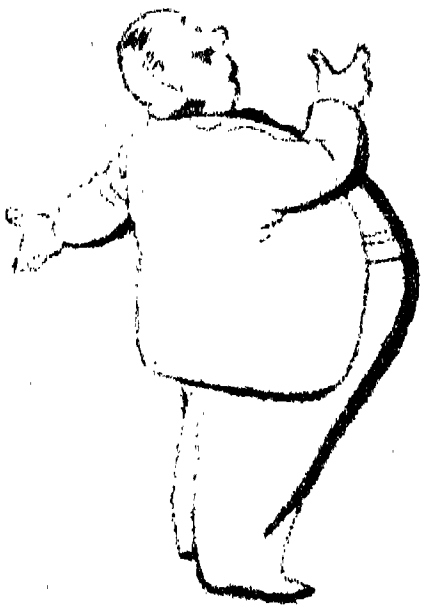
માંડવીની પોળમાં, લાલાભાઈની પોળમાં, ઘર નં. ૧૦૪૪, અમદાવાદ.

તમારા પેટ સામે જુઓ !

એ દર્દોથી ભરેલું છે

લીવર ટોનીક

પી દસ

પેટનાં તમામ રોગોનો
સફળ ઉપાય છે.

બાટલી એકની કિં. રૂ. ૧-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ જુદું

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

એજન્ટો:—

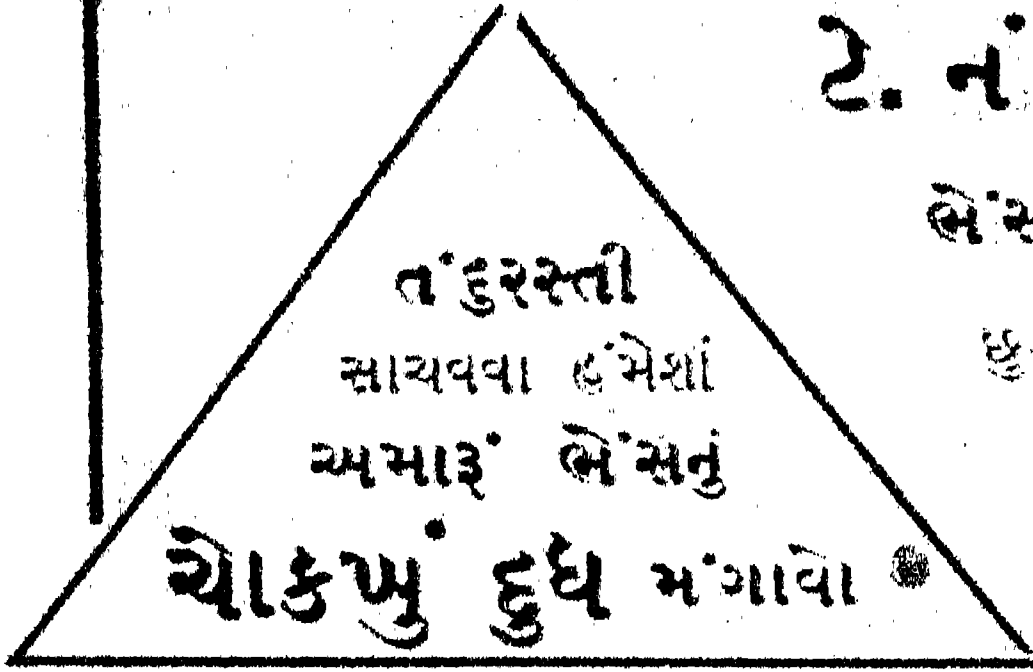
ડક્ટર મણીલાલ ઇશ્વરદાસ,
અમદાવાદ.

ગાંધી મેડીકલ સ્ટોર્સ
વીરમગામ

એમ. આર. પટેલ, ઉમરેઠ. વાડીલાલ વનમાળીદાસ વીજપુર

એ જ ન્હોતો જોઈએ છીએ.

તંદુરસ્તીનો ટેલીફોન

ટે. નં. ૫૨૨૯

લેંસનું ચોકખું દુધ

છુટક તથા જથ્થાબંધ

પુરું પાડનાર

૦ આંદ તારા છાપ ગ્યાસતેલ તથા ગોળા છાપ મીણુખતી મલશે.

હસન ભાઈ જવા ભાઈ

સારંગપુર દરવાજા બહાર, હળધરવાસ મોટર ગેરેજ, અમદાવાદ.

લગ્ન પ્રસંગે
મંદીરે તથા
ઉના છૂં એ
જવા સાફ.

અમદાવાદ શહેરમાં વીસમી સદીની
એક જરૂરીઆત પુરી પાડતી અમારી

ખાનગી મોટર

સહેલગાદ માટે ખાસ નમુનેદાર
આરામથી મુસાફરી ૧૨ જણને
મુખેથી સમાવતી ગાદીવાળી બેઠક.

ખાનગી મોટર સર્વીસ

લાલ દરવાજા - - - અમદાવાદ.

ટે. નં. ૩૦૩૬

<p>કા ત ર છા પ</p>	<p>૨૫ વર્ષનું જાણીતું ને જગજાહેર ચામડીના ચેપી દર્દો માટે કા ત ર છા પ સુખડનું તેલ દરેક જાણીતા દવાવાળાને ત્યાં મળશે એચ. પંડિતની કું. દવા ખજાર, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ. પ્રાંચ:—ખાડીઆ, સેવકાની વાડી.</p>	<p>સુ ખ ડ નું તે લ</p>
------------------------------------	--	--

<p>સ્વચ્છતા આ સંસ્થાના</p>	<p>મુંખઈનું અમીરી અતિથિગૃહ રહેવા જમવાની સુંદર સગવડો ધરાવતું આલીશાન નૃસિંહ હિંદુ લૉજ ૧૭૭-૭૮, હોન'બી રોડ, બોરીખંદર દ્રામ ટરમીનસ પાસે, ખાડીઆ હાઈસ્કુલની બાજુમાં, કોટ, ટે. નં. ૩૧૬૭૫] મુંખઈ. [ટ. એ. Lodge</p>	<p>સુઘડતા મુદ્રાલેખ</p>
------------------------------------	---	-----------------------------

માથાના તથા દાંતના તમામ દરદો માટે
હજારો કુલોની ખુશબોથી મધમધતી

—: જ ગ મ શ હુ ર :—

સુગંધ સાગર ગુલાબ છાપ

તપકીર વાપરો

- તે ખાસ જાતીય દેખરેખથી સાયન્ડ્રીશીક તથા વૈદ્યકીય પદ્ધતિથી તૈયાર થાય છે.
- તેમાં ઉચ્ચી જાતના કનોજ-લખનૌના સ્વદેશી શુદ્ધ અતરોતું મિશ્રણ છે.
- દાંતે ઘસવાથી દાંતના તમામ દરદો નાબુદ કરી દાંતને સ્વચ્છ અને મજબુત બનાવે છે.
- સુંઘવાથી સજેખમ મટે છે, નાકના છોડ મટે છે, નાકને સ્વચ્છ અને સુવાસિત રાખે છે.
- શ્રમિત મગજને શાંતિ આપી માથાનો દરેક પ્રકારનો દુઃખાવો, આઘાશીશી, ચસકા વિગેરે તમામ દરદો નાબુદ કરે છે.

☆ વેપારીઓને પુરતો લાભ અપાય છે. ☆

પત્રવ્યવહાર કરો:—

સુગંધ સાગર રનફ વર્કસ.

મો. પીતારામરદાસ આણંદજી મહેતા

શીહોર (કાઠીઆવાડ)

સ્ત્રીઓ માટે શક્તિની સાથી દવા

જીજીરણ

પ્રદર, લોહીવા, અતીયમીત અટકાવ, ગર્ભધાનમાં વીઘ્ન, રતવા, હીસ્ટીરીયા, અમુંઝણ, ઝીણો તાવ, કેડોનો દુખાવો; ઝાડાની કબજીઆત, કસુવાવડવી નખખાઈ વિગેરે માટે ચોક્કસ ગુણુકારી છે.

કિં. બા. ૧ ના ૩. રુ વી. પી. થી ૩૧. રા=

તરેક દવાવાળા વેચે છે.

અમૃતબિન્દુ ઓફીસ, નડિયાદ.

આરુતરનું રુક્ષ બિન્દુ

શ્રી સ્ત્રી
અમૃતબિન્દુ
૧૪-૨-૨૦

અછળ, બાદી, ઝાડો, મરડો, હિલ્ટી, ચૂંક, શુળ, કોલેરા, શરદી, શળેખમ, હાડકાનું કળતર, માથાનો દુઃખાવો, હાતમાં પીડા, મધિવા, વિંછીનો ડંખ વિગેરે અનેક રોગો પર ચત્કારીક દવા છે. ગર્ભધારણ કરેલી સ્ત્રીઓને કેડે તેથા પગે ચોળવાથી સારો ફાયદો થાય છે. એક વખત વાપરી ખાતરી કરો. કિંમત રૂ. ૧.

અમૃત બિન્દુ ઓફીસ-નડિયાદ (ગુજરાત)

ભારતી વસ્તુ ભંડારના

આકાશ તાબ

દરેક જાતના

અથાણાં તથા મશાલા

દરેક જાતના આકાશ તાબ અથાણાં, સુરખખા, ગુલકંદ, કેરીના
ચીરીયાં, મરચાં, ચટણીઓ તથા દાળશાકના દક્ષીણી, ભારતી,
સુરતી મશાલા, પાપડ, વડી, સેવ, સારેવડાં તેમજ ધરવપરાશની
બીજી ઉપયોગી ચીજો ખરીદવાનું વિશ્વાસપાત્ર ફક્ત એક જ મથક

ભારતી વસ્તુ ભંડાર

પ્રોપ્રાયટર:—મનસુખલાલ પરીખ મશાલાવાળા
ગાંધીરોડ, દરનાનીક પુલ ઉપર, અમદાવાદ.

સ્વદેશી.....સસ્તી.....સરસ

નેરોલની લંગર છાપ

બદ્યુ બ્લેક શાહી

અનેક ન્યુ. આરિસો, મીસો, શાળાઓ, સ્ટોરો
તેમજ દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનાં આજ
વીસ વર્ષથી સતોપૂર્વક વપરાય છે. તમારા
સ્ટેશનરને પૂછો અથવા લખો:—

ધી નેરોલ એજન્સી

અસરવાલા

ગણ દરવાજા, અમદાવાદ.

યુદ્ધની આફતથી બચવા માટે વાંચો

સ્વ. વા. મો. શાહકૃત પુસ્તકો

પુસ્તકનું નામ	કીંમત	પુસ્તકનું નામ	કીંમત
(૧) મૃત્યુના મ્હેંમાં	૧-૮-૦	(૬) પ્રગતિનાં પાદચિન્હો	૧-૦-૦
(૨) મરત વિલાસ	૨-૦-૦	(૭) માયાની છાયામાં	૦-૬-૦
(૩) કબીરનાં પદો		(૮) આર્યધર્મ	૦-૫-૦
(વિવચન સહિત)	૧-૪-૦	(૯) પ્રાયશ્ચિત	૦-૨-૦
(૪) એક	૧-૦-૦	(૧૦) સુદર્શન	૦-૧૦-૦
(૫) મહાવીર કહેતા હવા	૦-૫-૦	(૧૧) જૈન દ્રીક્ષા	૨-૦-૦

ઉપરના પુસ્તકો લાયઝેરીઓ અને શિક્ષકોને પોણી કીંમતે, જેઓ પુરી કીંમત ખર્ચી શકે તેમ ન હોય તેમને અરધી કીંમતે અને વિના મૂલ્ય વહેંચવા માટે વધુ પ્રતો એક સાથે લેનારને ખાસ ઘટાડેલા ભાવે મળી શકશે લખો:—

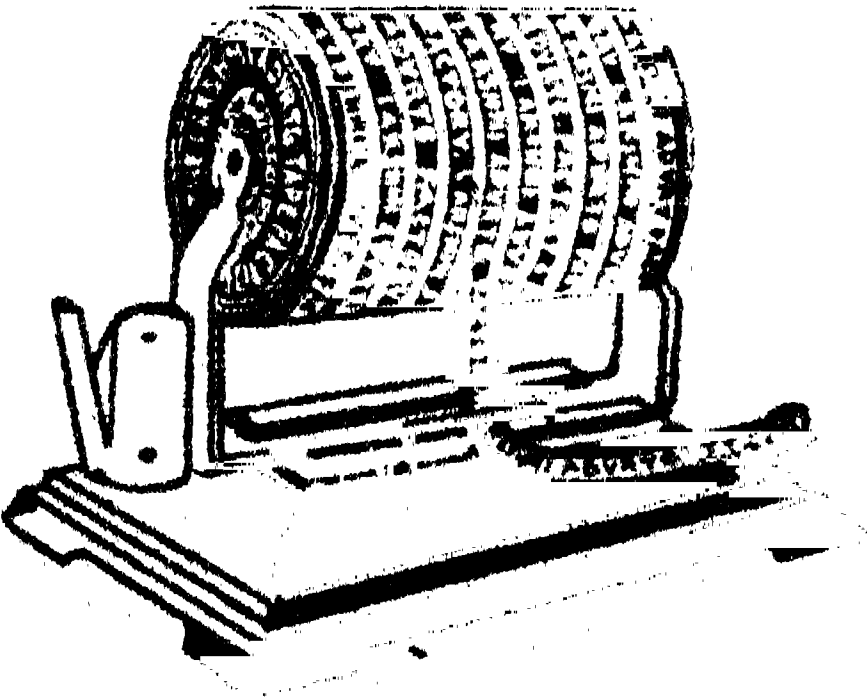
લક્ષ્મી એડવરટાઇઝીંગ ટેપ ફેક્ટરી

ટેલીફોન : ૩૪૫૩૭ : ૭૩ એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ-મુંબઈ.

તમારાં સઘળાં પેકેટો બાંધવા

“લક્ષ્મી ટેપ” તોજ

ઉપયોગ કરો કારણ કે
“લક્ષ્મી ટેપ” તમારા
માલને લાકપ્રિય કરે છે.

તમારો માલ ખપાવવા નવા નવા
બળરો તે હલા કરે છે અને
તમારા માલની પ્રતીક્ષામાં હમેરો
કરે છે. “લક્ષ્મી” એટલે
સઘળાં ટેપોમાં ચઢતી ક્વોલીટી છે.
સંમ્પલો અને ભાવો માટે લખો:—

ધી

**લક્ષ્મી એડવરટાઇઝીંગ
ટેપ ફેક્ટરી**

૭૩, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ,
ફોન નં. ૩૪૫૩૭

નેપચુન એન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

[સ્થાપિત : ૧૯૩૦]

પ્રમુખ:—

સર ગોવીંદરામ બી. પ્રધાન
મુખ્ય સરકારના માજી નાણા મંત્રી.

કુલપ્રમુખ:

શ્રી માણેકલાલ યુનીસાલ શાહ જે.બી.

ગાંધીસી હોલ્ડરોમાંથી
અરબા અરબ ડાયરેક્ટરો
લેવામાં આવે છે.

ગાંધીસી હોલ્ડરોને ગાંધી-
ધર નીમવાનો લાભ છે.

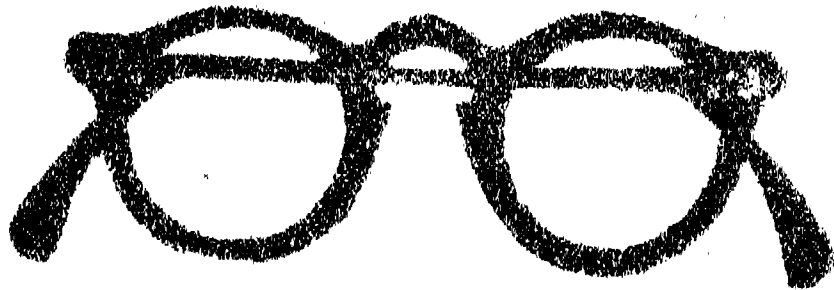
એન્સી, ડેમોસ અને બીજા માહિતી માટે કોર્પોરેશન

નેપચુન એન્સ્યુરન્સ કંપની લી.

(હેડ ઓફીસ : રોડ, મુંબઈ)

પોચુરા દરવાજા બહાર - - - - - અમદાવાદ.

ચરમા

ચરમા

અમારે ત્યાં રીમલેશ, કમ્પાઉન્ડ, બાયફેકલ વિગેરે
ચરમા લેટેસ્ટ ફેમમાં બનાવી આપવામાં આવે છે.

- ચરમાના કાચ ઉપર નખર હિતારવાની મશીનથી
અમદાવાદમાં અમોઝ પહેલ જેલ લાગ્યા કીએ. જેથી
ચરમાનું કામ મુંબઈ મોકલવાની જરૂર રહેશે નહીં.
- ચરમાનું હરેક પ્રકારનું કામ કરવા વીસ વર્ષના અનુભવી
કારીગર રોકેલા છે.

રંજનલાલ એ.મ. શાહ

મેન્યુફેક્ચરીંગ ઓપ્ટીશીયન

પાનકોર તાકા, - - - - - અમદાવાદ.

ખાંડોને રડાવશો નહિ

રડતાં બાળકો ચાલીયાં બની જાય છે—માટે તેને જરૂરખૂણથી દૂર કરવા તમો તમારા બાળાને હંમેશાં હસ્તો રાખવા “બાબા મોટર્સ” અપાવો કંથા તે હંમેશાં બાળકોમાં રહેશે ને વરમાં બાળકોતરતવ બનશે પછી શું ખાટ ?

● બાબા ગાડી

● બાબા મોટર

● દાયસીકલ

● બેબી પ્રામ

અમારા	
કોઈ જ માં	બાબા
બાબાગાડીને	વેનચને બ
દેલવા	બાબા

● બાબાજી અમારી દુકાનની હુલાસા લો. બાબા તમને ખીસ્તાને પોસાય તેવા રાખવામાં આવ્યાં છે.

● દરેક બાળકની ‘સાયકલો’ ત્યાં તેને હજારો સામાન અમારે ત્યાંથી મળશે.

ધી રીલાયેબલ સાયકલ એન્ડ મોટર કું.

સાર રસ્તા,

ખારીયા—

અમદાવાદ.

વીસમી સદીની નવીન શોધ સંગ્રહણી (ગળતી) માટે અમૃતમય ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાક્તરોની લાંબો વખત દવા ખાઈ કંટાળેલા
સંગ્રહણી (ગળતી) મુખર્થના ઝાડા, અતિસાર અને આંત-
રડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દને અડધી સદીથી
આશીર્વાદ રૂપ થઈ પડેલી

રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેા યાઆજે જ સવાલ પત્ર મંગાવેા.

દેશી તેમજ યુરોપીયન સદૃશસ્થાનાં હજારો
વજ્રમાગ્યાં સર્વોદ્દીકૃષ્ટો જોવા માટે મોજુદ છે.
પત્ર વ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

માણુસાવાળા
માસ્તર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ
સંગ્રહણીના ખાસ વૈદ્ય

કેકાણ્ઁ:—માસ્તર એન્ડ સન્સનું દવાખાનું.
કાલુપુર, દાંડીગરાની પોળ, તંજુરાગરાની ખડકી, ઘર નં. ૨૨૭

અમદાવાદ

તા. ક:-અમારું “ખાલનંદ” બચ્ચાંગોને રૂપુષ્ટ, આનંદી અને
સુંદર બનાવે છે. કી. ૦-૧૨-૦ પો. જુદું.

છેલ્લા ૩૦ વર્ષથી વપરાશમાં આવેલી બાળકોનાં દરેક જાતનાં દર્દો માટે

બાલ સાથી (વરાધની ડબી)

નડીઆદના વૈદ્ય જગન્નાથજીની બનાવેલી

બાળકને વરાધ, રલવા, ઝાંડા, લીલા ઝાડા. ઉટાંટીયું, તાવ, સસની, ખાંસી, મરંડા પેટનું ચડતું, તાણ, આંચકી, દાંત આવતી વખતની પીડા વીગેરે ખાત્રીખંધ મટાડે છે. દ્રવ્ય એક જ ડબી ખરીદી ખાત્રી કરો. એક ડબી બાળકને એક વરસ સુધી ચાલે છે. કાં. ડબી ૧ નો રૂ. ૧. ત્રણ મંગાવનારને પેશીંગ પોસ્ટે જ મારું.

બધા ગાંધી, સ્ટેપલ તેમજ દવાવાળાને ત્યાં મળે છે. નકલી માલથી ચેતવે.

લખો:-વૈદ્ય જગન્નાથ જી. દ્વીવેદી

વરાધ ઓપીસ, નડીઆદ.

ઉદર રોગો માટે

ગેસ્ટો અત્યુત્તમ છે.

પેટના વાયુ, અરૂચી, શૂળ, ગોળો, મંદાગ્ની વિ.

તેનાથી તુરત મટે છે. કકડતી ભૂખ લગાડી,

અન્ન પાચન કરી પેટ સાફ લાવે છે.

કાં. મોટી સાઇઝ ૫૦ ટીકડી રૂ. ૧-૪-૦

,, નાની ,, ૧૬ ,, રૂ. ૦-૭-૦

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી ગાંધીરોડ અમદાવાદ

સુંબઝ ર, કરાંચી, કણુપીઠ સુરત, લાખાજી રોડ રાજકોટ,

અંબુલાઈ એન્ડ ફાં. ... રાવપુરા રોડ, વડોદરા

ઉધરસ એ ક્ષયનું મુળ છે

વારંવાર થતા આવતી અને બહુ ઘાલી બેઠેલી ઉધરસ, ખાંશી, દમ, શ્વાસ, કફ વિગેરે દર્દો માટે અત્યંત પુરવાર થતા ચુકેલી અકસીર

ખાંસી નાશક-પીલ્સ

આંગેજ વાપરો

શ્રી સ્વામીનારાયણ આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ચંદ્રવિલાસ ડાહ્યા સામે, } પંડિતશાહ એન્ડ કું. વાણ દરવાજા
ગાંધીરાંડ-અમદાવાદ } માય એન સ્ટોર્સ (ગાંધીરાંડ) વિદી ચક્રવા
બી. વાહીલાલ ભાતીલાલ સરેયા, રાંધીરાંડ, કુવારાનાં પાણીમાં

ઉધરસથી પીડાતા દર્દીઓ માટે

ક્ષયમતી ખાંસ કાઢ, માંદામાં થતાં શ્વાસ, પેદનાં થતાં દમ, કુદાની અંદરની તીવ્ર પેદના અથવા દર્દો માટે અકસીર દવા

અર્પદ પીલ્સ અને અર્પોલ મલમ

મોંઘલ બા ના ના રૂ. ૧-૪-૦ બાટલી આખીના રૂ. ૨-૮-૦
જેનાથી દુખતા નેમજ દુખતા અને પુખ્તતા ત્રાસ દેનારા ઉધરસમતીને
વૈજ્ઞાનીક પ્રકારે તૈયાર કરે છે અને દેવા એકા સારા વાપરેલી પડે છે.

અનાવનાર :

નરોજમદાસ રૂગનાથભાઈ ઠક્કર (ભાયલાવાળા)

શાંતપટેલની ગેળ, લાંબિસર, પરબડી સામે, અમદાવાદ.

ટ્રોફાન્ટ:- સ્વામીનારાયણ આયુર્વેદિક ફાર્મસી, ગાંધીરાંડ
પંડિત શાહ એન્ડ કું. વાણ દરવાજા-માય એન સ્ટોર્સ વિદી ચક્રવા

રંગ તથા ક્ષતિકરણ

અમારે ત્યાં સ્વીટઝર્લેન્ડના
જે. આર. ગાઉગી કું.ના
જામમશદુર કારખાનાના
સુતર, રેશમ, કિન, ચામદુ વગેરે
રંગવાના તથા કાપવાના

ઉંચા કસના ચમકદાર અસલ રંગો-જેવા કે
ડીકેનીલ (= હાયડ્રેકેટ), ટીનોસોલ (= ઈન્ડીગોસોલ)
ટીનોજન (= રેબીડ), ટીનોલ ક્લોરીન (= ઈન્ડો-થ્રીન)
સફર, એસીડ, બ્રીક, કીમ વિગેરે દરેક જાતના રંગો-

ગોઠીસના નક્કી કરેલા ભાવથી મળે છે.

આપની જરૂરીયાત રામપ્રસાદ એમ. દવે ભાંજક
માટે મળે તથા જોવા

એજન્ડ અને સ્ટોકીસ્ટ

સી બી (ઈન્ડીઆ) લી મીટેડ

ગુજરાત - કાઠિયાવાડ - મારવાડ - માળવા
તથા પૂર્વ-પશ્ચિમ ખાનદેશ મારેના

આસ્ટ્રોલીઆ રોડ, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૬૯, અમદાવાદ.

હિન્દુસ્તાનની નામાંકીત

ગંજીરાફ બનાવનારી ફેક્ટરીઓ જેમાં ખાસ કરીને સધર્ન નીટીંગ વર્ક્સ લી. પુના, મદુરા અને કલકત્તા કાલીઘાટ હોઝીયરી ફેક્ટરીના

રોઝીયરી માલ

જેવો કે

ગંજીરાફ, સ્લીપ આવર-શર્ટ્સ, મફલર માળ, સ્ટાફીંગ-ચી, રમાલ અને રેશમી રમાલ પુલ આવર વિગેરે.

અર્થાત

આશીર્વાદ પરમોક્ષ માર્ગ

અને ખીન્દ હરિજાપાદના મુલકના માલ

સાથે જાણનારી ફેક્ટરીઓમાં માલ જોઈ શકાય.

પોપટલાલ ઘેલાભાઈની કુંપની

આ ઉત્તમ તક

આપે છે.

ઉદ્યોગમાં ઉછી ડીઝાઈનો અને સુશોભીત હવેરામાં સારા અને સસ્તો માલ બનાવતી હિન્દુસ્તાનની બધી ગંજીરાફ બનાવનારી ફેક્ટરીઓના માલ મોટા પ્રમાણમાં અમેજ વેચીએ છીએ. જેથી દરેક એક્સપોર્ટ કરનારી પેટી-આને સારો સંતોષ મળે છે. પુલપરફ કરવા વિનંતા છે.

ટુંકાણું

પોપટલાલ ઘેલાભાઈની કું.

૧૦૨-૧૦૪, ચક્રવા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૩

રેશમી રમાલ ને કાપડનું ખાતું:- કાલબાદેવી રોડ, રવીન્દ્ર હાઉસ,

Telegram : QARIBNAWAZ Telephone : 22418

મુંબઈ ૨.

